

Rosa Luxemburg

SERMAYE BİRİKİMİ

Türkçesi: Tayfun ERTAN

alan yayıncılık

İKİNCİ TUR

Rodbertus ve Von Kirchmann Tartışması
Bölüm 15
Von Kirchmann'ın Üretim Teorisi 174
Bölüm 16
Rodbertus'un Klasik Okula Getirdiği Eleştiri 182
Bölüm 17
Rodbertus'un Yeniden Üretim Çözümlemesi 192

ÜÇÜNCÜ TUR

Struve - Bulgakov - Tugan Baranovski
ve Vorontsov - Nikolayon Tartışması...
Bölüm 18
Sorunun Yeni Bir Şekli 206
Bölüm 19
Vorontsov ve 'Artık' 210
Bölüm 20
Nikolayon 216
Bölüm 21
Struve'nin 'Üçüncü Kişileri' ve
'Üç Dünya İmparatorluğu' 222
Bölüm 22
Bulgakov ve Marx'ın Çözümlemesini Tamamlayışı 227
Bölüm 23
Tugan Baranovski ve 'Oransızlık' Kavramı 237
Bölüm 24
Rus 'Legalist' Marxizmin Sonu 247

ISIM 3

İRİKİMİN TARİHSEL KOŞULLARI 251

Bölüm 25
Genişlemiş Yeniden Üretim Şemasındaki Çelişkiler 253
Bölüm 26
Sermayenin Yeniden Üretim ve Toplumsal Ortamı 267
Bölüm 27
Doğal Ekonomiyle Mücadele 280
Bölüm 28
Meta Ekonomisinin Getirilmesi 294
Bölüm 29
Köylü Ekonomisiyle Mücadele 301
Bölüm 30
Uluslararası Ödünçler 320
Bölüm 31
Himayeci Gümrük Vergileri ve Birikim 342
Bölüm 32
Bir Birikim Alanı Olarak Militarizm 348

ROSA LUXEMBURG VE SERMAYE BİRİKİMİ

Marxist çözümleme Karl Marx'ın 1883 yılında ölmesiyle, kuramsal ürün açısından yirmi yıl kadar süren kısır bir döneme girdi. Şimdi, düşünce tarihi perspektifi içinde, bu dönemin, birinci kuşak Marxistlerin yetişme dönemi olduğunu söyleyebiliyoruz. Birkaç örnek isimle; V. Lenin, R. Luxemburg, R. Hilferding ve N. Bukharin gibi düşünürler, yirminci yüzyılın hemen başlarında birbiri ardından, bugün artık klasik diyebileceğimiz türden kuramsal çalışmalar yayınladılar. Lenin'in, 'Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi' *(1900), Hilferding'in,* 'Finans Kapital'*i (1910), Bukharin'in,* 'Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi' *(1915), ve Luxemburg'un,* 'Sermaye Birikimi' *(1913), bugün bile geçerliliğini sürdüren, kitapçılarda kolaylıkla bulunan kitaplar arasında geliyor.*

Bu kitapların yazarlarının iki noktada birleştiğini görüyoruz. Her biri, kapitalist üretim biçimi kuramını (Kapital), *ya somut bir toplumsal formasyona uygulama amacını güttüler, ya da* Kapital'*in öğretisini değişen dünya koşulları altında kuramsal yönden yeni bir senteze ulaştırmaya çaba gösterdiler. Birinci kuşak Marxist düşünürlerin bir ikinci ortak noktası vardı: Hiçbir istisnasız bu düşünürlerin herbiri, teori ve pratiğin birliğini özümsemiş kişiler olarak dönemlerinin siyasal dönüşümlerine damgalarını vurdular. Yaşadıkları dönemlerde sosyalist partilerde bir yandan iktidar stratejisini çizerlerken, bir yandan bu partilerin alternatif nitelikli okullarında öğretmenlik yaptılar. 'Doğru sınıf bilincinin' oluşmasına kuramsal düzeyde katkıda bulunurken, yirminci yüzyılın en önemli siyasal dönemeçlerindeki sınıf mücadelelerinin eylemi içinde yaşadılar.*

Birinci kuşak için Marxist çözümleme hiçbir zaman kalıplaşmış ve kemikleşmiş bir öğreti değildi. Amaç, günü açıklamak ve pratik çizgiyi belirlemek olduğundan, 'Kapital'*in öğretisi, en başta diyalektik yöntem olarak anlaşılmalı, yaşanan günün canlı ve somut diyalektiğine uygulanmalı, diyalektik yöntem, diyalektik yaşama bindirilmeli'ydi. Bu yaklaşımın doğal bir uzantısı olarak çalışmaları hep güncel, hep somut konularla içiçeydi. Teori ve pratik birliği böyle sağlanıyordu. Bu yaklaşımı bir yandan o günün tarihsel koşulları belirliyordu. Sanayi devrimi yerleşmiş, kapitalizm rekabetçi niteli-*

ğinden yavaş yavaş sıyrılmış, emperyalist mücadele Dünya Savaşlarına dayanmıştı.

İkinci kuşak Marxist düşünürler bu yaklaşımdan zaman zaman kesin çizgilerle ayrıldılar. Eğer 'epistemolojik kopma' diye bir kavramdan söz edilebilirse, bu herhalde en belirgin haliyle bu iki kuşak arasında görülecektir. İkinci kuşağın felsefe düzeyinde epistemoloji sorununa ağırlık vermesi Marxist çözümlemenin güncelliğini, acilliğini yitirmesine yol açtı hiç kuşkusuz. Kullanılan terminolojiden konu seçimine sadece çok dar bir üniversite çevresine sıkışıp kalan bu yaklaşım Marxist öğretiye ilgiyi de azalttı. Son onbeş yılın dünya bunalımının şiddeti ve uzunluğu Marxist öğretiyi galiba ele alınan konular açısından birinci kuşağa yaklaştırıyor. Artık ikinci kuşaktan, «Marxizmin canlandırılabilmesinin tek yolu, Marxism ve Hegel *gibi kitaplar yerine, Hilferding'in* Finans Kapital'*i ya da Luxemburg'un* Sermaye Birikimi *gibi kitapların ... birkez daha yazılmasından geçmektedir»*[1] *gibi ifadelere rastlamaktayız.*

Rosa Luxemburg'un, Sermaye Birikimi, *birinci kuşak Marxistlerin en önemli çalışmalarından bir tanesini oluşturuyor. Okunması ve anlaşılması hiç de kolay olmayan, zaman zaman dağınık ve tekrarlarla dolu bir kitap. Marx'ın,* Kapital'*de, genişlemiş yeniden üretim çözümlemesinde yanlış yaptığı iddiasıyla yola çıkan galiba en büyük yanlışı kendisi yapan Rosa Luxemburg, üzerinde şimşekler toplamış bir yazar.* Sermaye Birikimi, *temel kuramsal yanlışına rağmen, emperyalizm konusunda en yaratıcı, en özgün kavramsal katkıları da getiren bir kitap. Kapitalizmin, artı-değeri realize etmede kapitalizm dışında kalan üretim biçimlerine gereksinme duyduğunu, realizasyon sorununa çözüm bulmak için bu üretim biçimlerine işleyerek onları dağıttığını, kapitalizm ile kapitalizm dışı üretim biçimleri arasındaki ilişkileri ortaya koyarak, azgelişmişlik ve emperyalizm bağlamını öneren, bu anlamda Marxist çözümlemeyi bir adım öteye götürmüş bir çalışma.* Sermaye Birikimi, «Kapital'*in kategorik sistemini, yeni çağın ışığında ve dünya boyutunda yeniden düşünüp geliştirmede, en radikal ve özgün çabayı simgelemekte.»*[2]

— *II* —

Rosa Luxemburg, 1913 yılında basılan Sermaye Birikimi'*ni, 1912 yılının ortalarında tamamladı. Hans Diefenbach'a yazdığı bir mektupta, kitabın tamamını maraton bir çalışmayla dört ayda bitirdiğini, bunun 'müthiş bir başarı' olduğunu belirtir, el yazmalarının*

---

1) *Western Marxism, A Critical Reader*, New Left Review, Colletti, L,. 'A Political and Philosophical Interview, p. 350.

2) Anderson, P., *Considerations On Western Marxism*, Verso, London, 1984, s. 10

üstünden fazlaca dikkatli bir şekilde geçmeden yayınevine göndcrdiğini anlatır. Kitap gerçekten de olağanüstü kısa bir zamanda yazılmıştır ancak sosyal sermayenin yeniden üretimi konusuna duyduğu ilgi, Sosyal Demokrat Partinin, Berlin'deki okulunda Ekonomi - Politik okuttuğu sırada doğmuştur. Marx'ın, Kapital'*in ikinci cildinde ele aldığı ve tam bir bütünlük içinde henüz tamamlayamadığını itiraf ettiği genişlemiş - yeniden - üretim modelinde hata yaptığı sonucuna varır. Marx'ın, kapitalistlerle işçilerden oluşan iki sınıflı toplum varsayımı üzerine oturttuğu genişlemiş - yeniden - üretimde, artı - değerin realize edilemeyeceğini, yani sermaye birikimi olamayacağını düşünür. 1911 yılının Kasım ayında Konstantin Zetkin'e gönderdiği bir mektupta, «Emperyalizmin* nedenini *bulmak istiyorum. Bu kavramın ekonomik yönlerini takip ediyorum ... çalışma, emperyalizm ve çelişkileri konusunda tamamen bilimsel bir açıklama olacak»*[3] *şeklinde dile getirdiği amacını gerçekleştirmeye koyulur. Rosa Luxemburg, bu en çok bilinen, en uzun ve en önemli kuramsal çalışmasına alt başlık olarak,* 'Emperyalizme Ekonomik Açıklama Getirilmesine Bir Katkı' *ismini takar.*

— III —

Rosa Luxemburg emperyalizmi nasıl anlıyordu? Sermaye Birikimi'*nde kuramsal ağırlığı genişlemiş - yeniden - üretim çözümlemesine vermesi, emperyalizmi, 'kapitalist emperyalizm' olarak anladığına işaret ediyor. Luxemburg için emperyalizm, P. Schumpeter gibi yazarların ileri sürdüğü şekilde merkantilist dönemlerin kalıntısı bir hükümet siyaseti değil, tarihsel koşulların oluşturduğu özgül bir üretim biçiminin kendisini yeniden - üretme mantığıyla içiçe giden, dinamik bir nedenselliğin sonucudur. Emperyalizm, dışsal bir değişken değil, 'daha çok biriktirme' dürtüsüyle işleyen kapitalist üretim biçiminin, ayrılmaz bir uzantısıdır. Dolayısiyle emperyalizme getirilecek 'ekonomik açıklama', kapitalizmin içsel işleyiş mekanizması içine oturtulmalıdır. Eğer sermaye birikimi süreci, rasyonel bir kuramsal bütünlük içinde açıklanabiliyorsa, o zaman emperyalizmin nesnel nedenleri de bu kuram içinde aranmalıdır.*

Rosa Luxemburg için, bu akıl yürütmeyi geliştirebileceği analitik araçlar hazırdır. Karl Marx, Kapital'*in ikinci cildinde genişlemiş - yeniden - üretim modelini kurmuştur, Rosa Luxemburg için bu çıkış noktasıdır. Ancak bu çıkış noktası, Marx'ın yeniden - üretim çözümlemesini olduğu gibi kabullenmesi anlamına gelmemektedir. Tam tersine, bu çıkış noktası, Marx'a yönelik eleştirinin başlangıç noktasıdır aynı zamanda.*

---

3) Nettle, P., *Rosa Luxemburg*, OUP, London, 1966, s. 165.

«Yazdıklarım kısmen Marx'a dayanmakta, kısmen onu eleştirmektedir özellikle birikim sorununda bir kaç model kurup, çözümleme önermesinin ötesine gitmemesi açısından. İşte benim eleştirim bu noktadan başlar. Doğal olarak Marx'ın modelleriyle, Marx'ın formüllerini kullanacaktım. Bunları keyfi bir şekilde atlayamazdım. Kaldıki, özellikle düşünce çizgisinin yetersizliğini göstermek istedim.»[4]

Rosa Luxemburg böylece bir taşla iki kuş vurduğunu düşünmüş olmalıdır. Marx'ın genişlemiş - yeniden - üretim modelinin yarım kalmışlığını gidermekte, yanlışlığın nerede yapıldığını bularak modeli düzeltmekte, yani sermaye birikimi konusundaki bulanıklığı gidermektedir. Bunları yaparken yeni bir kavramsal araç oluşturmakta, bu araç emperyalizmin, aramakta olduğu 'ekonomik nedenini' sihirli bir şekilde açıklayıvermektedir. Daha farklı bir ifadeyle, 'Sermaye Birikimi' *başlığı ile* 'Emperyalizme Ekonomik Açıklama Getirilmesine Bir Katkı' *alt başlığı el ele tutuşuvermektedir.*

— IV —

Rosa Luxemburg'un, Marx'ın genişlemiş - yeniden - üretim modelinde bulduğuna inandığı yanlış nedir? Bu sorunun yanıtını vermeden önce, Marx'ın modelini kısaca özetlemekte büyük yarar var. Lüksemburg, kitabının altıncı ve yedinci bölümlerini bu konuya ayırmıştır ama modeli açıklayışı, getireceği eleştiriye taban oluşturacak biçimde yapıldığından, model tüm açıklığıyla ortaya çıkmıyor. Sonra, Marx'ın modeline taban oluşturan bir dizi varsayım. Luxemburg tarafından sistematik bir şekilde incelenmediğinden oldukça bulanık kalıyor. Oysa bu varsayımlar en az modelin kendisi kadar önem taşıyor. Hatta, bu varsayımlar iyi anlaşılmazsa, Luxemburg'un düştüğü yanılgıda olduğu gibi, model, hizmet ettiği amaçtan farklı yerlere götürülebiliyor. Genişlemiş - yeniden - üretim modelinden, Luxemburg'un yaptığı gibi bir bunalım kuramı türetmek ve bunu emperyalizmi açıklamak için kullanmak son derece kuşkulu bir çabadır; en iyimser ifadeyle, modeli aşırı derecede zorlamak olur.

Marx, iki yeniden - üretim modeli kurmuştur: 'Basit - yeniden - üretim' ve 'genişlemiş - yeniden üretim. Basit yeniden üretim, kapitalist sistemin, denge halinde, kendisini yıldan yıla, net sermaye artışı yani birikim olmadan nasıl yenilediğini göstermeyi amaçlar. Genişlemiş yeniden üretim ise, kapitalist sistemin, yine denge halinde, kendisini yenilemekle

4) Luxemburg, R., *The Accumulation of Capital An Anti critique,* Tarburck, K. T. ed., Allen Lane The Penguin Press, London, 1972, s. 48.

kalmayıp, aynı zaman sermaye birikimi yoluyla nasıl büyüdüğünü göstermeyi hedefler. Marx, makro-ekonomik dengelerin bozulmadan sürdürülebilmesinin gerisindeki koşullar arasındaki karşılıklı ilişkiyi çizmektedir bu modellerde. Bu ilişkiler kasıtlı olarak en soyut ve basit düzeye indirgenmiştir. Zaten anlaşılması istenen temel mesaj da, modellerde saat gibi son derece mekanik bir şekilde işleyen sistemin aslında asla öyle işlemediğini, işleyemeyeceğini ortaya koymaktır.

Modelin değişkenleri, karşılıklı bağımlılık içindeki iki kesimde yer alır. Birinci kesim üretim araçları, ikinci kesim tüketim malları üretir. Her ikisinin de belli bir dönem içindeki toplam üretimini, o kesimlerde kullanılan değişmeyen sermayenin değeri (hammadde ve makine), değişken sermaye (işgücünün değerine karşılık gelen ücretler) ve artı-değer (karşılığı ödenmemiş emek) toplamı oluşturur.

Varsayımlara gelince: Herşeyden önce sadece kapitalistlerle işçilerden oluşan iki sınıflı bir kapitalist sistem düşünüyoruz. Bu modellerde metalar, birbirleriyle tam değerlerine karşılık gelecek şekilde değiştirilirler; değerlerin fiyatlara dönüştürülmesi söz konusu değildir. Kapitalistler, basit yeniden üretim koşulları altında net tasarruf ve yatırım yapmazlar, yani artı-değerin tamamını tüketime ayırırlar. Ücretler, toplumsal koşullar altında, asgari geçimlik düzeyde belirlenir ve değişken sermayenin tamamı tüketime harcanır. Sistem dışa kapalıdır, yani dış ticaret yoktur. Teknolojik değişme sabittir, sermayenin organik bileşiminde değişme olmaz.

Bu varsayımlar altında işleyen basit yeniden üretim sürecinde, üretim araçları üreten birinci kesim ile tüketim malları üreten ikinci kesim arasında, üretim miktarının yıldan yıla değişmeden aynı düzeyde tekrarlanabilmesi için, birinci kesim, kendi üretim süreci içinde kullanılan ve metalara aktarılan değişmeyen sermayesini yenilemeli, ancak buna ek olarak, üretim aracı üretmeyen ikinci kesime hammadde ve makine sağlayacak düzeyde üretim yapmalıdır. İkinci kesim de, kendi işçileri ve kapitalistlerinin gereksinme duyacağı tüketim mallarına ek olarak, birinci kesimdeki işçilerle kapitalistlerin tüketim gereksinmelerini karşılayabilmelidir. Üretimin yıldan yıla, her iki kesimde de korunabilmesi için, denge koşulu olarak, birinci kesimden ikinci kesime aktarılan üretim araçları değerinin, ikinci kesimden birinci kesime aktarılan tüketim mallarının değerine eşit olması gerekir.

Genişlemiş yeniden üretim koşullarında, varsayımlardan bir tanesini kaldırıyoruz. Sistemin kendisini sadece yenilemesinin ötesinde, dengeli bir şekilde büyümesi için, kapitalistlerin, artı-değerin bir kısmını tasarruf ettiğini, bunu ek değişmeyen sermaye ve ek değişken sermayeye yatırarak, sermaye birikimi gerçekleştirdiğini düşünüyoruz. Böylece kapitalistler, bir sonraki üretim döneminde, artı-değerlerini bir miktar daha artırmış olacaklardır. Ancak, bü

yümenin dengeli olabilmesi için, her iki kesimin kullandığı üretim araçları ve işgücünün de dengeli ve oranlı bir şekilde artış göstermesi gerekmektedir. Yıl sonunda kesimler arasında oransızlık görülmemesi için, birinci kesimin üreteceği ek *üretim araçlarının değeri, ikinci kesimin üreteceği* ek *tüketim mallarının değerine eşit olmalıdır.*

Genişlemiş yeniden üretim, gerçek üretim sürecine, basit yeniden üretime göreli olarak daha yakındır. 'Daha çok biriktirme' dürtüsüyle işleyen bir sistemin, sadece kendi kendisini yenilemesi düşünülemez. Rosa Luxemburg'un işaret ettiği gibi, genişlemiş yeniden üretim olmadan, 'uygarlıkta da herhangi bir ilerleme düşünülemez'. Basit yeniden üretim ve genişlemiş yeniden üretim modelleri, aslında analitik soyutlama araçlarıdır. Bu modeller, son derece sınırlayıcı bir dizi varsayım altında, sistemin son derece mekanik bir değişim ilişkisi içinde, dengeli bir büyüme gösterebileceğini sergilemektedir. Bu kuru mekanizma, varsayımların da ötesinde, öylesine hassas denge koşullarını gerektirmektedir ki, soyutlama düzeyinde mümkün *olan dengeli büyümenin, sistemin gerçek işleyişini gözönüne aldığımızda* imkansız *olacağı ortaya çıkmaktadır. Marx'ın yeniden üretim modellerinden alınacak temel ders budur. Anlaşılması istenen, sistemin 'anarşik' niteliğinin, istikrarlı dengeleri bozduğunu vurgulamak, sistemin kararlı ve doğrusal bir büyüme değil, tam tersine, 'hızlı büyüme' ve 'çökme' dönemleri arasında dalgalanan, dengesiz ve doğrusal olmayan bir şekilde işlediğini anlatmaktır. Belki daha önemlisi, dengesizliğin tüm nedenlerinin sistemin içsel mantığından gelmesidir. Modellerin, bilimsel incelemenin vezgeçilmez parçası olan analitik soyutlama gücü de, bu gerçeği su yüzüne çıkartmasında yatmaktadır. Daha farklı bir deyişle, sistemin gerçek işleyişi, sınırlayıcı varsayımların hepsinin dışlanması anlamına gelmektedir. Gerçek sistem, tutarlılıktan uzaktır, çelişkiyi esas alır. İşte modeller, incelenmesi gereken çelişkiler ve eğilimlerin belirlenmesine hizmet etmekte, değişen koşullar altında değişen çelişkilerin ne gibi sorunlar getirdiğini yüzeye çıkartmakta, dengeyi bozan karşı eğilimlere işaret etmektedir.*

'Mümkün' *ile* 'imkansız' *arasındaki uçurumun doldurulması, yani varsayımların teker teker ortadan kaldırılması, varsayımların yerini tarihin alması ya da yeni oluşumlar hakkında ortaya yeni sorular atılmasını kaçınılmaz kılmaktadır.*

> *«Göstermiş olduğumuz birkaç basit kurala uyulduğu takdirde, birikimdeki bu şematik gelişmenin devamında hiçbir sınır yoktur. Ancak şimdi dikkatli olmak zamanı geldi. Bu şaşırtıcı düzgünlükteki sonuçlara belki de basit matematiksel toplama ve çıkarma işlemleri yaptığımız için varmış olabiliriz. Ya da*

matematiksel eşitlikler kağıda kolay dökülebildikleri için midir ki, birikim hiçbir pürüz olmadan, ad infinátum *devam edebilecektir, bu konuyu da incelemeliyiz. Daha farklı bir ifadeyle, birikimin somut toplumsal koşullarını araştırma zamanı geldi.»*[5]

Marx'ın yeniden üretim modelleri hakkında bu kuşkularını dile getirerek acaba yeni soruların peşine mi düşmektedir Rosa Luxemburg?

— *V* —

'Somut toplumsal koşullara' girme isteği, yeniden üretim modellerinin mekanik denge koşullarına meydan okuma anlamına gelmektedir. Devreye zaman boyutunun sokulması, 'teknolojik değişme sabittir, sermayenin organik bileşiminde değişme olmaz', varsayımını yıkıvermektedir. Karmaşık terminolojiye girmeye hiç gerek yok; biriktirme, makineleşme, üretkenlikte artış ve daha çok biriktirme, kapitalist sistemin zaman boyutunu oluşturmakta. Bu süreç içinde, giderek farklılaşan yöntemlerle daha çok üretme ve makineleşmenin işgücünü açığa çıkartması, ortaya pazar sorununu getirmekte. Piyasaya yığılan artık üretimin fiyatlardaki düşmeye rağmen satılamadığı dönemleri gerçek örnekleriyle bilen Rosa Luxemburg'un, yeniden üretim modellerinde hata araması ya da yeni sorulara yönelmesi belki de bundan kaynaklanmakta. Artık üretimin sermayeye dönüştürülebilmesi ve yeniden üretken yatırıma sokulabilmesi için, 'realizasyon' sorununa bir çözüm bulunması gerekmektedir. R. Luxemburg'a göre, eğer yeniden üretim modellerinin, toplumun sadece kapitalistlerle işçilerden oluştuğu varsayımını kabul edersek, o zaman realizasyon sorununun çözümü mümkün değildir. Dolayısiyle, sermaye birikimi olamaz. İki sınıflı toplum varsayımından hareket edersek, makineleşme sürecinin hem üretimi artırdığı, hem de işgücünü açığa çıkardığı koşullar altında, ortada satılamayan artık üretim yığılacaktır. Oysa sermaye biriktirebilmek için, bu artık üretimin, değişim mekanizması aracılığıyla daha çok artı-değer getirmek üzere devreye sokulması gerekmektedir. Piyasada efektif talep yetersizliği yüzünden satılamayan artık üretim içinde, 'geçimlik tüketim malları' ve 'kullanılmış olan üretim araçlarını yenileyecek üretim araçlarının' yanısıra, sermayeye dönüştürülmeyi bekleyen ve artı-değere karşılık gelen bir mal yığını vardır. Ancak bu parça realize edilirse sermaye birikimi olabilir. İşte Rosa Luxemburg'a göre, sermaye birikiminin tohumunu oluşturan artı-değeri içeren (son parçaya) talep yoktur.

---

5) Bkz., s. 90.

«Burada birikim sorununun özüne gelmiş bulunuyoruz. Sosyal mal stoğunun son parçasını satın alanlar işçiler midir? Olamaz, çünkü işçilerin elinde, işverenlerden aldıkları ücretlerin ötesinde bir olanak yoktur.»[6]

Kaldı ki işçilerin aldığı ücret, üretim süreci içinde, emeğin yeniden üretilmesi için zaten geçimlik mallara harcanmış bulunmaktadır.

«Acaba malların bu son parçasının tüketicileri, kendi *özel tüketimlerini genişleten kapitalistler olabilir mi? ... eğer kapitalistler, artı-değerin tamamını su gibi harcarlarsa, birikim olamaz ki...»*[7]

İşte Rosa Luxemburg'un, Marx'ın yeniden üretim modellerinde bulduğuna inandığı yanlış budur. Bu noktaya varır varmaz, yargısını vurur:

«Satışı, sermaye birikiminin başlangıcını oluşturan mal parçasının alıcı ve tüketicisi kim olabilir ki? Şu ana kadar *bunların ne işçiler ne de kapitalistler olabileceğini gördük.»*[8]

— VI —

Rosa Luxemburg, 'Sermaye Birikimi'ni bu yargıyla noktalamış olsaydı, kitap muhtemelen günümüze ulaşmazdı. Ancak, noktayı burada koyması da düşünülemezdi. Çünkü, Marx'daki 'kuramsal yanlışlığa' parmak basar basmaz, yanıtını da getirmekte, bu yanıt eline emperyalizmin 'ekonomik nedenini açıklama isteğine' yeni bir kavramsal araç vermektedir. Sermaye birikimini devamlı kılmak için, «... satın alma gücünü kapitalistlerin cebinden değil, bağımsız bir kaynaktan *sağlayan* pekçok başka alıcı *bulunmalıdır... Bunlar satın alma gücünü, meta değişimi üzerinden ... ancak* kapitalist meta üretiminin *dışında yer alan»*[9] *bir üretim biçiminden sağlamalıdırlar.*

Artı-değerin realizasyonu ve pazar sorununun kapalı bir sistem içinde çözülemeyeceğini vurgulayarak, yeniden üretim modellerinin bir varsayımına daha meydan okumakta, belki çok daha önemlisi, emperyalizmin gerisindeki 'ekonomik neden' tüm berraklığıyla açılıvermekte, 'sermaye birikimi' sorunu ile 'emperyalizm' bütünleşmektedir:

---

6) Luxemburg, R., 'Anti-Critique', s. 55.
7) Ibid., s. 55.
8) Ibid., s. 56.
9) Ibid., s. 57.

«Tamamen kapitalist bir ortamda birikim imkansızdır... Sermaye birikimi sadece kapitalist - olmayan tabaka ve ülkelerin pahasına ilerleyebilir, genişleyebilir...»[10]

Artık akıl yürütmeyi sınır tanımaz boyutlara götürebilecektir. Rosa Luxemburg, sık sık ve zaman zaman çok haksız bir şekilde, sadece pazar sorunu üzerinde yoğunlaşmakla eleştirilmiştir. Bu eleştiri kuramsal düzeyde kabul edilebilir. Ancak, emperyalizmi, somut tarihsel koşullar altında çok daha geniş bir çerçevede görmektedir:

«Kapitalist üretim, kitle üretim olarak, eski ülkelerdeki köylü ve zanaatkar tabakalarından, tüm ülkelerdeki tüketicilere dayanmaktadır. Teknik nedenlerle, bu ülke ve tabakaların ürünleri olmadan varolamaz. Dolayısiyle, kapitalist üretimle, kapitalist olmayan çevre arasında daha en baştan değişim ilişkisi gelişmelidir. Böylece sermaye, yeni ek sermaye oluşturma yolunu aralayacak şekilde, artı-değeri nakit para olarak realize etme olanağını bulmakla kalmayacak, *aynı zamanda üretimini genişletmek için çeşitli metalar elde edecektir. Ve son olarak, kapitalist olmayan üretim biçimlerini parçalayarak, yeni proletaryalaşmış işgücü kazanacaktır.»*[11]

Rosa Luxemburg, kapitalistlerin; ürettikleri malları değişim süreci içinde satamamalarının, birikim sürecini engelleyeceğini ve piyasanın genişlemekte olduğu yolunda işaret olmazsa, üretimi artırmaktan vazgeçeceklerini vurgulamakta, pazar bulmak ve sermaye ihraç etmek için yoğun rekabete girişildiğini, ama bunun sürtüşmesiz olmadığını, şiddet, savaş ve devrimlerle birlikte gittiğini savunmakta. «Sömürge elde etme mücadelesi, Afyon savaşları, Kongo bataklıklarını ve Mezopotamya çöllerini ele geçirme kavgası»[12]*nın ancak bu rekabetlle açıklanabileceğini ileri sürmekte.*

Pazar arama ve genişlemenin genel eğilimi ve nihai sonucu da, kapitalist sistemin uluslararası nitelik kazanması ve 'kapitalist dünya ekonomisinin' kurulmasından başka birşey olamaz. Rosa Luxemburg, kapitalist olmayan üretim biçimlerini yutan sistemin sonunda boğulacağını, çünkü ayakta kalmak için gereksinme duyduğu kapitalizm dışı ülke ve bölgelerin yok olacağını, geriye sadece 'iki sınıflı' bir dünya sistemi kalacağını, böyle bir sistemde sermaye birikimi olamayacağından, kapitalist sistemin çökeceğini savunur. Kapitalizm tüm dünyaya egemen olduğunda; «Marx'ın modeli geçerlilik kazanır: Birikim yani sermayenin daha da genişlemesi imkansız hale gelir. Kapitalizm çıkmaz yolun sonuna ulaşır, ... nesnel sınırına dayanır.»[13]

---

10) İbid., s. 145 - 146.
11) İbid., s. 59.
12) İbid., s. 77.
13) İbid., s. 146.

— VII —

Rosa Luxemburg'un, 'Sermaye Birikimi'*ni yazarken, zaman zaman zaman kafasına takılan bir düşünce canını sıkmaktaydı. «Göstermeye çalıştığı ve dikkatli bir şekilde kanıtlamaya uğraştığı» görüşün, Marxistler tarafından zaten bilinen bir konu ilan edileceğini, getirdiği çözümün de, «düşünülebilecek tek çözüm» şeklinde değerlendirileceğini sanıyordu. Oysa,* Sermaye Birikimi, *Sosyal Demokrat Parti tarafından afaroz edildi. Ruth Fischer, kitabı, işçi sınıfı açısından 'frengi basili' ilan ederken, «Rosa Luxemburg'un birikim kuramı ... tüm hataların, tüm spontanelik kuramlarının, örgütlenme sorunlarıyla ilgili tüm hatalı kavramların kaynağıdır»*[14] *demekteydi.*

Luxemburg bu durumu, 'acınacak bir yanlış anlamanın' kurbanı olmak şeklinde tanımladı ve eleştirilen kitabın «tamamen kuramsal, kesin olarak nesnel» esaslara dayanıdığını, «yaşayan hiçbir Marxist'e karşı tutum almadığını» belirterek eleştiriyi kabul etmedi. 1915 yılında, hapisteyken, bu eleştirilere karşı, sert bir karşı eleştiri yazdı. Özellikle Otto Bauer ve Gustav Eckstein'ı hedef alan bir polemiğe girdi. 1921 yılında yayınlanan kitap, 'Sermaye Birikimi - Anti - Kritik' *adını taşıyordu. Kapak sayfasından son satıra, karşıtlarıyla alay ederek, ünlemli cümlelerle emperyalizmin ne olduğunu yeniden anlatmaya çalıştı. Bu kitap birinci sayfada,* 'Sermaye Birikimi ya da Sonraki Kuşağın Marx'ın Kuramını Ne Hale Soktuğu' *alt başlığı ile başlayıp, son sayfada, «İnsan ne yapabilir ki, bırakın herkes doğru olduğuna inandığını söylesin, gerçeğin kendisini Tanrıya bırakalım!» alıntısıyla sona ermekte.*

Yaygın olarak kabul edildiği üzere, Anti-Kritik, *gerçekten de Marx'ın modellerine yönelik eleştirilerini ve emperyalizm konusundaki düşüncelerini,* 'Sermaye Birikimi'*ne göreli olarak daha açık, daha ayrıntılı ve daha düzenli sunduğu bir kitap.* 'Anti-Kritik', *kendisini eleştirenlerin, 'ortada çözüm getirilecek sorun olmadığı' yargısına bir yanıt.*

Ortada çözülecek sorun olup olmadığı ve Rosa Luxemburg'a yöneltilen eleştirilerin haklılığı ya da haksızlığı, galiba iki boyutta düşünülmeli. Eğer sorun, Marx'ın genişlemiş yeniden üretim modellerinin kuramsal yönünden, mekanik anlamda yanlış olduğu sorunuysa, Luxemburg gayet açık bir şekilde yanılmaktadır. Bu anlamda üzerine şimşekler toplaması, kendisinin 'yanlış anlaşılmasından' değil, kendisinin Marx'ı yanlış okumasından kaynaklanmaktadır. Eğer sorun, pratik gerçek dünyada, kapitalizm ve kapitalizm dışı üretim biçimleri arasındaki etkileşimin ne olduğunu ortaya koymaksa, o zaman ortada Marx'ın Kapital'de *değinmediği ve o güne kadar Marxist çözümlemenin sistematik bir şekilde incelemediği,*

---

14) Nettle, P., op. cit., s. 533, 800 1, 805 0

haklı olarak ele alınması gereken bir sorun vardır gerçekten de. İşte Sermaye Birikimi *bu sorunun üzerine giderek Marxist çözümlemeyi gerçekten ileri götüren bir kitaptır. Kitabın günümüze ulaşmış olmasının nedenini burada aramak gerekir.*

Şimdi ilk soruna dönelim ve Rosa Luxemburg'un düştüğü hataya ve kendisine getirilen eleştirilere bakalım. Bu eleştirilerin en tutarlısını, en kapsamlısını, bugün de geçerli olacak şekilde Nikolai Bukharin getirmiştir.[15] *Bukharin'in hedefi, birikimin kapalı ve iki sınıflı bir kapitalist sistem içinde mümkün olacağını göstermektir. Genişlemiş yeniden üretim modelinde, büyümenin dengeli olabilmesi için, birinci kesimin üreteceği ek üretim araçlarının değerinin, ikinci kesimin üreteceği ek tüketim mallarının değerine eşit olması gerektiğini görmüştük. İkinci kesimin bir önceki döneme kıyasla, ek üretim yapması ve büyümesi durumunda, «...toplumun değişmeyen sermayesi, işçilerin tüketimi ve kapitalistlerin tüketimi de artacaktır ...Nüfus artışı yanısıra, bu üretim için pazar genişleyecek tüketicilerin talebi de artacaktır.»*[16]

Rosa Luxemburg, birikimin başlangıç noktasını oluşturan ve artı-değeri içeren mal yığınının işçiler tarafından alınıp alınamayacağı sorusunu ortaya atıp, buna hayır yanıtını vermiş, işçilerin ücretlerini, ek üretim yapılırken harcamış olduklarını vurgulamıştı. Bukharin bu noktaya şöyle itiraz etmekte :

> *«Bu doğru değildir. Eğer öncül olarak, eski işçilerden, eski işgücünden vs., ve bunların emeğinin karşılığı olarak, eski ücretlerden söz ediyorsak, bu öncüller a priori negatif yanıt içermektedir. Değişken sermayenin sabit kalması; işçilerin talebinin de sabit kalacağı ve ek işçi kullanılmayacağı varsayımında bulunmak olur. Bu varsayım, bir cümle içinde, canlı işgücü açısından daha önceki tüm koşulların değişmeden sürdürülmesi anlamına gelmektedir ... Oysa gerçek yaşamda kapitalistler* daha çok işçi *istihdam ederler, bu işçiler de* ek talep *yaratırlar.»*[17]

Yani, Rosa Luxemburg, birinci kesim üretimini artırmaya karar verdiğinde, bunun gerçekleştirilebilmesi için daha çok işçi kullanılması gerekeceği noktasını atlamaktadır. Oysa yeni istihdam edilen işçiler, ikinci kesimin ürettiği mallar için ek talep oluşturacak, bu ek talebi karşılamak için üretimini artırmak zorunda kalan ikinci kesim, birinci kesimden üretim araçları satın alacaktır. Böylece her iki kesimdeki kapitalistlerle işçiler arasında, pazarı genişleten bir değişim ilişkisi kurulacaktır. N. Bukharin'e göre, Luxem-

---

15) Bukharin, I. N., *'Imperialism and the Accumulation of Capital'*. Tarbuck, K. T., ed. Allen Lane, The Penguin Press, London, 1972.

16) İbid., s. 173 - 174.

17) İbid., s. 173 - 174.

burg, genişlemiş yeniden üretimi ele alırken, basit yeniden üretimin dar mantığı içinde sıkışıp kalmaktadır. Basit yeniden üretimde birikim söz konusu olmadığı için ek yatırıma gidilmemekte, dolayısıyla ek işgücü kullanımına gerek duyulmamaktadır. Oysa genişlemiş yeniden üretimde, ek yatırıma gidilir gidilmez, daha çok işgücü kullanılmakta ve pazar genişlemektedir. Bukharin, kapitalizmin, sadece işçilerle kapitalistlerden oluşan iki sınıflı bir toplumda birikim gerçekleştirmesinin mümkün olduğunu böyle kanıtlamakta.

Bu durumda, emperyalizmin gerisindeki ekonomik neden, Luxemburg'un savunduğu gibi efektif talep ya da pazar darlığı olamaz. Bukharin, Luxemburg'u, «emperyalizmi tarihsel bir gereklilik olarak görmesi» açısından ne kadar yüceltirse, «sorunu kuramsal yönden anlayamaması» nedeniyle de o kadar eleştirir.

> *«Genel anlamda emperyalizmin gerekliliği konusunu ortaya atarak, bunu doğru bir şekilde yanıtladı ama yanıtı kuramsal yönden yanlış tartışmalara dayanmaktaydı.»*[18]

Bukharin, «emperyalizmin tarihsel gerekliliğinden» söz ederken, aynı Luxemburg gibi, kapitalizmin gerçekten de kapitalist-olmayan üretim biçimlerine gereksinme duyduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu iki farklı üretim biçimi arasındaki ilişkiyi gerekli kılan, kuramsal ekonomik neden pazar sorunu değildir. Bukharin'e göre, zaman zaman piyasalarda gerçekten de satılamayan mal yığınları oluşmakta ve bu malları satıp, realizasyon sorununa çözüm getirmek için, pazar elde etme mücadelesi verilmektedir. Ama, pazar sorunu kendi başına, kapalı bir sistem içinde birikimi imkansız kılamaz, kendi başına, kapitalizmin çökmesinin nedenini oluşturamaz.

Bukharin açısından emperyalizmin gerisindeki gerçek ekonomik neden, pazar sorunu değil, sermayenin, kapitalizm dışı üretim biçimlerinin egemen olduğu ülkelerde daha fazla kâr elde etme olasılığını bulmasıdır. Emperyalizmin gerisindeki neden, artı-değerin, kapalı bir sistem içinde realize edilememesi sorunu değil, kapitalist olmayan sistemlerde daha kârlı bir şekilde realize edilmesi olasılığının bulunmasıdır.

Bukharin'in ekonomik, kuramsal eleştirileri, sadece 'pazar' ya da 'kâr haddi' gibi kavramlarla sınırlanamayacak kadar derine işlemektedir aslında. Kâr haddini öne çıkartarak, eğer bir bunalım kuramı inşa edilecekse, bunun yeniden üretim kuramlarının varsayımlarla tıkalı mekanik yapısından değil, üretim sürecinin dinamik organik bütünlüğünden çıkartılması gerektiğine işaret etmektedir. Yanlış bir kuramsal yol izleyerek, pazar sorununun başat hale getirilmesinin, bir başka analitik sınırlayıcılığını da, meta değişimi ya da dolaşımı konusunu yapay bir şekilde ön plana çıkartmasına yol

---

18) Ibid., s. 208.

açışı anlamında eleştirmektedir. Pazar sorununun, kuramsal olarak baş neden gösterilmesi, karmaşık üretim ilişkilerinden uzaklaşılmasına, kısır bir analitik çerçeve içinde sıkışıp kalınmasına yol açmaktadır.

Gerçekten de, üretim süreci, doğayla ilişkilerden tutun da, üst yapıya kadar uzanan, geniş bir analitik açıklama sahası açmaktadır önümüze. Ve emperyalizm gibi, ekonomik nitelikleri yanısıra, kültürel - ideolojik ve siyasal boyutlar taşıyan bir konu, herhalde üretim süreci çerçevesinde daha akılcı bir şekilde ele alınabilir.

Aslında, emperyalizmi, militarizme kadar götüren bir iktisatçı olarak Rosa Luxemburg, kuramsal olmasa da, pratik gerçeklik açısından zaten böyle geniş bir çerçeve içinde yaklaşmaktadır konusuna. Zaten Bukharin'in eleştirileri de, bizim yukarda biraz analitik bir egzersiz içinde çektiğimiz boyutlara ulaşmaz. Tam tersine Luxemburg'un doğru yöntem izlediğini saygıyla vurgular, emperyalizmi gündeme getirmesini, «devrimci bir bakış açısı» olarak değerlendirir. Daha farklı bir ifadeyle, Rosa Luxemburg'u, yeniden üretim modellerindeki yanlışı nedeniyle, kuru, mekanik bir şekilde eleştirenlere katılmaz.

George Lukacs da, yöntem açısından R. Luxemburg'a övgüler yağdırmaktadır. Yeniden üretim modellerini, daha önce belirttiğimiz gibi, mekanik mutlak ilişkiler şeklinde değil de, yeni soruları gündeme getiren bir soyutlama, bir yöntem olarak değerlendirirsek, Luxemburg, «...ipliğin ucunu Marx'ın bıraktığı yerden yakalamakta ve (emperyalizm) sorununu Marx'ın ruhuna uygun bir şekilde çözmektedir.»[19] *Lukacs, örneğin Bauer ve Eckstein gibi kişileri, Marx'ın yeniden üretim modellerinin yöntemsel niteliğini farkedemeyen bayağı iktisatçılara benzeterek, Luxemburg'a eleştirilerini, bütünlükten uzak bir kopukluk içinde formüle etmekle suçlamakta, bu eleştirilerin Luxemburg'u karikatürize etmenin ötesine geçmeyeceğine işaret etmektedir.*

— VIII —

Rosa Luxemburg, sadece ekonomik görüşleri değil, siyasal düşünceleriyle de tartışmalara yol açmış bir kişi. Kapitalizmin, emperyalizmin ucunda «çıkmaz yolun sonuna ulaşacağı ... nesnel sınırına dayanacağı» yargısı, Ruth Fischer'in «birikim kuramını, ... tüm hatalı kavramların kaynağı» olarak görmesi; hep siyasal uzantıları olan noktalar. Sermaye Birikimi'*ni yazma düşüncesinin, 1890'larda, Sosyal Demokrat Parti içinde, Eduard Bernstein ile giriştiği revizyonizm tartışmasından kaynaklandığı bilinen bir gerçek. Yani,* Sermaye Birikimi'*ni Rosa Luxemburg'un siyasal görüşlerinden ko-*

---

19) Lukacs, G., '*History and Class Consciousness*', Merlin Press, London, 1983, s. 30.

partmak doğru olmaz. Ancak, tabii ki, ekonomik ve siyasal yazıları arasındaki bağlantı da, böylesi örneklerle açıklanamaz. Bu olsa olsa ekonomik ve siyasal yazıları içinde, zihinsel bir bağlantı ağı kurarak kanıtlanabilir. Böyle bir bağlantı ağı kurmak ise, Sermaye Birikimi *etrafında dönen ekonomik tartışmalara kaba hatlarıyla değinme amacını güden bir giriş yazısını aşıp geçiyor.*[20] *Sadece bir noktaya işaret etmekte yarar var: Luxemburg'un, ekonomik ve siyasal görüşleri arasında kopukluk olduğu, bunların tutarlı bir bütünlük göstermediği şeklindeki yaygın görüşü, çok büyük bir kuşkuyla sınamak gerekir.*

Sonuç olarak; bu yazı, her cümlesi dikkatle okunması gereken, zorca bir kitabı daha okunabilir bir hale sokacak ön bilgileri sağlamayı amaçladı. Dikkat edeceğiniz gibi, Rosa Luxemburg'un emperyalizm konusundaki düşüncelerini daha çok Anti-Kritik'*e dayanarak aktarmaya çalıştım. Bu bir yandan birinci cilde devamlılık kazandırmak, bir yandan da* Sermaye Birikimi'*ne getirilen eleştiriler karşısında, Rosa Luxemburg'un görüşlerinde bir değişiklik olup olmadığını yansıtmayı hedef alıyor. Rosa Luxemburg ve* Sermaye Birikimi *hakkında ele alınacak daha o kadar çok ayrıntı var ki; burada, umarım büyük yanlışlar yapmadan, konuya şöyle kuşbakışı bir baktık.*

TAYFUN ERTAN
EKİM, 1985

[20] Bu doğrultudaki tartışmalar için bakınız: Geras, N., «*The Legacy of Rosa Luxemburg*», Verso, London, 2nd edit., 1985. Öncelikle s. 13 - 43.

Kısım 1

Yeniden Üretim Sorunu

Bölüm 1

İncelememizin Konusu

Karl Marx dikkatleri tüm sosyal sermayenin yeniden üretimi sorununa çekerek, ekonomi kuramına kalıcı bir katkıda bulundu. Bu sorunun belirgin bir şekilde ortaya konması açısından ekonomi tarihinde sadece iki girişim olması önemlidir: İlkini, ekonomi biliminin doğuşu aşamasında Fizyokratların babası Quesnay ve son aşamasında değineceğimiz girişimiyle Marx gerçekleştirmiştir. Sorun, arada kalan dönemde burjuva iktisatçılarını uğraştırmıştır. Ancak burjuva iktisatçıları sorunu konuyla ilgili, hatta kesişen ama onemsiz sorunlardan ayırarak kuramsal yönleriyle anlayamamışlar çözmek bir yana hiçbir zaman kesin olarak formüle dahi edememişlerdir. Buna karşın, sorunun çok büyük önem taşıdığını gören burjuva iktisatçılarının girişimleri, bilimsel ekonominin aldığı yönü anlamamıza biraz olsun yardımcı olabilir.

Acaba toplam sermayenin yeniden üretimi sorununu kesin olarak ne oluşturmaktadır? 'Yeniden üretim' ifadesinin sözlük anlamı, «üretim sürecinin tekrar etmesi, yenilenmesidir». Böylesine yeni ve yabancı bir kavrama neden gerek olduğunu ve yeniden üretim dü-şüncesinin hepimizin anlayabildiği tekrardan, hangi açıdan farklılaştığını görebilmek ilk bakışta zor olabilir. Ancak, bizim değerlendirmeye çalıştığımız tekrarda, üretim sürecinin sürekli olarak yeniden ortaya çıkmasında, belirgin nitelikler vardır. İlk olarak, yeniden üretimin düzenli olarak tekrar etmesi, düzenli tüketimin vazgeçilmez koşuludur. Bu da tarihsel biçimi ne olursa olsun, uygarlığın ön koşuludur. Yeniden Üretim kavramı bu yönden bakıldığında, uygarlık tarihinin bir yönünü yansıtmaktadır. Bir önceki üretim süresi içinde alet, hammadde ve emek sağlanmamışsa, yeniden üretim olamaz, üretime artık yeniden başlanamaz. Ancak, uygarlığın en ilkel düzeyinde, insanın doğa üzerindeki egemenliği, ilk aşamasında üretime yeniden başlama olasılığı az çok şansa bağlıydı. Avcılık ve balık tutma gibi faaliyetlerin toplumsal yaşamın temelini oluşturduğu zamanlarda çok sık gözlenen genel kıtlıklar üretimin düzenli bir şekilde tekrarlanmasını kesintiye uğrattı. Bazı ilkel topluluklar yeniden üretimin düzenli bir şekilde tekrar etmesi için belli önlemlerin kaçınılmaz olduğunu oldukça erken aşamalarda farkederek bu önlemleri dinsel

sel toplumsal sorumluluklar olarak kabul ettiler. Spencer ve Gillen' in mükemmel araştırmalarından öğrendiğimiz gibi, Avustralya zencilerinin toteme tapmaları özünde sosyal grupların hayvan ve bitkilerden gıda elde edip, bunları saklama amacıyla önlemler almalarından başka birşey değildi, ezelden beri her yıl alınan bu önlemler, dinsel törenlerle bütünleştirilmişti. Ancak, yeniden üretimin özünü oluşturan tüketim ve üretim çemberi hayvanların evcilleştirilmesi, tüketim amacıyla hayvancılığa geçilmesi ve toprağı çapalamak gibi buluşlarla mümkün oldu. Yeniden üretim, toplumun doğaya belli bir düzeyde egemen olması veya ekonomik ifadelerle emeğin belli bir üretkenlik düzeyine ulaşmış olmasını gerektirdiğinden, basit bir tekrardan daha farklıdır.

Öte yandan, üretim süreci, toplumsal kalkınmanın her aşamasında, birbirinden farklı ama yakından bağlantılı iki etkene; teknik ve sosyal koşullarla bir yanda insan ile doğa, bir yanda insanlar arasındaki ilişkinin devam etmesine bağlıdır. Yeniden üretim her iki koşula da aynı derecede bağımlıdır. Yeniden üretimin insanların çalışma tekniğinin, daha doğrusu yalnızca emeğin üretkenliğinin sonucu olduğunu görmüş bulunuyoruz. Ancak her iki durumda da, o anda geçerli olan toplumsal üretim biçimleri de daha az önemli değildir. İlkel komüncü tarım toplumunda, yeniden üretim ve ekonomik yaşamın genel plânı tüm işçiler ve onların demokratik organları tarafından belirlenir. Emeğin örgütlenmesi kararı —emeğin ön gerekleri olarak hammadde, alet ve işgücünün sağlanması— yeniden üretimin düzenlenmesi ve üretim hacminin belirlenmesi, o toplumun sınırları içinde herkesin katıldığı plânlanmış işbirliğinin sonucudur. Köle emeğine dayalı ya da **corvée** ekonomi sisteminde, yeniden üretim zorla uygulanır ve tüm ayrıntılar bireysel egemenlik ilişkileriyle düzene konur. Burada yeniden üretimin miktarı, iktidardaki seçkinler sınıfının, küçük ya da büyük gruplar halinde yaşayan insanların emeğini kullanma hakkını elinde tutması ile belirlenir. Kapitalist yöntemlerle üretim yapan toplumlarda ise çarpıcı bazı olguların ilk bakışta göstereceği gibi, yeniden üretim kendine özgü bir şekil alır. Tarihte bilinen diğer tüm toplumlarda, yeniden üretimin düzenli bir şekilde tekrarı, varolan üretim araçları ve emek gibi ön koşulların el verdiği ölçüde mümkündür. Bu toplumlarda emek ve biriktirilmiş üretim araçlarının kitle halinde yok olmasına, kural olarak sadece dışsal nedenler yol açabilir. Örneğin yıkıcı bir savaş ya da büyük bir hastalık, emek ve biriktirilmiş üretim araçlarını kitle halinde yokedecek, bu dışsal nedenler sonucunda üretim ya tamamen kesintiye uğrayacak, ya da uzun ve kısa dönemler içinde büyük ölçüde daralmaya uğrayacaktır. Üretim plânının despotça düzenlenmesi de zaman zaman benzer bir olguya yol açabilir. Eski Mısır'da, binlerce köylü Firavun'un buyruğuyla yıllarca piramitlerin yapımına zincirlenirken; modern Mısır'da İsmail Paşa yirmi bin

köylüyü Süveyş Kanalı'nda zorunlu çalışmaya mahkum ederken ve İsa'nın doğumundan iki yüz yıl önce, Çin soyunu kuran imparator Shi Hoang Ti, ülkenin kuzey sınırındaki Çin Seddi'nin güçlendirilmesi amacıyla dört yüz bin kişinin açlık ve bitkinlikten kırılmasına izin verip, bütün bir nesli kurban ederken; ekilebilir dev büyüklükteki topraklar işlenmeden kalıyor, düzenli ekonomik yaşam uzun dönemler boyunca kesintiye uğruyordu. Bu örneklerin herbirinde yenidon üretimin kesintiye uğramasının nedenleri, yeniden üretim plânının iktidardakiler tarafından tek yanlı olarak şekillendirilmesinde yatar.

Kapitalist yöntemlere göre üretim yapan toplumlar farklı bir görünüm sergiler. Belli dönemlerde emek ve üretim araçlarının ya-da yeniden üretimin tüm girdilerinin elde bulunduğu zamanlarda bile, toplumun tüketim malları cinsinden temel gereksinmelerinin karşılanamadığını gözleriz. Yeniden üretimin, tüm olanaklara karşın tamamen durdurulduğunu ya da kısmen daraltıldığını farkederiz. Burada üretim sürecindeki zorluklara yol açan, ekonomik plâna dospotça müdahalede bulunulması değildir. Yeniden üretim, teknik koşulların dışında, sosyal koşullara bağlıdır: Sadece kesinlikle satılabilecek türden mallar üretilmeli ve bu mallar alışılmış düzeyde kâr getirecek şekilde satılmalıdır. Böylece kâr, kendi içinde bir sonuç haline gelmekte, sadece üretimi değil, aynı zamanda yenidon üretimi belirleyen etken olmaktadır. Kâr sadece hangi işe girişilebileceğini bunun nasıl gerçekleştirileceğini ve ürünlerin nasıl dağıtılacağını tayin etmekle kalmaz, bunun ötesinde, her çalışma dönneminin sonunda, emek sürecine yeniden başlanıp başlanmayacağını, başlanacaksa hangi ölçüde ve hangi doğrultuda gerçekleştirileceğini de belirler.[1]

Kapitalist toplumda, yeniden üretim bu tarihsel ve sosyal etkenlerin sonucu olarak son derece karmaşık ve özgül bir sorun oluşturmaktadır. Kapitalist yeniden üretimin özgül tarihsel niteliğini açık bir şekilde gösteren dışsal bir özelliği vardır. Kapitalist yenidon üretim sadece üretimi değil aynı zamanda dolaşımı (değişim sürecini) içerir, bu iki unsuru birleştirir. Kapitalist üretim, özünde sayılamayacak kadar çok sayıda özel kapitalistin plânlanmış bir düzenleme olmaksızın üretim yapmasıdır. Bu üreticiler arasındaki tek bağlantı, değişim eylemidir. Sosyal gereksinmeler açısından bakıldığımızda, yeniden üretimin devam etmesini sağlamak için, elde, bir önceki emek sürecinin deneyimlerinin ötesinde hiçbir ipucu yoktur. Ancak, tek tek üreticilerin deneyimleri olarak kalan bilgiler genel ve toplumsal bir düzen içinde bütünleştirilemez. Kaldı ki, üreticilerin bu deneyimleri, toplumun gereksinmelerini her zaman doğrudan ve olumlu anlamda yansıtmazlar. Bunlar genellikle dolaylı

---

1 'Eğer üretim kapitalist biçimde ise, yeniden üretim de öyle olacaktır.' (**Kapital**, cilt I, s. 578).

ve olumsuz nitelik taşırlar. Çünkü, bu deneyimler üretilmiş metalar toplamının, efektif talebin gerisinde kaldığını ya da aştığını sadece fiyat dalgalanmalarını esas alarak yansıtırlar. Oysa tek tek özel üreticiler yeniden üretime tekrar başladıklarında daha önceki dönemlerin deneyimlerini kullanmaya devam ettiklerinde, eski dönemlerdeki darlık ve bolluklar yeniden ortaya çıkacaktır. Çeşitli üretim dalları bağımsız olarak gelişebileceklerinden bir dalda bolluk bir başka dalda darlık oluşabilir ancak tek tek üretim dallarının hemen herbiri aynı zamanda teknik yönden karşılıklı bağımlılık içinde olduklarından bazı büyük üretim kollarındaki darlık ya da bolluk diğer pek çok üretim kolunda da aynı olguya yol açabilir. O halde genel üretim, toplumsal talebe göreli olarak, bolluk ya da darlık arasında oynayan, döngüsel bir değişme gösterir.

Kapitalist toplumda, diğer bilinen tüm üretim biçimlerinden farklı olarak yeniden üretimin kendine özgü nitelikleri işte bu noktalarda yatar. Herşeyden önce her üretim dalı, üretimin kısa ya da uzun süreli döngüsel kesintilere uğramasına yol açacak şekilde ama belli sınırlar içinde bağımsız olarak gelişir. İkinci olarak, tek tek yeniden üretim dalları sosyal gereksinmelerden sapmalar göstermekte, bu sapmalar genel eşitsizliklere yol açmakta, sonuç olarak yeniden üretim genelde kesintiye uğramaktadır. Kapitalist yeniden üretimin bu özellikleri özgül nitelikler taşır. Diğer tüm ekonomik sistemlerde yeniden üretim dışsal müdahaleler dışında, kesintisiz, düzenli bir yol izler. Oysa Sismondi'nin bilinen özdeyişine atıfta bulunursak, kapitalist yeniden üretim, tek tek sarmalların sürekli bir dizisine benzemektedir. Bu sarmalların her biri giderek büyüyen halkalarla başlar ve halkalar sonunda gerçekten çok büyük boyutlara ulaşır. Halkalar daha sonra daralmaya başlar ve küçük halkalarla yeni bir sarmal başlar. Bu döngü, yeniden üretimin kesildiği noktaya kadar kendi kendisini tekrar eder. İşte yeniden üretim hacminin en büyük olduğu nokta ile kısmi duraklamaya yol açacak şekilde daralması arasındaki döngüsel dalgalanma; daha farklı bir ifadeyle, durgunluk, patlama ve bunalım olarak tanımlanan dalgalanmalar kapitalist yeniden üretimin en çarpıcı niteliğidir. Ancak durgunluk, patlama ve bunalım şeklinde tanımlanan döngüsel hareket, kapitalist yeniden üretim sorununun çok önemli bir niteliği ise de, sorunun tamamını yansıtmaz.

Bunu en baştan ve sıkıca vurgulamakta yarar var. Döngüsel dalgalanma ve bunalımlar kapitalist ekonomi sistemi içinde yeniden üretimin sadece belli evreleridir, tüm süreci oluşturmazlar. Kapitalist yeniden üretimin kuramsal anlamını ortaya koyabilmek için bu süreci döngüsel dalgalanma ve bunalımlardan tamamen ayrı bir şekilde ele almalıyız. Böyle bir yaklaşım garip bile dursa yöntem tamamen akılcıdır, hatta bilimsel olarak kabul edilebilir tek araştırma yöntemidir. Değer sorununu kuramsal olarak ortaya koyup çözüm getirebilmek için fiyat dalgalanmalarını konu dışı tut-

mak zorundayız. Bayağı iktisat yaklaşımı içinde değer sorununu çözmeye yönelik girişimlerde her zaman arz ve talepteki dalgalanmalara atıfta bulunulmuştur. Oysa Adam Smith ve Karl Marx dahil tüm klâsik iktisatçılar, soruna tamamen ters yönden saldırmışlar, arz ve talep arasındaki karşılıklı ilişkide gözlenen dalgalanmaların sadece fiyat ve değer arasındaki farkı açıklayabileceğine, değerin kendisini açıklayamayacağına işaret etmişlerdir. Bir metaın değerini bulmak için, arz ve talebin denge durumunda olduğunu, yani bir metaın fiyatı ile değerinin birbirlerine yakın düştüğünü varsaymamız gerekir. Demek ki bilimsel değer sorunu arz ve talebin etkisinin bittiği noktadan başlar.

Kapitalist yeniden üretimin miktarı hem dönemsel dalgalanmalar hem de bunalımların sonucu, ve de kural olarak toplumdaki toplam efektif talebin etrafında oynar, zaman zaman bu düzeyin altına düşer, zaman zaman üstüne çıkar; arasıra yeniden üretimin neredeyse tamamen kesintiye uğradığı noktaya kadar daralır. Ancak refah ve durgunluk, patlama ve bunalım gibi birbirini izleyen devreleri içeren daha uzun bir dönemi hesaba kattığımızda, yani yeniden üretimin en yüksek, en alçak ve hatta tamamen durduğu noktalardaki hacmini ele alıp, patlama ve durgunluk aşamalarındaki hacimleri karşılaştırıp, belli bir ortalamaya varabilir, tüm dalgalanma için geçerli olan, ortalama bir yeniden üretim hacmi saptayabiliriz. Bu ortalama sadece kuramsal bir düşünce değildir, varolan nesnel bir gerçekliktir. Çünkü dalgalanmanın izlediği yol boyunca gözlenen keskin artışlar, azalmalar ve bunalımlara rağmen, toplumun gereksinmeleri her zaman az çok karşılanabilmekte, yeniden üretim karmaşık yoluna devam etmekte ve üretken kapasiteler büyüyen bir şekilde gelişmektedir. Dalgalanma ve bunalımları değerlendirme dışında tuttuğumuzda, bu nasıl mümkün olmaktadır? İşte gerçek sorun bu noktada başlamaktadır. Yeniden üretim sorununu bunalımların döngüsel nitelikleri cinsinden çözmek, değeri arz ve talepteki dalgalanmalar cinsinden ölçme girişimlerinde olduğu gibi, özünde bayağı iktisatın kullandığı bir yöntemdir. Bununla beraber, gözlemlerimiz boyunca ortaya çıkacağı gibi, ekonomi kuramı ne zaman yeniden üretim sorununu sezse ya da sorun üzerinde tahminler yürütmeye başlasa, yeniden üretim konusunu birdenbire ve inatla bunalım sorununa dönüştürme eğilimine girmektedir. Oysa böyle bir tutum alarak, soruna çözüm getirmek yerine, kendi yolunu tıkamaktadır. Aşağıdaki açıklamalarımız sırasında yeniden üretim kavramından söz ettiğimizde, bundan dalgalanmanın çeşitli aşamaları boyunca gözlenen ortalama üretim hacmini anlayacağız.

Kapitalist yeniden üretim sonsuz sayıda ve sayıları sürekli olarak değişen özel üreticiler tarafından yaratılmakta. Bunlar birbirlerinden bağımsız olarak üretim yapmaktadırlar. Bu üreticiler üzerinde fiyat dalgalanmalarının dikkate alınması dışında hiçbir top-

lumsal kontrol söz konusu olmadığı gibi, tek tek üreticiler arasında metaların değişimi dışında hiçbir toplumsal bağlantı yoktur. Bu durumda akla, nasıl olur da sayısız, birbiri ile hiçbir bağlantısı olmayan işlemler, fiilen belli bir üretim toplamına yol açabilir sorusu geliyor. Sorunumuzun bu genel niteliği, birincil önem taşımaktadır. Ancak olayı bu şekilde ortaya koyup, üreticileri özünde kapitalist üreticiler değil de, meta üreten sıradan kişiler ve toplumun toplam üretimini özünde meta üretimi değilde sosyal gereksinmeleri yerine getirmek amacıyla yapılmış basit bir üretim olarak görürsek, kapitalist üretim gerçeğini gözden kaçırmış oluruz.

Sorunumuzu bu gerçeğin ışığı altında yeniden inceleyelim. Sadece meta değil, aynı zamanda sermaye üreten bir üretici herşeyden önce artı-değer yaratmalıdır. Kapitalist üreticinin baş dürtüsü ve son amacı artı-değer üretimidir. İmal edilen mallardan sağlanan gelir, yaptığı tüm harcamaları karşılamakla kalmamalı, kendisine hiçbir yük getirmeyecek şekilde salt kazanç niteliğinde değer getirmelidir. Eğer üretim sürecini artı-değer yaratma olarak ele alırsak, kapitalistin peşinen ortaya koyduğu sermaye iki bölüme ayrılır: Bunlardan birincisi; bina, hammadde, yarı-mamul ve makine gibi üretim araçlarına yaptığı harcamayı, ikincisi; ücretler için yapılan harcamayı simgeler. Marx, birinci parçayı değişmeyen sermaye olarak isimlendirdi. Değişmeyen sermayenin değeri, emek süreci içindeki kullanımıyla değişmez, tamamı, mamul ürüne aktarılır. Marx, ikinci parçayı değişken sermaye olarak tanımladı. Değişken sermaye ek değer yaratır ve karşılığı ödenmemiş emeğin yarattığına sahip çıkıldığında realize edilmiş olur. Kapitalist yöntemlerle üretilen her metaın değeri c +v+s formülü ile ifade edilen parçalardan meydana gelir. Bu formülde **c**, metaya aktarılan ve cansız üretim araçlarına harcanan değişmeyen sermayenin; **v**, ücret olarak değişken sermayenin ve **s**, artı-değer yada ücretli emeğin karşılığı ödenmemiş bölümünün yarattığı ek değerin karşılığıdır. İster tek bir metaı, ya da metalar toplamını ele alalım, ister pamuklu dokumadan ya da baleden söz edelim, ister dökme boruları ya da liberal görüşlü gazeteleri konu alalım, her tür mal, değerin bu üç bileşimini yansıtır. Bu durumda kapitalist üretici için metaların imali kendi içinde bir son değil, sadece artı-değere sahip çıkmanın bir yoludur. Ancak artı-değer, meta içinde gizli kaldığı sürece kapitalist için hiçbir yarar sağlamaz. Artı-değer Meta üretilir üretilmez realize edilmeli, saf değer biçimine dönüştürülmeli yani paraya çevrilmelidir. Metaa giren tüm sermaye harcamaları önce meta biçiminden sıyrılmalıdır. Bu dönüşümün sağlanabilmesi ve kapitalistin artı-değere sahip çıkabilmesi için de, kapitaliste para olarak geri dönmelidir. Üretimin amacı, bu dönüşüm başarılı olduğunda ve tüm metalar değerlerine uygun şekilde satıldıkları takdirde gerçekleştirilmiş olur. Metaların satışından sağlanan gelir, ya da metaların karşılığında elde edilen para, üretilmiş metalardaki değeri oluşturan parçaları içerir ve

yine **c + v + s** formülü ile ifade edilir. 'c', kapitalistin kullandığı üretim araçlarının, 'v', ücretlere giden harcamaların karşılığıdır. Son parça 's', üretimden beklenen artığı simgeler. Bu artık kapitalistin nakit olarak net kârıdır.[2]

İlk sermaye, kapitalist üretimin başlangıç noktasından itibaren, önce araç-gereç, hammadde ve emek gibi canlı ya da cansız üretim araçlarına yatırılır, daha sonra, emek süreci içinde metalara çevrilir ve son aşamada başlangıçdaki sermayeden daha fazla paraya dönüştürülür. Bu değişim, aslında artı-değer üretimi ve artı-değere sahip çıkılmasının ötesindeki amaçlar için de geçerlidir. Kapitalistin baş dürtüsü ve amacı, sadece istenen düzeyde artı-değer yaratıp buna sahip çıkmak değil, daha büyük ve sonsuza dek büyüyüp giden miktarlarda artı-değer elde etmektir. Ancak bu amaca ulaşabilmek için, kapitalistin 'sihirli' üretim araçları tekrar tekrar kullanılmalı, ödenmemiş emeğin meta üretimi içinde yarattığı değere yeniden sahip çıkılmalı ve metalar paraya dönüştürülmelidir.

Böylece, kapitalist toplumda yeniden üretim sürecinin düzenli bir olgu haline dönüşmesi, üretimin sürekli olarak yenilenmesi için, ortaya diğer hiçbir üretim sisteminde bilinmeyen yeni bir dürtü çıkmaktadır. Tarihte bilinen her ekonomik sistemde yeniden üretim, o toplumların tüketim mallarına yönelik sonsuz gereksinmesi ile belirlenmektedir. Bu gereksinmenin, tarım ve komüncü piyasa toplumlarında görülen şekilde işçiler tarafından demokratik yollarla belirlenmesi ve köle işgücüne dayanan ya da corvée gibi uzlaşmaz sınıflı toplumlarda despotik yollarla belirlenmesi önemli değildir. Kapitalist üretim sisteminde en önemli rolü oynayan özel üreticiyi harekete geçiren, toplumsal gereksinmeler değildir. Kapitalistin üretimini sadece efektif talep tayin eder. Ama bu bile kapitalistin vazgeçemeyeceği artı-değeri gerçekleştirmesinde sadece bir araçtır. Üreticinin gerçek dürtüsü artı-değer üretmektir. Gerçek dürtüyü böylece saptadığımızda efektif talebi karşılamak üzere tüketim malları üretmesi sadece yan, ikincil bir konudur. Artı-değer elde etmek kapitalist için vazgeçilmez bir kuraldır. Artı-değer elde etme dürtüsü, kapitalisti durmadan yeniden üretime girişmeye iter. Toplumsal gereksinmelerin yeniden üretimine süreklilik kazandıran, artı-değer üretimidir. Yeniden üretim ancak, bir önceki dönemin ürünleri realize edildiği, yani paraya dönüştürülebildiği takdirde yeniden başlayabilir. Çünkü kapitalist sistemde yeniden üretimin başlangıç noktasını her zaman, para, saf emek niteliğindeki sermaye oluşturacaktır. Bu durumda, kapitalist üretici için yeniden üretimin ilk koşulu,

---

2 Burada artı-değer, kâr ile özdeştir. Bu sınırlama üretimi bir bütün olarak ele aldığımızda doğrudur. Zaten önümüzdeki araştırma boyunca bizi sadece bu konu ilgilendirmektedir. Şimdilik, artı-değerin, şirket kârları ve rant gibi alt parçalarını ele almayacağız. Bu alt bölünme, yeniden üretim sorunu açısından önemli değildir.

bir önceki üretim döneminde üretilen metaları başarılı bir şekilde realize etmek, paraya dönüştürmektir.

Şimdi, bir ikinci önemli konuya geliyoruz. Özel ekonomi sistemi içinde yeniden üretimin hacmini belirleyen, bu kararı elinde tutan, bireysel üreticidir. Ana dürtüsü artı-değere el koymaktır. Bunu, en çabuk yoldan, artan miktarlarda yapabilmelidir. Ancak artı-değere en kısa yoldan el koyabilmek için, artı-değeri yaratacak olan sermayenin, artan bir şekilde üretilmesi gerekir. Bu durumda büyük şirketler küçüklere göreli olarak her yönden avantajlıdır. Toparlarsak, kapitalist üretim yöntemi üretim için kalıcı bir özendirme yaratmakla kalmıyor, yeniden üretimin her zamankinden daha büyük oranlarda genişlemesi için de dürtü oluşturuyor.

Hepsi bu kadar değil. Kapitalist üretim yöntemleri, kapitalist-de artı-değer yaratma hırsı uyandırmaktan başka, yeniden üretimi genişlemeye zorlamaktadır. Genişleme kapitalistin varolmasının ekonomik koşulu, zorunlu yasası haline gelmektedir. Rekabet koşulları altında kapitalistin piyasada yer tutma mücadelesindeki en önemli silahı metaların fiyatını ucuz tutabilmesidir. Artı-değer oranında belli bir artışı gerçekleştirmek için ücretlerin düşürülmesi ya da çalışma saatinin uzatılması gibi koşulları dışarda bıraktığımız takdirde, meta üretiminin maliyetini azaltmaya yönelik tüm yöntemler, sonunda üretimin genişlemesini gerektirir. Ücretlerin düşürülmesi ya da çalışma saatinin uzatılması gibi yollar, muhtemelen pekçok engellerle karşılaşacaktır. İşte bu nedenle büyük bir işletme küçüklere göreli olarak her yönden avantajlara sahiptir. Bu avantajlar bina ve kullanılan araçlarda tasarruf yapmaktan tutun da, üretim araçlarını daha etkin kullanmaya, el emeğini makine ile değiştirmeye, ham maddeleri ucuza sağlayabilmek için piyasalarda ortaya çıkabilecek fırsatları hızla kendi yararına kullanabilmeye kadar uzanır. Bu avantajlar, işletmenin genişlemesiyle çok geniş sınırlar içinde doğru orantılı olarak olarak artar. Durum bu olduğunda, birkaç kapitalist işletmenin genişlemeye başlaması, rekabet yoluyla diğerlerini de genişlemeye zorlar. Böylece genişleme, varoluşun koşulu olur. Sonuç olarak, yeniden üretimin genişleyerek büyüme eğilimi artar. Bu eğilim, büyüyen bir dalga benzeri, yeniden üretimin tüm yüzeylerine, kendiliğinden yayılıverir. Yeniden üretimi genişletmek, sermayenin yeni bir buluşu değildir. Tam tersine ekonomik ve kültürel ilerleme gösteren her toplum biçiminde bir yasa haline dönüşmüştür. Üretim sürecinin, sadece bir önceki dönemdeki miktarla yinelenmesi anlamına gelen basit yeniden üretimin, sosyal tarihin uzunca bir bölümüne egemen olduğu hiç kuşkusuz doğrudur. İlkel tarım ve komüncü köy toplumlarında, nüfus artışı örneğin, üretimin kademeli olarak genişlemesine yol açmadı.

Tersine, yeni kuşakların dışarı itilmesine, küçük kendi kendine yeterli topluluklar oluşmasına neden oldu. Hindistan ve Çin'deki el sanatları birimleri de, üretimin geleneksel olarak nesilden nesile

aktarılmasını ve değişmeyen miktarlarda yinelenmesini sergiler. Basit yeniden üretim, bu örneklerin her birinde, genel ekonomik ve kültürel durgunluğun kaynağı, açık işareti olmuştur. Doğu'nun büyük su yolları, Mısır'ın piramitleri, Roma'daki askeri yollar gibi uygarlık anıtlarının yükselmesi, Yunanistan'ın bilim ve sanat zenginliği, Orta Doğu kentlerinde el sanatçılığının gelişmesi ve üretimde ileriye doğru adımlar atılması, genişleyen yeniden üretim gerçekleştirilmeden söz konusu olamazdı. Uygarlıktaki kesin ilerlemelerin temelini ve toplumsal dürtüsünü üretimin yavaş yavaş temel gereksinmelerin ötesinde genişlemesi ve talebin nüfusla birlikte sürekli olarak artması oluşturur.

Sınıflı topluma yol açan ve tarihsel gelişim içinde kapitalist ekonomi biçimine geçilmesini hazırlayan gelişmeler, genişleyen yeniden üretim olmaksızın mümkün olamazdı. Kapitalist toplumda genişletilmiş yeniden üretim, özgül nitelikler kazanır, daha önce de değindiğimiz gibi, bireysel kapitalistin değişmez yasası olur. Kapitalist üretim yöntemleri, basit, hatta gerileyen yeniden üretimi dışlamaz. Tam tersine, bu yöntemler, yeniden üretimin döngüsel patlama dönemlerinde gerilimlerle birlikte genişlemesine yol açarken, bunu izleyen dönemlerde yine döngüsel nitelikli bunalım olgusuna da yol açarlar. Yeniden üretim, döngüsel dalgalanmalar dışında, sürekli olarak genişleme eğilimindedir. Bu genişlemeye ayak uydurama mamak, bireysel kapitalist için ekonomik ölüm, rekabetçi mücadeleden vazgeçmek demektir.

Dikkate alınması gereken başka konular da var. Genişlemiş yeniden üretim kavramı, sadece ürünlerin miktarı, imal edilmiş nesnelerin toplamı için geçerlidir. Üretim, sadece ya da büyük ölçüdo doğal ekonomi koşullarına dayanıyorsa, bireysel emek sürecini vo genel olarak yeniden üretimin miktar ve niteliğini tüketim belirleyecektir. Böylesi koşullar altında yeniden üretim kendi içinde bir sondur. Bu olgu, Hindistan'daki tarım ve komüncü köy toplumlarıy la köle emeğine dayalı Roma villası ve corvée esasına dayanan feo dal çiftlikler için de geçerlidir. Oysa görüntü kapitalist sistemdo farklıdır. Kapitalist üretim, tüketim amacına değil, değer yaratma amacına dönük bir üretimdir. Tüm üretim ve yeniden üretim sü recine değer ilişkileri egemendir. Kapitalist üretim yalnızca tüke tim malları ve meta üretimi değildir, bütün bunların ötesinde artı değer üretimidir. Genişleyen yeniden üretim, meta üretimi niteliğini taşır ve sonunda tüketim malları üretimi olarak belirir ama kapitalistin gözünde genişleyen, artı-değer üretimidir. Yeniden üretim boyunca emek üretkenliğinde meydana gelen değişiklikler, bu iki görünüm arasında süreğen tutarsızlıklar yaratır. Üretkenlik arttığında, aynı miktarda sermaye ve artı-değer, eskisinden daha büyük miktarda tüketim malları üretimine yol açacaktır. Bu durumda, daha büyük miktarda artı-değer yaratma olarak anladığımız genişleyen üretim, kapitalist anlamda genişleyen yeniden üro-

tim olmayabilir. Tam tersi de söz konusu olabilir. Kaldı ki, sermaye, fiilen daha çok mal üretmese bile, ücretlerin azaltılması gibi gelişmelerin uzantısı olarak sömürü oranı arttığında, belli sınırlar içinde, daha büyük artı-değer getirebilir. Oysa artı-değerin her iki durumda da iki yönü vardır. Artı-değer, değer miktarı olmasının yanısıra, maddi üretim toplamıdır. Ancak kapitalistin gözünde, her iki durumda da aynı şeydir.

Daha fazla artı-değer üretmek, kural olarak, el konan artı-değerin bir kısmının başlangıçdaki sermayeye eklenmesiyle, sermayede meydana gelen artıştan kaynaklanır. Artan sermayenin, bir şirketin genişlemesi ya da yeni, bağımsız bir şirket kurulması için kullanılması farketmez. Genişleyen kapitalist yeniden üretim, artı-değerin artan oranlarda, sermayeye dönüştürülmesi ya da Marx'ın ifadesiyle, sermaye birikimi yoluyla özgül niteliğini kazanır.

Sermaye'nin egemenliği altında genişletilmiş yeniden üretimin genel formülü, $c + v + \frac{s}{x} + s'$ dir. Burada $\frac{s}{x}$, bir önceki üretim döneminde sahiplenilen artı-değerin sermayeye dönüştürülmüş bölümüne; s' sermayedeki artışla elde edilen yeni artı-değere karşılık gelir. Kapitalist açısından, genişleyen yeniden üretim artı-değerin bir dönemden diğerine sahiplenilmesi ve sermayeye dönüştürülmesi şeklinde devam edip giden bir süreçtir. Şu ana kadar, yeniden üretimin sadece genel ve soyut formülüne vardık. Şimdi bu formülün uygulanabilmesi için gerekli somut koşulları daha yakından değerlendirelim.

Piyasada meta şeklini başarıyla terketmesinin ardından sahiplenilen artı-değer, belli miktarda para olarak ortaya çıkar. Artı-değerin, para biçimindeki bu mutlak değeri, sermaye olarak göreceği işlevin ilk basamağındadır. Ancak, parayla artı-değer yaratmak imkansız olduğundan, bu aşamada, işlevini gerçekleştirme doğrultusunda bir adım dahi ilerleyemez. Sermaye önce meta şekline dönüştürülmeli, yeni artı-değer yaratabilmesi için önce meta halinde üretken bir sermaye haline girmelidir. Bu artırılmış sermaye de başlangıçtaki sermaye gibi, iki bölümden meydana gelir: Cansız üretim araçlarını kapsayan değişmeyen sermaye ve ücretlerden oluşan değişken sermaye. c+v+s şeklindeki formülümüz, başlangıç sermayesi için geçerli olduğu gibi, burada da uygulanabilir.

Ancak, kapitalistin artı-değeri savurganlıkla kişisel lüks mallara harcamak yerine, üretim için kullanma doğrultusundaki tutumluluğu, aşırılıktan kaçınması ve artı-değerin büyük bir bölümünü biriktirme şeklindeki iyi niyeti genişlemiş yeniden üretime girişilmesi için yeterli değildir. Yeni artı-değerine vermeyi amaçladığı somut biçimleri meta piyasasından sağlayabilmesi de büyük önem taşır. Hangeyden önce seçtiği ve planlarını yaptığı üretim dalı için gerekli olan hammadde ve makine vs., üretim araçlarını bulmak

zorundadır. Artı-değerin değişmeyen sermayeye karşılık gelen belli bir kısmı ancak bu şekilde üretken biçim alır. İkinci olarak, artı-değerin değişken bölümü de aynı şekilde farklı bir biçime dönüştürülebilmelidir. Bu dönüşüm içinde iki koşul gerekmektedir. En önemlisi, emek piyasası yeterli miktarda ek işgücü sunabilmelidir. İkinci olarak, işçiler sadece para ile yaşayamayacaklarından, meta piyasası ek gıda malları sunabilmelidir ki, istihdam edilecek yeni işçiler kapitalistten alacakları artı-değerin değişken bölümünü, bu gıda mallarıyla değiştirebilsinler. Ancak bütün bu ön koşullar yerine getirildiğinde kapitalist sermayeye dönüştürülmüş artı-değeri işe koşup, yeni artı-değer yaratabilir. Yine de görevi hala tam anlamı ile tamamlanmamıştır. Yeni sermaye ile üretilen artı-değer, bir süre için şu ya da bu tür ek miktarda meta şeklinde kalacaktır. Peşinen yatırılan ve yeni ek artı-değer yaratan sermaye, kapitalist için şimdilik hiç de yarar sağlayan bir biçimde değildir. Yeni sermaye ve yarattığı artı-değer, meta biçiminden sıyrılmalı, yeniden salt emeğe dönüşmeli ve kapitaliste para olarak geri dönmelidir. Bu süreç başarıyla sonuçlanmadığı takdirde, yeni sermaye ve artı-değer ya kısmen ya da tamamen kaybedilecek, artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi gerçekleştirilemeyecek, birikim olamayacaktır. Sermaye birikimi için, yeni sermaye tarafından yaratılan metalardan yeterli miktarın piyasada tutunabilmesi ve paraya dönüştürülebilmesi gerekmektedir.

Kapitalist sistemde, sermaye birikimi anlamına gelen genişleyen yeniden üretimin bir dizi özel koşula bağlı olduğunu görüyoruz. Bunlara daha yakından bakalım. İlk koşula göre, üretim artı-değer yaratmalıdır, çünkü artı-değer kapitalizm koşulları altında üretimin yegâne temelidir. Metaların üretiminde, kapitalist ile işçi arasındaki ilişkiler belirlenirken, tüm üretim süreci bu koşula uymalıdır. İkinci koşul olarak, artı-değer realize edilmeli yani, para şekline dönüştürülüp sahiplenilmeli ve genişletilmiş yeniden üretim amacı için kullanılmalıdır. Bu ikinci koşul bizi meta piyasasına götürmektedir. Burada değişim süreci içinde karşılaşılabilecek sorunlar artı-değerin, dolayısıyle yeniden üretimin geleceğini belirleyecektir. Üçüncü koşul olarak, realize edilmiş artı-değerin bir kısmının birikim amacı ile sermayeye eklenmesini takiben, yeni sermaye, üretken emeğe ve cansız üretim araçlarına dönüştürülebilmelidir. Buna ek olarak, sermayenin işgücü ile değiştirilmiş olan bölümü, işçilerin gereksinme duyduğu gıda mallarına çevrilmelidir. Böylece bir kez daha emek ve meta piyasalarına dönüyoruz. Bütün bunlar yerine getirilip, metaların genişletilmiş yeniden üretimi gerçekleştirildiğinde, önümüze dördüncü bir koşul çıkmaktadır: Yeni sermayeye karşılık gelen ek metalar ve artı-değer realize edilmeli, yani yeniden paraya dönüştürülmelidir. Genişlemiş kapitalist yeniden üretimin gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyebilmek için, bu dönüşümün başarıyla tamamlanmış olması gerekir. Bu son koşul, bizi tekrar meta piyasasına götürmektedir.

Demek ki kapitalist üretim ve yeniden üretim, üretim yeriyle-meta piyasası arasında sürekli bir yer değiştirmeyi ima etmektedir. Bu yer değiştirme, kapitalistin yüce amacının tek yasa olduğu, görevlilerin dışındakilere kapalı özel bürosu ve fabrikasıyla, kimsenin yasa koyamadığı, amaç ve de aklın etkileyemeyeceği meta piyasası arasındaki harekettir. Ancak, meta piyasasına hakim olan aşırı bağımsızlık ve anarşi kapitaliste, topluma ve toplumun üreten ve tüketen tüm üyelerine ne denli bağımlı olduğunu da öğretmektedir. Kapitalist, üretimini genişletebilmek için ek üretim araçlarına, ek işgücüne ve bu işçiler için gıda mallarına gereksinim duyacaktır. Ancak, bu gereksinmeleri elde edip edemeyeceği kontrolunun dışındaki etkenlere bağlıdır. Bütün bunlar bir anlamda kendi dışında gerçekleşmektedir. Kapitalist artırmış olduğu toplam üretimini paraya dönüştürebilmek için daha geniş bir piyasaya gereksinme duyar. Oysa, talepteki genel, gerçek artış üzerinde ya da ürettiği belli mallara yönelik talep üzerinde hiçbir kontrole sahip değildir.

Burada belirttiğimiz koşulların tamamı tüketim ve özel üretim arasındaki içsel çelişkiyi ve bunlar arasındaki toplumsal karşılıklı bağlantıyı ifade ederler. Bunlar bilinmeyen konular olmadığı gibi, sadece yeniden üretim aşamasında da ortaya çıkmazlar. Bu koşullar, kapitalist üretime özgü genel çelişkiyi yansıtırlar. Yeniden üretim açısından, aşağıdaki nedenlerin yol açtığı özel güçlükleri içerirler. Kapitalist üretim yöntemi, konuya yeniden üretim ve özellikle genişletilmiş yeniden üretim açısından baktığımızda, sadece en temel genel niteliğini göstermekle kalmıyor, ayrıca belli üretim dönemleri içinde, sürekli ilerleme olurken bireysel amaçlar arasındaki etkileşimin de belli bir tempoya girdiğini yansıtıyor. Şimdi, ortada talep ve üretimi uyumlaştıracak hiçbir plân ve toplumsal kontrol yokken, kapitalistin ürettiği metaları paraya dönüştürebilmesi için gereksinme duyduğu üretim araçları ve emeği piyasada nasıl olup da bulabildiğinin yollarını araştırmalıyız. Bu soruyu, kapitalistin rekabet yoluyla artan artı-değer elde etme açgözlülüğü ve kapitalist sömürünün otomatik etkilerinin üretim araçları dahil her tür meta üretimine yol açacağını, bu arada sermayenin amaçlarını gerçekleştirebilmesi için giderek büyüyen proleteryalaştırılmış işçi sınıfı bulunabileceğini söylerek yanıtlayabiliriz. Oysa ortada bunu sağlayacak bir plân yoktur. Tüm üretim dallarında arz ve talep arasındaki dengenin, sürekli sapmalar, fiyatlarda her saat başı meydana gelen dalgalanmalar, piyasa koşullarındaki değişiklikler ve döngüsel bunalımlarla sağlanabildiği gerçeği, böyle bir plân olmadığını göstermektedir.

Soru, yeniden üretim açısından daha farklıdır. Emek ve üretim araçları piyasalarında arz plânsız bir şekilde gerçekleştirilirken ve talepte plân dışı, hesaplanamayacak değişiklikler meydana gelirken, kapitalist satış yapabilmek için gereksinme duyduğu üretim araçlarını, emeği ve satış olanaklarını nasıl olur da yeterli nitelik ve nice-

likte bulabilir? Nasıl olur da bu etmenlerin herbiri istenilen oranda artış gösterir? Sorunu daha kesin bir şekilde ifade edelim. Bilinen formülümüze göre, kapitalistin üretimi **40c + 10v + 10s** bileşiminde olsun. Bu durumda değişmeyen sermaye, değişken sermayenin dört misli, sömürü oranı ise yüzde yüzdür. Metalar toplamı 60 değer ile temsil edilir. Şimdi, kapitalistin sermayeye dönüştürebildiği artı-değerin yarısını eski sermayesine yukarıdaki bileşime uygun bir biçimde ekleyebilecek durumda olduğunu varsayalım. Bu durumda, gelecek üretim dönemi için, **44c + 11v + 11s = 66** formülü geçerli olacaktır.

Kapitalistin, artı-değerin yarısını, birkaç yıl süreyle sermayesine eklemeye devam edebileceğini varsayalım. Bu amaç için genel olarak üretim araçları, emek ve piyasa bulabilmesi kendi başına yeterli değildir. Bu faktörleri birikimde kaydettiği ilerlemelere ayak uydurabilecek oranda bulabilmesi de şarttır.

Bölüm 2

Quesnay ve Adam Smith'in Yeniden Üretim Süreci Çözümlemeleri

Şimdiye kadar, yeniden üretim incelememizde, sadece tek bir kapitalisti dikkate aldık. Bireysel kapitalist, yeniden üretimin tipik temsilcisi ve aracıdır. Yeniden üretim, gerçekten de tek tek kapitalist kuruluşlar tarafından yaratılır. Bu dar yaklaşım bile sorunun büyük güçlükler içerdiğini göstermiş bulunuyor. Bu zorluklar, dikkatlerimizi tek bir kapitalistten, kapitalistler toplamına çevirdiğimizde daha da artmakta, daha da karmaşık hale gelmektedir.

Yüzeysel bir bakış bile, kapitalist yeniden üretimin bir sosyal bütün olarak, birbirinden ayrı kapitalist yeniden üretim süreçlerinin, basit, mekanik bir toplamı olarak düşünülemeyeceğini göstermiş oluyor. Örneğin, genişletilmiş yeniden üretimin temel koşullarından bir tanesine; meta piyasasındaki satış olanaklarının, genişlemeye karşılık gelecek oranda büyümesinin gerekli olduğuna daha önce değinmiştik. Ancak, kapitalistin genişletilmiş yeniden üretimi, her zaman sadece piyasadaki mutlak emme kapasitesinin büyümesinden kaynaklanmayabilir. Bu, diğer bazı kapitalistlerin aleyhine işleyen rekabetçi mücadelenin sonucu da olabilir. Demek ki, bir kapitalist, bir başkasının piyasadan itilmesinden, diğer bazı kapitalist, ya da kapitalistlerin iflas etmesinden kazançlı çıkabilir. Bu süreç, bir kapitalistin kendi yeniden üretimini, diğer kapitalistlerin uğradıkları zararlar nedeniyle yeniden üretimi azaltmak zorunda kaldıkları miktarda artırmasına olanak tanır. Bazı kapitalistler, diğerleri basit yeniden üretimi bile gerçekleştiremediği içindir ki, genişletilmiş yeniden üretime girişebilecektir. Aynı şekilde bir kapitalist, kendi yeniden üretimini, bir başkasının iflas etmesi; yani, üretim-

den kısmen ya da tamamen çekilmesi sonucu serbest kalan işgücü ve üretim araçlarını kullanarak genişletebilir.

Bu örnekler, toplam sosyal sermayenin yeniden üretiminin, n' inci seviyeye çıkartılmış tek bir kapitalistin yeniden üretimi ile aynı olmadığını kanıtlamaktadır. Bu örnekler, tek tek kapitalistlerin yeniden üretim faaliyetlerinin durmadan kesiştiğini, birbirlerini küçük ya da büyük oranlarda silebileceğini göstermektedir.

O halde, kapitalist yeniden üretimin yasaları ve mekanizmalarını incelemeden önce, toplam sermayenin yeniden üretimi kavramına açıklık getirmeliyiz. Sürekli devinim içindeki tek tek sermayelerin, andan ana kontrol dışı ve hesaplanamayacak yasalara göre değişen, kısmen paralel bir yol izleyip, kısmen kesişen ve birbirini yok eden düzensiz karmaşasından, toplam yeniden üretim gibi bir sonuca varılmasının mümkün olup olamayacağı bile bir soru olarak ortaya atılabilir. Acaba, bir toplumun, toplam sosyal sermayesi diye bir varlıktan, gerçekten söz edilebilir mi? Bu mümkünse, kavramın gerçek anlamı nedir? Yeniden üretim yasalarının bilimsel incelemesinin dikkate alacağı ilk soru budur. Ekonomi kuramı ve burjuva ekonomisinin doğuşunda Fizyokratların babası Quesnay, soruna klâsik korkusuzluk ve basitlik içinde yaklaştı, toplam sermayenin gerçek ve etkin bir varlık olduğunu kabul etti. Quesnay, Marx'dan önce hiç kimsenin anlayamadığı karmaşıklıktaki yapıtı, Tableau Economique'de, birkaç sayıyla toplam sermayenin yeniden üretiminin aşamalarını belirlerken, konunun meta değişimi yani dolaşım süreci yönünden de incelenmesi gerektiğini dikkate aldı[3]. Toplum, Quesnay'in gördüğü anlamda üç sınıftan oluşur: Üretken olmayan sanayi, ticaret ve serbest mesleklerdeki kişiler ve son olarak, hükümdar ile, aşar vergisini toplayanları da kapsayan, toprak sahipleri sınıfı. Üretken sınıfın elinde oluşturulan hammadde ve gıda malları toplamından meydana gelen ulusal toplam üretim yaklaşık 5 milyar livre değerindedir. Bu toplamın 2 milyarı tarımda yıllık iş sermayesini, 1 milyarı sabit sermayenin aşınma payını ve 2 milyarı toprak sahiplerinin net gelirindeki artışı temsil etmektedir. Bu toplam hasıladan ayrı olarak, kapitalist anlamda toprağa sahip olmadan onu işleyen çiftçiler olarak düşünülen tarımcıların elinde nakit olarak 2 milyar livre vardır. Bu koşullar altında dolaşım, kiracı çiftçiler sınıfının (bir önceki üretim döneminin maliyeti olarak) toprak sahiplerine 2 milyarı nakit cinsinden rant-

3 Quesnay'in, **Tableau Economique** adlı kitabı. '... belli bir yılda, belli bir değere karşılık gelen ulusal üretimin, yeniden üretiminin gerçekleştirilebilmesini olanaklı kılacak şekilde ve dolaşım yoluyla nasıl paylaştırıldığını göstermektedir. . 'Tek tek sayısız dolaşım faaliyetleri, sosyal kitlesel bir hareket niteliği içinde görülmekte - ekonomik görevleri ile birbirinden ayrılan sosyal sınıflar arasındaki dolaşım olarak değerlendirilmektedir' (**Kapital**, cilt. 2, s. 414).

olarak ödemeleri şeklinde meydana gelir. Bu parayla toprak sahipleri kiracı çiftçilerden 1 milyarlık gıda malı, geriye kalan 1 milyarla da üretken olmayan sınıflardan, sanayi ürünleri satın alır. Kiracı çiftçiler ise, kendilerine geri verilen 1 milyarla, sanayi ürünleri satın alırlar. Üretken olmayan sınıf ise, elindeki 2 milyarı, tarım ürünlerine yatırır. Bunun 1 milyarı yıllık iş sermayesini yenileyecek hammadde ve diğer araçlara, geri kalan 1 milyarı ise, gıda malları alımına ayrılır. Böylece, para, başlangıç noktasına, kiracı çiftçilere geri dönmüştür. Üretim, herkesin tüketim gereksinmesinin karşılanmasını güvence altına almak için, tüm sınıflar arasında paylaştırılmış, aynı anda, üretken olmayan sınıfların üretim araçları yenilenmiş, toprak sahipleri sınıfı da gelirini almıştır. Yeniden üretimin ön koşulları sağlandığından ve dolaşımın koşulları yerine getirildiğinden, yeniden üretim, düzenli bir şekilde tekrar başlayabilir[4].

İncelememiz boyunca göreceğimiz gibi, bu açıklama, deha pırıltıları göstermekle birlikte, eksik ve ilkeldir. Herşeye rağmen, Quesnay'in, bilimsel iktisatın daha başlangıç aşamasında, toplam sermayenin varlığından ve bunun yeniden üretiminin mümkün olduğunun gösterilebileceğinden kuşku duymadığını vurgulamamız gerekir. Adam Smith, sermaye ilişkilerine daha bilgili bir çözümleme getirmiştir ama, vardığı sonuç, Fizyokratların hatları gayet açık ve kapsamlı değerlendirmelerinin yanında, labirente benzemektedir. Smith, fiyat çözümlemesindeki yanlışıyla, kapitalist sürecin bilimsel yoldan bir bütün olarak açıklanabilmesinin temelini bozdu. Yanlış fiyat çözümlemesi, burjuva ekonomisine uzun süre egemen oldu. Kuramı, metaın değerinin, üretilmesi için harcanan işgücü miktarını yansıttığını savunmaktadır ama, fiyat sadece üç parçadan oluşmaktadır: Emeğin ücreti, sermayenin kârı ve rant.

Bu fiyat kavramı, metalar toplamı, yani ulusal üretim açısından da geçerli olmakta ve toplam üretim ödenilen ücretlerin yanısıra sermayenin kârını ve rantı yani toplam artı-değeri temsil etmektedir. Ancak bunun içinde, üretimde kullanılan sabit sermayeye karşılık gelen hiçbir değer parçası yoktur. Smith'e göre, kapitalist üretimin toplam değerini temsil eden formül, **v + s**'dir. Görüşlerini, mısır örneği ile ortaya koyan Smith, şöyle demektedir:

'Bu üç parça (ücret, kâr ve rant), derhal veya sonuç olarak, mısırın fiyatının tamamını oluşturmaktadır. Belki, çiftçinin stoklarını yenilemesi veya üretimde kullandığı hayvanlarla diğer araçla-

---

4 Bkz. **Analyse du Tableau Economique, Journal de I'Agriculture, du Commerce et des Finances,** Dupont (1766), s. 305 ff. Ousken'in, **Euvres de F. Quesnay.** Quesnay, dolaşımın, kendi tanımlamasıyla iki koşula dayandığını açık bir şekilde belirtmektedir: Serbest ticaret ve sadece ranta uygulanan bir vergi sistemi. 'Ancak bu gerçeklerin vazgeçilemeyecek koşulları vardır. Ticaret özgürlüğü, ürünlerin iyi bir fiyattan satılabilmesini sağlamalı,... ayrıca, çiftçi, bu gelirden başka hiçbir dolaylı ve dolaysız ödemede bulunmamalıdır. Bu ödemenin, diyelim yedide ikisi, Kralın gelirini oluşturmalıdır'. (op. cit., p. 311).

rının amortismanını karşılayacak bir dördüncü parçanın gerekli olduğu düşünülebilir. Ancak, tarımda kullanılan, örneğin at gibi her aracın fiyatı, zaten aynı üç parçadan oluşmaktadır: Büyütüldüğü toprağın rantı, ona bakan ve büyüten işgücünün ücreti ve bu toprak parçasının rantıyla, işgücünün ücretini ödeyen çiftçinin kârı. Bu durumda, mısırın fiyatı, atın fiyatını ve bakımını karşılamaktadır. Tüm fiyat, ya derhal ya da sonuç olarak, üç parçadan, yani rant, işgücü ve kârdan oluşmaktadır'[5].

Marx'ın dediği gibi, bizi tekrar tekrar, oradan oraya gönderen Smith, değişmeyen sermayeyi tekrar tekrar **v + s** içine sokmaktadır. Ancak, zaman zaman kuşkular duymakta, farklı görüşlere kaymaktadır. Örneğin, ikinci kitabında şöyle der:

'İlk kitapta metaların büyük bir kısmının fiyatının üç parçadan oluştuğu gösterilmiştir. Metaın üretilmesi ve piyasaya getirilmesinde kullanılan bu üç parçadan birincisi işgücünün ücretine, ikincisi stok kârına, üçüncüsü toprağın rantına karşılık gelmektedir... Tek başına her meta için geçerli olan... bu durum, her ülkede, toprak ve işgücünün yıllık üretimini meydana getiren ve bir bütün olarak bakıldığında, tüm metalar için de geçerli olmalıdır. Yıllık üretimin fiyatı veya değişim değeri, aynı üç parçadan oluşmaktadır. Yıllık üretim o ülkede yaşayan farklı mesleklerdeki kişiler arasında, ya emeğin ücreti, ya stoğun kârı ya da toprağın rantı olarak paylaştırılmaktadır'[6].

Smith burada tereddüt etmekte ve hemen aşağıda şöyle demektedir:

'Gerçi her ülkede toprak ve işgücünün yarattığı yıllık üretimin değeri, o ülkede yaşayan farklı kişiler arasında bu şekilde paylaşılmakta ve herkes belli bir kazanç sağlamaktadır ama nasıl özel toprağın rantı söz konusu olduğunda, brüt ve net rant şeklinde bir ayırım yapıyorsak, büyük bir ülkede yaşayanların geliri açısından da aynı ayırıma gidebiliriz.'

'Özel toprağın brüt rantı, çiftçi tarafından ne ödeniyorsa onu içerir. Net rant; yönetim ve tamir masraflarıyla, tüm harcamalar dışında toprak sahibine kalan miktar; ya da toprak sahibinin, mülkiyetine zarar vermeyecek şekilde, tüketime ayrılmış stoklarına ekleme yapabileceği; çeşitli malzeme, evinin süsü, mobilya ve masasının üzerine gelenlerle, özel zevk ve eğlencesi için yapmayı göze alabileceği harcamalardan arta kalan miktardır. Toprak sahibinin gerçek zenginliği, brüt değil, net rantına orantılıdır.'

'Büyük bir ülkede yaşayanlar için brüt gelir, o ülkenin toprağı ve emeğinin yarattığı yıllık toplam üretimdir. Net gelir ise, o ülkenin sahip olduğu, önce sabit, ikinci olarak döner sermayenin ba-

5 Adam Smith, **An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations** (ed. McCulloch, Edinburgh London, 1828), vol. i. pp. 86-8.

6 Op. cit., Chh. 2, pp. 17-18.

kimi için ayrılan masraflar düşüldükten sonra geriye kalan; ya da sermayeye dokunmadan, tüketim için ayrılmış stokları artırabilecekleri; çeşitli kolaylıklar, eğlence veya geçim için yapılacak harcamadan sonra geriye kalan miktardır. O ülkede tüm yaşayanların gerçek zenginliği de, brüt gelire değil, net gelire orantılıdır'[7].

Burada Smith, sabit sermayeye karşılık gelecek bir değer parçasından söz etmekte, ancak hemen ardından, bunu ücret, kâr ve rant içine sokarak, ortadan yok etmektedir. Sonunda konu, şu açıklama ile kapatılmaktadır:

'Birey ya da toplumun sabit sermayesini meydana getiren makine ve çeşitli mesleki araçlar vs., ne birey ne de toplumun, ne brüt ne de net gelirinde yer almadığından, o toplumun toplam gelirinin tüm üyeleri arasında düzenli bir şekilde paylaştırılmasının aracı olan para, o gelirin bir parçası olamaz'[8].

Değişmeyen sermaye ya da Adam Smith'in sabit sermayesi, parayla aynı düzeye konmakta, toplumun toplam üretimine, brüt gelirine dahil edilmemekte, toplam üretim içinde, değerin bir parçası olarak yer almamaktadır.

Toplam üretimin karşılıklı değişimi, bu şekilde ortaya konduğunda; dönüşüm yoluyla ne yazık ki sadece ücretler (v) ve artı-değer (s) realize edilebilir. Bu yaklaşım içinde, toplam üretim, değişmeyen sermayeyi yenileyemeyeceğinden, yeniden üretim doğal olarak imkansız olmalıdır. Smith, her kapitalistin girişimini ayakta tutabilmek için, ücret fonu yani değişken sermayeye ek olarak, değişmeyen sermayeye gereksinme duyduğunu çok iyi bilmekte ve bunu reddetmeyi aklına bile getirmemektedir. Ancak, kapitalist üretimi bir bütün olarak değerlendirdiğinde yukarıdaki fiyat çözümlemesi nedeniyle, değişmeyen sermayenin hayret verici bir şekilde, hiçbir iz bırakmadan yok olmasına izin vermektedir. Böylece sermayenin yeniden üretimi sorunu, karmakarışık olmaktadır. Sorunun en temel öncülü olarak sosyal sermayenin bir bütün olarak ne olduğunun açıklanmasına girilmediğinden, tüm çözümleme başarısız kalmaya mahkumdur. Adam Smith'in, bu yanlış kuramını benimseyen Ricardo, Say, Sismondi ve diğerleri, yeniden üretim sorununa yönelik gözlemlerinde tökezlemişler; sosyal sermayenin ne olduğunu açıklayamamışlardır.

Bir başka zorluk bilimsel çözümlemenin daha en baştan bir yanlış itilmesinden gelmektedir. Acaba, toplumun toplam sermayesinin niteliği nedir? Tek bir üretici açısından durum açıktır: Sermayesi girişimine yaptığı harcamalardan oluşmaktadır. Kapitalist üretim yöntemlerinin geçerli olduğu varsayımı altında, ürünlerin değeri, kapitaliste harcamalarını aşan bir artık sağlayacaktır. Bu artı-değerin, net geliri oluşturan ve sermayenin yenilenmesine ayrılmayan

---

7 İbid., pp. 18 - 19

8 İbid., p. 23.

bölümü, tüketim fonu olarak, tamamen harcamaya dönüştürülebilir. Kapitalistin net gelirinin bir kısmını harcamadan sermayesine ekleyeceği doğrudur. Ancak, bu farklı bir konu, yeni sermaye oluşumudur. Bu yolla artırılan sermaye, bir sonraki yeniden üretim döneminde, kendisine ek artı-değer kazandıracaktır. Bireyin sermayesi, herzaman, üretim için gereksinme duyduğu miktarın yanısıra, kuruluşunu ayakta tutmak için yaptığı peşin harcamalardan oluşur. Geliri ise kendisi için harcadığı ya da harcayabileceği tüketim fonudur. Bir kapitaliste, 'İşçilerine ödediğin ücret nedir?, diye sorsak, yanıtı 'Doğal olarak, benim iş sermayemin bir parçasıdır.' olacaktır. Ancak, 'İşçiler için ücret nedir?' diye sorsak, kapitalistin, bunu sermaye şeklinde tanımlaması olanaksızdır. Çünkü, işçilerin aldığı ücret, onlar için sermaye değil, gelirdir, tüketim fonudur.

Şimdi, bir başka örnek alalım. Makine imalatçısı, fabrikasında makine üretir. Yıllık üretim, belli miktarda makineden oluşmaktadır. Ancak, bu yıllık üretim, değer olarak, imalatçının başlangıçta yatırdığı sermaye ile birlikte, kazandığı net geliri kapsar. Böylece imal edilen makinelerin bir kısmı, imalatçının gelirini meydana getirir. Bu gelir, dolaşım ve değişim süreci içinde realize edilir. Ancak, imalatçıdan makineleri satın alan kişi, bunları bir gelir olarak değil, üretim aracı olarak kullanmak amacıyla alır. Makineler, satın alan kişi için sermayedir.

Bu örneklere göre, bir kişi için sermaye olan nesnenin, bir başkası için gelir olması mümkündür. Acaba, bu koşullar altında, toplumun toplam sermayesi şeklinde bir kavram kurabilmek, nasıl mümkündür? Marx'a kadar, bilimle uğraşan hemen her ekonomist, sosyal sermaye olamayacağı sonucuna vardı[9]. Smith, bu soru etrafında kuşkulu, kararsız bir şekilde dolaştı durdu, Ricardo da benzer şekilde davrandı. Ancak Say, kesin olarak şöyle demekteydi:

'Ürünlerin toplam değeri, toplumun tüm üyeleri arasında bu şekilde paylaştırılır. **Toplam** değer diyorum, çünkü, üretilen tüm değerin, tüketen üreticiye gitmeyen bölümünü, diğer kişiler alacaktır. Kumaş yapan kişi, çiftçiden yün alır ve kendisi için çalışanlara ödemede bulunur. Böylelikle, ortak çabanın sonucu olan kumaş, yaptığı tüm peşin harcamaları karşıladıktan sonra, kendisine bir miktar kâr sağlayacak fiyattan satılır. Onun için kâr ya da kendi çalışmasının geliri, tüm ödeme ve harcamaları düştükten sonra geriye kalan **net** artıktan başka bir şey değildir. Yaptığı harcamalar, bir önceki aşamalardaki üreticilerin gelirlerini oluşturan ve daha sonra kendisi için gelir oluşturacak peşin ödemeden başka bir şey değildir ve bu harcamalar kumaşın **brüt** değeri tarafından geri ödenecektir. Çiftçiye, yünü için ödenen fiyat; toprağı işleyen kişi, çoban ve toprak sahiplerine giden çeşitli gelirlerin bileşimidir. Çiftçi, toprak sahibi ile kendisi için çalışanlara yaptığı ödemelerden sonra, geriye kalan artığı **net** üretim olarak kabul etmektedir ama bu öde-

9 Rodbertus'a özgü, 'ulusal sermaye' kavramı için, kısım II'ye bakın.

moler diğerleri için gelir kalemleridir. Biri toprağın geliri olarak rant, diğeri ise çalışmasının geliri olarak ücret almaktadır. Yaptığı toplam ödemeler kumaşın değerinin sağladığı parayla geri ödenmekte, kumaşın toplam değeri, şu ya da bu kişinin gelirini oluşturmakta, bu yolla tamamen emilmektedir. —Bu durumda, **net** üretim ifadesi, sanayi kesimindeki tek tek bağımsız üretici veya girişimcilerin, bireysel gelirlerine karşılık gelmektedir. Bireysel gelirlerin toplamı, yani toplumun toplam geliri, o ülkenin toprağı, sermayesi ve sanayiinin yarattığı **brüt** üretime eşittir. Bu, geçen yüzyıldaki ekonomistlerin düşündüğü sistemi tamamen yıkmaktadır. Bu ekonomistler, ülkenin net üretimini tarım gelirinden başka birşey olarak düşünmediklerinden, toplumun tüketebileceğinin tamamını tarımdaki net üretimin oluşturduğu sonucuna vardılar. Yaratılanların, tüm insanlar tarafından tüketilebileceği şeklinde, apaçık gözüken sonuca ulaşamadılar'[10].

Say, kuramını, kendine özgü bir gariplik içinde kanıtlamakta. Oysa Adam Smith her özel sermaye birimini üretim yerine bağlamakta böylece sermayenin sadece emeğin ürünü olduğunu kanıtlamaya çalışmakta ama emeğin yarattığı her ürünün değerini, kapitalizme özgü ifadelerle, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek toplamı, **v + s** olarak kavradığından, toplumun toplam üretimini **v + s'** ye indirgemekte. Say ise sıradan bayağılıklar haline soktuğu bu klasik hataları 'düzelteceğinden' pek bir emindir. Say'e göre, girişimci üretimin her aşamasında, kendisinin sermayesini oluşturan üretim araçları için, diğer kişilere, yani, bir önceki üretim aşamalarının temsilcilerine ödeme yapmakta; bu kişiler de ödemenin bir kısmını gelirleri olarak ceplerine koymakta, diğer kısmıyla da diğer bir dizi kişiye gelir oluşturmak üzere yapmış oldukları peşin harcamaları geri almış olmaktadırlar. Say, Adam Smith'in, sonu gelmeyen emek süreçleri zincirini, gelir oluşturmak için yapılan karşılıklı peşin ödemeler ve bu ödemelerin satışlarından elde edilen hasılayla karşılanması şeklinde, yine sonu gelmeyen bir zincire dönüştürmekte. Bu yaklaşım içinde işçi, girişimcinin mutlak eşiti haline gelmektedir. İşçi ücret biçiminde, peşin gelir sağlamakta, bunun karşılığını emeği ile geri ödemektedir. Bu durumda, toplam sosyal sermayenin nihai değeri, çok sayıda peşinen ödenmiş gelirlerin toplamı olarak gözükmekte ve bu gelirler, değişim süreci içinde, daha önceki peşin ödemeleri karşılamak üzere harcanmaktadır. Say'ın kapitalist yeniden üretimin sosyal bağlantılarını, saat imalatı örneği ile göstérmesi, yüzeyselliğini simgelemektedir. —Bu üretim dalı, Say'in zamanında ve kısmen bugün de, her işçinin küçük düzeyde de olsa, aynı zamanda girişimci olduğu, artı-değer üretme sürecinin, basit meta üretimine özgü bir dizi, birbirini izleyen değişim faaliyeti ile maskelendiği saf 'manüfaktür' dalıdır.

---

10 J. B. Say, **A Treatise on Political Economy** (çeviri C. R. Prinsep, Cilt. 2, London 1821), s. 75 - 7.

Böylece Say, Adam Smith'in başlattığı karışıklığı aşırı derecede kaba bir görünüme sokmaktadır. Yıllık sosyal üretim, değer açısından, tamamiyle çeşitli gelirler dizisine indirgenmekte, böylelikle, her yıl tamamiyle tüketilmektedir. Sermaye ve üretim araçları olmadan, üretime nasıl yeniden başlanabileceği bir bilmece olarak kalmakta, kapitalist yeniden üretim, çözülemeyecek bir sorun olarak görünmektedir.

Fizyokratlardan, Adam Smith'e kadar, soruna getirilen değişik yaklaşımları kıyasladığımızda, kısmi bir ilerleme yanısıra, kısmi bir gerileme görmemek mümkün değildir. Fizyokratların ekonomi anlayışının temelinde artığın, yani artı-değerin sadece tarım kesiminde yaratıldığı ve kapitalist anlamda üretken tek emeğin, tarıma dönük emek olduğu varsayımı yatmaktaydı. Dolayısıyle, **Tableau Economique**'de üretken olmayan sanayi işçilerinin, sadece, hammadde ve gıda malı olarak tükettikleri 2 milyar livre düzeyinde değer yaratabileceğini görüyoruz. Bu durumda, değişim süreci içinde de imalat ürünleri toplamı iki parçaya ayrılmakta, bir parça kiracı çiftçiler sınıfına, diğeri toprak sahipleri sınıfına giderken, imalatçı sınıf, kendi ürünlerini tüketmemektedir. O halde, imalatçı sınıf, metaların değeri açısından, sadece, tüketilmiş olan döner sermayeyi yeniden üretmekte, girişimciler sınıfı için hiçbir gelir yaratılmamaktadır. Toplumun, tüm peşin sermaye ödemelerinin üzerinde, dolaşıma giren tek geliri tarımda yaratılmakta ve toprak sahipleri sınıfı tarafından rant olarak tüketilmektedir. Kiracılar sınıfı da, sermayesini yenilemekten başka birşey yapmaz : Sabit sermayeden 1 milyar, döner sermayeden 2 milyar livre sağlanmakta, bunun üçte ikisini hammadde ve gıda maddeleri üçte birini ise, sanayi ürünleri oluşturmaktadır. Dahası, Quesnay'in, **avances annuelles**'den farklı olarak, **avances primitives** olarak isimlendirdiği ve sabit sermayenin, sadece tarımda varolabileceği varsayımı da, son derece çarpıcıdır. Quesnay'e göre sanayi, sabit sermaye olmaksızın, sadece yıldan yıla devredilen, döner sermaye ile çalışmakta ve bunun sonucu olarak, yıllık meta üretimi içinde, sabit sermayenin (bina, araç, vs.,) aşınma payını karşılayacak hiçbir değer parçası yaratmamaktadır[11],

Klasik İngiliz okulu hemen farkedilen bu hata karşısında, her tür emeğin, üretken olduğunu duyurarak, kararlı bir ilerleme getirmekte, artı-değerin sadece tarımda değil, imalat kesiminde de

---

11 Mirabeau'nun, **Tableau Economique**'e yönelik **Explications** adlı kitabında, üretken olmayan sınıfın sabit sermayesine, açık bir şekilde değindiğine dikkatleri çekmeliyiz: 'Bu sınıfın, imalathaneleri kurması, araçları, makineler, demirhaneler için yaptığı ön harcamalar... 2 milyar livreyi (bulmaktadır). (**Tableau Economique avec ses Explications**, 1760, p. 82). Mirabeau da, **Tableau**'ya ilişkin akıl karıştırıcı yazısında, üretken olmayan sınıfın sabit sermayesini hesaba katmamaktadır.

yaratıldığını ortaya koymaktadır. Klasik İngiliz Okulu diyoruz, çünkü, Adam Smith bu konuda ara sıra sessizce Fizyokratların görüşüne kaymaktadır. Emek-değer kuramını, burjuva yaklaşımının sınırları içinde, mümkün olan en tutarlı ve ileri aşamada geliştiren, sadece Ricardo olmuştur. Sonuç olarak tüm sosyal sermaye yatırımlarının, sosyal üretimin imalat kesiminde de en az tarım kesiminde olduğu şekilde her yıl artı-değer üreteceğini varsaymalıyız[12].

Tarımda olsun, sanayide olsun, her tür emeğin, üretken, değer yaratan nitelik taşıdığının keşfedilmesi, Smith'in tarımda kullanılan emeğin toprak sahipleri sınıfının rantından ayrı olarak, kiracı çiftçiler için de, bu çiftçilerin yaptığı sermaye harcamaları toplamını aşan bir artık üretmesi gerektiğini düşünmesine yol açtı. Böylece sermayenin yenilenmesine ek olarak, kiracılar için de yıllık gelir söz konusu olmaktadır[13].

Son olarak, Quesnay'in, **avances primitives** ve **avances annuelles** kavramlarını sistematik bir şekilde irdeleyen, bunları sabit ve döner sermaye şeklinde adlandıran Smith, sosyal üretimin imalat kesiminde de, döner sermayenin yanısıra, sabit sermayeye gereksinme duyduğuna açıklık getirdi. Böylece, sermaye ve toplumun geliri kavramlarını düzene sokarak, bunları kesin ifadelerle tanımlama doğrultusunda ilerlemekteydi. Bu konudaki görüşlerini en açık bir şekilde şu ifade de dile getirmektedir :

'Her ülkenin toprak ve emeğinin yarattığı toplam yıllık üretim sonuç olarak o ülkede yaşayanlar için gelir sağlanması ve tüketim gereksinmelerinin karşılanması amacını taşır. Bu üretim, ister topraktan, ister üretken emekçiden geliyor olsun, doğal olarak iki parçaya ayrılır. Bunlardan ilki ve genellikle büyük kısmı, herşeyden önce, sermayeyi ya da sermayeden yaratılan gıda malları, malzeme ve mamül ürünü yenilemeye yöneliktir. Diğer kısmı ise, ya stok

---

12 'O halde, tarımda istihdam edilen emekçiler, imalat kesimindeki işçiler gibi, kendi tüketimlerine eşit değeri, ya da sahibinin kârı ile birlikte kendilerini istihdam eden sermayeyi yeniden üretmekle kalmazlar, bundan çok daha fazla değer yaratırlar. Çiftçinin sermayesi ve tüm kârının üzerinde, düzenli bir şekilde toprak sahibinin rantını da yeniden üretirler (İbid., s. 149).

13 Böylece, Smith şu genel yargıya varmaktadır :

'O halde, işçilerin malzemelere eklediği değer, bu durumda iki parçadan oluşur ki, bunun bir parçası ücretlerini öder, diğeri tüm malzeme stoku ve ücretleri önceden sağlayan işverenin kârıdır' (op. cit., cilt 1, s. 83). Ayrıca, İkinci Kitap, sekizinci bölümde, özellikle sanayi kesimindeki emeğe ilişkin olarak: 'İmalatçı emek, genellikle, üzerinde çalıştığı malzemenin değerine; hem kendi ücretinin, hem de sahibinin kârına eklemede bulunur, hizmetçinin emeği, bunun tersine, değere hiçbirşey eklemez. İmalatçıya, sahibi tarafından, ücreti önceden verilmiştir. Ama, gerçekte, sahibine hiçbir maliyeti yoktur. Emeğin koyduğu nesnenin artan değeri, ücretlerin değeri ile birlikte kâr getirecektir' (op. cit., cilt. 2, s. 93-4).

kârı olarak sermaye sahibinin, ya da toprak rantı olarak, bir başka kişinin geliri olacaktır[14].

'Büyük bir ülkedeki tüm insanların gayri safi geliri, toprak ve emeğin yarattığı, toplam yıllık üretimden meydana gelir. Net gelir ise, önce sabit sermaye ve ikinci olarak döner sermayenin bakımı için yapılan harcamalar düşüldükten sonra; ya da, sermayeye zarar vermeden, hemen tüketilmek üzere ayrılmış stoklara eklemede bulunabilecek; geçim, çeşitli kolaylıklar ve eğlence için yapılacak harcamalardan arta kalan miktardır. Gerçek zenginlik gayri safi gelire değil, net gelire orantılıdır[15].

Burada, toplam sermaye ve gelir kavramları, **Tableau Economique**'dekinden çok daha kapsamlı ve açık bir biçim almakta. Sosyal gelir ile tarım arasındaki tek yanlı bağlantı kırılmakta ve sosyal gelir daha geniş bir kavram haline getirilmektedir. Ayrıca, sabit ve döner sermaye olarak, iki parça olarak görülen sermaye kavramı da genişletilmekte, bir bütün olarak sosyal üretimin temeli yapılmaktadır. Üretimin, tarım ve sanayi gibi, yanıltıcı bir şekilde iki kesime ayrılması yerine, gerçek anlamda önem taşıyan sınıflamalar getirilmekte; sermaye ile gelir ayırımının yanısıra, sabit ve döner sermaye arasındaki farklar ön plana çıkarılmaktadır.

Smith, bu kategorilerin karşılıklı ilişkilerinin çözümlenmesine de girişmekte, bunların üretim ve dolaşım açısından toplumun yeniden üretim süreci içinde nasıl değişime uğradığını araştırmaktadır. Bu noktada konuya toplum açısından baktığımızda sabit ve döner sermaye arasında köklü bir fark olduğunu vurgulamaktadır:

'Sabit sermayenin bakımı için yapılan tüm harcamalar, toplumun net gelirinden dışarda tutulmalıdır. Ne yararlı makinelerle, mesleki araçlar ve kâr getiren binaları ömürlü kılabilmek için gerekli malzemeler; ne de malzemeye istenen şekli vermek için gereken emek ürünü, net gelirin bir bölümünü meydana getirebilir. Ama emeğin fiyatı gerçekten de net gelirin bir parçasını oluşturabilir, çünkü yukardaki amaçla istihdam edilen işçiler, ücretlerinin tüm değerini, hemen tüketilmek için ayrılmış olan stoklara yatırabilirler. Ancak, diğer emek türlerinde, hem ücret hem de ürün, tüketim stokuna katılmakta; ücret işçilere, ürün ise bu işçilerin emeğinin artırmış olduğu geçinme olanakları, çeşitli kolaylıklar ve eğlence fırsatlarını kullanan diğer kişilere gitmektedir'[16].

---

14 İbid., s. 97-8. Ancak, Smith aşağıdaki cümlede, sermayeyi, tamamen ücretlere, yani değişken sermayeye çevirmektedir: 'Herhangi bir ülkenin toprak ve emeğinin yıllık üretiminin, sermayeyi yenileyen parçası, asla üretken ellerden başkası için kullanılmaz. Bu parça, sadece üretken emeğin ücretini öder. Yıllık üretimin, kör ya da rant olsun, gelir oluşturan parçası, ayrım gözetmeksizin, üretken ya da üretken olmayan ellere ayrılabilir'

15 İbid., s. 19.

16 Smith, op. cit., cilt. 2, s. 19 - 20.

Burada Smith, üretim aracı üreten işçilerle, tüketim malları üreten işçiler arasındaki önemli farka değinmektedir. Üretim araçları üreten işçilerle ilgili olarak, bunların —ücretlerini karşılamak ve kendilerine gelir sağlamak için— değer yarattıklarını, bu değerin, doğal haliyle tüketilmesi mümkün olmayan, hammadde ve çeşitli araçlardan oluştuğunu, üretim araçları biçimini aldığını belirtmektedir. Smith, diğer kategorideki işçilerin yarattığı toplam üretimin, birinci grubun tersine, toplam üretimde yer alan ücret ya da işçilerin gelirinin yanısıra ücretten arta kalan değeri içerdiğini ve bunun tüketim malları biçiminde olduğunu gözlemektedir (Smith'in, açıkça belirtmemesine karşın, bu sonucun içindeki gizli gerçek anlam şudur: Toplam üretim içinde sabit sermayeyi temsil eden ve kendi üretiminde kullanılan üretim parçası da sabit sermaye biçimini alacaktır). İncelememizin ileri aşamalarında, Marx'ın üzerine gittiği bu can alıcı noktaya Smith'in ne kadar yaklaşmış olduğunu göreceğiz. Ancak, Smith'in, temel sorun üzerinde daha derin incelemeye girişmeden sıkıca sarıldığı genel sonuç, toplumun sabit sermayesinin bakımı ve yenilenmesine giden değer parçasının, toplumun net gelirine eklenemeyeceği yargısıdır.

Durum, döner sermaye açısından farklıdır.'Sabit sermayenin bakımı için yapılan tüm harcamalar, toplumun net gelirinin kesin olarak dışında tutulurken, döner sermaye açısından aynı durum söz konusu değildir. Döner sermayeyi oluşturan; para, gıda malları, malzeme ve mamul ürün şeklindeki dört parçadan son üçü, daha önce görüldüğü gibi, döner sermayeden çekilerek toplumun ya sabit sermayesinin ya da hemen tüketim için ayrılmış stoklarının yerini almaktadır. Bu tüketim mallarının, sabit sermayenin bakımı için kullanılmayan bölümünün tamamı, döner sermayeye eklenmekte ve toplumun net gelirinin bir parçasını oluşturmaktadır'[17].

Burada Smith, gıda malları ve hammaddelerle doğal niteliği nedeniyle sabit sermayenin yenilenmesinde kullanılan metaları, yani, halen kullanılmakta olan sabit sermaye dışında kalan herşeyi, döner sermaye kategorisine dahil etmekte. Smith, bu şekilde, döner sermaye kavramını belirsiz ve anlaşılmaz bir şekle sokmuştur. Ancak, tüm yaklaşımı boyunca, bir başka çok önemli ayırım ortaya çıkmaktadır:

'Bu açıdan toplumun döner sermayesi, bireyinkinden farklıdır. Birreyin döner sermayesi, tamamen kâr içinde yer alacağından, o birreyin net gelirinin herhangi bir bölümünü oluşturamaz. Her bireyin döner sermayesi, bağlı olduğu toplumun döner sermayesinin bir parçasını oluşturduğu gibi, toplumun net gelirinin de bir bölümünü meydana getirir'[18].

---

17 İbid., cilt. 2, s. 12-2.
18 İbid, s. 22.

Smith, ne demek istediğini aşağıdaki örnekle açıklamakta: 'Bir tüccarın dükkanındaki malların tamamı, kendisinin hemen tüketim için ayrılmış stoku içinde yer almayacaktır ama, başkalarının tüketim stokunu oluşturabilir. Bu kişiler, diğer fonlardan sağladıkları gelirle, dükkandaki malların değerini, kârları ile birlikte, tüccara düzenli bir şekilde yeniledikleri gibi, bu ne tüccarın, ne de kendilerinin sermayesinde herhangi bir azalmaya yol açmayacaktır'[19].

Burada Smith, döner sosyal sermayenin yeniden üretimi ve değişimi konusunda temel kategoriler kurmuştur. Sabit ve döner sermaye, özel ve sosyal sermaye, özel ve sosyal gelir, üretim araçları ve tüketim malları genel kategoriler olarak belirlenmekte, ancak bunlar arasındaki gerçek ve nesnel karşılıklı bağlantılara ya kısmen işaret edilmekte ya da bu bağlantılar Smith'in çözümlemesinin sübjektif, kuramsal çelişkileri içinde boğulup gitmektedir. Fizyokratların, kesin belirgin ve klasik anlamda açık şematiğinin yerini düzensiz kavram ve ilişkiler yığını almakta, ilk bakışta herşey tam bir karmaşaya dönüşmektedir. Ancak, Smith'in Mikelanj'ın henüz şekillendirilmemiş mermer bloku içindeki eserine benzer bir şekilde, işin başlarında bile olsa sosyal ürtim süreci içinde yeni bağlar görüp, bunları Quesnay'ın anlayabildiğinden daha derin, modern ve canlı bir şekilde kavradığını farkediyoruz.

Smith'in soruna getirdiği tek açıklama budur. Ancak, konuya aynı anda bir başka açıdan, değer çözümlemesi ile saldırmaktadır. Smith, her tür emeğin temel niteliğinin değer yaratmak olduğu, karşılığı ödenmiş emeğin, ücreti karşıladığı, emeğin karşılığı ödenmemiş bölümünün artı-değer yarattığı şeklindeki tamamen kapitalizme özgü ayırımlarla ve son olarak artı-değeri kesin bir şekilde kâr ve rant olarak iki temel kategoriye ayırarak, Fizyokratları geride bırakmakta. Ancak önemli ilerlemeler anlamına gelen bu ayırımlardan sonra tuhaf bir öneri getirmekte, her metaın fiyatının, ücret artı kâr ya da Marx'ın kısa ifadesiyle **v + s**'den oluştuğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyle, toplumun yıllık üretimi, değer açısından, iki parçaya indirgenmektedir: Ücret ve artı-değer. Burada, sermaye kategorisi birdenbire yok olmuştur. Toplum, gelirden başka, tamamen tüketilen tüketim mallarından başka hiçbirşey üretmektedir. Sermayesiz yeniden üretim gibi, bir ikilem oluşmakta bu anlamda Fizyokratlara kıyasla, geriye doğru büyük bir adım atmaktadır.

Adam Smith'in takipçileri, bu iki yönlü kuramı tamamen yanlış bir yaklaşımla doğorlendirmişlerdir. Marx'dan önce hiçbir kimse Smith'in ikinci kitabındaki sorunun açık bir şekilde açıklanmasına ilişkin başlangıç noktalarıyla ilgilenmemişler, kökten yanlış fiyat çözümlemesini büyük bir kıskançlıkla korumuşlardır. Ricardo, çö-

19 Ibid

çözümlemeyi hiçbir soru gelirmeden kabul etmiş; Say ise, duygusal bir doktrin haline sokmuştur. Smith, verimli kuşkular ve uyarıcı çelişkileri ele alırken Say, sıradan bir aklın, kendini beğenmişliğinin örneklerini vermektedir. Smith'in, bir kişinin sermayesinin bir başkasının geliri olabileceği şeklindeki gözlemi, Say'i, sermaye ve gelir arasındaki farkın, toplumsal açıdan tamamen saçma olduğunu ilân etmeye itmektedir. Gelirin, yıllık üretimin tüm değerini örneceği, böylelikle tamamen tüketileceği şeklindeki anlamsızlık, Say'in elinde tamamen geçerli bir dogma niteliği almaktadır. Eğer toplum, toplam üretimini her yıl tamamen tüketiyorsa, sosyal üretimin hiçbir üretim aracı olmadan gerçekleştirilmesi, yaradılış müjizesini her yıl tekrar etmesinden başka birşey olamaz.

Yeniden üretim sorunu, Karl Marx'a kadar bu haliyle kalmıştır.

Bölüm 3

Smith'in Çözümlemesine Bir Eleştiri

Smith'in çözümlemesinin getirdiği sonuçları, ana başlıklar altında özetleyelim :

(1) Toplumun sabit sermayesi vardır ve bunun hiçbir parçası net gelire girmez. Sabit sermaye, 'toplumun yararlı makinelerinin işler tutulabilmesi için gereken malzemeler ve mesleki araçlarla, bu malzemeyi uygun şekle sokmak için gereken emek ürününden oluşur[20]. Bu tür sabit sermaye üretimini özel bir tür olarak ayırıp, tüketim malları üretimi ile karşılaştıran Smith, sabit sermayeyi, tüm Marx'ın 'değişmeyen sermayesine' dönüştürmektedir. Bu sermaye, işgücünün dışında, tüm somut üretim araçlarından oluşur.

(2) Toplumun döner sermayesi vardır. Sabit ya da değişmeyen sermayeyi elediğimizde geriye sadece tüketim malları kategorisi kalır. Bu toplum için, sermaye değil, net gelirdir, tüketim fonudur.

(3) Bireyin net sermayesi ve geliri, mutlaka toplumun net sermayesi ve gelirine karşılık gelmez. Toplumun sabit veya değişmeyen sermayesi, birey için sermaye olamaz, gelirdir. Bu gelir sabit sermaye içinde işçilerin ücretiyle, kapitalistlerin kârını temsil eden bölümlerden oluşan, tüketim fonudur. Ancak, bireyin döner sermayesi, özellikle gıda malları biçiminde olduğu sürece, toplumun sermayesi olamaz, geliridir.

(4) Yıllık toplam sosyal üretime salt değer cinsinden baktığımızda, sermayenin hiçbir izine rastlanmaz. Sermayenin tamamı üç tür gelire; ücret, sermayenin kârı ve ranta dönüşmektedir.

Eğer, bu garip düşüncelerin gelişigüzel birleşiminden, toplam sosyal sermayenin, her yıl nasıl yeniden üretildiğini çıkarmaya ve

---

20 **An Enquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations,** cilt I s. 19.

gerisindeki mekanizmaları anlamaya girişirsek, kısa bir zaman sonra önümüzdeki işin çözümsüzlüğünden umutsuzluğa düşeriz. Gerçekten de, bu gözlemlerin hepsi, bizi —sermaye ve gelir konularında herkes kendi görüşlerine bağlı kalırken— sosyal sermayenin her yıl nasıl yenilendiği ve bireylerin, gelirleriyle tüketimlerini nasıl sağlayabildiği sorununa çözüm getirmekten sonsuz mesafede uzaklaştırmakta. Ancak, sorunun aydınlatılmasında, Marx'ın katkısının değerini anlamak istiyorsak, düşünceler karmaşasından ve çelişen görüşler yığınından haberdar olmalıyız. Adam Smith'in son tezi ile başlayalım. Bu tez, klasik iktisat yaklaşımının, yeniden üretim sorununu ele alış biçimini yıkmak için tek başına yeterlidir.

Smith'in temel ilkesi; toplumun toplam üretiminin değerinin, ücret, kâr ve rantdan oluştuğudur. Bu anlayış, Smith'in, değerin emek ürününden başka birşey olmadığı şeklindeki bilimsel kuramında köklü yer alır. Buradaki emek, ücretli emektir. İnsan emeğinin, kapitalizme özgü ücretli emek ile özleştirilmesi, Smith'in koyduğu doktrinin gerçekten de klâsik unsurudur. Toplumun toplam üretiminin değeri, peşinen ödenmiş ücretlerin geri ödenmesi ve karşılığı ödenmemiş emekten sağlanan artıktan meydana gelir. Bu artık, kapitalist için kâr, toprak sahibi için ranttır. Bir tek meta için geçerli olan bu durum, metalar toplamı için de aynı şekilde geçerli olmalıdır. Toplumun ürettiği metalar kitlesi-emek miktarı olarak düşünüldüğünde-ücreti ödenmiş ve ödenmemiş emeğin yarattığı üründen başka birşey değildir. O halde, tamamen, ücret, kâr ve ranttan meydana gelmelidir.

Emekle birlikte, hammaddelerin, çeşitli araçların v.b. dikkate alınmasının gerekli olduğu, tabii ki doğrudur. Peki ama, bu ham madde ve araçların da, ister ücreti ödenmiş, ister ödenmemiş olsun, yine emek ürünü olduğu da doğru değil midir? Dilediğimiz kadar gerilere uzanıp, sorunu istediğimiz gibi evirip çevirebiliriz ama, her metaın değerinde —dolayısıyle fiyatında— salt insan emeğinin dışında hiçbir unsura rastlayamayız. Ancak, emeği iki ayrı bölüm olarak düşünebiliriz. Birinci parça, ücretleri karşılar, ikinci parça kapitalist ve toprak sahibine gider.

Bu durumda, ortada sanki ücret ve kârdan başka hiçbir şey kalmamıştır. Oysa, bireysel ve sosyal sermaye olarak, sermaye vardır. Acaba, bu aşikâr çelişkinin üstesinden nasıl gelebiliriz? Marx'ın konuyu, uzun süre, inatla kovalaması ve 'Artı-Değer Kuramları'nda[21] görüldüğü gibi, başlangıçta fazlaca ilerleme sağlayamaması, bu kuramsal sorunun çözümünün gerçekten de çok zor olduğunu göstermektedir. Marx'ın sonunda bulduğu çözüm, çarpıcı bir başarıyı yansıtır ve özünde emek kuramına dayanmaktadır. Adam Smith, tek tek her metaın ve metalar toplamının değerini, sadece emeğin yarattığını belirtirken doğruydu. Aynı şekilde, kapitalistin bakış

21 **Theorien über den Mehrwert** (Stuttgart, 1905), cilt I, s. 179 - 252.

açısıyla, tüm emeğin —ücreti karşılayan ödenmiş emekle, artı-değeri yaratan karşılığı ödenmemiş emek — üretim araçlarına sahip çeşitli sınıflara kazanç sağladığını söylerken de haklıydı. Ancak, unuttuğu ya da gözardı ettiği bir gerçek vardı: Emek, yeni değer yaratabilme niteliğinin yanısıra, kullanılan üretim araçları içindeki eski değerleri, yeni metalara aktarabilmektedir. Kapitalistin gözüyle, fırıncının on saatlik işgünü, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş çalışma saatlerine, v + s'ye ayrılmaktadır. Oysa bu on saat içinde üretilen metaın değeri, on saatlik emeğin değerinden daha fazlasına karşılık gelecektir. Çünkü, üretilen meta; un, fırın, yakıt, bina ve daha pekçok girdinin, kısacası, fırıncılık için gereken tüm üretim araçlarının değerini de içerecektir. Bir metaın değerinin, sadece v + s'ye eşit olması, tek bir koşul altında mümkündür. Bu koşul, kişinin, ham madde ve üretim araçları olmadan, havada bir yerde üretim yapmasıdır. Oysa, malzemeye giren her emek için (maddi emek), daha önceki emeğin ürünü olan türlü üretim araçları gerekli olduğundan, geçmişteki emeğin değeri de, yeni ürüne aktarılmak durumundadır.

Söz konusu süreç, sadece kapitalist üretim biçiminde yer almaz, genelinde toplumun tarihsel bçiminden bağımsız olarak, insan emeğinin temelini oluşturur. İnsan yapımı araçların kullanılması, uygarlığın temel niteliğidir. Tüm yeni emeğe öncülük eden ve yeni emek sürecinin temelini oluşturan geçmişteki emek; uygarlık tarihi içinde, insan ve doğa arasındaki evrimleşmiş bağı ifade eder, toplumun içiçe girmiş iş çabalarının sonsuz zinciridir. Başlangıcı, insanoğlunun sosyalleşmesinin ölümsüz şafakları içinde kaybolan bu zincirin sona ermesi, uygar insanın yok olması anlamına gelecektir. O halde, insan emeğinin ürünlerini, üretim araçlarının yardımı ile gerçekleştirilmiş ürünler olarak görmeli, ve bu araçları da, daha önceki dönemlerde kullanılmış olan emeğin ürünleri olarak düşünmeliyiz. Her yeni ürün, sadece kendisine son şeklini veren yeni emeği değil, aynı zamanda yeni ürünün yapımı için gerekon malzemeleri ve çeşitli araçları sağlayan, geçmişteki emeği de kapsar. Bu olgu; değer üretiminde, yani kapitalist üretim biçiminin de dahil olduğu meta üretiminde, ortadan kalkmaz, sadece özgül bir ifade bulur. Kapitalist üretim biçiminde, metaları üreten emek, iki nitelik taşır. Bir yanda kullanım değeri olarak, yararlı makinoları yaratan, şu ya da bu özel niteliklere sahip, yararlı, somut emektir. Diğer yanda, genel, soyut, sosyal yönden gerekli emektir ve bu niteliği ile değer yaratır. Emek, ilk niteliğiyle bugüne kadar yapagoldiğini gerçekleştirir: Yeni ürüne, kullanılan üretim araçları içindo yer alan, geçmişteki emeği aktarır. Tek bir farkla ki, bu geçmişteki emek de, şimdi, değer, eski değer olarak ortaya çıkmaktadır. Emegin ikinci niteliği kapitalizme özgü ifadelerle, v + s olarak tanımlayabileceğimiz, ödenmiş ve ödenmemiş emekten oluşacak şekildo, yeni değer yaratır. O halde her metaın değeri; emek ya da yararlı

somut emeğin üretim araçlarından aktardığı eski değerlebirlikte saat saat harcanmış, sosyal yönden gerekli emeğin yarattığı, yeni değeri içerir.

Bu ayırım, Smith'i aşmaktaydı: Smith, değer yaratan emeğin, iki niteliği arasındaki farkı görmedi. Marx, Smith'in, özünde yanlış olan değer kuramındaki —üretilmiş değerler toplamının, tamamen v + s'den meydana geldiği— garip dogmasının baş nedenini bulduğunu ileri sürmektedir[22]. Meta üreten emeğin; bir yanda somut ve yararlı emek, diğer yanda soyut ve sosyal yönden gerekli emek olduğu şeklindeki farkı görememek, sadece Smit'in değil, klasik okulun tüm üyelerinin, değer kuramına yaklaşımlarındaki en önemli eksikliğe işaret etmektedir.

Klâsik iktisatçılar, konunun tüm toplumsal uzantılarını ihmal etmekle birlikte, sadece insan emeğinin değer yarattığını kabul ettiler ve bu kurama, en fazla Ricardo'nun açıklamalarında gördüğümüz derecede açıklık getirebildiler. Ancak, Marx'ın değer kuramıyla, Ricardo'nunki arasında köklü bir fark vardır. Bu fark, sadece burjuva iktisatçıları tarafından değil, Marx'ın doktrinine açıklık getirmeye çalışan pekçok kişi tarafından da yanlış anlaşılmıştır. Ricardo, burjuva ekonomisini, evrensel, doğal yasalar içinde düşündüğünden değer yaratmanın, tek tek insanların kendilerine özgü somut emeğinin, doğal niteliği olduğuna inandı.

Bu görüş, Adam Smith'in yazılarında daha kaba bir şekilde ortaya konmaktadır. Smith, 'değişim eğilimi' olarak adlandırdığı bir kavramın, hayvanlar ve özellikle köpekler için geçerli olup olmadığını, beyhude bir şekilde inceledikten sonra, bu eğilimin sadece insan doğasının bir niteliği olduğunu söylemekte. Smith, değişim eğiliminin, hayvanlarda bulunduğundan kuşkuludur ama, özellikle Fizyokratların doktrinine geri döndüğü zamanlar, değer yaratma yeteneğini, insan emeğinin yanısıra, hayvanlara da atfetmektedir:

'Hiçbir sermaye, daha büyük miktarda emeği harekete geçirmede, çiftçinin elindeki, eşit miktarda sermaye kadar etkili olamaz. Çiftçinin, sadece hizmetçileri değil, hayvanları da üretken çalışanlardır...'[23]

'Tarımda kullanılan işçiler ve hayvanlar, imalat kesimindeki işçiler gibi, kendi tüketimlerine eşit değeri, ya da kendilerini kullanan sermayeyi kârı ile birlikte yeniden üretmekle kalmazlar, bunu aşan miktarda değer yaratırlar. Bunlar, çiftçinin sermayesi ve tüm kârının yanısıra, toprak sahibinin rantını da, düzenli bir şekilde yeniden ürotirler'[24].

Doğer yaratmanın, omoğin, doğrudan, fizyolojik bir niteliğini yansıttığına, insan içindeki hayvansal organizmanın açığa çıkartıl

22 **Kapital**, cilt 2, s. 435.
23 Smith, op. cit., cilt 2, s. 148.
24 İbid., s. 149.

ması olduğuna inanan Smith, görüşlerini en canlı şekilde yukardaki sözlerle ifade etmekte. Smith'e göre, örümcek, ağını nasıl kendi vücudundan üretiyorsa, yararlı nesneler üreten her çalışan insan da doğuştan meta üreticisi olduğu için değer üretmektedir. Çalışan insan, doğuştan meta üreticisi olduğundan, toplum da doğası gereği, meta değişimi üzerine kurulmuştur ve meta ekonomisi, insana özgü ekonominin doğal biçimidir.

Veri değerin, kesin tarihsel koşullar altında oluşan, kesin sosyal ilişkileri içerdiğini anlamak Marx'a kaldı. Marx, meta üreten emeğin, iki niteliği arasındaki farkı; bir yanda somut, bireysel emek, diğer yanda sosyal yönden gerekli emek şeklinde ortaya koydu. Bu ayrım yapılır yapılmaz para sorununun çözümü de, üzerine projektör çevrilmiş kadar aydınlanıvermektedir.

Marx, emeğin, burjuva iktisadında statik duran iki yönünü ayırdedebilmek için, meta üreticisi ile, çalışan adam arasındaki dinamik farkı, tarihinin akışı içinde ortaya koymak zorundaydı. Kapitalist ekonominin hiyeroglifini deşifre edebilmezden önce, metanın, sosyal üretimin belli bir tarihsel biçim olduğunu bulması gerekiyordu. Kısacası Marx, soruna, klasik okulun yaklaşımına tabii tabana zıt, tümdengelim yöntemi ile yaklaşmalıydı. Bu yaklaşımda, klâsik okulun, burjuva üretimi içinde insan unsuruna, normal olarak nitelendirilen körükörüne bağlılığı reddetmeli, bu okulun tarihsel geçiciliğini görmeli, klâsiklerin metafizik akıl yürütmesini tersine çevirmeli, yerine diyalektik akıl yürütmeyi getirmeliydi.

Smith'in, değer yaratan emeğin, bir yanda üretim araçları içindeki eski değeri yeni ürüne aktaran diğer yanda aynı zamanda, yeni değer yaratan iki niteliği arasındaki açık farkı ortaya koyabilmesi mümkün değildi. Böylece toplam değerin, tamamen **v + s**'den meydana geldiği şeklindeki dogmasının bir başka kaynağı daha belirmektedir. Her metaın, üretimiyle yaratılan yeni değerin yanısıra üretim süreci içinde kullanılan üretim araçlarının değerini de içerdiği gerçeğini, Smith'in göremediğini varsaymak hatalı olur. Smith'in, toplam değerin tamamının, **v + s**'ye bölünebileceğini göstermek için, bizi sürekli olarak bir üretim aşamasından, bir önceki üretim aşamasına götürmesi; Marx'ın şikayet ettiği gibi, bizi oradan buraya yollaması, bu gerçeğin farkında olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bağlamda garip olan, üretim araçları içindeki eski değeri de **v + s** olarak ayırmada direnmesidir. Bu şekilde meta içindeki eski yeni her şey **v + s** olmaktadır.

Mısırın fiyatının örneğin, bir bölümü toprak sahibinin rantını temsilen, bir bölümü, mısırın üretiminde kullanılan işçilerle iş gören hayvanların bakımı için gereken ücretleri ödemekte, üçüncü bölümü de çiftçinin kârını oluşturmaktadır. Bu üç bölüm, (ücret, kâr ve rant), ya hemen ya da nihai olarak, mısırın fiyatının tamamını oluşturmaktadır. Belki, çiftçinin stoklarını yenilemesi veya üretim

de kullandığı hayvanlarla diğer tarım araçlarının aşınma payını karşılayacak, bir dördüncü parçanın gerekli olduğu düşünülebilir. Ancak, tarımda kullanılan, örneğin at gibi her aracın fiyatı, zaten aynı üç bölümden oluşmaktadır: Büyütüldüğü toprağın rantı, ona bakıp büyüten emeğin ücreti ve bu toprak parçasının rantı ile birlikte işgücünün ücretini ödeyen çiftçinin kârları. O halde, mısırın fiyatı, atın fiyatını ve bakımı için yapılan harcamaları karşılamakla birlikte, fiyat yine de, derhal ya da nihai olarak, üç bölümden; rant, işgücü ve kârdan oluşmaktadır'[25].

Smith'in kafasındaki karışıklık, aşağıdaki öncüllerden kaynaklanmaktadır: İlk olarak, her emek şu ya da bu üretim araçlarının yardımı ile gerçekleştirilir. Ancak veri emekle birlikte giden üretim araçları (ham madde ve çeşitli araç), daha önceki emek sürecinin ürünlerinden başka nedir ki? Un, ekmekçinin, üzerine yeni emek eklediği bir üretim aracıdır. Oysa un, değirmencinin çalışmasının sonucudur ama değirmencinin elinde üretim aracı değildir. Aynı şekilde, ekmek ve börek, fırıncının üretim aracı değil, üretimidir. Unun gerisinde de, üretim aracı olarak, buğday yatar. Bir adım daha geriye gidersek, mısır, çiftçinin elinde üretim aracı değil, üretimdir. İçinde değer taşıyan ve önceki dönemlerin ürünü olmayan bir üretim aracı bulabilmek mümkün değildir.

İkinci olarak, kapitalizm çerçevesinde herhangi bir meta imal edilirken tamamen tüketilen tüm sermaye, sonuç olarak belli miktarda emeğe karşılık gelecektir. Üçüncü olarak, her metaın toplam değeri, peşin olarak yatırılmış sermaye de dahil olmak üzere, belli miktarda emeğe indirgenebilir. Her meta için doğru olan bu durum, bir toplumun yıl boyunca ürettiği meta toplamı için de geçerli olacağından, toplam üretimin değeri de, belli miktarda, kullanılmış emeğe karşılık gelecektir.

Dördüncü olarak, kapitalizm koşulları altında, kullanılan her tür emek, iki bölüme ayrılır: Peşin olarak verilmiş ücretleri karşılayan ödenmiş emek ile kâr ve rantı, yani artı-değeri yaratan karşılığı ödenmemiş emek. Kapitalizm koşulları altında gerçekleştirilen her emek, tüm ifadesini, **v + s** formülümüzde bulur[26].

Yukarda özetlenen tüm tartışma noktaları kendi içlerinde kuşku götürmeyecek şekilde, tamamen doğrudur. Smith'in bu noktaları sunuşu çözümlemesinin ne kadar tutarlı ve istikrarlı olduğunu kanıtlamaktadır. Değer ve artı-değer kavramları da, Fizyokratların yaklaşımına göreli olarak, göze çarpan bir ilerleme yansıtmakta-

---

25 Op. cit., silt. I, s. 86-7.

26 Bu bağlamda, Smith'in çalışması boyunca görülen, karşıt kavramı dikkate almadık. Bu kavrama göre, metaların değeri v + s'den oluşsa da, o metaın fiyatı, v + s'ye indirgenemez. Bu ayırım, Smith'in değer kuramı açısından daha büyük önem taşır. Şimdi ele alacağımız çerçevede, özünde v + s formülü ile ilgileniyoruz.

dır. Sadece arasıra, örneğin üçüncü tezinde, yanlış sonuca varmaktadır. Smith bir ülkenin, bir yıl boyunca ürettiği metaların değerinin, daha önceki yılların emeğini de içerdiğini, yani, devredilen üretim araçları içindeki emeği de kapsaması gerektiğini, kitabının çeşitli yerlerinde kabul edecek kadar zekidir ama, üçüncü tezinde, yıllık metalar toplamının değerinin, sadece o yıl içinde kullanılan emeğe indirgenebileceğini yinelemektedir.

Sıralanan dört ifade, kendi içlerinde tamamen doğru olsalar da, Smith'in bunlardan çıkardığı sonuç —her metaın toplam değerinin ve aynı şekilde toplumun o yıl üretilen metalar toplamının değerinin **v** + **s**'ye eşit olacağı sonucu— tamamen yanlıştır. Smith, metaın tüm değerinin sosyal emekten başka hiçbirşey yansıtmadığı görüşünde doğrudur. Ancak bunu, değerin, **v** + **s**'den başka birşey olmadığı şeklinde, yanlış bir ilke ile özdeşleştirmektedir. Bu **v** + **s** formülü, kapitalizm koşulları altında canlı emeğin işlevini daha doğrusu, iki yönlü işlevini ifade etmektedir: Önce ücret ya da değişken sermayeyi karşılamak, ikinci olarak, kapitalist için artı-değer yaratmak. Ücretli emek, bu işlevi kapitalist tarafından istihdam edildiğinde yerine getirmekte ve metaların değeri, nakit olarak realize edilmektedir. Kapitalist, ücret cinsinden peşinen kullandığı değişken sermayeyi geri almakta, artı-değeri de cebine indirmektedir. O halde **v** + **s**, ücretli emek ile kapitalist arasındaki ilişkiyi ifade etmekte; bu ilişki, meta üretim sürecinin her tamamlanışında sona ermektedir. Meta satıldığında **v** + **s** ilişkisi, kapitalist için nakit olarak realize edildiğinde, tüm ilişki silinip gitmekte, meta üzerinde hiçbir iz bırakmamaktadır. Metaın kendisini veya değerini incelediğimizde, karşılığı ödenmiş ya da ödenmemiş emekle mi üretildiğini, ya da bunların, değere hangi oranlarda katkıda bulunduğunu belirleyemeyiz. Sadece tek bir gerçek kuşku götürmeyecek şekilde ortadadır: Meta, değişim ile birlikte ifadesini bulacak miktarda sosyal yönden gerekli emek içermektedir. Bir metaı üreten emeğin **v** + **s**'den meydana gelip gelmediğinin, o metaın kullanımı ve değişim eylemi açısından, hiçbir önemi yoktur. Değişim eyleminde önemli olan, metaın değer taşımasıdır. Meta'dan sağlayacağımız fayda açısından geçerli olan, onun somut nitelikleri, yararlılığıdır. Böylece, **v** + **s** formülü, sadece sermaye ile emek arasındaki yakın ilişkiyi, ücretli emeğin sosyal işlevini ifade etmekte ve yaratılan üründen tamamen silinmektedir. Durum, peşinen sağlanan ve üretim araçlarına yatırılan değişmeyen sermaye açısından farklıdır. Çünkü, emeğin her faaliyeti ham madde, araç ve tesis gerektirir. Bu durumun, kapitalizme özgü nitelik kazanması sermaye **(c)** olarak adlandırdığımız üretim araçlarının; emeğini kullanmayan, çalışmayan kişilerin, emekçinin dışındaki kişilerin malı haline gelmesi gerçeğini yansıtmaktadır. İkinci olarak, değişmeyen sermaye **c**'ye sadece artı-değer yaratma amacıyla peşinen yatırılan sermaye olarak bakarsak; **v** + **s**'yi yaratmaktan başka bir işlevi olmadığını dü-

şünebiliriz. Oysa, değişmeyen sermaye kavramı bundan daha fazlasını içerir: Aldığı tarihsel ve toplumsal biçim ne olursa olsun üretim araçlarının emek süreci içindeki işlevini ifade eder.

Güney Denizindeki adalıların, aile kanosu yapabilmesi. Hindistan'da komüncü köy toplumunun ortak toprağı işleyebilmesi, Mısır'da köylünün, köy toprağını ekmesi, ya da Firavun'un piramitlerini inşa edebilmesi, Atina'nın küçük atelyelerindeki Yunanlı kölenin iş görebilmesi, feodal kölenin, ortaçağ loncasındaki usta zenaatçının veya modern ücretli işçinin çalışabilmesi için, hammaddeye ve iş araçlarına; üretim araçlarına ihtiyacı vardır. Çalışan herkes, insan emeğiyle yaratılmış olup, insan emeği ile doğal madde arasındaki bağlantıyı ifade eden ve sosyal üretim sürecinin ölümsüz, evrensel koşulunu oluşturan, üretim araçlarına gereksinme duyar. **c + v + s** formülündeki c, üretim araçlarının emek sürecinin yinelenmesiyle sona ermeyen özgül işlevine karşılık gelir. Metaı, değişiminden sağlanan yarar açısından ele aldığımızda, karşılığı ödenmiş ya da ödenmemiş ücretli emek, veya köle emeği, ya da herhangi bir tür emek tarafından üretilmiş olmasının hiçbir önemi yoktur. Ancak, üretilen metaın kullanımı açısından üretim aracı ya da tüketim malı olması çok önemlidir. Bir makinenin üretiminde kullanılan emeğin karşılığının ödenip ödenmediği, sadece makine imalâtçısı ile işçileri arasındaki ilişki açısından önem taşır. Makine'nin, değişim eylemiyle elde edilmesinden sonra toplum açısından önem kazanan niteliği, o makinenin bir üretim aracı olarak taşıdığı özelliği ve üretim süreci içindeki işlevidir. Nasıl ezelden beri her üretim yapan toplum, bir sonraki üretim dönemi açısından gerekli olan üretim araçlarının imal edilmesi için, belli düzenlemelere girişerek üretim araçlarının işlevinin önemini kabul ettiğini göstermişse; kapitalist toplum da, her yıl **v + s**'ye —ücretli emeğin sömürülmesini ifade eder— uygun gelecek şekilde değer üretilebilmesi için bir önceki üretim döneminde üretim araçları yaratmak zorundadır. Bir önceki üretim dönemiyle, bir sonraki arasındaki bu bağlantı, sosyal yeniden üretim sürecinin, ölümsüz, evrensel temelini oluşturur. Her üretim döneminde yaratılan ürünlerin bir bölümünün, bir sonraki dönemin üretim araçlarını oluşturduğu gerçeği, yani dönemler arasındaki ilişki, Smith'in bakış açısının dışında kalmaktaydı. Smith, üretim araçlarının, kullanıldıkları süreç içindeki özgül işlevi ile ilgilenmiyordu. Smith, üretim araçlarına kapitalizm koşullarına uygun bir şekilde istihdam edilen ücretli emeğin ürünü olan herhangi bir meta gibi bakıyordu.

Ücretli emeğin, üretken süreç içinde kapitalizme özgü işlevi, Smith'in, üretim araçlarının emek süreci içinde oynadığı, ölümsüz, evrensel işlevi görebilmesini tamamen önledi. Dar burjuva yaklaşımı, sermaye ile ücretli emek arasındaki belirgin sosyal ilişkilerin gerisinde yatan insan ve doğa arasındaki genel ilişkileri görebilmesini tamamen engelledi. İşte Adam Smith'in, yıllık sosyal üreti-

nin toplam değerinin, **v + s**'den oluştuğu şeklindeki garip dogmasının gerçek nedeni burada yatmaktadır. Smith, **c + v + s** formülünün ilk halkasını oluşturan c'nin, ücretli emeğin sermaye tarafından sömürülmesinin genel, sosyal temelinin özünü ifade ettiğini göremedi.

Biz, her metaın değerinin **c + v + s** formülü ile ifade edilmesi gerektiği sonucuna varıyoruz. Şimdi ele alacağımız soru, bu formülün, toplumun ürettiği metalar toplamı açısından ne dereceye kadar geçerli olduğudur. Smith'in bu konuda dile getirdiği kuşkulara geri dönelim. Smith, bireyin sabit ve döner sermayesiyle, gelirinin, toplum açısından mutlaka aynı kategorilere karşılık gelmeyeceğini belirtiyordu (Bkz. s. 64, no. 3). Birinin döner sermayesi, bir başkasının sermayesi değil, geliridir, çünkü döner sermaye örneğin ücretlerin peşinen ödenmesi için kullanılmış olabilir. Bu ifade, bir yanlış üzerine kurulmuştur. Kapitalist, işçilerin ücretini ödediğinde, değişken sermayesini gelir oluştursun diye işçilerin eline terketmemektedir ki. Değişken sermayesinin değer biçimini, doğal biçimi olan işgücü ile değiştirmektedir sadece. Değişken sermaye, önce para, daha sonra işgücü olarak, her zaman kapitalistin elinde kalmakta, metaların satışıyla, kendisine artı-değerle birlikte geri dönmektedir. Oysa işçi, değişken sermayeye hiçbir zaman sahip çıkamamaktadır. İşçi için emeği sahip olduğu tek malı, çalışma gücüdür, hiçbir zaman sermaye değildir. Eğer emeğini satıp karşılığında para-ücret almışsa, bu ücret onun için sermaye değil, sattığı metaın fiyatıdır. Son olarak, işçinin, ücretini gıda mallarına harcaması ile bu paranın bir ara kapitalistin elinde değişken sermaye olarak yerine getirdiği işlev arasındaki bağlantı bir meta sahibinin, satıştan elde ettiği parayı dilediği şekilde kullanmasından daha farklı değildir. İşçinin gelirini, kapitalistin değişken sermayesi değil, satmış olduğu meta yani 'emeğinin' fiyatı oluşturur. Değişken sermaye, her zamanki gibi, kapitalistin elinde kalmakta, özgül işlevini yerine getirmektedir. Kapitalistin, makinelerin içinde saklı duran —makine imalâtçısı örneğimizde olduğu gibi— ve henüz paraya dönüştürülmemiş olan gelirinin (artı-değer), makineleri satın alan bir başka kişinin sabit sermayesi olduğu şeklindeki kavram da, aynı ölçüde yanlıştır. Makine imalâtçısının gelirini, makineler veya bunların çeşitli parçaları değil, makinelerin içinde gizlenen görünmeyen artı-değer —ücretli işgücünün karşılığı ödenmemiş emeği— oluşturur. Bu gelir, önceden olduğu gibi, makine satıldıktan sonra da makine imalâtçısının elinde kalmakta, sadece dış görünümünü değiştirmekte, 'makine-biçiminden', 'para-biçimine' dönüşmektedir. Aynı şekilde, makineyi satın alan kişi, sabit sermayeye ilk kez sahip olmamaktadır. Bu sabit sermaye, satın alma işleminden önce, zaten belli miktarda nakit-biçiminde, elinde bulunmaktadır. Makineyi satın alarak, sermayesine, üretken hale gelmesi için gerekli olan somut biçimi vermektedir sadece. Makine imalâtçısının geliri, ya da

artı-değeri, makinenin satışı öncesinde veya sonrasında hep elindedir. Değişken sermaye ilk örneğimizde olduğu gibi nasıl kapitalistin elinde kalıyorsa ve gelir nasıl hep işçinin elindeyse, sabit sermaye de hep bir başka kişinin, makine satın alan kapitalistin elindedir.

Smith ve takipçileri, kapitalist değişim incelemelerinde, metaların kullanım biçimini, metaların değer ilişkileri ile karıştırdıklarından, kavram karmaşasına neden oldular. Ayrıca, sermaye ile metaın, içiçe girmiş dolaşımını da göremediler. Oysa değişim eylemi sermaye dolaşımı olabileceği gibi, aynı anda tüketim amacını taşıyan, basit meta değişimi de olabilir. Bir kişinin sermayesinin, bir başkasının geliri veya —veya tersi— olacağı şeklindeki yanılgıyı, daha doğru bir ifadeyle birisi için sermaye dolaşımı olan durumun, bir başkası için, basit meta değişimi —veya tersi— olabileceği şeklinde düzeltmeliyiz. Bu ifade, sermayenin nitelik değiştirebilme yeteneğini ve sosyal değişim süreci içindeki çeşitli çıkar çevreleri arasındaki karşılıklı bağlantıyı yansıtmaktadır. Sermayenin, gelir karşısında ayrı bir şekilde varolduğu gerçeği değişken ve değişmeyen olarak tanımlanan her iki sermaye biçimi için de geçerlidir. Smith, bütün bu eleştirilere karşın bireyin sermaye ve gelirinin, toplum açısından aynı kategorilerle özdeş olmayabileceği şeklindeki görüşüyle, gerçeğe çok yaklaşmaktadır. Gerçek ilişkinin açıkça ortaya çıkartılması için sadece birkaç bağlantı halkası daha gerekmektedir.

Bölüm 4

Marx'ın, Basit Yeniden Üretim Şeması

Şimdi, sosyal üretimin tamamının ifadesi olan, **c + v + s** formülünü ele alalım. Bu sadece kuramsal bir soyutlama mıdır, yoksa sosyal yaşama uygulandığında, gerçek bir anlam taşımakta mıdır? —formülün, toplumun tamamı açısından nesnel anlamda varolduğunu söyleyebilir miyiz? Ekonomi kuramında, değişmeyen sermaye, c'nin, ne denli önemli olduğunu ortaya koymak Marx'a kaldı. Marx'dan önce, tamamen sabit ve döner sermaye kategorileri üzerinde çalışan Adam Smith, ulaştığı sonucun farkında olmamakla birlikte, gerçekte, sabit sermayeyi, değişmeyen sermayeye dönüştürmüştü. Bu değişmeyen sermaye, sadece yıldan yıla aşınan üretim araçlarını değil, aynı zamanda, belli bir yılda, üretim sırasında tamamen massedilen üretim araçlarını da içerir. Adam Smith'in, toplam değerin **v + s**'ye indirgenebileceği dogması ve bu konudaki görüşleri, üretimin iki kategorisi —canlı emek ile cansız üretim araçları— arasındaki farkı belirlemesine yol açtı. Ancak, sosyal üretim sürecini bireylerin sermayesi ve gelirine dayanarak açıklamaya çalışırken,

kafasında, bu sermaye ve gelirden ayrı olarak düşündüğü sabit sermaye, gerçekte değişmeyen sermayedir.

Her bireysel kapitalist, metaların üretiminde, bina, hammadde ve alet şeklinde, belli somut üretim araçları kullanır. Bir toplumda, metalar toplamını üretmek için, tek tek kapitalistlerin kullandığı somut üretim araçlarının tamamına gerek olduğu açıktır. Üretim araçlarının her biri, özel bireysel kapitalistlerin sermayesi şeklinde de olsa, bunların toplum içinde varolduğu bir gerçektir. Bu, sosyal üretimin, tüm tarihsel biçimleri içinde görülen evrensel koşuludur[27].

Bunlar içinde kapitalizme özgü biçim, maddi üretim araçlarının, çalışmayan kişilerin malı olup, değişmeyen sermaye, **c**, olarak işlev görmesidir. Bu özgül işlev ücretli emeğin, proletaryalaştırılmış emek gücünün karşıt kutbudur. Değişken sermaye, **v**, bir toplumda, yıllık üretim boyunca fiilen ödenmiş ücretler toplamıdır. Değişken sermaye, sayılamayacak kadar çok sayıdaki tek tek ücretlerin bir yığını olarak gözükse de, toplumsal açıdan nesnel olarak varolmaktadır. Her toplumda, fiilen üretime katılmış emek gücünün miktarı ve işçilerin yıl esasına göre bakımı, belirleyici önem taşıyan bir konudur. Bu faktörün; değişken sermaye, **v** olarak, kapitalizme özgü biçim alması; geçinme araçlarının işçilere emek gücünün fiyatı olarak, önce ücret biçiminde ödenmesi anlamına gelir. İşçiler, işgücünü, kendisi çalışmayan bir başka kişiye üretimin somut araçlarının sahibine satmaktadır, üretim araçları kapitalistin malıdır. V, aynı zamanda belli bir para toplamıdır da; yani işçiler için saf değer biçimindeki geçinme aracıdır. **V** kavramı bu anlamda, işçilerin iki yönden; hem kişi olarak, hem de tüm üretim araçları açısından bağımsız olduğunu imâ etmekte, ayrıca belli bir toplumdaki üretimin evrensel biçiminin, meta üretimi olduğunu göstermektedir.

Son olarak, artı-değer, **s**, tek tek kapitalistlerin kazandığı tüm artı-değer toplamına karşılık gelir. Her toplum artık emek gerçekleştirir. Hatta sosyalist toplum da aynı şeyi yapmak zorundadır. Her toplum, üç anlamda artık emek gerçekleştirmelidir: Önce, çalışmayanlara bakılması için (çocuklar, yaşlılar, sakatlar gibi çalışamayacak durumda olanların yanısıra, somut[28] gereksinmelerin yerine getirilmesinde ilk elden rol oynamayan memurlarla, serbest meslekler olarak adlandırılan kesimdeki kişiler) belli miktarda emek sağ-

---

27 Burada ve ileride sosyal üretimi, kolaylık amacıyla, genel kullanımı izleyerek, yıllık üretim olarak kullanacağız. Bu ifade, aslında genel olarak sadece tarım için geçerlidir. Sınai üretim dönemleri ya da sermayenin dönemden döneme devredilmesi, mutlaka takvim yılına karşılık gelmez.

28 Zihinsel ve maddi emek arasındaki ayırımın, üretim araçlarının ortak sahipliğine dayanan plânlı toplumlarda, nüfusun özel kategorilerini içermesi gerekmez. Bu ayırım, ifadesini, maddi yönden bakılması gereken belli miktarda ruhani lider varolmasında bulunur. Bu değişik işlevler, değişik zamanlarda aynı bireyler tarafından yerine getirilebilir.

lanmalıdır. Toplum ayrıca yıllık üretimi tehlikeye sokabilecek türden; kötü hasat, orman yangınları ve sel gibi doğal felaketlere karşı, sosyal sigorta fonu oluşturmalıdır. Son olarak, ya nüfus artışının, ya da daha yüksek uygarlık düzeyinin yol açacağı ek gereksinmeyi karşılamak için gereken üretim artışını olanaklı kılacak fon yaratılmalıdır. Kapitalist nitelik, iki açıdan kendini göstermekte; artık emek, (1) artı-değer, yani nakit para olarak realize edilebilecek, meta-biçiminde ortaya çıkmakta ve (2) üretim araçlarının sahibi çalışmayan kişilerin olmaktadır.

Aynı şekilde, **v + s**'yi ele alırsak bu iki miktarın, birlikte, genel anlamda nesnel geçerlik taşıdığını, yani bir toplumda, bir yıl boyunca kullanılmış canlı emeğin toplamını temsil ettiğini görürüz. Her toplum tarihsel biçimi ne olursa olsun, hem ulaşılmış olan sonuçlar, hem de varolan ve kullanılabilir emek gücü açısından, bu noktayı dikkate almalıdır. **v + s** şeklindeki ayırım, toplumların kendilerine özgü tarihsel biçiminden bağımsız, evrensel bir olgudur. Bu ayırım, kapitalist biçim içinde, **v** ve **s**'nin, yukarda özetlenen salt niteliksel özelliklerinde değil, aynı zamanda ikisi arasındaki niceliksel ilişkide de görülür : **v**, işçinin bedensel ve sosyal açıdan varolabilmesi için gereken asgari düzeye itilirken, **s**, **v**'ye göreli olarak ve onun hesabına sürekli artma eğilimindedir.

Kapitalist üretimin başat özelliği bu son koşulda ifadesini bulur : Artı-değer yaratmak ve buna el koymak, üretimin gerçek amacı olduğu gibi temel dürtüsüdür de.

Toplam üretimin kapitalizme özgü formülünün dayandığı ilişkileri inceledik ve bunları evrensel düzeyde geçerli bulduk. Bu ilişkiler planlı ekonomilerde, bilinçli toplumsal düzenlemelerin konusudur. Bu düzenleme, komüncü toplumda, işçiler topluluğu ve onların demokratik organları yoluyla; sınıf egemenliğine dayalı toplumlarda ise, bir grup mülk sahibi ve onların despot iktidarı yoluyla yapılır. Kapitalist üretim sisteminde, planlı bir düzenleme yoktur. Kapitalist toplumda sermayelerin ve metaların toplamı, gerçekte bireysel sermayelerle, tek tek ticarete konu olan kalemlerin sayılamayacak kadar çok parçasının tek tek bir araya gelmesinden oluşur.

Bu durumda, bu toplamların, kapitalist toplum açısından istatistiklerin ötesinde bir anlam taşıyıp taşımadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu toplamlar hem kesin değildir, hem de değişmektedir. Konuyu toplumsal açıdan ele aldığımızda, özel girişimlerin birbirinden bağımsız ve bireysel egemenlik içinde varolmalarının, tarihsel koşulların belirlediği bir biçim olduğunu görüyoruz ama bu gelişmeye sosyal karşılıklı bağlantılar temel oluşturmaktadır. Bireysel sermaye tamamen bağımsız bir rol oynasa da; üzerinde hiçbir sosyal düzenleme sözkonusu olmasa da, sermayelerin devinimi, homojen bir bütünlük oluşturur. Ayrıca bu devinim de özgül kapitalist biçimler içinde yer alır. Üretimin plânlandığı sistemlerde düzen-

lemeye konu olan ilişki, şimdiki ve geçmişteki tüm emek ile üretim araçları arasındaki (formülümüze göre **v + s** ile **c**); ya da gerekli tüketim malları toplamı (formülümüz açısından yine, **v + s**) ile **c** arasındaki ilişkidir. Oysa, kapitalizme özgü koşullar altında, cansız üretim araçlarının yanısıra, yaşayan emeğin bakımı için gerekli olan tüm sosyal emek; tek bir varlık, sermaye olarak düşünülmekte, ve kullanılan artık-emek ya da **s** artı-değerin karşısına çıkartılmaktadır. Bu iki miktar, yani **c** ve **(v + s)** arasındaki ilişki, kapitalist toplumun, elle tutulacak kadar gerçek, nesnel ilişkisidir : Bu ilişki ortalama kâr oranıdır. Her sermaye, fiilen yarattığı miktar dikkate alınmaksızın; ortak bütünün, toplam sosyal sermayenin bir parçası olarak muamele görmekte, ve büyüklüğüne göre artı-değerden kâr şeklinde pay almaktadır. O halde, sosyal sermaye ve sosyal artı-değer bütünü, sadece nesnel anlamda varolan somut miktarlar olmakla kalmazlar. İkisi arasındaki ilişkiyi yansıtan ortalama kâr, tüm değişim sürecine hükmeder, yol gösterir. Bu üç yolla gerçekleştirilir: (1) tek tek meta türleri arasındaki değişimin niceliksel ilişkilerini, bunlar arasındaki özgül değer ilişkilerinden bağımsız olarak belirleyen değer yasası mekanizmalarıyla, (2) tek tek üretim dallarına belli oranlarda sermaye ve emek dağıtılması, yani işbölümü yoluyla ve (3) emek üretkenliğindeki ilerlemeler yoluyla. Emek üretkenliğindeki ilerleme, tek tek sermayeleri, ortalamadan daha yüksek kâr sağlama amacıyla, öncü nitelikteki işlere girmeye iterken, bireylerin sağladığı ilerlemeleri tüm üretim dallarına yaygınlaştırmaktadır. Kısacası görünürde bağımsız hareket edermiş gibi duran tek tek sermayeler, gerçekte ortalama kâr oranı aracılığıyla toplam sosyal sermaye tarafından yönetilmektedir.

Bu durumda, **c + v + s** formülü, kapitalizm koşulları altındaki toplumda, tek tek metaların değer bileşimi için geçerli olduğu gibi, o toplumda üretilen metalar toplamı için de geçerlidir. Ancak bu formül sadece değer-bileşimi için geçerlidir, kıyaslama daha öteye götürülmemelidir. Bu formül, kapitalist yolla üretim yapan toplumun, toplam üretimini, bir yıllık emeğin üretimi olarak düşünüp, bunu oluşturan parçaları incelemek istediğimizde, gerçekten de mükemmel bir kesinlik taşır. **c** miktarı, üretim araçları biçimine girmiş olan eski emeğin ne kadarının bu yılın üretimine aktarıldığını göstermektedir. **v + s** miktarları ise yeni emeğin, sadece bir önceki yıl içinde yarattığı üretimin, değer bileşimini yansıtır **v** ve **s** arasındaki ilişki ise toplumun, emeği, işçilerle, çalışmayanların bakımını sağlamaya yönelik iki görev arasında nasıl paylaştırdığını göstermektedir. Bu çözümleme bireysel sermayenin yeniden üretimi için de geçerli ve doğrudur. Bireysel sermayenin yarattığı ürünün aldığı somut biçim bu konuyu değiştirmez. **c**, **v** ve **s**; sanayi kesimindeki kapitalist tarafından, makine ve yedek parçalar biçiminde; bir müzik salonunun sahibi tarafından da dansçılarının cazibesi ve akrobatlarının yetenekleri açısından düşünülecek ama temel nitelikleri açısından, aynı

şekilde algılanacaktır. Ürünler birbirlerinden farklı olarak görülmediği sürece; c, v ve s, arasındaki farklılıklar değerin ayrılmaz parçaları olmalarından başka birşey değildir. Yeniden üretim, imal edilen ürünün realize edilmesiyle sağlanmış olan, belli miktardaki parayla, yani sermayenin değer-biçimi ile başlar. O halde, **c + v + s** formülü, bu belli miktardaki paranın kullanılması için de veri temeli oluşturur; birinci parça, üretimin somut araçlarının alımına, ikinci parça emek-gücünün alımına ve üçüncü parça, —basit yeniden üretim varsayımı altında— kapitalistin özel tüketimine ayrılmaktadır. Bu üçüncü parça genişleyen yeniden üretim koşulunda alt bölümlere ayrılmakta, sadece küçük bir kısım kapitalistin kişisel tüketimine ayrılmakta, bu tüketimden arta kalan kısım ise sermayenin artırılması için kullanılmaktadır. Kapitalist, sermayesini fiilen yeniden üretebilmek için, değindiğimiz şekilde parçaladığı sermayesiyle yeniden meta piyasasına dönmeli, üretimin maddi öngereklerini oluşturan hammaddeleri, araçları ve çeşitli malzemeyi sağlamalıdır. Kapitalistin, meta piyasasında, tam da yapmak istediği iş için gereken üretim araçları ve işgücünü buluvereceğini, olsa olsa kendisi ve bilimsel ideoloğu 'bayağı iktisatçı' söyleyebilir.

Durum, toplumun üretimi açısından farklıdır. Metaların değişimi, toplum açısından, tek tek parçalarının el değiştirmesi anlamına gelen sadece genel bir yer değiştirmeye yol açacaktır.

Bu süreç, toplumun üretiminin maddi bileşimini değiştiremez. Bu yer değiştirmenin ardından ve tabii ki öncesinde de, toplam sermayenin yeniden üretilebilmesi için, bir önceki dönemin toplam üretimi içinde şu ögeler yer almalıdır: İlk olarak yeterli miktarda üretim aracı, ikinci olarak bir önceki dönemdekine eşit miktarda emeği geçindirmek için yetecek miktarda gıda malı ve son olarak, kapitalist sınıf ile o sınıfın asalakları için toplum içindeki yerlerine uygun düşecek malların üretilmiş olması gerekir. Bu konu bizi yeni bir düzeye getirmekte: Şimdi konuyu saf değer ilişkileri yerine, maddi açıdan ele alıyoruz. Burada önemli olan, toplam sosyal üretimin kullanım-biçimidir. Bireysel kapitalistin sadece kendini ilgilendiren bir konu olarak değerlendirdiği bu durum, kapitalistler bütünü açısından, derin endişeler yaratmaktadır. Bireysel kapitalist için önemli olan sermayesini ve artı-değeri geri alabilmek amacıyla piyasaya sürdüğü metaın, alıcı bulmasıdır. Alıcı bulduğu sürece makine, şeker ve yapay gübre üretmesi ile ilerici bir gazete çıkartmış olması arasında fark yoktur. Ancak, toplam üretimin belli bir kullanım-biçiminde olması, 'kapitalistler toplamı' için son derece önemlidir. Bu ifadeyle, üç temel meta sağlanması gerektiğini kastediyoruz: Emek sürecinin yenilenebilmesi için üretim araçları, işçilerin bakımı için basit gıda malları ve 'kapitalistler bütünü' için, daha yüksek kalitede gıda malları yanısıra lüks mallar. Bu üç tür mal açısından duyulan istek, genel ve belirsiz bir istek değil, nitelik ve niceliği kesin olarak belirlenmiş bir istektir. 'Kapitalistler bütününün' her üç

kategoriye giren metalara hangi miktarlarda gereksinme duyduğu bir önceki yılın toplam üretiminin değer-bileşiminden kesin olarak saptanabilir. Ancak, bunu, başlangıç noktası olarak aldığımız, basit yeniden üretim çerçevesi içinde düşünüyoruz. **c + v + s** formülünü şimdiye kadar, toplam değerin sadece niceliksel bölünmesi şoklinde anlamıştık. Oysa toplumun yıllık üretimi içinde bulunan ornek miktarını temsil eden ve toplam sermaye yanısıra, bireysel sermaye için de geçerli olan bu formülün aynı zamanda, üretimin maddi bileşiminin temelini oluşturduğunu da görüyoruz. 'Kapitalistler toplamı', yeniden üretimi eski düzeyinde yineleyecekse o zaman yeni toplam üretim içinde, **c**'nin büyüklüğüne karşılık gelecek miktarda üretim aracı; işçiler için, ücretler toplamı **v**'ye karşılık gelecek kadar basit gıda malları ve kendileriyle, asalakları için, **s**' ye karşılık gelecek kadar, daha kaliteli gıda malları bulunmalıdır. Toplumun toplam üretiminin değerine yönelik çözümlememiz, bu üretimin bileşiminin genel tarihine dönüşmektedir : Basit yeniden üretimin gerçekleşmesi için, toplumun toplam **c**'si, yeniden aynı miktarda üretim aracı haline sokulmalı, **v** ile **s** de sırasıyla işçilerle kapitalistlerin gıda malları olarak yeniden somut biçim almalıdır.

Burada, bireysel kapitalist ile, kapitalistler toplamı arasında, elle tutulur ayrılıklar olduğunu görüyoruz. Bireysel kapitalist açısından, yeniden ürettiği değişken ve değişmeyen sermayesi ile artı-değer toplıca, hangi metaı üretiyorsa, o meta içinde yer alacaktır. **c**, **v** ve **s**, üretilen malın maddi biçimini yansıtacaktır. Bu maddi biçimin ne olduğu, her bireysel kapitalistin gereksinmeleri farklı nitelikler taşıyabileceğinden, konu dışında kalmaktadır. Oysa 'kapitalistler toplamı', yıllık üretimin değerinin her parçasını, farklı maddi-biçimlerde yeniden üretmek zorundadır : **c**, üretim araçları, **v**, işçiler için gıda malları ve **s**, kapitalistler için gıda malları biçiminde olmalıdır. Bireysel sermayelerin yeniden üretimi açısından, değer ilişkileri ile maddi biçim arasındaki farklar önem taşımaz. Metaların birbirinden farklı biçim almasını meta-değişiminin doğal bir olgusu, bir tür tanrı buyruğu olarak kabul eden bireysel kapitalistin, üretimin sadece değer yönüne ağırlık vermesi gayet doğaldır. Oysa, 'kapitalistler toplamı', metaların aldığı maddi biçimi hesaba katmak zorundadır. Eğer, toplumun toplam **c**'si, her yıl, daha öncekine eşit miktarda ve üretim aracı biçiminde yeniden üretilmezse, bireysel kapitalist, elinde nakit biçiminde realize ettiği **c** ile, meta piyasasında yeniden üretim için gereken malzemeyi sağlamaya çalışırken, beyhude bir arayışa mahkûm olacaktır. **c + v + s** formülü, toplam sermayenin yeniden üretimi açısından yetersiz kalmaktadır. Bu da toplam sermaye kavramının, sadece üretim kavramını açıklayan bir özetleme değil, aslında somut bir gerçek olduğunun kanıtıdır. Toplam sermayeyi ortaya koyarken, bunu homojen bir bütün olarak göstermek yerine, genel bazı ayırımlara gitmeli ve toplam sermayeyi meydana getiren üç temel kategoriyi göstermeliyiz. Toplam sermayeyi, kolay-

lık amacıyla, şimdilik, üretim araçlarının üretimi ve işçilerle kapitalistlerin tüketim mallarının üretimi şeklinde, sadece iki kesim* içinde ele almamız, kuramımızın geçerliliğini bozmayacaktır. Her kesimi, kapitalist üretimin temel koşullarına bağlı kalarak, ayrı ayrı incelemeli ve iki kesim arasındaki karşılıklı bağlantıların, yeniden üretim içindeki önemini vurgulamalıyız. Çünkü, bu iki kesimin her biri, ancak diğeri ile bağlantılı olarak değerlendirildiğinde; bir bütün olarak sosyal sermayenin genel temelini oluştururlar.

Konuya, bireysel sermayeyi inceleyerek girdik. Toplam sermaye ve toplam üretimin açıklanmasına daha farklı bir şekilde yaklaşmalıyız. Toplumun **c**'si, niceliksel açıdan, değer miktarı olarak, kesinlikle bireysel değişmeyen sermayelerin toplamından oluşur. Aynı durum, **v** ve **s** miktarları için de geçerlidir. Ancak, her birinin dış görünümü değişiklikler taşıyan, kullanıma hazır bir dizi nesnenin oluşturduğu sonsuz miktarda değişik bir yüzle çıkmaktadır. Oysa, toplam üretim içinde, genel anlamda belli miktarda üretim aracı halinde görünmektedir. Bireysel kapitalist açısından baktığımızda, **v** ve **s**'de, üretim sürecinden benzer şekilde, işçilerle kapitalistlere yetecek miktarlarda, gıda malları şeklinde, rengârenk bir meta yığını olarak çıkmaktadır. Adam Smith, sabit ve döner sermaye ile geliri, bireysel kapitalist açısından değerlendirip, bunların toplum açısından, aynı kategorilere karşılık gelmeyeceğini gözlemlediğinde, yukarıdaki gerçeği neredeyse farketmek üzereydi.

Aşağıdaki sonuçlara varmış bulunuyoruz:

(1) **c+v+s** formülü, hem bir bütün olarak bakıldığında toplumun, hem de birseysel kapitalistlerin üretimini ifade etmeye yarar.

(2) Sosyal üretim; üretim ve tüketim mallarının üretimini gerçekleştiren iki kesime ayrılır.

(3) Her iki kesim de, kapitalist yöntemlere göre işleyeceğinden, yani, her ikisi de artı-değer üretimini amaçladığından, **c+v+s** formülü, ikisi içinde geçerli olacaktır.

(4) Kesimler, karşılıklı-bağımlılık içinde olduklarından, belli bir niceliksel ilişkiyi de sergilemek durumundadırlar. Daha farklı bir deyişle, bir kesim, tüm üretim araçlarını, diğer kesim ise, her iki kesimdeki işçilerle kapitalistlerin tüm gıda malları gereksinmelerini üretmelidir.

Bu noktadan yola çıkan Marx, kapitalist yeniden üretimin aşağıdaki şemasını kurdu:

I. 4.000 **c** + 1.000 **v** + 1.000 **s** = 6.000 üretim aracı
II. 2.000 **c** + 500 **v** + 500 **s** = 3.000 tüketim malı[29].

Bu şemadaki sayılar, değer miktarlarını, para miktarlarını keyfi düzeylerde ifade ederler, ama aralarındaki oranlar kesindir. Her

* Kesim sözcüğünü, departman karşılığında kullanıyorum. T.E.

29 **Kapital**, cilt II, s. 459.

kosimin niteliğini, üretilen metaların kullanım-biçimi belirler. İki kosim arasındaki dolaşım şu şekilde gerçekleşir: Kesim I, hem kendi, hem de Kesim II'nin, üretim süreci için, üretim araçları sağlar. Sadece bu nokta bile, yeniden üretimin —burada halâ, eski düzeyinde tekrarlanan basit yeniden üretim varsayıyoruz— engellenmeden devam edebilmesi için, Kesim I'in toplam üretiminin (I. 6.000), her iki kesimdeki değişmeyen sermaye toplamına (I.4,000 + II 2.000 c) eşit değerde olması gerektiğine işaret etmektedir. İkinci kesim de, benzer şekilde, kendi işçileri ve kapitalistlerinin yanısıra, birinci kesimin işçileri ve kapitalistleri için, yani toplumun tamamı için geçimlik araçları sağlar. O halde şu sonuca varabiliriz: Tüketim ve üretim sürecinin engellenmeden, eski düzeyinde yenilenebilmesi için, ikinci kesim tarafından üretilen toplam geçimlik araçların miktarının istihdam edilen işçilerle, kapitalistlerinin tüm geliri ile eşit değerde olması gerekir III 3.000 + I (I.000 v + I.000 s) + II (500 v + 500 s).

Burada, yeniden üretimin sadece kapitalist toplumda değil, her toplumda temelini oluşturan değer ilişkilerini ifade etmiş oluyoruz. Sosyal biçimi ne olursa olsun, üreten her toplumda, —örneğin, Brezilya'daki, ilkel küçük köy topluluğu Bakairi'de, Atina'daki Timon'un, kölelerin kullanıldığı Oikos'unda, Şarlman'ın kraliyet corvée çiftliklerinde— işgücü, kesimler arasında üretim araçlarıyla, geçimlik araçların yeterli miktarlarda üretilebilmesini sağlayacak şekilde dağıtılmalıdır. Üretim araçlarının miktarı, hem geçimlik araçları üreten kesimin gereksinmesini hem de ilerde kendi kendisini yenileyebilmesini karşılayabilecek kadar olmalıdır. Geçimlik araçlar da hem bu araçların üretiminde kullanılan işçilere hem de üretim araçlarını üreten işçilere, ayrıca tüm çalışmayan kişilerin bakımına yetecek miktarda olmalıdır.

Marx'ın bu taslağı, kalın çizgilerle sosyal yeniden üretimin, genel ve mutlak temelini yansıtmaktadır: Burada, sosyal yönden gerekli emek değer olarak; üretim araçları, değişmeyen sermaye olarak; işçilerin bakımı için gerekli emek, değişken sermaye olarak görünmekte. Artı-değer ise çalışmayan kişilerin bakımı için gerekon bir öge olmaktadır.

Ancak, kapitalist toplumda, iki büyük kesim arasındaki bağlantılar, eşdeğerdeki metaların değişimine dayanır. Birinci kesimdeki işçilerle kapitalistlerin ikinci kesimden alacağı geçimlik araçlar, o kosime sağlayabilecekleri üretim araçları ile belirlenecektir. Öte yandan, ikinci kesimin, üretim araçlarına yönelik talebi, aynı kesimdeki değişmeyen sermayenin büyüklüğü ile belirlenir. Demek ki, üretim araçları üretimindeki değişken sermaye ile artı-değer toplamı I (I.000 v + I.000 s), geçimlik araçların üretiminde kullanılan değişmeyen sermayeye II (2.000 c), eşit olmalıdır.

Geriye, yukardaki şemaya, önemli bir kayıt eklemek kalıyor. İki kesim tarafından kullanılan değişmeyen sermaye, gerçekte, toplumun kullandığı değişmeyen sermayenin sadece bir parçasıdır. Bu değişmeyen sermaye iki parçaya ayrılır; bina, araçlar, çalışan hayvanlardan oluşan birinci parça sabit sermayedir. Üretimin birkaç döneminde işlev gören bu sermayenin değerinin sadece bir bölümü son ürün tarafından emilmekte, bunu da aşınma payının miktarı belirlemektedir. İkinci parça ise, hammadde ve yakıt gibi yani yarı-mamûl üründen oluşan, döner sermayedir. Bu sermayenin toplam değeri, her üretim döneminde, yeni ürün tarafından tamamen emilmektedir. Yeniden üretim açısından önemli olan üretim araçlarının değer üretimi tarafından gerçek anlamda emilen bölümüdür. Sosyal dolaşımın açıklanmasında, sabit sermayenin ürün tarafından emilmeyen bölümünü, tamamen unutmamak kaydıyla, yanlış yapmadan konu dışında bırakabiliriz. Bunu kolayca kanıtlayabiliriz.

İki kesimin yıllık üretimi tarafından emilen sermayenin, toplam 6000 c olduğunu ve bunun sabit sermaye olarak I.500 c ve döner sermaye olarak, 4.500 c'den meydana geldiğini varsayalım. Burada I.500 c olarak belirlenen sabit sermaye bina, makine ve çalışan hayvanların yıllık aşınma payını temsil etmektedir. Bu yıllık aşınma payı, kullanılan sabit sermayenin toplam değerinin, diyelim yüzde onuna eşit olsun. Bu durumda toplam sosyal sermaye, 19,500c+ I.500 v'den meydana gelecektir. Her iki kesimdeki değişmeyen sermaye, sabit sermaye olarak, I.500 c ve döner sermaye olarak, 4.500 c'den oluşmaktadır. Toplam sabit sermayenin ömrü —aşınma payının yüzde on olacağı varsayımı altında— on yıl olacağından, sabit sermayenin on yıllık bir zaman aralığından sonra yenilenmesi gerekecektir. Sabit sermaye, bu zaman aralığı içinde sosyal üretime, her yıl, değerinin onda biri düzeyinde girmektedir. Eğer toplumun tüm sabit sermayesi, aynı aşınma payı varsayımı altında, eşit ömre sahipse, o zaman her on yılda bir, tamamen yenilenmesi gerekmektedir. Ancak, gerçekte durum böyle değildir. Sabit sermayeyi oluşturan çeşitli kullanım biçimlerinden bazılarının dayanıklılığı, daha uzun ya da daha kısa sürelere karşılık gelebileceği gibi, sabit sermaye araçları içindeki tek tek çeşitli parçaların aşınma payı ve ömrü de birbirlerinden farklıdır. Dolayısıyla, sabit sermayenin tamamının bir anda yenilenmesi —somut kullanım biçimi olarak yeniden üretilmesi— gerekmez. Sabit sermayeyi meydana getiren parçaların bir bölümü, sosyal üretimin çeşitli aşamalarında sürekli olarak yenilenirken; bir bölümü, yenilenmeden işlev görebilir. 15.000 c olarak belirlediğimiz sabit sermayenin, yüzde on düzeyinde aşınmaya uğradığı yolundaki varsayımımız, sabit sermayenin her on yılda bir, tamamen yenilenmesi gerektiği anlamına gelmiyor. Bu varsayım, toplam sabit sosyal sermayenin, yıllık ortalama aşınma payı düzeyinde yenilenecegini, bunun, toplam degerin onda birine karşılık geleceğini yansıtmaktadır. Toplumun üretim araçları gereksinmesini kar-

sılayan birinci kesim, her yıl, 1.500 değere karşılık gelen, hammadde, yarı-mamul malzeme vb. oluşan kendi döner sermayesinin yanısıra; bina, makine vb.'den oluşan sabit sermayesinin 1.500 değere karşılık gelen, yıllık aşınma payını karşılamalı ve bunları kullanım-biçimi olarak yeniden üretmelidir. Eğer, Kesim I, sabit sermayesinin onda birini, her yıl kullanım biçimi olarak, yenilemeye devam ederse; sonuç olarak, her on yılda bir, toplumun toplam sabit sermayesi, yeni parçalarla, baştan sona değiştirilmiş olacaktır. O halde, şimdiye kadar dikkate almadığımız parçaların yeniden üretiminin de, yukardaki çerçeve içinde, tamamen hesaba katılmış olduğu sonucuna varabiliriz.

Uygulamada, her kapitalist sabit sermayesini geri alabilmek için yıllık üretiminin bir parçasını ya da metalarını realize ettikten sonra elde ettiği paranın bir bölümünü, sabit sermayesini geri alabilmek için, bir kenara ayırır. Bu yıllık bireysel kesintiler belli miktarda sermaye toplamı oluşturacağından; kapitalist zaman içinde sabit sermayesini fiilen yenilemiş, yani yeni ve daha etkin parçalarla değiştirmiş olmaktadır. Sabit sermayeyi yenilemek için, her yıl para rezervini genişletmek ve biriken miktarları, dönem dönem sabit sermayenin fiilen yenilenmesi için kullanmak şeklindeki işlem, kapitalistten kapitaliste değişeceğinden, bazıları rezervlerini oluştururken, diğerleri yenileme işlemine girişmiş olacaktır. Burada, parayla ilgili işlemler, sabit sermayenin yeniden üretimini simgeleyen gerçek süreci, sadece gizlemektedir.

Daha yakından baktığımızda, bütün bunların, şu şekilde olması gerektiğini görüyoruz. Makine ve çalışan hayvanlar, kullanılabilir nesneler kitlesi olarak üretim süreci içinde fiziksel anlamda, tamamiyle istihdam edileceklerinden, üretime sabit sermayenin tamamı katılacaktır. Ancak, sabit sermayenin kendine özgü niteliği nedeniyle, değer üretimi içinde, değerinin sadece bir kısmı emilmektedir. Yeniden üretim süreci içinde (basit yeniden üretim varsayımı altında), önemli olan tek şey, o yılki üretim boyunca fiilen kullanılmış olan üretim ve geçimlik araçların değerinin, doğal biçimleri içinde yerine konabilmesidir. O halde, sabit sermayenin, sadece meta üretiminde fiilen kullanılan miktarının yeniden üretilmesi yeterli olacaktır. Sabit sermayenin kullanım-biçimi içinde yer alan ama fiilen emilmemiş olan değer parçası, emek süreci içinde tayin edici bir rol oynayacaktır ama, toplumun değer-yaratma anlamındaki yıllık üretimi içinde yer almayacaktır.

Burada değer ilişkileri ile açıklanan bu süreç, her toplum için, hatta meta üretmeyen topluluklar için de aynı şekilde geçerlidir. Eğer, bir zamanlar, örneğin ünlü Moeris gölü ve ona bağlanan Nil kanallarının yapımı için, 1.000 (Mısırlı) fellahın on yıllık emeği gerektiyse —Herodot, bu mucizevi gölü, el yapısı olarak tanımlar— ve dünyanın bu en görkemli sulama sisteminin bakımı için her yıl ek 100 fellahın emeğine ihtiyaç olduysa (sayılar gelişigüzel seçilmiş-

tir), o zaman, sistemin bir bütün olarak yapımı yüzyıldan daha fazla zaman aldıysa da, Moeris barajı ve kanallarının her yüz yılda bir, yeniden üretildiğini söyleyebiliriz. Bu, gözle görülecek kadar doğrudur. Siyasi tarihin fırtınalı olayları ve yabancı işgallerin ortasında, eski kültür anıtları nasıl kabaca ihmal edildiyse, —örneğin, İngilizlerin, Hindistan'da sergilediği gibi, eski uygarlıkların yeniden üretimine ilişkin gereksinmeler bir türlü anlaşılmadıysa— Moeris gölü de, suyu, bentleri, kanalları, ortasındaki iki piramit ve üzerindeki dev heykel ve diğer mucizevi yapıları, sanki hiç yapılmamışlar gibi, iz bırakmadan yok oldular. Herodot'un sadece on satır içinde bahsettiği ve Batlamyus'un dünya haritasında, bir nokta olarak görülen bu görkemli sulama sisteminden zengin bir yaşam yayıldığını, köy ve kentlerle, eski kültür izleri kanıtlamaktadır. Bugün geriye kala kala, Libya içlerindeki kurak çöller ve kıyı boyunca uzanan ıssız bataklıklar kalmıştır. Marx, basit yeniden üretim taslağında, değişmeyen sermaye ile ilgili olarak, sadece bir tek noktada; toplam sabit sermayenin ilk kez yaratıldığı, üretim aşamasına geri döndüğümüzde, yetersiz veya eksik durabilir. Toplum, yıllık üretimin değeri içinde yer alan ve yeniden üretilen sabit sermaye'den daha büyük miktarda, biriktirilmiş emeğe sahiptir. Verdiğimiz örnekteki sayılarda, toplam sosyal sermaye, şemadaki gibi 6.000 c + 1.000 v'den değil, 19.500 c + 1.500 v'den meydana gelir. Sabit sermayenin (varsayımımıza göre 15.000), 1.500'ü, her yıl, gerekli üretim araçları biçiminde yeniden üretilmekteydi ama aynı miktar, yine her yıl, aynı üretim süreci içinde tüketilmektedir. Aynı zamanda, sabit sermayenin tamamı, nesneler toplamı olarak ve kullanım-biçimi şeklinde yenilenmiştir. Toplum, on yıl ardından, onbirinci yılda, saderece 1.500 c yaratmıştır ama, o yıl sahip olduğu toplam sabit sermaye, diğer herhangi bir yılda olduğu gibi 15.000 c'dir. Toplum onbirinci yılda, değişmeyen sermaye olarak da, sadece 6.000 yaratmıştır ama, toplam değişmeyen sermaye 19.500'dür. Toplum, emeğiyle, 13.500 sabit sermaye artığı yaratmış olduğuna göre, geçmişte, yeniden üretim şemamızın hesaba kattığından daha fazla emek biriktirmiş olmalıdır. Demek ki, bu aşamada bile, toplumun yıllık emek süreci yıldan yıla biriktirilmiş olan eski emeği, temel olarak kullanmaktadır. Günümüzde, tüm emek sürecinin temeli olarak aldığımız geçmişteki emek konusu, bizi, en başlangıca götürmektedir ama bu, insanlığın ekonomik kalkınması açısından, maddenin doğal bir şekilde gelişmesinin başlangıcına gitmek kadar anlamsızdır. Yeniden üretim şeması, devamlı hareket halindeki sosyal süreci, sonsuz olaylar zincirindeki bir halka olarak anlar. Ne bunun ilk başlangıcını ortaya koymak amacındadır, ne de böyle birşey yapmak zorundadır. Sosyal yeniden üretim süreci, her zaman geçmişteki emeği temel alır ve bu süreci dilediğimiz kadar eskiye götürebiliriz. Sosyal emeğin sonu olmadığı gibi, başlangıcı da yoktur. Yeniden üretim şemasının, uygarlık tarihi içindeki başlangıcı, Herodot'un

Moris gölünün doğuşu gibi, efsanenin alacakaranlığında kaybolmuştur. Üretim araçları, teknolojideki ilerlemeler ve kültürel gelişmelerle biçim değiştirir; ilkel taştan araçlar, incelmiş araçlarla değiştirilir, taştan araçların yerini bronz ve demir, sanatkârın aletinin yerini buharla çalışan makine alır. Yeniden üretim sürecinin üretim araçları ve yeraldığı sosyal düzen sürekli olarak biçim değiştirir, ancak toplum, emek süreci içinde yıllık yeniden üretimin temeli olarak kullandığı belli miktarda geçmiş emeğe sahiptir.

Toplumun, üretim araçları içinde saklı duran geçmişteki emek, kapitalist üretim yöntemleri altında, sermaye biçimini alır. Yeniden üretim sürecinin temelini meydana getiren geçmişteki emeğin kaynağı sorusu, sermayenin ilk olarak nasıl ortaya çıktığı sorusuna dönüşür. Bu daha az efsanevi bir sorudur, çünkü, modern tarihe gerçek anlamda kanlı harflerle yazılmıştır. Ancak, toplumun yaşamını sürdürebilmesi için kullanılan yıllık emeği aşan miktarda, geçmiş emek birikimi olmadan, basit yeniden üretim düşünülemeyeceği gerçeği, basit yeniden üretim konusunun, hassas noktasını oluşturmakta ve basit yeniden üretimin, sadece kapitalist üretim için değil, genel anlamda uygarlığın ilerlemesi açısından sadece bir hayal ürünü olduğunu göstermektedir. Eğer bu hayal ürününü doğru bir şekilde anlayıp, şemaya indirgemek istiyorsak, o zaman, basit yeniden üretim ile sınırlandırılması mümkün olmayan, eski üretim süreçlerinin sonuçlarına bakmalıyız. Bu sonuçlar, acımasız bir şekilde genişlemiş yeniden üretime işaret etmektedir.

Toplumun, toplam sabit sermayesini, örnek olarak, demiryolu ile kıyaslayabiliriz. Demiryollarının dayanıklılığı, dolayısıyla değişik parçalarının yıllık aşınma payı, birbirinden önemli farklılıklar gösterir. Köprü ve tünel gibi parçalar yüzyıllarca, buharlı lokomotifler yıllarca dayanacaktır; ancak, vagonlar, kısa zamanda hatta bazı koşullar altında birkaç ay içinde tüketilecektir. Buna rağmen, genel ortalama bir aşınma payı hesaplanabilir. Bunu, otuz yıl olarak varsayarsak, demiryollarının toplam değeri, her yıl otuzda bir oranında azalacaktır. Bu değer kaybı, demiryollarının kısmen yeniden üretilmesiyle yerine konmakta (bu tamir anlamına da gelebilir), diyelim bugün bir vagon, yarın lokomotifin bir parçası, öbürgün kuşetlilerin bir bölümü yenilenmektedir. O halde, varsayımımıza göre, eski demiryolları, otuz yılda bir tamamen yenilenmekte, toplum, basit yeniden üretimin gerçekleştirilebilmesi için, her yıl benzer miktarda emek kullanmaktadır. Ancak, demiryolları bu yolla sadece yeniden üretilebilir - bu yolla üretilemez. Demiryollarının kullanılabilir halde tutulması ve tedrici aşınmasının yenilenebilmesi için, bir aşamada tamamlanmış olması gerekir. Demiryolları parça parça tamir edilebilir ama kullanılırlığı bugün bir mil, yarın bir vagon yaratarak, parça parça gerçekleştirilemez. Gerçekten de, sabit sermayenin en önemli niteliği, üretim sürecine her zaman, somut kullanım-değeri şeklinde ve bir bütün olarak girmesidir. Toplum, ilk

aşamada, bu kullanım-biçimini hazır halo getirmek, yani imal etmek için daha yoğun miktarda emek kullanmak zorundadır. Örneğimize dönersek, tamir için kullanılan otuz yılın emeği, diyelim iki ya da üç yıl içinde yoğunlaştırılmalıdır. Toplum, bu imalat dönemi içinde, ortalamadan çok daha büyük miktarda emek harcamak, yani, genişlemiş üretime başvurmak zorundadır. Demiryollarının yapımı tamamlandıktan sonra, basit yeniden üretime dönülebilir. Toplam sabit sermayeyi, gözlerimizin önüne, tamamiyle bir anda üretilmesi gereken tek bir kullanım nesnesi ya da nesneler kitlesi olarak getirmemiz gerekmez ama, binalar, taşımacılık olanakları ve tarımsal yapılar gibi büyük önem taşıyan üretim araçlarının imali, emeğin, daha yoğun bir şekilde kullanılmış olmasını gerektirir. Bu, modern demiryolları veya buharlı gemiler için geçerli olduğu gibi, en kaba taş balta ve el değirmeni için de geçerliydi. O halde genişlemiş yeniden üretimin, basit yeniden üretimi takip edeceğini sadece kuramsal düzeyde düşünebiliriz. Genişlemiş yeniden üretim, sadece uygarlığın ilerlemesi ve nüfus artışının genel bir koşulu değil, aynı zamanda her toplumun sabit sermayesine karşılık gelen üretim araçlarının üretilmesinin vazgeçilemeyecek ön koşuludur.

Marx, sabit sermaye oluşumu ile basit yeniden üretim arasındaki anlaşmazlığı, sabit sermayenin aşınmasındaki dalgalanmalarla bağlantılı olarak, aşınmanın bazı yıllar diğer yıllara kıyasla daha hızlı olduğu bağlamı içinde, dolaylı bir şekilde ele aldı. Marx, basit yeniden üretim şeklindeki dar çerçeveli süreç üretimde dönemsel kayıplara yol açacağından, sürekli olarak 'fazla üretim' yani genişlemiş yeniden üretimin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Kısacası, genişlemiş yeniden üretimi toplumun fiili üretim süreci açısından değil sabit sermayesi için gereken bir sigorta fonu oluşturması şeklinde görmektedir[30].

Marx, yukarda ifade edilen görüşü, farklı bir çerçeve içinde onaylar görünmektedir. **Theories on the Surplus Value** adlı yapıtının, ikinci cildinin, ikinci kısmında, gelirin sermayeye dönüştürülmesini çözümlerken, sabit sermayenin yeniden üretiminin garipliğinden söz etmekte, sabit sermayenin sadece yerine konmasının bile, birikim için fon oluşturabildiğini yazmaktadır. Marx aşağıdaki sonuca varmakta :

«Düşündüğümüz nokta şudur : Makine imalatında kullanılan sermaye toplamı sadece makinelerin aşınmasını onarmak için yetecek büyüklükte bile olsa, her yıl gerekenden çok daha fazla makine üretilebilir, çünkü aşınma dediğimiz, kısmen, **idealize** edilen bir durumdur ve birkaç yıl sonra zaten **gerçek anlamda** yenilenecektir. Bu şekilde kullanılan sermaye, her yıl makine kitlesi sağlarken bu makineler, yeni sermaye yatırımlarının yolunu açmakta-

---

30 **Kapital**, cilt II, s. 544 - 7 Bk. s. 202 - genişlemiş yeniden üretimin, yedek fon olması açısından gerekli olduğu görüşü.

dır. Örneğin, bir makine imalatçısının bu yıl üretime başladığını, ve bir yıl içinde 12.000 £ düzeyinde makine ürettiğini varsayalım. Eğer imal ettiği makineleri, sadece yeniden üretecekse, gelecek onbir yıl süresince, her yıl 1.000 £ düzeyinde makine üretmek zorundadır. Ancak, bu durumda bile, yıllık üretimi, o yıl içinde tüketilmeyecektir. Hatta, sermayesinin tamamını bile kullansa tüketilecek miktarı eskisine kıyasla daha az olabilir. Sermayesini işler tutabilmek ve her yıl kendi kendisini yeniden üretebilmesini sağlamak için, ürettiği makinelere gereksinme duyan yeni imalat kollarının sürekli olarak genişlemesi gerekmektedir. Hele makine imalatçısı kendisi de sermaye biriktiren kişiyse genişleme daha da gerekli olmaktadır. Dolayısıyla, **belli bir üretim dalına yatırılmış olan sermaye sadece yeniden üretiliyor olsa bile**[31], bu sırada diğer üretim dallarında sürekli birikim yapılıyor olmalıdır.»[32]

Marx'ın makine imalatçısını, sabit sermayenin üretiminin açıklanmasını gösteren bir örnek olarak alabiliriz. Bundan çıkartılacak sonuç şudur: Eğer toplum, bu üretim dalında basit yeniden üretimi sürdürebilmek için her yıl benzer miktarda emek kullanarak sabit sermaye üretiyorsa (bunun pratik yaşamda, bu şekilde gerçekleşmesi doğal olarak imkansızdır), o zaman diğer tüm üretim dallarındaki yıllık üretim genişlemelidir. Ancak bu dallarda da basit yeniden üretim sürdürülecekse, yani bir zaman yaratılmış olan sabit sermaye sadece yenilenecekse, o zaman, bu sabit sermayeyi yaratılmak için kullanılan emeğin, sadece küçük bir bölümü genişleyecektir. Ya da, konuya tersinden yaklaştığımızda; eğer toplum, sabit sermaye yatırımını daha geniş düzeyde yapacaksa, genelde basit yeniden üretimin egemen olacağını varsaysak bile, toplum dönem dönem, genişlemiş yeniden üretime başvurmak zorundadır.

Uygarlık ilerledikçe, üretim araçlarının sadece biçiminde değil, temsil ettikleri değer miktarında da değişiklikler olur. Ya da daha iyi ifadeyle, bunlar içinde birikmiş olan sosyal emekte de değişiklikler olur. Toplum, üretim araçlarının kısa erimde muhafaza edilmesi için gerekli olan emekten ayrı olarak, giderek daha fazla emek zamanına ve işgücüne sahip olmakta ve bu emeği üretim araçlarının sürekli olarak artan düzeyde imal edilmesi için kullanmaktadır. Bu, yeniden üretim sürecini nasıl etkiler? Kapitalizm koşullarında, toplum, yıllık emeğiyle, nasıl daha önce sahip olduğundan daha **büyük** miktarda sermaye yaratabilir? Bu soru, genişlemiş yeniden üretimi ilgilendirmektedir ve henüz bu konuyu ele alma zamanı gelmedi.

---

31 Marx'ın italikleri.

32 **Theorien über den Mehrwert**, cilt II, kısım 2, s. 248.

Bölüm 5

Para Dolaşımı

Yeniden üretim incelememizde, şu ana kadar, para dolaşımını ele almadık. Burada, paradan, ölçü birimi ya da değer taşıyıcısı olarak söz etmiyoruz. Sosyal emeğin tüm ilişkileri, para cinsinden ifade edilmiş, varsayılmış ve ölçülmüştür. Şimdi yapmamız gereken, basit yeniden üretim şemamızın geçerliğini, paranın, değişim aracı olma niteliği altında sınamaktır.

Quesnay, sosyal yeniden üretim sürecini anlamak için üretim araçları ve tüketim mallarının yanısıra belli miktarda para bulunacağını varsaymamız gerekeceğini görmüştü[33].

Bu durumda ortaya iki soru çıkıyor: (1) paraya kim sahip olacak ve (2) ne kadar para olmalıdır? İlk soruya yanıt olarak hiç kuşku yok, işçilerin, tüketim malları satın almak üzere kullandıkları ücreti, para biçiminde aldıklarını söyleyebiliriz. Bu yanıt, konuya toplum açısından baktığımızda, işçilere, tüketim fonundan belli bir pay ayrılmasından başka bir anlama gelmemektedir: Her toplum, üretim biçimi ne olursa olsun işçilerine böyle bir pay ayırır. Kapitalist üretim biçiminde işgücü, nasıl kişisel egemenlik ilişkilerinin sonucu olarak doğrudan değil de meta değişimi yoluyla kullanılıyorsa, işçilerin kendilerine tüketim fonundan ayrılan payı da doğrudan mal olarak değil, meta değişimi aracılığıyla aldığını görüyoruz: İşçilerin, işgücünü üretim araçları sahiplerine satması ve tüketim mallarını serbest bir şekilde satın alması, kapitalist üretim biçiminin vazgeçilmez niteliğidir. Para biçimindeki değişken sermaye, bu iki işlemin hem ifadesi hem de aracıdır.

O halde, para, dolaşıma önce ücretlerin ödenmesi ile girer. Kapitalist sınıf, herşeyden önce belli miktarda parayı dolaşıma sokmalı, bunun miktarı, ödediği ücretlere eşit olmalıdır. Ücret faturasını karşılamak için, Kesim I'deki kapitalistlerin 1000 birim, Kesim II'deki kapitalistlerin de 500 birim paraya ihtiyacı vardır. Bu durumda şemamıza göre, ortada iki miktarda para dolaşmaktadır: I (1. 000v) ve II (500v). İşçiler, toplam 1500 birimi, tüketim mallarına, yani Kesim II'nin ürünlerine harcarlar. Bu yolla işgücü sürekli kılın-

---

33 Quesnay, **Tableau Économique**'de yedinci notta, paranın merkantilist kurama göre, zenginlikle özdeş olduğu görüşüne karşı çıkarken şöyle der: «Bir ulusun para hacmi, yeniden üretimde artış olmadan büyüyemez; çünkü para hacmindeki artış, yıllık zenginlik üretimine kaçınılmaz olarak zarar verecektir... Bu nedenle, devletlerin zenginliğine, para miktarının küçüklüğü ya da büyüklüğünü esas alarak karar vermemeliyiz: Toprak sahiplerinin gelirine eşit miktardaki para stoku, dolaşımın düzenli bir şekilde devam ettiği, ticaretin gizlilik ve tam özgürlük içinde gerçekleştirildiği, tarımla uğraşan bir toplum için yeter de, artar bile». (**Analyse du Tableau Économique**, ed. Oncken, s. 324-5).

mış, daha farklı bir ifadeyle, sermayenin her türlü yeniden üretiminin temeli olan değişken sermaye, doğal biçiminde yeniden üretilmiştir. Kesim II'deki kapitalistlerin toplam üretimi (1.500), aynı anda elden çıkartılmıştır: Kendi işçileri 500 ve Kesim I'in işçileri 1.000 birim almışlardır. Bu değişim sonucu, Kesim II'deki kapitalistlerin eline 1.500 para birimi geçmiştir: Bunun 500'ü, geri dönen kendi değişken sermayeleridir. Bu para birimi değişken sermaye olarak yeniden dolaşıma başlayabilir, ama turunu şimdilik tamamlamamıştır. Diğer 1.000 birim ise, yıldan yıla o kesimin ürünlerinin üçte biri realize edildikçe geri dönecektir. Şimdi, Kesim II'deki kapitalistler, kullanmış oldukları kendi değişmeyen sermayelerini yenilemek için, Kesim I'deki kapitalistlerden 1000 birim para karşılığında üretim araçları satın alırlar. Bu yolla, Kesim II, gereksinme duyduğu değişmeyen sermayenin (IIc), yarısını doğal biçimiyle yenilemektedir. Kesim I'in eline geçen 1000 para birimi, başlangıçta kendi işçilerine ödediği paradan başka birşey değildir. Böylece para, iki kez el değiştirmesi ardından, ilerde değişken sermaye olarak kullanılmak üzere Kesim I'e geri dönmüştür. Söz konusu miktarlardaki paranın dolaşımı, şimdilik tamamlanmış olmaktadır, ancak toplum içindeki dolaşım henüz sona ermemiştir. Kesim I'deki kapitalistler, artı değeri, kendileri için tüketim malları satın almak üzere, henüz realize etmiş değillerdir. Ellerindeki artı-değer, halâ ürettikleri metaların içinde kendilerine hiçbir yararı olmayan biçimdedir. Ayrıca, Kesim II'deki kapitalistler de değişmeyen sermayelerinin ikinci yarısını henüz, yenilemediler. Bu iki değişim eylemi özü ve değeri cinsinden özdeştir, çünkü Kesim I'deki kapitalistler, gereksinme duydukları malları, Kesim II'deki kapitalistler için sağladıkları üretim araçları I (1.000c), karşılığında elde etmekteler. Ancak, bu değişimi gerçekleştirebilmek için, yeniden bir miktar para gerekmektedir.

Bu değişim işleminin gerçekleştirilebilmesi için, şu ana kadar dolaşımını tamamlamış olan paranın yeniden dolaşıma sokulabileceği doğrudur —buna kuramsal olarak itiraz edilemez. Ancak pratikte böyle bir çözüm konusu olamaz, çünkü kapitalistlerin tüketici olarak duydukları gereksinmeleri, işçilerin gereksinmeleri gibi sürekli olarak karşılanmak zorundadır - bu ise üretim sürecine paralel olarak gider ve belli miktarlardaki para aracılığıyla yerine getirilir. Bu durumda, her iki kesimdeki kapitalistlerin —yani tüm kapitalistler— elinde değişken sermaye olarak gereken paraya ek olarak; artı-değerlerini tüketim malları biçiminde realize edebilmeleri için, nakit para yedeği bulunmalıdır. Öte yandan, toplam üretim realize edilmeden önce, yani üretim süreci boyunca, değişmeyen sermayenin belli parçalarının alımına sürekli olarak devam edilecektir. Bu parçalar, değişmeyen sermayenin, ham ve yan maddeleri, yarı-mamûl mal, aydınlatma ve benzeri nitelikteki döner parçalarıdır. O halde, Kesim I'deki kapitalistlerin tüketici olarak gereksinmelerini karşılamak için belli miktarda paraya sahip olma-

ları gerekirken, Kesim II'deki kapitalistlerin de değişmeyen sermayenin gereksinmelerini karşılamak üzere, paraya ihtiyaçları vardır. 1.000 s I'in (Kesim I'in üretim araçları içinde bulunan artı-değer), mallarla değiştirilebilmesi para yoluyla olur. Bu para kısmen Kesim I'deki kapitalistlerin tüketiciler olarak gereksinmelerini karşılamak, kısmen de Kesim II'deki kapitalistlerin üreticiler olarak gereksinmelerini karşılamak için harcadıkları paradan oluşur[34]. Değişim için gereken para, her iki grup kapitalistin ortaya 500'er para birimi koyması ya da muhtemelen iki kesimin farklı oranlardaki katkısı ile meydana getirilecektir. Herhalükarda, iki nokta kesindir: (a) her iki kesimin bu amaç için ayırdığı para, I (1.000 s) ve II (1.000 c) arasındaki değişimi gerçekleştirmeye yetmelidir; (b) bu paranın, iki kesim arasındaki dağılımı nasıl olursa olsun, değişim işlemi tamamlandığında, kapitalist üretimin her kesimi, daha önce değişime soktuğu miktarda paraya yeniden sahip olmalıdır. İkinci ilke, genel anlamda, tüm sosyal dolaşım açısından da geçerlidir: Para, dolaşım sürecinin her tamamlanışında daima başlangıç noktasına dönmüş olmalıdır. O halde, tüm kapitalistler genel değişimin ardından, iki yönlü sonuç elde ederler: İlke olarak, doğal biçimlerinde kendilerine hiçbir yararı olmayan ürünleri, ya kendi tüketimleri için, ya da üretim araçları olarak gereksinme duydukları diğer ürünlerin doğal biçimiyle değiştirmişlerdir. İkinci olarak, bu değişim eylemlerini gerçekleştirmek üzere dolaşıma soktukları paraya, yeniden sahip olmuşlardır.

Bu olguyu, basit meta dolaşımı içinde göremeyiz; çünkü burada meta ve para sürekli olarak yer değiştirir - para, metaın boşalttığı yeri derhal ele geçireceğinden (ya da tersi), metaya sahip olmak paraya sahip olmayı dışlayacaktır. Bu olgu sosyal dolaşım biçiminin yansıması olan her bireysel meta değişim eylemi için de doğrudur. Ancak, sosyal dolaşım sadece meta değişimi ile sınırlanamaz, aynı zamanda sermaye dolaşımıdır. Bu dolaşımın en temel ve ayırdedici özelliği, kapitalistin sadece ilk sermayesinin değerini ve buna ek olarak artı-değerini geri almasını mümkün kılması değil, aynı zamanda sermayenin üretken hale sokulması için gereken üretim araçları ile işgücünü doğal biçimleri içinde sağlayarak ve çalışmayanların bakımını temin ederek, sosyal yeniden üretime yardımcı olmasıdır. Gerekli üretim araçları ile paraya sahip olan kapitalistler, sosyal sermaye turunu tamamlar tamamlamaz, tüm sosyal dolaşım sürecini yeniden başlatırlar: Herşey bir kez daha ellerinde toplanarak, her kesime, yaptığı yatırımlara göre paylaştırılmıştır.

---

34 Marx (**Kapital**, cilt 2, s. 482), doğrudan Kesim II'deki kapitalistler tarafından harcanan parayı, bu değişim eyleminin başlangıç noktası olarak alır. Engels'in dip notunda haklı olarak belirttiği gibi, bu, dolaşımın nihai sonucunu etkilemez ama varsayım, toplum içindeki dolaşımın doğru bir koşulu değildir. Marx, **Kapital**, cilt 2, s. 461-2'de daha iyi bir açıklama getirir.

bu zaman aralığında işçiler, paraya sadece geçici olarak sahip olurlar ve değişken sermayeyi, para biçiminden doğal biçimine değiştirirler. Kapitalistlerin elindeki değişken sermaye, toplam sermayelerinin bir kısmının dışsal görünümünden başka birşey olmadığı için, her zaman kendilerine geri dönecektir.

Dolaşımı, şimdiye kadar, iki büyük üretim kesimi arasında yer aldığı şekilde inceledik. Oysa, birinci kesimin 4.000 birimi, bu kesimin 4.000c'lik değişmeyen sermayesini yenilemek üzere, hala bu kesimde, üretim araçları biçiminde durmaktadır. Ayrıca, ikinci kesimde üretilen tüketim mallarının 500'ü de, [artı-değer II (500s)'e karşılık gelen), kapitalist sınıfın tüketim malları biçiminde, yine bu kesimde durmaktadır. Her iki kesimdeki üretim, plansız özel üretim anlamına gelen kapitalist üretim biçimi olduğundan, her kesim kendi üretimini —Kesim I'de üretim araçları ve Kesim II'de tüketim malları— kendi kapitalistleri arasında, sadece meta değişimi yoluyla paylaştırabilir. Yani aynı Kesimdeki kapitalistler arasında, çok sayıda bireysel satış işlemi yer almalıdır. O halde, bu değişim işlemlerinin yerine getirilebilmesi; birinci kesimdeki üretim araçları ve ikinci kesimdeki kapitalistlere yönelik tüketim mallarının yenilenebilmesi için, her iki kesimdeki kapitalistlerin elinde de yedek para bulunmalıdır. Dolaşımın bu yanı, yalnızca basit meta dolaşımı olduğundan, özel ilgi yansıtan nitelikler taşımaz. Alıcı ve satıcılar, üretimin, aynı kategorideki kişileri olduğundan; dolaşım, para ve metaın, aynı sınıf ve kesim içinde el değiştirmesinden başka birşey değildir. Buna karşın, dolaşım için gereken para, en baştan kapitalist sınıfın elinde olmalıdır : Bu para, sermayelerinin bir parçasıdır.

Toplam sosyal sermayenin dolaşımı, para dolaşımını da hesaba katmamıza rağmen şimdiye kadar hiç de özel nitelikler göstermedi. Dolaşımın mümkün kılınması için, toplumun belli miktarda paraya sahip olmasının gerekliliği iki nedenle zaten daha en baştan bellidir : İlk olarak, kapitalist üretimin genel biçiminin meta üretimi olması para dolaşımını içerir; ikinci olarak, sermaye dolaşımı, sermayenin —para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye— üç biçimi arasında sürekli olarak değişmesi esasına dayanmaktadır. Sermaye işlevini görecek sonuç olarak para olduğundan, bu paraya sahip olan —şemamız sadece kapitalist üretim ile ilgilidir— diğer sermaye biçimlerinin de sahibi durumundaki kapitalist sınıftır. Kapitalist sınıf bu parayı bir dolaşım süreci tamamlanır tamamlanmaz, yeniden sahiplenmek üzere dolaşıma sokmaktadır.

İlk bakışta bir ayrıntı gözümüze çarpabilir: Eğer toplumda dolaşan tüm parayı kapitalistler harekete geçiriyorsa, kendi artı-değerlerini realize etmeleri için gereken parayı da, yine kapitalistlerin ortaya koyması lazımdır. Kapitalist sınıf, önceki üretim dönemlerinin sonucu olan bu paraya, her çalışma döneminin ürünlerinin realize edilmesinden önce bile sahip olduğundan; artı-değerin, ücretli işçinin karşılığı ödenmemiş emeğine dayandığı gerçeğinden ilk

bakışta kuşku duyulabilir ve artı-değerin sahiplenilmesi, kapitalistler arasında, kapitalistlerin sahip olduğu metalar ile eşdeğer miktardaki para arasındaki değişimin sonucuymuş gibi görünebilir. Oysa, basit bir değerlendirme, bu yanılgıyı uzaklaştırıverecektir. Dolaşımın, genel anlamda tamamlanmasından sonra, kapitalistler, eskiden olduğu gibi, şimdi de ya kendilerine geri dönen, ya da ellerinde kalan para fonuna sahip durumdadırlar. Ayrıca, tüketmiş oldukları miktarda tüketim malı elde etmişlerdir. (Burada kendimizi yeniden üretim şemamızın temel koşulu olan basit yeniden üretim ile sınırlamaya devam ettiğimizi kaydedelim : Basit yeniden üretim, üretimin eski düzeyde yenilenmesi ve üretilen artı-değerin tamamının kapitalist sınıfın kişisel tüketimi için kullanılması anlamına gelir).

Yanılgı, kendimizi tek bir üretim dönemi ile sınırlamayıp, birbirini izleyen dönemleri karşılıklı bağlantıları içinde gözlemlediğimizde tamamen yokolmaktadır. Kapitalistlerin, kendi artı-değerlerini realize etmek amacıyla, bugün para biçiminde dolaşıma soktukları değer, gerçekte daha önceki üretim döneminden sağlanan ve para biçimini almış olan artı-değerden başka birşey değildir. Kapitalist, tüketim malları satın almak için, kendi cebindeki parayı harcamak zorundadır. Her yıl ürettiği artı-değer, bir yandan ya tüketime uygun olmayan doğal biçimi içinde varolmaktadır, ya da tüketilebilecek biçimde dahi olsa, geçici bir süre için başkasının elindedir. Öte yandan, kapitalist, paraya yeniden sahip olmuştur ve daha önceki dönemin artı-değerini şimdi yeniden ön harcamaya sokmaktadır. Bu para, halâ meta biçimindeki yeni artı-değer realize edilir edilmez kendisine geri dönecektir. Dolayısıyla kapitalist sınıf birkaç üretim dönemi boyunca, tüketim mallarının yanısıra, sermayesinin diğer doğal biçimlerini de bu havuzdan çekmektedir. Ancak, başlangıçta elinde bulundurduğu paranın miktarı bu süreçten etkilenmeyecektir.

Bir toplumdaki para dolaşımına yönelik inceleme, bireysel kapitalistin, tüm para sermayesini üretim için yatıramayacağını, belli miktarda parayı değişken sermaye olarak, yani ücretler için kullanılmak üzere yedekte tutması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca belli bir dönemde üretim araçları satın almak üzere sermaye yedeği bulundurmalı, hepsine ek olarak, kişisel tüketimi için nakit yedeğine sahip olmalıdır.

Toplam sosyal sermayenin yeniden üretim süreci, paranın üretilmesi ve yeniden üretilmesini gerektirmektedir. Marx'ın daha önce ele aldığımız şeması sadece kapitalist üretimi irdelediğinden, burada para aynı zamanda sermayedir. Bu nedenle şema, eksik gibi durmaktadır. Sosyal üretimin iki büyük kesimine [üretim araçları kesimi (I) ve tüketim malları kesimi (II)], değişim araçlarının üretimiyle ilgili yeni bir kesim eklemeliyiz. Bu üçüncü kesimin en belirgin niteliği, ne üretim, ne de tüketim amacına hizmet etmesidir.

Bu kesim kullanılması mümkün olmayan ve ne olduğu, ayırdedilemeyen bir meta içindeki sosyal emeği temsil etmektedir sadece. Para ve üretimi, metaların değişim ve üretimi gibi, kapitalist üretim biçiminden çok daha eski bir olgudur ama, para dolaşımını, sosyal dolaşımın genel bir biçimi yapan ve sosyal yeniden üretim sürecinin zaruri unsuru haline getiren, kapitalizmdir. Kapitalist üretimin temel noktalarını içeren kapsamlı şemaya varmak için, paranın üretimi ve yeniden üretimi ile, sosyal üretimin diğer iki kesimi arasındaki ilişkiyi ortaya koymak gerekir.

Ancak, burada Marx'dan ayrılmaktayız. Marx, altın üretimini (toplam para üretimini, kolaylık için, altın üretimine indirgedik), sosyal üretimin birinci kesimine sokmaktadır.

«Altın üretimi, ve genel olarak, diğer madenlerin üretimi, üretim araçları ile uğraşan, birinci kesim içinde yer alır.»[35]

Bu görüş altının sınai amaçlar için maden olarak üretilmesi (mücevher, diş dolgusu, vb.) açısından doğrudur. Oysa para işlevini taşıyan altın, maden değil, soyut sosyal emeğin taşıyıcısıdır. O halde altın tüketim malı olamayacağı gibi üretim aracı da değildir. Zaten yeniden üretim şemasına şöylesine bir göz atmak bile, değişim araçlarını üretim araçları ile karıştırmanın ne gibi tutarsızlıklara yol açacağını göstermektedir. Altını, paranın cismi olarak anlayıp, yıllık üretimini sosyal üretimin diğer iki kesimine eklediğimizde, şemamızda aşağıdaki üç sayı kümesine varıyoruz:

I. 4.000 c + 1.000 v + 1.000 s = 6.000 üretim aracı
II. 2.000 c + 500 v + 500 s = 3.000 geçimlik araç
III. 20 c + 5 v + 5 s = 30 değişim aracı

Marx tarafından sadece bir örnek olsun diye konan bu 30 değer miktarı, doğal olarak her yıl dolaşım içindeki para miktarına karşılık gelmeyecektir. Bu 30 değer, her yıl yeniden üretilen parçaya, yani para cismin yıllık aşınma payına karşılık gelir ve sosyal yeniden üretim aynı düzeyde kaldığı sürece, ortalama olarak değişmez. Sermayenin devri düzenli bir şekilde devam ederken, metaların realizo edilmesi de aynı hızda ilerler. Eğer üçüncü satırı, Marx'ın bizden istediği gibi, birinci satırın ayrılmaz parçası olarak görürsek aşağıdaki zorluklar ortaya çıkmaktadır: Üçüncü kesimin değişmeyen sermayesi, diğer iki kesimde de olduğu gibi bina, araç, yan malzemeler vb., gerçek ve somut üretim araçlarından meydana gelmektedir. Ancak üçüncü kesimin, parayı temsil eden 30g üretimi, doğal biçimi içinde hiçbir üretim sürecinde değişmeyen sermaye olarak işlev göremez. O halde, bu 30 g'yi vazgeçilmez parçası olarak Kesim I'in üretimi için (6.000 üretim aracı) sokarsak, üretim araçlarında aynı miktarda sosyal açık görülecek, bu açık, birinci ve ikinci kesimde yeniden üretime eski düzeyinde başlanabil-

35 **Kapital**, cilt 2, s. 548.

mosini önleyecektir. Önceki varsayımımıza göre Marx'ın tüm şemasının temelini oluşturur— yeniden üretim bir bütün olarak, her kesimde üretilen metaların gerçek kullanım biçiminden başlar. Şemadaki oranlar, bu varsayıma dayanır ve bu varsayım olmazsa, hepsi tam bir karmaşa içinde dağılıverir. İlk temel değer ilişkisi I (6.000) = I (4.000 c) + II (2.000 c) denklemine dayanır. Bu, üçüncü kesimin III (30g) şeklindeki üretimine uygulanamaz, çünkü hiçbir kesim [örneğin I (20 c) + II (10 c) oranlarındal altını üretim aracı olarak kullanamaz. Bundan çıkartılan ikinci temel ilişki, I. (1.000 v)

I (1.000 s) = II (2.000 ç), denklemine dayandırılmaktadır. Bu denklemde altın üretimi hesaba katıldığında ikinci kesime sağlanan üretim araçları kadar tüketim malının bu kesimden çekilmesi anlamına gelecektir. Oysa bu da en az bir önceki durum kadar gerçek dışıdır. Altın üretmek için toplam sosyal üretimden değişmeyen sermaye olarak kullanılmak üzere gerçekten de bazı üretim araçları çekilmektedir; ayrıca işçilerle kapitalistler için yine toplam sosyal üretimden değişken sermaye ile artı-değere karşılık gelecek kadar tüketim malı da çekilmektedir ama sağlanan ürün, hiçbir kesimde üretim aracı olarak işlev göremeyeceği gibi, insanların tüketimine uygun bir tüketim malı da değildir. Bu durumda, para üretimini Kesim I'in faaliyetleri içine sokmak, Marx'ın şemasında değer ilişkilerini ifade eden genel oranlara karşı çıkmak anlamına gelecek, şemanın geçerliğini azaltacaktır.

Marx'ın altın üretimi için birinci kesimde (üretim araçları) yer bulmaya çaba göstermesi, kuşku duyulacak sonuçlara da yol açmakta. Bu yeni alt-Kesim (Marx tarafından Ig olarak tanımlanır) ile Kesim II arasındaki ilk değişim eylemi, işçilerin kapitalistlerden ücret olarak sağladığı parayla, her zamanki gibi ikinci kesimden tüketim malları satın almasından ibarettir. Bu para henüz yeni üretim döneminin ürünü değildir. Kesim Ig'nin kapitalistleri tarafından, daha önceki bir dönemin ürünlerinin içindeki paradan bir yana ayrılmıştır. Bu aslında normal uygulamadır. Marx şimdi ikinci kesimdeki kapitalistlere, ellerindeki yedek parayla, Ig'den, meta malzeme olarak, 2 değer altın satın almasına izin vermekte. Bu işten para üretiminden, sınai anlamda altın üretimine sıçranması anlamına gelmektedir ve bu işlemin para üretimi sorunuyla ilişkisi ayakkabı cilâsı üretimiyle ilişkisinden daha farklı değildir. Kaldı ki yedek olarak ayrılmış olan 5 Ig v'nin 3'ü hala ortada durmaktadır ve bunu değişmeyen sermaye olarak kullanamayan kapitalistler ne yapacaklarını bilememektedirler. Marx bu kapitalistlerin, geriye kalan 3 değeri para yedeğine eklemelerini kararlaştırmaktadır. Marx, ikinci kesimin, üretim araçlarıyla (Iv + Is) değiştirilmesi gereken değişmeyen sermayesindeki açığın önlenmesi için de aşağıdaki çıkış yolunu bulmaktadır:

«O halde, bu para istər yaşam için gerekli olan mallarda ister lüks eşya, (veya lorsi) içinde olsun, tamamiyle IIc'den II s'e akta-

rılmalı, ve metaların buna karşılık gelen değeri de, IIs'den IIc'ye aktarılmalıdır. Sonuç: Artı-değerin bir parçası, iddihar para olarak biriktirilmiştir.»[36]

Doğrusu garip bir sonuç! Kendimizi para fonunun yıllık aşınması ile sınırlamamıza karşın, para cisminde bir artık yarattık, yani parada artış sağlamayı başardık. Ortaya, maliyeti, bilinmeyen nedenlerle tüketim malları kesimindeki kapitalistlerin sırtına yüklenen bir artı-değer çıkmaktadır. Bu kapitalistler, artı-değer üretimini genişletmek istediklerinden değil de, diyelim altın üretiminde çalışan işçiler için yeterli miktarda tüketim malı sağlamak amacıyla savurganlıktan kaçınır oluvermişlerdir.

Ancak, ikinci kesimin kapitalistleri, bu Hıristiyan erdemlilik karşılığında pek ödüllendirilmezler. Gösterdikleri temkinliliğe karşın, bırakın yeniden üretimi genişletebilmeyi, üretime eski düzeyde başlayabilecek durumda da değillerdir artık, Ilg'den Ilc'ye aynı miktarda 'meta değer' aktarılsa bile, önemli olan sadece değer değil, bunun gerçek, somut biçimidir de. Şimdi, birinci kesimdeki üretimin yeni parçası, üretim aracı olarak kullanılamayacak paradan meydana geldiğine göre; ikinci kesim tüm temkinliliğe rağmen, somut değişmeyen sermayesini eski düzeyinde yenileyemez. Şemamızın varsaydığı basit yeniden üretimin koşulları iki yönden çiğnenmektedir: Artı-değer iddihar edilmekte ve değişmeyen sermaye açık vermektedir. Marx'ın kendi vardığı sonuç, altın üretiminin, şemadaki iki kesimin hiçbirisinde yer alamayacağını kanıtlıyor; birinci ve ikinci kesim arasındaki ilk değişim işlemi tamamlanır tamamlanmaz tüm şema bozulmaktadır. Engels'in bir dipnotta belirttiği gibi, 'yeni üretilmiş olan altının değişiminin birinci kesimin değişmeyen sermayesi içinde çözümlenmesi, el yazmasında yer almaz.'[37] O zaman tutarsızlık sadece daha da büyük olurdu. Savunduğumuz görüş, bizzat Marx'ın bu soruna yönelik kısa olduğu kadar çarpıcı ama kesin yanıtında doğrulanmaktadır: 'Para kendi içinde fiili yeniden üretimin bir unsuru değildir.'

Para üretimini, sosyal üretimin üçüncü bir kesimi içine yerleştirmek için bir başka önemli neden var: Marx'ın basit yeniden üretim şeması, yeniden üretim sürecinin başlangıç noktası ve temeli olarak, sadece kapitalizm için değil, aynı zamanda, **mutatis mutandis**, her yönlendirilmiş plânlı ekonomik düzen, örneğin sosyalist düzen için de geçerlidir. Üretim araçlarının özel mülkiyeti kaldırıldığında, para üretimi, aynı ürünlerin meta-biçimi için de geçerli olduğu gibi gereksiz kalmaktadır. Para üretimi, kapitalizm koşulları altındaki anarşik ekonomi için **faux frais**, (gayri meşru) yükümlülükler yaratmakta, özel girişimciliğe dayanan toplum için özel bir

---

36 **Kapital**, cilt 2, s. 550.

37 İbid., s. 551.

yük getirmekte, ne üretim aracı, ne de tüketim malı olan ürünlerin yapımı için, her yıl oldukça büyük miktarda emek harcanmasını gerektirmektedir. Kapitalizm koşulları altında üretim yapan toplumun, emeği böyle garip bir şekilde harcaması, sosyal anlamda planlı ekonomide söz konusu olmayacaktır. Sosyal sermayenin yeniden üretim süreci içinde yer alacak para üretimi en uygun şekilde, ayrı bir kesimin aracılığı ile açıklanabilir. Bu bağlamda düşündüğümüz ülkenin kendi altınını üretiyor olması, ya da bunu dışardan ithal ediyor olması önemli değildir. Birinci durumda doğrudan altın üretimi için kullanilan sosyal emek, ikinci durumda değişim işlemini yerine getirmek için gerekecektir.

Bu gözlemler, toplam sermayenin yeniden üretimi sorununun, konuya sadece bunalımlar çerçevesinde yaklaşanların sandığı kadar kaba olmadığını göstermektedir. Temel sorun şu şekilde formüle edilebilir: Plansız bir ekonomide, sayısız bireysel kapitalistin toplam üretimi, toplumun gereksinmelerinin tamamını nasıl karşılayabilir? Ortaya atılan bir yanıt; üretim düzeyinin, talepte meydana gelen dalgalanmalara yani piyasadaki dönemsel değişikliklere uygun olarak sürekli dalgalanma göstereceğini ima etmektedir. Toplumun toplam üretimini, hiçbir farklılık göstermeyen metalar kitlesi olarak değerlendiren ve sosyal talebi de eşit derecede anlamaz bir şekilde ele alan bu görüş, kapitalist üretim biçiminin, **differentia specifica,** en önemli unsurunu unutmaktadır. Kapitalist yeniden üretim sorununun, özgül kapitalist kategorilerle ilgili, kesin olarak tanımlanmış çok sayıda ilişkinin yanısıra, **mutatis mutandis** insan emeğinin genel kategorileriyle ilgili yönleri olduğunu görmüş bulunuyoruz.

Gerçek sorun, bu ilişkilerin içsel eğilimlerinin hem çatışmaya hem de uyuma doğru kayabilmesinden oluşmaktadır. Marx'ın şeması, sorunu bilimsel olarak formüle etmektedir. Şimdi, üretim sürecini çözümleyen bu semanın uzantılarını incelemeliyiz. Şemanın gerçek yaşamdaki sorunlarla ilgili elle tutulur bir anlamı var mı? Şemaya göre dolaşım, sosyal üretimin tamamını massetmekte, tüm tüketicilerin gereksinmeleri karşılanmakta ve yeniden üretim hiçbir pürüz çıkmadan realize edilmektedir. Para dolaşımı, meta dolaşımının yerini alırken sosyal sermaye de döngüsünü tamamlamaktadır. Peki ama gerçek yaşamda durum nedir? Şemada özetlenen ilişkiler, planlı bir üretimde sosyal işbölümü için kesin ilk ilkeyi ortaya koymaktadır — basit yeniden üretimi sürdürmek, yani üretim hacminde değişiklik olmaması. Oysa kapitalist ekonomide, toplam süreç açısından planlı bir düzenleme yoktur ve olaylar şemanın önerdiği matematiksel formüle uygun, düzgün bir şekilde işlemez. Tam tersine, yeniden üretimin izlediği, yol şemadaki oranlardan sürekli sapmalar meydana geldiğini yansıtır. Bu sapmalar, (a) fiyatlarda günden güne gözlenen dalgalanmalar, (b) kârlardaki sürekli dalgalanma, (c) sermayenin hiç durmadan bir üretim kolundan diğe-

rine akması ve son olarak, fazla üretim ile bunalım arasında gidip gelen dönemsel ve döngüsel dalgalanmalarda kendisini göstermektedir.

Şema, bu sapmaları dışarda bıraktığımızda tüm hareketlerin sosyal yönden gerekli bir ortalama düzeyi merkez alacağını, bu merkezden sapan hareketlerin her zaman geri dönme yolunda eğilim göstereceğini belirtmektedir. İşte bunun sonucu olarak bireysel kapitalistlerin dalgalanma yansıtan hareketleri tam bir karmaşaya dönüşmemekte, belli bir düzen içine sokulmakta, böylece tüm plansızlığa karşın, toplumun daha uzun süre devam edebilmesi güvence altına alınmaktadır.

Bir kıyaslama yaptığımızda, Marx'ın yeniden üretim şeması ile Quesnay'in **Tableau Économique**'i arasındaki benzerlikler ve derin ayrılıklar hemen gözümüze çarpmaktadır. Klasik iktisat döneminin başlangıcı ve sonu olan bu iki şema, kapitalist üretimle tüketimin birbirleriyle bağlantılı deviniminin ve sayısız özel üreticiyle tüketici arasındaki kopukluğun neden olduğu karmaşayı tanımlama yönündeki yegâne girişimlerdir. İki yazar da tek tek sermayelerin oluşturduğu karmaşayı birkaç genel kurala indirgerler. Bu kurallar, kapitalist toplumun karmaşaya rağmen gelişebilmesi için bir nevi demirleme noktaları olarak hizmet görürler. Her iki yazar da, sosyal sermayenin deviniminin temelini oluşturan iki yönü arasında bir senteze varmışlardır: Dolaşım bir yanda artı-değer üretmek ve buna el koymak şeklindeki kapitalist süreçtir, diğer yanda insanların uygar bir şekilde varolmaları için gereken somut mal üretme ve tüketme şeklindeki sosyal süreçtir. Her ikisi de meta dolaşımının tüm sosyal süreç içinde arabulucu rol oynadığını göstermekte, para dolaşımını bir yan olgu olarak kavramakta, bunu meta dolaşımı içindeki çeşitli aşamaların dışsal, yüzeysel bir ifadesi olarak görmektedirler.

Değer yaratan, sosyal yönden gerekli emektir. Bu Marx'ın değer kuramının temel yasasına ilham oluşturmuş, bu yasa da diğer konular yanısıra para sorununa çözüm getirirken, tüm yeniden üretim sürecinin iki yönü arasındaki ayırımı farkedip, bunları daha sonra bütünleştirebilmesine yol göstermiştir: Bir yanda değer, diğer yanda gerçek somut bağlantılar. İkinci olarak, Marx'ın şeması değişmeyen sermaye ile değişken sermaye arasındaki kesin ayırım üzerine kurulmuştur. Bu ayırım, artı-değer üretiminin iç mekanizmalarını ortaya çıkartmakta ve artı-değeri değer ilişkisi cinsinden, üretimin iki somut kategorisi ile kesin bir ilişki içine sokmaktadır: Üretim ve tüketim malları kategorileri.

Quesnay'dan sonra başta Adam Smith ve Ricardo gelmek üzere bazı klâsik iktisatçılar bu görüşe oldukça yaklaştılar. O kadar ki, Ricardo'nun katkısı, değer kuramı üzerindeki ayrıntılı görüşleri sık sık Marx'ın görüşleriyle karıştırıldı. Ricardo, kendi değer kuramı açısından baktığında, Smith'in tüm metaların fiyatını **v+s**'ye indir-

geme yönteminin —yeniden üretim çözümlemesine büyük darbe indiren kuram— yanlış olduğunu gördü ama Smith'in yanlışıyla fazlaca ilgilenmediği gibi, bir bütün olarak yeniden üretim sorununa fazlaca çoşkulu bir ilgi göstermedi. Ricardo'nun çözümlemesi aslında, Smith'in Fizyokratlar karşısındaki kısmi gerilemesine benzeyen belli bir geri gidişi temsil etmektedir. Ricardo, burjuva ekonomisinin temel değer kategorilerini —ücret, artı-değer ve sermaye— kendisinden önce gelenlerden çok daha kesin ve tutarlı bir şekilde açıkladıysa da, bunları yine kendisinden öncekilere kıyasla daha az esnek bir şekilde ele aldı. Adam Smith, bütün içindeki genel devinime ve yaşayan bağlantılara çok daha fazla ilgi göstermişti. Dolayısiyle aynı soruya, iki, hatta —değer sorununda olduğu gibi— üç-dört farklı yanıt getirmeye aldırış etmedi. Smith, çözümlemesinin çeşitli bölümlerinde kendi kendisiyle gayet neşeli bir şekilde çelişkiye düşmekte ama bu çelişkiler konuyu en baştan yeniden ele almasına teşvik etmekte, sorunun dinamiğini bir bütün olarak kavraması için konuya her seferinde başka bir açıdan yaklaşmasını tahrik etmektedir. Smith ve Ricardo'yu sonuç olarak başarısızlığa mahkûm eden, burjuva zihniyetinin sınırlılığıydı. Kapitalist üretimin temel kategorilerini bulmak ve değerle artı-değeri sosyal sürecin yaşayan dinamiği olarak doğru bir şekilde anlamak için, bu süreci tarihsel gelişimi içinde görmek ve çeşitli kategorileri de genel emek ilişkilerinin tarihsel koşulları altında belirlenmiş biçimler olarak kavramak gerekir. Bu, sermayenin yeniden üretim sorununu sadece bir sosyalistin çözebileceği anlamına gelmektedir. **Tableau Économique** ile **Kapital**'in ikinci cildinde yer alan yeniden üretim şeması arasında hem zaman hem de öz açısından burjuva iktisatının yükselişi ve çöküşü yatar.

Bölüm 6
Genişlemiş Yeniden Üretim

Basit yeniden üretim şemasının noksanları ortada: Bu şema, kapitalist ekonomide sadece tesadüfi istisna şeklinde mümkün olan bir yeniden üretim biçiminin yasalarını açıklamaktadır. Oysa, her kapitalist ekonomik sistemde diğer tüm sistemlerden daha büyük ölçüde geçerli olan kural, basit yeniden üretim değil, genişlemiş yeniden üretimdir[38].

---

38 'Basit yeniden üretimin, I (v+s) = IIc şeklindeki varsayımı, on ya da onbir yıllık bir sınai üretim döngüsü içinde yer alan belli bir yılda, toplam üretimin bir önceki yıldan daha az olabileceği olasılığını dışarda bırakmaz. Yani, bir önceki yıla göreli olarak basit yeniden üretim bile gerçekleşmeyebilir. Ancak, bu varsayım kapitalist üretim ile uzlaştırılamaz. Gerçekten de nüfusun her yıl doğal bir büyüme gösterdiği varsayımı altında, basit yeniden üretim toplam artık üretimi temsil eden 1500'den, giderek daha fazla sayıda kişi pay alabildiği sürece mümkündür. Ancak bu koşullar altında sermaye birikimi, fiili kapitalist üretim olanaksızdır.' (**Kapital,** cilt 2, s. 608).

Herşeye rağmen bu şema iki yönden gerçek anlamda bilimsel önem taşır. Uygulamada, sosyal üretimin büyücek bir parçasına genişlemiş yeniden üretim koşulları altında bile, üretimin eski sınırlarının ötesine genişleyebileceği genel tabanı oluşturan basit yeniden üretim olarak bakılabilir. Basit yeniden üretim çözümlemesi, kuramsal olarak, genişlemiş yeniden üretimin bilimsel açıklamasının gerekli başlangıç noktasını oluşturur. O halde, toplam sosyal sermayenin basit yeniden üretimi şeması, kaçınılmaz olarak toplam sermayenin genişlemiş yeniden üretimi sorununu da ortaya getirmektedir.

Kapitalist temele dayalı genişlemiş yeniden üretimin tarihsel özelliklerini biliyoruz. Genişlemiş yeniden üretim kendisini, sermaye birikiminin hem özgül biçimi hem de özgül koşulu olarak göstermektedir. Daha farklı bir ifadeyle, sosyal üretimin her koşul altında genişletilebilmesi —kapitalist esasa göre artı-değer üretimidir— daha önce etkin bir şekilde kullanılmış olan sosyal sermaye kendi yarattığı artı-değerle artırılabildiği ölçüde mümkündür. Artı-değerin bir bölümünün (özellikle giderek artan bir bölümünün) kapitalist sınıf tarafından kişisel tüketim ya da nakit yedeğinin artırılması yerine üretim amacıyla kullanılması, kapitalist üretim koşulları altında, genişlemiş yeniden üretimin temelini oluşturur.

Genişlemiş yeniden üretimin ayırdedici niteliği —daha önceki basit yeniden üretim varsayımı altında da olduğu gibi— tek tek sermayelerin yeniden üretilmesidir; çünkü, tüm üretim ister basit, ister genişlemiş yeniden üretim olarak düşünülsün, bunu mümkün kılan, özel bireysel sermayelerin sayısız, bağımsız hareketidir.

Bireysel sermayelerin birikimine ilişkin ilk kapsamlı çözümleme, Marx'ın Kapital'inin birinci cilt, yedinci kısım, 22 ve 23'üncü bölümlerinde yer almaktadır. Burada Marx, (a) artı-değerin sermaye ve gelir olarak ayrılmasını, (b) Sermaye birikimini bu ayırım dışında belirleyen koşulları — örneğin, işgücünün sömürülme derecesi ve emek üretkenliği, (c) birikimin bir unsuru olan sabit sermayenin, döner sermayeye göreli olarak büyümesini ve (d) sınai yedek ordusunun, birikim sürecinin hem önkoşulu hem de sonucu olarak sürekli olarak genişlemesi konularını ele almakta Marx bu noktaları tartışırken, burjuva iktisatçılarının birikime ilişkin iki kavramını da ele almakta: Bunlardan ilki bayağı burjuva iktisatçılarının savunduğu, 'savurganlıktan kaçınma kuramıdır'. Bu iktisatçılar, artı-değerin sermaye için, dolayısiyle sermaye birikimi için ayrılmasını, kapitalistlerin ahlâklı ve kahramanca eylemi şeklinde göstermekteler. İkincisi klasik iktisatçıların, artı-değerin sermayeye dönüştürülmüş bölümünün tamamının üretken işçiler tarafından tüketime kullanıldığı, daha farklı bir deyişle, sermayenin tamamının yıldan yıla istihdam edilen işçilerin ücretleri için kullanıldığı şeklindeki yanlış doktrinidir. Üretimdeki her artışın, kendisini sadece istihdam edilen işçilerin sayısında değil, aynı za-

manda üretimin maddi araçlarının (bina, alet ve doğal olarak ham madde) artmasında da göstereceği gerçeğini gözardı eden bu yanlış varsayım, Adam Smith'in görmüş olduğumuz 'dogmasından' kaynaklanmaktadır. Sermayenin daha büyük bir bölümünün ücretler için kullanılmasının üretimi genişletmeye yeterli olacağı varsayımı da, tüm metaların fiyatlarının tamamen ücret ve artı-değerden meydana geldiği, dolayısiyle sabit sermayenin toptan konu dışı bırakılabileceği şeklindeki yanlış görüşten doğmaktadır. İşin tuhafı Smith'in doktrinindeki bu yanlışlığı arasıra her nasılsa farkeden Ricardo bile, doktrinin vardığı sonuçları yine yanlış olmalarına karşın sıkı sıkıya kabullenmektedir:

'Bir ülkedeki tüm üretimin tüketildiğinin anlaşılması gerekir. Ancak, bunun, değeri yeniden üreten kişiler tarafından tüketilip tüketilmediği çok önemlidir. Gelir tasarruf edilip sermayeye eklenir dediğimizde, gelirin sermayeye eklendiği söylenen bölümünün, üretken olmayan değil, üretken emekçiler tarafından tüketildiğini kastediyoruz'[39].

Eğer tüm üretilmiş mallar insanlar tarafından tüketiliyorsa, toplam sosyal üretimden alet ve makine, yeni malzeme ve bina gibi tüketilemeyecek türden üretim araçları için ayrılacak bir pay kalamaz. Dolayısıyle genişlemiş yeniden üretim garip bir yol izleme durumunda kalacaktır. Bu garip kavrama göre, artı-değerin sermayeye eklenen bölümü, eskiden kapitalist sınıf için türlü çeşit mezelerin üretimine giderken, şimdi yeni işçiler için temel gıda mallarının üretimi için kullanılacaktır. Klasik genişlemiş yeniden üretim kuramı, tüketim mallarının üretimi ile ilişkisi olmayan türden açıklamaları kabul etmez. Marx'ın, Ricardo ve Smith'in temel yanlışlarını başından kolaylıkla savıvermesine şaşmamak gerek. Nasıl basit yeniden üretimi gerçekleştirmek için emekçilerle kapitalistlere yeterli miktarda tüketim mallarından tamamen ayrı olarak üretim araçları gerekiyorsa ya da sabit sermayenin düzenli bir şekilde yenilenmesi lâzımsa, genişlemiş yeniden üretim için de, yeni ek sermayenin sabit sermayeyi genişletmek, daha farklı bir deyişle maddi üretim araçlarının artırılması için kullanılması gerekir. Bu noktada, Marx'ın ortaya çıkardığı bir başka yasaya daha değinmeliyiz. Klâsik iktisatçıların sürekli olarak gözardı ettiği sabit sermaye, zaman içinde ücretler için harcanan değişken sermayeye göreli olarak artış gösterir. Bu, işgücü üretkenliğindeki artışın genel etkilerinin kapitalizme özgü bir şekilde ifade edilmesinden başka birşey değildir. İnsan emeği, teknik ilerleme ile birlikte giderek büyüyen miktarda üretim aracını harekete geçirip bunları metalara dönüştürmektedir. Bu, kapitalizme özgü ifadelerle, canlı emek için yapılan harcamaların ya da ücretlerin, cansız üretim araçlarına yöno-

39 Ricardo, **Principles**, bölüm 8, 'On Taxes'. Mac Culloch'un, Ricardo's Work, s. 87, not. (Orjinalinde referans gösterilmemekte).

lik harcamalara göreli olarak giderek azalması anlamına gelmektedir. Yeniden üretim, Adam Smith ve Ricardo'nun varsayımının tersine artı-değerin sermayeye dönüştürülmüş parçasının, sadece değişmeyen sermayeye ayrılmasıyla başlamaz. Bunun yanısıra, üretim tekniğinde ilerlemeler oldukça, artı-değerin sürekli olarak artan biçimde değişmeyen sermayeye ayrılması, değişken sermaye payının da zaman içinde azalması gerekmektedir. Sermaye bileşimindeki bu sürekli niteliksel değişim, kapitalizm temeline oturan srmaye birikiminin, yani genişlemiş yeniden üretimin özgül görünümüdür[40].

Değişken ve değişmeyen sermaye oranları arasındaki sürekli değişmenin bir başka yönü kendisini Marx'ın tanımlamasıyla, göreli nüfus artığı oluşmasında gösterir. Daha farklı bir deyişle, çalışan nüfusun, sermayenin gereksinme duyduğu ortalamayı aşan bölümü işsiz kalır. İşsiz sınai emek yedeği (burada geniş anlamda ticari sermayenin egemenliği altındaki proleteryayı da kapsar) her zaman hazır bulunmaktadır. Bu yedek emek, patlama dönemlerin de üretimin hemen genişletilebilmesi için gerekli önkoşulu oluştur-

---

40 'Özellikle kapitalist üretim biçimine göre, emeğin üretkenlik gücündeki gelişmelerle, bunun sonucu olarak sermayenin organik bileşimindeki değişmeler, sadece birikimdeki ilerlemenin hızına ya da sosyal servetin büyüme hızına ayak uydurmakla kalmazlar. Bu değişmeler çok daha büyük bir hızla olur, çünkü birikim, yani toplam sermayedeki mutlak artış, bu sosyal sermayeyi oluşturan bireysel sermayelerin merkezileşmesi ile birlikte gider; ayrıca ek sermayenin teknolojik bileşimindeki değişiklik, ilk sermayenin teknolojik bileşimindeki benzer değişme ile el ele yürür. O halde birikimdeki ilerlemeyle değişmeyen sermayenin değişken sermayeye oranı değişmektedir. Bu oran başlangıçta diyelim 1 : 1 ise, daha sonra 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1, vb., olur. Böylece sermaye arttıkça bunun toplam değerinin işgücüne dönüştürülen oranı da başlangıçtaki 1/2 oranından, 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/8, vb., oranlarına azalmakta ve toplam sermayenin üretim araçlarına ayrılan oranı 2/3, 3/4, 5/6, 7/8 şeklinde artmaktadır. Emek talebi sermayenin bütünü tarafından değil de, bunun sadece değişken parçası tarafından belirleneceğinden, toplam sermaye arttıkça emeğe olan talep daha önce varsayıldığı gibi artmayacak, tersine sürekli olarak azalacaktır. Emek talebi, toplam sermayenin boyutu arttıkça, daha da hızlanmış bir oranda düşecektir. Toplam sermaye büyüdükçe, bunun içindeki emek ya da değişken parça da artacaktır ancak bu artış sürekli olarak azalan oranda olacaktır. Ara duraksamalar kısalacak ve birikim belli bir teknik temel üzerinden, üretimin basit bir uzantısı haline gelecektir. Belli sayıda ek işçiyi emebilmek, ya da ilk sermayelerin devamlı başkalaşımı nedeniyle zaten işbaşında olanların çalışmaya devam etmelerini sağlamak için, toplam sermaye birikiminin sadece hızlı olması yetmez, bu hızın daima artan oranda olması gerekir. Artan birikim ve sermayenin merkezileşmesi, sermaye birikimindeki yeni değişmelerin ve değişken sermayenin değişmeyen sermayeye göreli olarak daha hızlı bir şekilde azalmasının kaynağını oluşturur.' (**Kapital**, cilt., I, s. 642-3).

makta, böylece kapitalist birikimin bir özgül koşulu daha ortaya çıkmaktadır[41].

Bireysel sermayelerin birikiminden, genişlemiş yeniden üretimin aşağıdaki dört ayırdedici olgusunu çıkartabiliriz:

(1) Genişlemiş yeniden üretimin hacmi, belli sınırlar içinde sermayedeki büyümeden bağımsızdır ve büyümeyi aşabilir. Bunu sağlamanın gerekli yöntemleri; emek ve doğal güçlerin artan bir şekilde sömürülmesi ve emek üretkenliğindeki artıştır (sabit sermayedeki artan etkinliği de içermektedir).

(2) Gerçek birikim, artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi amaçlanan bölümünün, değişken ve değişmeyen sermayeye ayrılması ile başlar.

(3) Birikim, bir sosyal süreç olarak, değişken ve değişmeyen sermaye arasındaki ilişkilerin sürekli değişimi ile birlikte gider. Sermayenin cansız üretim araçlarına yatırılmış parçası, ücretler için harcanmış parçaya göreli olarak sürekli bir şekilde artar.

(4) Birikim süreci ile birlikte ve daha sonraki süreçlerin koşulu olarak sınai yedek ordusu meydana gelmektedir.

Bireysel sermaye tarafından gerçekleştirilen yeniden üretim sürecinden çıkardığımız bu nitelikler, burjuva iktisatçılarının çözümlemelerine göreli olarak ileriye doğru atılmış dev bir adımdır. Ancak şimdi basit yeniden üretim şemasından yola çıkarak, bireysel sermayelerin yukarıda sıraladığımız deviniminden kaynaklanan toplam sermaye birikimini açıklamalı tüketim ve üretim malları üretiminin somut yönleri ile artı-değer üretiminin değer yönü arasındaki kesin ilişkileri belirlemeliyiz.

Genişlemiş yeniden üretimle basit yeniden üretim arasındaki temel fark; basit yeniden üretimde kapitalist sınıf ve asalakları artı-değerin tamamını tüketirken, genişlemiş yeniden üretimde artı-değerin bir kısmı sahiplerinin kişisel tüektiminden çekilmekte ve artı-değer iddihar amacıyla değil, kâr getiren sermayeyi artırmak yani sermayeye dönüştürülmek üzere bir yana ayrılmaktadır. Genişlemiş yeniden üretimi mümkün kılmak için yeni ek sermayenin işlevini gerçekleştirmesi için somut ön koşullar da hazırlanmış olmalıdır. Bu noktada, toplam sosyal üretimin somut bileşimi önem kazanmaktadır. Marx, daha birinci ciltte bireysel sermayelerin birikimini ele alırken şöyle der:

---

41 'Modern sanayie özgü nitelikleri, yani on yıl süreli (daha küçük dalgalanmalarla kesintiye uğrayan) bir döngü, ortalama faaliyet yansıtan dönemler büyük baskı altında üretim yapma, bunalım ve durgunluk; bütün bunlar sanayi yedek ordusunun ya da artık nüfusun sürekli oluşumuna, artık nüfusun az ya da daha çok oranda emilebilmesine ve yeniden oluşumuna bağımlıdır. Ancak, bu artık nüfusun istihdamında, sınai üretim döngüsünün değişik aşamalarını belirlemekte, dolayısıyla sınai yedek ordusunun yeniden üretiminde en faal araçlardan biri olmaktadır.' (İbid., s. 646-7).

'Yıllık üretim herşeyden önce bu nesneleri (kullanım-değerlerini) sağlamalıdır. Sermayenin yıl boyunca kullanılan somut parçaları bu nesnelerle yenilenecektir. Bunları çıkarttığımızda geriye artı-değeri içeren net ya da artık üretim kalır. Acaba bu artık üretim neden oluşmaktadır? Sadece kapitalist sınıfın gereksinmeleriyle isteklerini karşılayan, dolayısiyle kapitalistin tüketim fonuna giren şeylerden meydana gelmektedir. Durum böyle olduğunda, artı-değer kupası sonuna kadar boşaltılmış olacak, basit yeniden üretimin ötesinde hiçbir şey gerçekleştirilemeyecektir. Birikim için, artı-değerin bir kısmını sermayeye dönüştürmek gerekir. Ancak, eğer bir mucize olmazsa ortada sermayeye dönüştürmek üzere, emek süresinde kullanılan üretim araçları ve emekçilerin bakımı için gereken geçimlik araçlarından başka mal yoktur. Demekki, yıllık artık emeğin bir kısmı, kullanılmış olan sermayeyi yenilemek için gereken miktarı aşacak miktarda üretim ve geçimlik araç üretecek şekilde kullanılmış olmalıdır. Tek kelimeyle, artı-değer, değerini oluşturduğu artık ürün içinde yeni sermayenin somut unsurlarını taşıdığı içindir ki sermayeye dönüştürülebilmektedir'[42].

Ancak, genişlemiş yeniden üretimin hız kazanması için, ek üretim araçlarıyla, işçiler için ek tüketim malları sağlanması kendi başına yeterli olamaz, ek işgücü de gerekmektedir. Marx bu son koşulda özel bir güçlük görmektedir:

'Kapitalist üretim mekanizması bunun için çalışan sınıfı ücrete bağımlı bir sınıf haline sokar. Bu sınıfın aldığı ücret sadece kendisini sürdürebilmesi için değil, aynı zamanda çoğalmasına yetecek miktardadır. Semaye için geriye kalan, çalışan sınıfın her yıl sağladığı her tür ve yaştaki işçileri yıllık üretim içinde yer alan artık üretim araçlarıyla bir araya getirmektedir. Böylece artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi tamamlanmıştır'[43].

Marxın toplam sermayenin birikimi sorununa getirdiği ilk çözüm budur. Sorunun bu yönünü Kapital'in birinci cildinde ele alan Marx, konuya baş yapıtının ikinci cildinde geri dönmekte, bu cildin yirmibirinci yani son bölümünü toplam sermayenin genişlemiş yeniden üretimine ve birikimine ayırmaktadır.

Marx'ın birikime yönelik şematik açıklamasını daha yakından inceleyelim. Marx genişlemiş yeniden üretim şemasını aşina olduğumuz basit yeniden üretim şemasındaki model üzerine kurmaktadır. Bu iki şemayı karşılaştırdığımızda fark çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Toplumun yıllık toplam üretiminin 9.000 değerlik bir miktardan (milyonlarca çalışma saati ya da kapitalizme özgü ifadelerle keyfi miktarda para anlamında) oluştuğunu varsaydığımızda toplam üretim aşağıdaki şekilde dağıtılacaktır:

---

42 **Kapital**, cilt, 1, s. 593-4.

43 İbid., s. 594.

$$
\begin{array}{rrrrrrr}
\text{I.} & 4.000\ c & + & 1.000\ v & + & 1.000\ s & = 6.000 \\
\text{II.} & 2.500\ c & + & 500\ v & + & 500\ s & = 3.000 \\
\hline
 & & & & & \text{Toplam:} & 9.000
\end{array}
$$

Birinci kesim üretim araçlarını, ikinci kesim tüketim mallarını üretmektedir. Sayılar arasındaki oranlara şöyle bir baktığımızda sadece basit yeniden üretimin mümkün olduğu görülmektedir. Kesim I'de yapılan üretim araçları, her iki kesim tarafından fiilen kullanılan üretim araçları toplamına eşittir. Bu araçlar sadece yenileniyorsa, o zaman üretim sadece bir önceki boyutunda tekrar edebilir. Oysaki Kesim II'nin toplam üretimi, her iki kesimdeki ücretlerle artı-değer toplamına eşittir. Bu, eldeki tüketim mallarının sadece daha önce istihdam edilmiş sayıda işçinin kullanımına izin vereceğini göstermektedir. Artı-değer de tamamen tüketim mallarına yani kapitalist sınıfın kişisel tüketimine harcanmaktadır.

Bu 9.000 değerdeki toplam üretimi, şimdi aşağıdaki eşitlik içinde ele alalım:

$$
\begin{array}{rrrrrrr}
\text{I.} & 4.000\ c & + & 1,000\ v & + & 1,000\ s & = 6.000 \\
\text{II.} & 1.500\ c & + & 750\ v & + & 750\ s & = 3.000 \\
\hline
 & & & & & \text{Toplam:} & 9.000
\end{array}
$$

Burada karşımıza iki yönlü bir oransızlık çıkmakta: Yaratılan 6.000 üretim aracı, toplum tarafından kullanılan 4.000c+1.500v'yi aşan, 500 değer de artık oluşturmaktadır. Benzer şekilde, üretilen tüketim malları (3.000), toplam ücretler (işçilerin gereksinmesi olarak 1.000+750 v) artı-değer toplamında (1.000 s + 750 s) daha azdır, 500 değerlik bir açık oluşmuştur. Varsayımlarımıza göre, istihdam edilen işçilerin sayısı azalmış olamayacağına göre kapitalist sınıf cebine indirmiş olduğu artı-değerin tamamını tüketmeyecek demektir. Bu sonuç, kapitalist esasa dayalı genişlemiş yeniden üretimin somut iki önkoşulu ile tamamen tutarlıdır: Elkonulan artı-değerin bir kısmı tüketilmemekte üretim amacı için kullanılmaktadır. Ayrıca, sermayeye dönüştürülmüş artı-değerin, yeniden üretimin fiilen genişletilmesi amacıyla kullanılabilmesini olanaklı kılmak için daha çok üretim aracı üretilmelidir.

Basit yeniden üretim şemasını değerlendirirken, bunun temel sosyal koşullarının aşağıdaki eşitlik içinde yer aldığını görmüştük: Üretim araçlarının toplamı (Kesim I'in üretimi), her iki kesimdeki değişmeyen sermayeye karşılık gelmeli, ama tüketim malları toplamı da (Kesim II'nin üretimi), her iki kesimdeki değişken sermaye **ve** artı-değere eşit olmalıdır. Genişlemiş yeniden üretim açısından, iki ters oranlamanın söz konusu olduğu sonucuna varmalıyız. Genişlemiş yeniden üretimin genel önkoşulu, Kesim I'in üretiminin,

iki kesimdeki değişmeyen sermayenin dogorindon daha büyük olmasını ve Kesim II'nin üretiminin de, iki kesimdeki değişken sermaye ve artı-değer toplamından, yukardaki fazlalığa eşit gelecek miktarda az olmasını gerektirmektedir.

Bu açıklama genişlemiş yeniden üretim çözümlemesinin tamamlandığı anlamına gelmez. Tam tersine, bizi sorunun sadece eşiğine getirmektedir. Şemadaki oranları belirledikten sonra şimdi bu oranların hareketini izlemeli, dolaşım akışını ve yeniden üretimin devamlılığını ele almalıyız. Basit yeniden üretim nasıl sürekli olarak tekrarlanan, değişmeyen bir daireye benzetilebilirse; genişletilmiş yeniden üretim de, Sismondi'ye atıfta bulunursak, sürekli olarak genişleyen halkalarıyla, bir sarmala benzetilebilir. Bu sarmalın halkalarını inceleyerek başlayalım. Bu çerçevede ortaya çıkan ilk genel soru, bildiğimiz koşullar altında, Kesim I'de fiili birikimin nasıl devam ettiğidir. Yani kapitalistler artı-değerlerinin bir kısmını sermayeye nasıl dönüştürebilirler ve aynı zamanda genişlemiş yeniden üretim için gereken somut ön koşulları nasıl sağlayabilirler?

Marx soruyu şu şekilde açıklamakta:

Kesim I'in artı-değerinin yarısının biriktirildiğini varsayalım. Bu durumda kapitalistler 500'ü tüketimleri için kullanırken, diğer 500 ile sermayelerini artırmaktadırlar. Bu ek 500 sermaye, kâr getirebilmesi için, bildiğimiz gibi değişken ve değişmeyen sermayeye bölünmelidir. Başlangıç sermayesi için geçerli olan dörde-bir oranının değişmediğini varsaydığımızda, birinci kesimdeki kapitalistler 500 ek sermayeyi şöyle böleceklerdir: 400 ile yeni üretim araçları, 100 ile de yeni emek satın alacaklardır. Bu herhangi bir sorun yaratmayacaktır, çünkü Kesim I'in 500 üretim aracı fazlası yaratmış olduğunu biliyoruz. Ancak değişken sermayenin 100 birim parayla genişletilmiş olması yeterli değildir. Yeni ek işgücü, sadece Kesim II'nin üretebileceği tüketim mallarından da yeterli miktarda bulabilmelidir. Artık iki kesim arasındaki dolaşım da değişmektedir. Kesim I, daha önceki basit yeniden üretim koşulları altında kendi işçileri için 1000 tüketim malı sağlamıştı, şimdi yeni işçileri için 100 tüketim malı daha bulmak zorundadır. Bu durumda Kesim I, genişlemiş yeniden üretime şu şekilde girişir:

4.400 c + 1.100 v.

İkinci kesim de 100 değer tüketim malı satması ardından, Kesim I'den aynı miktarda ek üretim aracı alabilecek durumdadır. Gerçekten de Kesim I'in elinde tam 100 değer artık kalmıştır ve bu artık Kesim II'ye devredilir. Böylece ikinci kesim de kendi yeniden üretimini genişletme olanağı bulacaktır. Ancak burada da sadece ek üretim araçları kendi başına yeterli olmayacaktır, bunların işlev görebilmesi için ek işgücü gerekmektedir. Sermayenin daha önceki bileşiminde, değişken ve değişmeyen sermaye arasındaki oranın iki-yo-bir düzeyinde kaldığı varsayımı altında, ek 100 üretim aracını

çalıştırabilmek için, ek 50 emeğe gereksinmo duyulmaktadır. Ancak bu ek emeğin ücretler kadar ek tüketim malına ihtiyacı vardır ve bu mallar Kesim II tarafından sağlanmaktadır. O halde bu kesim kendi işçilerinin tüketim malları gereksinmesinin üzerinde, Kesim I'deki işçiler için 50 değere karşılık gelecek miktarda ek tüketim malı üretmek zorundadır. Bu durumda Kesim II, genişlemiş yeniden üretime 1.600 c + 800 v oranları üzerinden başlayacaktır.

Şimdi Kesim I'in toplam üretimi (6.000) tamamen emilmiştir. Bunun 5,500'ü eski ve tüketilmiş üretim araçlarının yenilenmesi için kullanılmıştır, geriye kalan 500 üretimin genişletilmesi için gerekmektedir: 400'ü Kesim I'de, 100'ü Kesim II'de. Kesim II'nin toplam üretiminden (3.000), 1.900 değer her iki kesimdeki artırılmış işgücü için kullanılmıştır. Geriye kalan 1.100 tüketim malı, kapitalistlerin kişisel tüketimi ile artı-değerlerinin tüketilmesine hizmet edecektir. Kesim I'de 500 değer, Kesim II'de 100 değer tüketilmekte, ve 700 artı-değerin sadece 150'si sermayeye dönüştürülmektedir. (Üretim araçları için 100 değer ücretler için de 50 değer kullanılmıştır).

Genişleyen yeniden üretim artık kendi yolunda ilerleyebilir. Eğer sömürü oranını başlangıçtaki sermaye için geçerli olan yüzde 100 oranında sürdürürsek, bir sonraki dönemde aşağıdaki sonuçlara varılacaktır:

I.	4.400 c	+	1.100 v	+	1.100 s	= 6.600
II.	1.600 c	+	800 v	+	800 s	= 3.200
					Toplam :	9.800

Toplumun toplam üretimi 9.000'den 9.800'e artmış; artı-değer ise Kesim I'de 1.000'den 1.100'e, Kesim II'de 750'den 800'e yükselmiştir. Böylece kapitalist üretim artışının amacı gerçekleştirilmiş, artı-değerin artan bir şekilde üretilmesi sağlanmıştır. Aynı anda toplam sosyal üretimin somut bileşiminde, üretim araçları (6.000) açısından fiilen gereken miktarın (4.400 + 1.600) üzerinde değer fazlası (600) görülmektedir. Tüketim malları açısından ise, daha önce ödenmiş ücretler (1.100 v + 800 v) ile yaratılmış artı-değer toplamı (1.100 s + 800 s) arasında açık meydana gelmiştir.

Böylece bir kez daha artı-değerin bir kısmının kapitalist kesim tarafından tüketim için değil, üretimin yeniden genişletilmesi amacıyla kullanılabilmesi için somut olanakların oluştuğunu görmekteyiz.

Üretimdeki ikinci genişleme ve artı-değerin artan bir şekilde üretilmesi, birinci durumu doğal bir şekilde matematiksel bir kesinlik içinde izlemektedir. Sermaye birikimi bir kez başladığında, kendi kendisini sürekli olarak ileriye götürmektedir. Daire sarmala dönüşmüş, matematiksel ifadelerin gerisinde, sanki doğal yasalarla zorlanıyormuşcasına kendi kendisini daha da yukarılara sarmaya

başlamıştır. Sermaye bileşimi ve sömürü oranı değişmeden kaldığı sürece ve artı-değerin yarısının önümüzdeki yıllar içinde sermayeye dönüştürüleceği varsayımı altında, sermayenin yeniden üretimi aşağıdaki gibi ilerleyecektir.

İkinci yıl	I.	4.840 c	+	1.210 v	+	1.210 s	= 7.260
	II.	1.760 c	+	880 v	+	880 s	= 3.520
						Toplam :	10.780
Üçüncü yıl	I.	5.324 c	+	1.331 v	+	1.331 s	= 7.985
	II.	1:936 c	+	968 v	+	968 s	= 3.872
						Toplam :	11.858
Dördüncü yıl	I.	5.856 c	+	1.464 v	+	1.464 s	= 8.784
	II.	2.129 c	+	1.065 v	+	1.065 s	= 4.259
						Toplam :	13.043
Beşinci yıl	I.	6.442 c	+	1.610 v	+	1.610 s	= 9.662
	II.	2.342 c	+	1.172 v	+	1.172 s	= 4.686
						Toplam :	14.348

Böylece beş yıl süren birikim ardından toplam sosyal üretimin 9.000'den 14.348'e toplam sosyal sermayenin (5.500c+1.750v=7.250)' den (8.784c+2.782v=11.566)'ya ve artı-değerin (1.00s+500s=1.500)' den (1.464s+1.065s=2.529)'a büyüdüğü görülecektir. Birikim sürecinin başında, artı-değerin kişisel tüketime giden bölümü 1500 iken, son yıl içinde 732+958=1.690'a çıktığı dikkati çekmektedir.[44]

Kapitalist sınıf daha çok sermaye oluşturmuş, aşırlıklardan daha fazla kaçınmış, buna karşın daha iyi yaşayabilmiştir. Toplum, somut anlamda üretim ve tüketim malları açısından daha zenginleşmiş, daha fazla artı-değer yarattığından, kapitalist anlamda daha zengin hale gelmiştir. Toplam sosyal üretim, toplum içinde dolaşıma girmekte, kısmen yeniden üretimin genişlemesine, kısmen tüketime hizmet etmektedir. Kapitalist birikimin gereksinmeleri sosyal üretimin somut bileşimine karşılık gelir. Marx'ın Kapital'in birinci cildinde söylediği doğrudur: Sosyal artık ürün dünyaya ilk olarak üretken süreç dışında kullanılması mümkün olmayan bir biçimde, üretim araçlarının somut biçimi içinde geldiği içindir ki, artırılmış artı-değer sermayeye eklenebilmektedir. Yeniden üretim, dolaşım yasalarına kesin bir uyum içinde genişlemektedir: İki üretim kesiminin birbirlerine karşılıklı olarak ek üretim araçları ve ek tüketim malları sağlaması, eşdeğerlerin değişimi şeklinde devam eder. Bu meta değişimidir ve değişim sırasında bir kesimdeki birikim, diğer kesim-

44 Op. cit., cilt 2, s. 596 - 601.

deki birikimi koşullandırarak meta değişimini olanaklı kılmaktadır. Böylece karmaşık birikim sorunu şaşırtıcı basitlikteki bir şematik diziye dönüştürülmektedir. Yukardaki eşitlikler dizisine, şu basit ilkeye uyduğumuz sürece **ad infinatum** devam edebiliriz: Kesim I'de değişmeyen sermayedeki belli bir artış her zaman aynı kesimdeki değişken sermayede de belli bir artışı gerektirecek, bu ise Kesim II'deki artışın boyutunu önceden tayin edecek, buradaki artış da değişken sermayedeki artışla eşgüdümlendirilecektir. Son olarak, toplamın ne kadarının kapitalist sınıfın kişisel tüketimine kalacağı da her iki kesimdeki artı-değer artışının büyüklüğüne bağlı olacaktır. Aynı zamanda kapitalistin özel tüketimine kalan tüketim malları miktarının, her iki kesimde artı-değerin sermayeye dönüştürülmemiş kısmına eşdeğer olduğu görülecektir.

Göstermiş olduğumuz birkaç basit kurala uyulduğu takdirde, birikimdeki bu şematik gelişmenin devamında hiçbir sınır yoktur. Ancak şimdi dikkatli olma zamanı geldi. Bu şaşırtıcı düzgünlükteki sonuçlara belki de basit matematiksel toplama ve çıkartma işlemleri yaptığımız için varmış olabiliriz. Ya da acaba matematiksel eşitlikler kağıda kolayca dökülebildikleri için midir ki, birikim hiçbir pürüz olmadan **ad infinatum** devam edebilecektir; bu konuyu da incelemeliyiz.

Daha farklı bir ifadeyle, birikimin somut toplumsal koşullarını araştırma zamanı geldi.

Bölüm 7

Marx'ın Genişlemiş Yeniden Üretim Şemasının Çözümlemesi

Yeniden üretimdeki ilk genişleme aşağıdaki tabloyu vermişti:

$$\begin{aligned} \text{I.}\ & 4.400\ c + 1.100\ v + 1.100\ s = 6.600 \\ \text{II.}\ & 1.600\ c + 800\ v + 800\ s = 3.200 \\ & \text{Toplam}: \quad 9.800 \end{aligned}$$

İki kesimin karşılıklı bağımlılığı daha bu aşama da açık bir şekilde görülmektedir, ama bu garip bir bağımlılık türüdür. Burada birikim Kesim I'den kaynaklanmakta, Kesim II sadece takip etmektedir. O halde, birikimin hacmini Kesim I tek başına tayin etmektedir. Marx, Kesim I'in artı-değerinin yarısını sermayeye dönüştürmesine izin vererek, birikimi burada gerçekleştirmektedir. Kesim II ise sadece Kesim I'deki üretimi ve birikimi güvence altına almak için gereken miktarda sermaye oluşturacaktır. Marx, ikinci kesimdeki kapitalistlere 600s tüketttirmekte, buna karşılık, iki misli değere ve göreli olarak daha fazla artı değere el koyan birinci kesimdeki kapi-

talistler sadece 500s tüketmektedirler. Marx, Kesim I'deki kapitalistlerin ertesi yıl artı-değerlerinin yine yarısını sermayeye dönüştüreceklerini varsaymakta, Kesim II'deki kapitalistlere bir önceki yıla kıyasla daha fazla sermaye oluşturmaktadır —bunlar için bir çırpıda saptadığı miktar, tam Kesim I'in gereksinme duyduğu miktara karşılık gelmektedir. Bu durumda, Kesim II'deki kapitalistlerin tüketimi için 500s kalmıştır— bir önceki yıldan az. Bu nereden bakılırsa bakılsın, birikim açısından son derece garip bir sonuç olarak durmaktadır. Marx, süreci şöyle tanımlar:

'Kesim I'in birikimini aynı oranlarda, 550s'nin gelir olarak harcanacağı ve 55 s'nin biriktirileceği şekilde sürdürülmesine izin verelim. Bu durumda 1.100 Iv önce 1.100 Is ile değiştirilecek ve 550 Is, ikinci kesimin aynı miktara karşılık gelecek metaları içinde realize edilecektir. Böylece toplam, 1.650 I (v+s) olacaktır. Ancak, II'nin yenilenmesi gereken değişmeyen sermayesi sadece 1.600'dür ve geriye kalan 50, 800 IIs'den karşılanmalıdır. Konunun para yönünü bir yana bıraktığımızda, bu işlemden şu sonuçlar çıkmaktadır.

(Sermayeye dönüştürülecek olan) I. 4.400 c + 550 s aynı zamanda birinci kesimdeki kapitalistlerle emekçilerin tüketim fonunu [1.650 (v+s) meydana getiren II'nin tüketim malları içinde realize edilecektir'.

'II. 1.650 c + 825 v + 725 s.

'Kesim I'de 550s'nin sermayeye dönüştürülmesi gerekmektedir. Eski orana bağlı kalındığı takdirde, bunun 440'ı değişmeyen sermayeyi; 110'u değişken sermayeyi oluşturmaktadır. Bu 110 sonuç olarak 725 IIs'den karşılanacaktır. Yani 110 değerde tüketim malı, II'nin kapitalistleri yerine, I'in emekçileri tarafından tüketilmekte; II'nin kapitalistleri ise tüketme olanağına sahip olamadıkları 110s'i sermayeye dönüştürmeye zorlanmaktadırlar. Böylece 725IIs'den, 615IIs kalmıştır. Eğer II, 110'u ek sermayeye dönüştürürse, 55 ek değişken sermayeye gereksinme duyar. Bu miktar, kendi artı-değerinden alınmalıdır. Bu miktarı 615IIs'den çıkardığımızda, II'nin kapitalistlerinin tüketim için geriye 560 kaldığını görüyoruz. Tüm fiili ve olası transferler tamamlandıktan sonra, sermaye açısından aşağıdaki değerleri elde ederiz:

'I. (4.400c+440c) + (1.100v+110v) = 4.840c+1.210v=6.050
II. (1.600c+50c+110c) + (800v+25v+55v) = 1.760c+880v=2.640

Toplam: 8.690[45]

Bu alıntıya, Marx'ın birikimi Kesim II'nin hesabına Kesim I'de gerçekleştirdiğini açık bir şekilde gösterdiği için uzunca yer verildi. Geçimlik mal üreten bu kesim, daha sonraki yıllar içinde de aynı

45 **Kapital**, cilt 2., s. 598-9.

kaba muamele ile karşılaşır. Marx, üçüncü yılda, aynı varsayımları takiben, Kesim II'deki kapitalistlerin 264s biriktirmelerine izin vermektedir — daha önceki iki yıldan daha büyük bir miktar. Dördüncü yıl 290s'i sermayeye dönüştürüp, 678s tüketecekler; beşinci yıl da 320s biriktirip, 745s tüketeceklerdir. Hatta, Marx şöyle der: 'Herşey normal giderse, II'deki birikim I.'den daha hızlı gerçekleşmelidir; aksi takdirde I (v+s)'in IIc metalarına dönüştürülecek ve sadece IIc ile değiştirilebilecek olan bölümü, IIc'den daha hızlı büyüyecektir.'[46]

Oysa, atıfta bulunduğumuz sayılar, Kesim II'de birikimin daha hızlı olacağını göstermediği gibi, gerçekte dalgalanmalar olacağını yansıtmaktadır. Burada temel ilke şöyle durmaktadır: Marx birikimin devam edebilmesine, Kesim I'deki üretim tabanını genişleterek olanak tanımaktadır. Kesim II'deki birikim, sadece Kesim I'deki birikimin koşulu ve sonucu olarak görünmektedir: Kesim II önce diğerinin üretim araçları artığını emmeli, ikinci olarak kendi ek işgücü için gereken tüketim malları fazlasını sağlamalıdır. Girişkenliği hep Kesim I elinde tutmakta, Kesim II sadece pasif bir izleyici olmaktadır. Kesim II'deki kapitalistler, sadece Kesim I'deki birikim için gerektiği kadar biriktirecekler, aynı şekilde Kesim I'in gerekli kıldığı miktardan daha az tüketemeyeceklerdir. Kesim I'de üretim ile kapitalistlerin kişisel tüketiminin düzenli bir şekilde genişlemesi için, artı-değerin hep yarısı sermayeye dönüştürülmekte, diğer yarısı da tüketilmektedir. Oysa, bu iki yönlü süreç, Kesim II'de düzensiz bir yol izlemektedir:

1'nci yıl:	150	sermayeye	dönüştürülmekte,	600	tüketilmekte.
2'nci »	: 240	»	»	660	»
3'ncü »	: 254	»	»	626	»
4'ncü »	: 290	»	»	678	»
5'nci »	: 320	»	»	745	»

Burada, birikim ve tüketimin izleyeceği hiçbir kurala tanık olmuyoruz. Birikim ve tüketim tamamen Kesim I'deki birikimin gereksinmelerine boyun eğmektedir.

Söylemeye gerek yok, şemadaki mutlak sayılar her eşitlikte keyfi olarak belirlenmiştir ama bu keyfilik şemaların bilimsel değerini zedelemez. Önemli olan **niceliksel oranlardır.** Çünkü kesin olarak tayin edici rol oynadığı gözlenen ilişkiler, bu oranlarla ifade edilmektedir. Kesim I'deki birikim ilişkilerini ortaya koyan bu kesin, mantıki kuralların, Kesim II'de aynı ilişkilerin açıklanmasında hiçbir ilkeye dayanmadığı görülüyor. Bu durum, çözümlemenin ortaya çıkardığı içsel bağlantıların yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

---

46 İbid., s. 599.

Belki de hatanın örnek seçimindeki talihsizlikte yattığını düşünmeye izin verilebilir. Yukarıdaki şemadan tatmin olmayan Marx, birikimin devinimine açıklık getirebilmek için çalışmasına ikinci bir örnekle devam etmektedir. Bu eşitlikteki sayılar aşağıdaki düzen içindedir:

I.	5.000 c	+	1.000 v	+	1.000 s	=	7.000
II.	1.430 c	+	285 v	+	285 s	=	2.000
					Toplam:		9.000

Daha önceki örneğe kıyasla, burada her iki kesimdeki sermayenin aynı bileşimde olduğu, yani değişmeyen sermayenin, değişken sermayeye oranının beşe-bir olduğu görülmektedir. Bu oran, kapitalist üretimin, dolayısıyle sosyal emek üretkenliğinin önemli ölçüde gelişmişliğini, üretim düzeyindeki ilk genişlemenin oldukça büyük olduğunu ve son olarak çalışan sınıf içinde göreli olarak daha fazla işsiz bulunduğunu, yani artık nüfus yaratan koşulların gelişmişliğini öngörmektedir. Burada, genişleyen yeniden üretime ilk örnekte olduğu gibi, basit yeniden üretimden, genişlemiş yeniden üretime girilen ilk aşamadan başlamıyoruz. Bunun gerisindeki tek neden, soyut bir kuram oluşturabilmektir. Bu kez, birikim süreciyle gelişmenin oldukça ileri aşamasında, birikimin devam edip gittiği bir aşamada yüzyüze geliyoruz. Bu koşulları tamamen geçerli bir varsayım olarak kabul edebiliriz. Bu koşullar, üretken bir sarmaldaki tek tek halkaları incelemek için kullandığımız ilkeleri asla çarpıtmaz. Burada Marx, Kesim I'deki artı-değerin yarısının sermayeye dönüştürülmesini başlangıç noktası olarak almaktadır.

'Şimdi I'deki kapitalist sınıfın artı-değerin yarısını (500) tükettiğini, yarısını da biriktirdiğini varsayalım. Bu durumda (1.000v + 500s) I, ya da 1.500'ün 1.500 IIc'ye dönüştürülmesi gerekir. Ancak IIc sadece 1.430 olduğundan, artı-değerden 10 almak gerekmektedir. Bunu 285s'den çıkardığımızda, geriye 215IIs kalır'. Bu durumda:

'I. 5.000c+500s (Sermayeye dönüştürülecektir) +1.500 (v+s) kapitalistlerle emekçilerin tüketimi için ayrılan fon içinde'.

'II. 1.430c+70s (sermayeye dönüştürülecek) +285v+215s. 70 IIs doğrudan doğruya IIc'ye ekleneceğinden, bu ek değişmeyen sermayeyi harekete geçirebilmek için, 70:5 ya da 14 miktarda değişken sermayeye gereksinme duyulmaktadır. Bu 14'ün, 215s'den gelmesi gerektiğinden geriye sadece 201 kalmaktadır. Bu durumda elimizdeki sayılar:

II. (1.430) +70c+ (285v+14v) +210s.'[47]

47 **Kapital**, cilt 2, s. 600 - 1.

Bu ilk düzenlemeler ardından, sermaye oluşumu başlayabilir. Bu aşağıdaki şekilde yapılır:

Kesim I'de, sermayeye dönüştürülen 500s, altıda-beş (417c) + altıda-bir (83v) olarak ikiye bölünmektedir. Bu 83v, değişmeyen sermaye birimleri satın almaya hizmet eden IIs'den, kendi miktarı kadar değer almakta ve IIc'ye eklenmektedir. IIc'ye 83 eklenmesi, IIv'nin 17 (83'ün beşte-biri oranında) miktarda artmasını gerektirecektir. Bu döngünün tamamlanması ardından şu sayılara varıyoruz:

1. (5.000c+417s) + (1.000v+83s) v=5.417c+1.083v=6.500
II. (1.500c+83s) + (299v+17s) =1.538c+316v=1.899

Toplam: 8.399

Kesim I'de sermaye 6,000'den 6,500'e, onikide-bir oranında artmıştır. Kesim II'deki artış ise dokuzda-bir oranının biraz üzerinde gerçekleşmiş, sermaye 1,715'den 1,899'a yükselmiştir.

Yeniden üretim, bir sonraki yıl sonunda bu temel üzerinden şu sonucu vermektedir:

I. 5,417c+1,083v+1,083s=7,583
II. 1,583c+316v+316s=2,215

Toplam: 9,798

Birikim devam ederken, aynı oranlara bağlı kaldığımızda, ikinci yıl sonunda varılan sonuçlar aşağıdaki şekildedir:

I. 5,869c+1,173v+1,173s=8,215
II. 1,715c+342v+342s=2,399

Toplam: 10,614

Ve üçüncü yıl sonunda:

I. 6,358c+1,271v+1,271s=8,900
II. 1,858c+371v+371s=2,600

Toplam: 11,500

Bu üç yıl boyunca toplam sosyal sermaye I. 6,000 + II. 1,715= 7.715'den I. 7,629+II. 2,229=9,858'e artmış; toplam sosyal üretim de 9,000'den 11,500'e yükselmiştir.

Burada birikim, daha öncoki örnokten çarpıcı bir farkla, her iki kesimde de düzgün bir şekilde dovam etmekte. İkinci yıldan itibaren her iki kesimde de artı değerin yarısı tüketilmekte diğer yarısı sermayeye dönüştürülmekte. Demek ki ilk örnekte sayıların

kötü seçilmiş olması hatalı görünümün nedeni olarak durmaktadır. Ancak, birikimin son örnekte düzgün bir şekilde ilerlemesinin, sadece akıllıca seçilmiş sayılarla yapılan matematiksel düzenlemelere bağlı olmadığını ortaya koymak için belli kontrolleri yapmalıyız.

Hem birinci hem de ikinci örnekte, birikimin hep sanki genel bir kuralı ile karşılaşıyoruz. Bu yanıltıcı görünüme bakılırsa, birikimin mümkün kılınabilmesi için Kesim II'deki değişmeyen sermayenin, Kesim I'in (a) artı-değerin tüketime ayrılan yüzdesine ve (b) değişken sermayesini arttırdığı miktara karşılık gelecek kadar büyümesi gerekmektedir. İlk yıldaki durumu örnek olarak aldığımızda ikinci kesimin değişmeyen sermayesi 70 değer artırılmalıdır. Neden? Çünkü buradaki sermaye daha önce 1,430'du.

Eğer Kesim I'deki kapitalistler artı-değerlerinin (1,000) yarısını biriktirmek, yarısını tüketmek isterlerse, kendileri ve işçileri için 1,500 değer tüketim malına gereksinme duyacaklardır. Bunu, kendi ürünlerini —üretim araçları— değişim yoluyla sadece Kesim II'den sağlayabilirler. Ancak Kesim II, üretim malları talebini, kendi değişmeyen sermayesi (1,430) düzeyinde karşılamış olduğundan söz konusu değişim, Kesim II'nin değişmeyen sermayesini 70 değer genişletmeye karar vermesi koşulu altında mümkündür. Bu ise, üretimini genişletmesi anlamına gelecektir. Üretimin bu şekilde genişletilmesi ise, bu kesimdeki artı-değerin 70 değere karşılık gelecek miktarının sermayeye dönüştürülmesine bağlıdır. Eğer Kesim II'deki artı-değer 285 ise, bunun 70'i değişmeyen sermayeye eklenmelidir. Kesim II'deki üretimin genişlemesi doğrultusundaki ilk adımın Kesim I'deki kapitalistlerin tüketimindeki artışın hem koşulu hem de sonucu olduğunu göstermiş bulunuyoruz. Gelin devam edelim. Kesim I'deki kapitalistler, şimdiye kadar artı-değerlerinin sadece yarısını (500) kişisel tüketimleri için harcayabiliyorlardı. Artı-değerin diğer yarısını sermayeye dönüştürebilmeleri için, 500s'i on azından daha önceki sermaye bileşimi oranını koruyacak şekilde yeniden dağıtacaklar, yani değişmeyen sermayeyi 417, değişken sermayeyi de 83 değer artıracaklardır. İki işlem hiçbir sorun yaratmayacaktır: Kesim I'deki kapitalistlerin elindeki artı-değer, kendi ürünleri olan üretim araçlarının doğal biçimi içinde yer almaktadır ve üretim sürecine hemen girebilecek şekildedir. O halde Kesim I, değişmeyen sermayesini kendi üretiminden gerekli miktarı çekerek genişletebilir. Ancak, geriye kalan 83'ün değişken sermaye olarak kullanılabilmesi, yeni istihdam edilen işçilerin gereksinme duyduğu tüketim mallarının karşılanabilmesine bağlıdır. Burada, Kesim I'deki birikimin, Kesim II'ye bağımlı olduğu ikinci kez kanıtlanmaktadır: Kesim I, işçileri için öncesine kıyasla 83 değer daha tüketim malı almalıdır. Bu ise yine meta değişimi yoluyla mümkündür. Kesim I'in talebinin karşılanabilmesi, bu kesimin ürünü olan üretim mallarından 83 değere karşılık gelen miktarın Kesim II tarafından

massedilebilmesi koşuluna bağlıdır. Kesim II açısından üretim araçları, üretim süreci içinde kullanılmanın dışında yarar getirmeyeceğinden, bu kesimin değişmeyen sermayesini söz konusu 83 değerle artırması sadece mümkün değil, kaçınılmaz hale gelmektedir. Sermaye oluşturmak üzere kullanılacak olan bu 83 değer bir kez daha bu kesimin tüketime hazır artı-değerinden çekilmiş olacaktır. Bu durumda, Kesim I'in değişken sermayesindeki artış, Kesim II'deki üretimin genişlemesinin ikinci adımını oluşturmaktadır. Artık Kesim I'de birikimin tüm somut öngerekleri hazırdır ve genişlemiş yeniden üretim başlayabilir. Ancak Kesim II, değişmeyen sermayesinde şu ana kadar sadece iki artış gerçekleştirmiştir. Bu genişlemenin sonucu olarak eline geçen üretim araçları fiilen kullanıma sokulacaksa, işgücü miktarı da uygun düzeyde artırılmalıdır. Daha önceki oranlar sürdürüldüğü takdirde 153 yeni değişmeyen sermaye, 31 yeni değişken sermaye gerektirecektir. Bu ise, artı-değerden yeniden eşdeğer miktarın sermayeye dönüştürülmesinin gerekli olduğunu ima etmektedir. Bu durumda Kesim II'deki artı-değerden (285s), kapitalistlerin kişisel tüketim fonu olarak geriye 101 değer kalmaktadır. Artı-değerden (285s), değişmeyen sermayenin iki kez genişletilmesi için kullanılan miktarla (70+83), değişken sermayedeki mütekâbil artışın (31) oluşturduğu toplam 184 değeri düştüğümüzde, geriye 101 değer kalır. Bu durumda Kesim II'de ikinci yıldaki birikim süreci için artı-değerin 158'inin sermayeye dönüştürülmesi, 158'inin kapitalistlerin tüketimine ayrılması gerekecektir. Bu sayılar üçüncü yılda sırasıyla 172 ve 170'dir.

Bu süreci bu denli yakından, adım adım izlememizin nedeni, Kesim II'deki birikimin tamamen Kesim I'deki birikim tarafından belirlendiğini ve Kesim I'in egemenliğine girdiğini açıkça göstermesidir. Gerçi bu bağımlılık artık Marx'ın birinci örneğindeki gibi, artı-değerin keyfi bir şekilde dağıtılması şeklinde ifade edilmemektedir ve artı-değer şimdi her iki kesimde de sermaye ve kişisel tüketim arasında yarı-yarıya paylaştırılmaktadır ama bu düzenli bölüşüm, bağımlılık gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Gerçi sayılar açısından iki kesimdeki kapitalistler daha farklı bir seçim yapacak değillerdir ama Kesim I'in öncülüğü üstlenerek, tüm birikim sürecini aktif bir şekilde yerine getirdiği, Kesim II'nin ise sadece pasif bir ekleme gibi rol oynadığı da ortadadır. Bu bağımlılık aşağıdaki kesin kuralda da ifadesini bulmaktadır: Birikimin her iki kesimde de aynı anda ilerleyebilmesi; geçimlik mal üreten kesimdeki değişmeyen sermayedeki artışın, üretim araçları üreten kesimdeki kapitalistlerin değişken sermayelerinin yanısıra kişisel tüketim fonunu artırdıkları miktara eşdeğer düzeyde olması koşuluna bağlıdır. Bu eşitlik (IIc'deki artış=Iv'deki artış+Is.c.'deki artış)[48], somut uygulama açısından hangi sayıları seçersek seçelim, Marx'ın birikim şe-

48 Artık tüketim.

masının matematiksel temel taşıdır. Şimdi, kapitalist birikimin bu kesin kurala gerçekten uyup uymadığını değerlendirmeliyiz.

Önce basit yeniden üretime dönelim. Hatırlanacağı gibi Marx'ın şeması aşağıdaki gibiydi:

I. 4,000c + 1,000v + 1.000s = 6,000 üretim aracı.
II. 2,000c + 500v + 500s = 3,000 tüketim malı.

Toplam: 9,000 toplam üretim.

Burada da basit yeniden üretimin temelini oluşturan bazı eşitlikler kurmuştuk, bunlar şöyleydi:

(a) Kesim I'in üretiminin değeri, Kesim I ve Kesim II'deki değişmeyen sermayelerin toplamına eşittir.

(b) Kesim II'deki değişmeyen sermaye, Kesim I'deki değişken sermaye ve artı-değer toplamına eşittir— (a)'nın zorunlu sonucu.

(c) Kesim II'deki üretim, her iki kesimdeki değişken sermaye ve artı-değer toplamına eşittir— (a) ve (b)'nin zorunlu sonucu.

Bu eşitlikler, kapitalist meta üretimi (ancak sınırlı düzeyde basit yeniden üretim) koşullarına karşılık gelmektedir. Örneğin (b) eşitliği, meta üretiminin sonucudur, daha farklı bir ifadeyle, herhangi bir kesimin girişimcileri, diğer kesimdekilerin ürünlerini, sadece eşdeğerdeki malların değişimi ile sağlayabilirler. Kesim I'in değişken sermaye ve artı-değeri bu kesimin tüketim malları talebini temsil eder. Kesim II, üretimiyle bu talebi karşılamalıdır. Ancak tüketim malları, Kesim I'den eşdeğerde üretim araçları değiştirilebilmesi ile sağlanabilir. Kesim II açısından, üretim süreci içinde değişmeyen sermaye olarak kullanılmadıkları sürece, doğal biçimleri içinde hiç de yararı olmayan bu eşdeğerdeki üretim araçları, ikinci kesimde ne kadar değişmeyen sermaye olması gerektiğini tayin edecektir. Eğer bu orana bağlı kalınmazsa, eğer örneğin Kesim II'deki değişmeyen sermaye (değer miktarı olarak), I (v+s)'den büyükse, o zaman bunun tamamının üretim araçlarına dönüştürülebilmesi mümkün değildir, çünkü Kesim I'in tüketim mallarına talebi çok küçük kalacaktır. Değişmeyen sermaye (II), I (v+s.c)'den küçükse, bu kesimde ya daha önceki miktarda işgücü istihdam edilemeyecek ya da kapitalistler artı-değerin tamamını tüketemeyeceklerdir. Bu örneklerin hepsinde, basit yeniden üretimin temel başlangıç ilkeleri çiğnenmiş olmaktadır.

Ancak, bu eşitlikler basit matematiksel alıştırmalar olmadıkları gibi, sadece meta üretimi sisteminin sonucu da değillerdir. Kendimizi bu gerçeğe ikna edebilmek için elimizde basit bir araç var. Bir an için kapitalist üretim yöntemi yerine sosyalist üretim yönteminin geçerli olduğunu düşünelim (yani, değişimin yerini sosyal işbölümünün aldığı, plânlı bir toplum). İşgücü, sosyalist toplumda da üretim araçları emekçileri ile tüketim araçları emekçileri arasında paylaştırılacaktır. Emeğin teknik yönden gelişiminin, sosyal

örneğin üçte-ikisinin üretim araçları imalâtı ve üçte-birinin tüketim malları imalâtı için kullanılmasını gerektirdiğini varsayalım. Bu koşullar altında 1,500'ün, (günlük, aylık ya da yıllık anlamda), toplumdaki çalışan nüfusun tamamının aynı seviyede tutulmasına yeterli olacağını ve varsayımlarımıza göre bin kişinin Kesim sos.I'de (üretim araçları üretimi), beşyüz kişinin Kesim sos.II'de (tüketim malları üretimi), istihdam edileceğini, ayrıca daha önceki iş dönemlerinden kalan ve o yıl kullanılarak tüketilen üretim araçlarının 3,000 emek birimine karşılık geldiğini düşünelim. Böyle bir üretim programı bile, toplumun tamamına yeterli olamayacaktır. Çünkü, çocuk, yaşlı ve hastalar, memurlar, sanatçılar ve bilim adamları; üretkenlik anlamında somut olarak çalışmadıklarından, tüm nüfusu bakılması için çok daha fazla emeğe gereksinme duyulacaktır. Ayrıca her toplumun doğal felâketlere kötü günlere karşı önlem olarak belli yedeğe ihtiyacı vardır. Çalışmayanların bakımını sağlamak ve yedekleri artırmak için gerekli emek ve üretim araçları miktarının, işçilerin kendi bakımları için gereken emek ve üretim araçları miktarına eşit olduğunu düşünürsek, daha önce kullandığımız sayılar altında, plânlanmış üretim için aşağıdaki şemaya varmalıyız :

I. 4,000c + 1,000v + 1,000s = 6,000 üretim aracı.
II. 2,000c + 500v + 500s = 3,000 tüketim aracı.

Burada c, sosyal emek zamanı cinsinden ifade edilen maddi üretim araçlarına, v, işçilerin kendilerini aynı miktarda tutabilmek için gereken sosyal emek zamanına ve s, çalışmayanların bakımıyla yedeklerin artırılması için gereken sosyal emek zamanına karşılık gelmektedir.

Bu şemadaki oranları incelediğimizde aşağıdaki sonucu elde ederiz: Burada ne meta üretimi ne de değişim vardır, sadece gerçek sosyal işbölümü söz konusudur. Kesim I'in üretimi Kesim II'deki işçilere gereken miktarlarda tahsis edilmekte, Kesim II'nin üretimi ise, her iki kesimdeki işçilerle işçi olmayanlara ve yedek fona ayrılmaktadır. Bütün bunlar, eşdeğerlerin değişiminin sonucu değil, tüm süreci plânlayan ve yöneten sosyal örgütlenmenin sonucudur. Amaç, varolan talebin karşılanmasıdır. Üretimin toplumun talebini karşılamaktan başka bir hedefi yoktur.

Bu söylenenler, eşitliklerin geçerliğini bozmaz. Kesim I'in üretimi Ic+IIc'ye eşit olmalıdır : Bu durum Kesim I'in, toplumun bir yıl içinde kullanıp tükettiği üretim araçlarını her yıl yenilemesi gerektiği anlamını taşır. Kesim II'nin üretimi de, I (v+s)+II (v+s) toplamına eşit olmalıdır : Bu da toplumun her yıl çalışan ya da çalışmayan tüm üyelerinin gereksinme duyduğu ve yedek fon kotasını karşılayacak miktarda tüketim malları üretmesi gerektiği anlamına gelir. Bu şemadaki oranlar, anarşi ve meta değişimine dayanan ka-

pitalist ekonomi için ne kadar doğal ve kaçınılmazsa, plânlı ekonomi için de o denli doğal ve kaçınılmazdır. Ancak bu şema, sadece **basit** yeniden üretime ilişkindir. Kapitalist veya plânlı bir ekonomi için kuramsal bir açıklamanın ötesine geçmez ve pek ender durumlarda gerçek uygulamalara uyar ama yukarıda belirtilenler şemanın nesnel anlamda sosyal geçerliğe sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Şimdi benzer incelemeyi genişlemiş yeniden üretime yöneltmeliyiz. Marx'ın ikinci örneğini şemamızın temeli olarak alalım ve yine sosyalist bir toplum düşünelim. Plânlı ekonomide yola doğal olarak Kesim I ile değil, Kesim II ile çıkmalıyız. Toplumun hızla büyüdüğünü varsaydığımızda, çalışan çalışmayan herkesin gıda mallarına olan talebi artacaktır. Talep öylesine hızla artacaktır ki —emek üretkenliğindeki artışı bir an için hesaba katmadığımızda— tüketim mallarının üretimi için gereken işgücü miktarının sürekli olarak büyümesi gerekecektir. İşgücü miktarı, sosyal emek cinsinden ifade edildiğinde, yıldan yıla 2,000 : 2,215 : 2,399 : 2,600 dizisi içinde artacaktır. Buna ek olarak, artan gıda malları üretiminin karşılanabilmesi için teknik koşullar nedeniyle üretim araçları miktarının da artması gerektiğini düşünelim.

Üretim araçlarının, yine sosyal emek cinsinden ölçüldüklerinde, yıldan yıla 7,583 : 8,215 : 8,900 dizisiyle arttığını varsayalım. Üretimde böyle bir genişlemeyi gerçekleştirebilmek için, **yıl başına** kullanılan işgücü de 2,570 : 2.798 : 3,030 : 3,284 dizisiyle büyümelidir. [Bu sayılar sırasıyla, I (v+s)+II (v+s) miktarlarına karşılık gelmektedir]. Son olarak kullanılan toplam yıllık emeğin, yarısının işçilerin bakımına, dörtte birinin çalışmayanların bakımına ve dörtte birinin de üretimin bir yıl sonra genişletilmesini sağlayacak şekilde dağıtılması gerekecektir. Böylece, Marx'ın genişlemiş yeniden üretime ilişkin ikinci şemasındaki oranları, sosyalist bir topluma uyarlamış oluyoruz. Aslında, herhangi bir toplumda, hatta plânlı bir ekonomide bile, üretimin genişletilebilmesi için vazgeçilemeyecek üç koşul vardır: (1) toplumun kullanımı için işgücü miktarının artması gerekmektedir, (2) toplumun temel gereksinmelerinin üretimi tüm çalışma zamanını almamalı bu zamanın bir kısmı talep artışını karşılamak ve gelecek için gıda malları üretilmesi amacıyla kullanılabilmelidir (3) üretim araçlarının miktarı her yıl yeterince büyümelidir —bu koşullar yerine getirilmeden üretim artan düzeyde genişletilemez. Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şeması, bu genel noktalar acısından— **mutatis mutandis**— plânlı bir toplum içinde nesnel anlamda geçerlidir.

Geriye, şemanın kapitalist ekonomi için de geçerli olup olmadığını sınamak kalıyor. Burada önce, birikimin başlangıç noktası nedir sorusunu sormamız gerekiyor. İki üretim kesimindeki birikim sürecinin karşılıklı bağımlılığını bu yaklaşım esası üzerinden incelemeliyiz. Birikimi kapitalizm koşulları altında, elde ek üretim ara-

cı bulunup bulunmadığı tayin edeceğine göre, Kesim II'nin, Kesim I'e bağımlı olduğu kuşku götürmez. Buna karşılık, Kesim I'deki birikim de, kullanılan ek işgücü için ek tüketim malı bulunup bulunmadığına bağlıdır. Ancak, bu koşulların sağlanmış olması, her iki kesimdeki birikimin, Marx'ın şemasında görüldüğü şekilde her yıl otomatik bir şekilde devam edeceği anlamına gelmez. Sıraladığımız birikim koşulları, birikimin gerçekleştirilmesi için gereken vazgeçilmez koşullardan başka birşey değildir. Her iki kesimde birikim için isteklilik de görülebilir ama biriktirme isteği ve birikimin teknik öngereklerinin bulunması, kapitalist meta üretimi ekonomisi için yeterli değildir. Birikimin gerçekten ilerleyebilmesi ve üretimin genişleyebilmesi için bir başka koşul daha gerekmektedir: Metalar için efektif talep de artmalıdır. Marx'ın şemasında yeniden üretimin artan düzeyde gerçekleştirilmesinin temelini oluşturan ve devamlı olarak artan talep nereden gelecektir?

Bunun, Kesim I ve II'deki kapitalistlerden gelmesi mümkün değildir —bu en baştan bellidir— artan talep bunların kişisel tüketimlerinden gelemez. Tam tersine kapitalistlerin tüketimden kaçınarak artı-değerin zaman içinde sürekli olarak artış göstermesi gereken —hiç değilse mutlak olarak— bir bölümünü diğer kişiler tarafından kullanılacak malların yapımına ayırmaları birikimin temelidir. Kapitalist sınıfın tüketiminin birikimle birlikte arttığı doğrudur, hatta tüketilen toplam değerde de artış söz konusu olabilir, ancak bu artışlar, kapitalistlerin artı-değerden tüketim için ayırdıkları bölüm içinde yer alacaktır. Kapitalistlerin artı-değerlerinin tamamını tüketmekten kaçınmaları, gerçekten de birikimin temelidir. Peki ama artı-değerin geriye kalan ve birikime giden bölümüne ne oluyor? Bu kime gidecektir? Marx'ın şemasına göre öncü rol birinci kesimdir: Süreç üretim araçları üretimi ile başlar. Bu ek üretim araçlarına kim gereksinme duymaktadır? Şemanın verdiği yanıta göre bunlara, tüketim araçlarını artan miktarda üretebilmek için Kesim II gereksinme duyar. Peki ama bu ek tüketim mallarına kimin ihtiyacı vardır? Şemaya göre, bu mallara şimdi daha fazla sayıda işçi istihdam ettiği için, Kesim I ihtiyaç duymaktadır. Apaçık, daireler içinde dönmekteyiz. Kapitalistler açısından sadece daha çok işçiye bakmak gerekçesiyle daha fazla tüketim malı üretmek ve fazla işçi istihdam etmeye devam etmek için daha çok üretim aracı üretmek anlamsızdır. Bireysel kapitalist için, fiyatını ödeyerek meta satın alan işçinin herhangi bir başka kişiden ya da kapitalistten farkı yoktur. Her kapitalist ister bir işçiye ister bir başka kişiye satış yapıyor olsun, artı-değerini sattığı metaın fiyatında paraya dönüştürecektir. Ancak bu durum, tüm kapitalistler açısından baktığımızda geçerli değildir. Genel anlamda çalışan sınıf, kapitalist sınıftan sosyal üretimin değişken sermayeye karşılık gelen sınırlı bir parçasından daha fazlasını almaz. O halde tüketim malı satın alan işçiler, kapitalist sınıfa daha önce almış oldukları ücretleri yani değişken

sermayeye karşılık gelen miktarı geri ödemektedirler. İşçiler bundan daha fazlasını geri veremezler. Eğer bir istisna olarak bağımsız küçük girişimci olmak için tasarruf edebilecek durumdaysalar, kapitalistlere geri ödeyebilecekleri miktar daha da azalmak zorundadır.

Artı-değerin bir bölümü kapitalist sınıf tarafından tüketim malları biçiminde tüketilmekte ve bu mallar için değiştirilen para kapitalistlerin cebinde kalmaktadır. Peki ama artı-değerin sermayeye dönüştürülmüş parçasını içeren ürünleri kim satın alabilecektir? Şemanın verdiği yanıta göre kısmen, üretimi genişletmek amacıyla yeni üretim araçlarına gereksinme duyan kapitalistler; kısmen, bu yeni üretim araçlarını çalıştırmak için gereken yeni işçiler. Ancak bu yanıt üretimin genişletilmesi için kapitalistler açısından daha önce bir dürtü bulunduğunu ima etmektedir. Eğer yeni işçiler, yeni üretim araçlarını çalıştıracaklarsa, üretilecek yeni ürünler için bir aşamada yeni talep meydana gelmiş olmalıdır.

Yanıt belki de, bu talep artışını nüfustaki doğal artışın yaratacağı düşüncesinde yatmaktadır. Gerçekten de farazi bir sosyalist toplumda yeniden üretim incelememizin başlangıç noktasını nüfus artışı ve bunun yarattığı gereksinmeler oluşturmuştur. Böyle bir toplumda üretimin tek amacı ihtiyaçların karşılanması olduğundan, yukarıdaki soruya getirilecek yanıtın temelini sosyal gereksinmeler oluşturabilir. Ancak kapitalist toplumda durum farklıdır. Nüfus artışı dediğimizde kimlerden söz ediyoruz? Marx'ın şemasına göre nüfusu iki sınıf, kapitalistlerle işçiler oluşturmaktadır. Kapitalistlerin doğal nüfus artışının yarattığı ek gereksinmeler, artı doğerin en azından mutlak düzeyde artış gösteren bölümünün harcanmasıyla zaten karşılanmıştır. Geriye kalan miktarı tüketen kişiler kapitalistler olamazlar, çünkü artı-değerin tamamının kapitalistler tarafından tüketilmesi, basit yeniden üretime dönüş anlamına gelecektir. Geriye, doğal artışla büyüyen işçi sınıfı kalmıştır. Oysa kapitalist ekonomi buradaki nüfus artışını artan gereksinmelerin karşılanması açısından başlangıç noktası olarak görmez.

Ekonomik sistemin işçiler ve onların gereksinmelerinin karşılanması için şekillendirildiği bir toplumda Iv ve IIv için tüketim malları üretmek kendi içinde bir son olabilir, ama aynı şey kapitalist sistem için geçerli değildir. Kapitalist sistemde Kesim II'nin daha çok tüketim aracı üretmesi, Kesim I ve Kesim II'deki işçileri beslemek için değildir. Tam tersine: Kesim I ve Kesim II'de çalışan belli miktarda işçi, arz ve talep koşulları altında sahip oldukları işgücü yararlı olduğundan kendilerine herhalükarda bakacak durumdadırlar. Bu söylenenler kapitalist üretimin başlangıç noktasını işçilerin sayısı ve talebinin oluşturamayacağı anlamına gelmektedir. Aslında işçilerin sayısı ve talebi sürekli olarak dalgalanmaktadırlar ve bu faktörler kapitalist kâr beklentisinin 'bağımlı değişkenleridirler'. O halde sorun işçi sınıfı sayısındaki doğal artışın, efektif

talepte değişken sermayeyi aşan bir büyümeye yol açıp açmadığıdır. Bu hemen hemen olanaksızdır. Şemamızda çalışan sınıfın tek para kaynağı değişken sermayedir ve işçilerin sayısındaki doğal artışa değişken sermaye yol açmaktadır. O halde ya yaşlı nesil çocuklarına bakmaya yetecek kadar para kazanmaktadır —ama bu durumda ek tüketici sayılamazlar— ya da yeni genç nesil işçiler, ücret ve tüketim araçları sağlamak için çalışmaya başlamışlardır ama böyle bir durumda da yeni nesil çalışanlar zaten istihdam edilmiş işçiler arasında sayılmışlardır. Bu nedenlerle Marx'ın şemasındaki birikim süreci doğal nüfus artışıyla açıklanamaz.

Durun bakalım! Kapitalizmin egemenliği altındaki bir toplum bile sadece kapitalistlerle işçilerden oluşmaz. Bu iki sınıfa girmeyenler de vardır : Toprak sahipleri, maaşlı memurlar, doktorlar, avukatlar, sanatkarlar ve bilim adamları gibi serbest meslek sahipleri. Ayrıca Kilise ve ona hizmet eden din adamlarıyla, son olarak çeşitli yetkileri ve silahlı kuvvetleriyle Devlet vardır. Doğrusunu söylemek gerekirse, nüfusun bu katmanları ne kapitalist ne de işçi sınıfı içinde sayılabilirler. Oysa toplum bunları beslemek ve geçindirmek durumundadır. Genişlemiş yeniden üretimi belki de kapitalistlerle ücretli işçilerin dışında kalan bu tabakanın talebi meydana getirmektedir. Bu sözde çözüm dikkatli bir inceleme karşısında dağılmaktadır. Toprak sahipleri artı-değerin bir parçasını meydana getiren rantı tüketen kişiler olarak doğal ki kapitalist sınıf içinde sayılmalıdırlar — burada artı-değerin alt bölümlerine ayrılmamış ilk biçimini ele aldığımızdan toprak sahiplerinin tüketimine zaten kapitalist sınıfın tüketimi içinde yer vermiş bulunuyoruz. Serbest mesleklerdeki kişiler ise paralarını, yani sosyal üretimden kendilerine düşen payı çoğu zaman doğrudan ya da dolaylı yollarla kapitalistlerden alırlar. Kapitalistler bu kişilere artı-değerden küçük ödemelerde bulunurlar. Aynı durum Din Adamları için de geçerlidir, tek farkla ki bunlar satın alma gücünün bir bölümünü işçilerden yani ücretlerden sağlarlar. Son olarak memurları ve silahlı kuvvetleriyle devletin bakımı, artı-değer veya ücretlerden alınan vergilerle karşılanmaktadır. Marx'ın şemasının sınırları içinde toplumun sadece iki gelir kaynağı vardır : İşçilerin ücreti ve artı-değer. Nüfusun kapitalistlerle işçiler dışındaki tüm katmanları, bu iki tür gelirin tüketilmesine sadece ortak olan kişiler olarak görülmelidir. Marx, bu 'üçüncü kişilerin', kaçamak bir ifadeden daha farklı birşey olabileceği yolundaki önerileri reddetmektedir :

'Toplumun yeniden üretimine ister emeğini kullanarak ister kullanmayarak, doğrudan katılmayan tüm üyeleri, yıllık meta üretiminden paylarını —diğer bir ifadeyle tüketim eşyalarını— ürüne dokunan ilk kişilerden, yani üretken işçilerle sanayi kapitalistleri ve toprak sahiplerinden alırlar. Onların gelirleri büyük ölçüde ücret (üretken işçilerin), kâr ve toprak rantından çekilmektedir, ve gelirin birincil kaynaklarına kıyasla, dolaylı bir gelir elde etme iş-

lemidir bu. Öte yandan bu dolaylı gelirini, kral, rahip, profesör, fahişe, asker vb., kişiler olarak sosyal işlevlerinin karşılığı olarak alanlar, bu işlevlerini, gelirlerinin temel kaynağı olarak düşünebilirler.'[49]

Marx, faiz ve toprak rantını alıcı olarak tüketenler hakkında şöyle der:

'Sınai kapitalistleri, metaların artı-değerinin toprak rantı veya faiz biçimini alan bir bölümünü artı-değerin diğer pay sahiplerine teslim etmektedir. Eğer bu parça uzun erimde metaların satışı yoluyla paraya dönüştürülemezse, o zaman rant ve faiz ödemeleri son bulacak ve yıllık üretimi, gelirlerini harcayarak paraya dönüştüren toprak sahipleri veya faiz alanlar, bu mucizevi rollerini sürdüremeyeceklerdir. Aynı şey, yaygın adıyla üretken olmayan işçiler, devlet görevlileri, doktorlar, avukatlar vb., kişilerin yanısıra, 'kamuoyu' rolüne bürünüp, açıklanması mümkün olmayan şeyleri açıklamış olmalarını haklı gösterebilmek için iktisatçılara hizmet edenlerin yaptığı harcamalar için de geçerlidir[50].

Artı-değerin biriktirilmiş parçasının cisim bulduğu metalar için kapitalist toplum içinde alıcı bulunamadığını gördüğümüze göre, geriye tek bir şey kalıyor: Dış ticaret. Ancak, dış ticareti, yeniden üretim süreci içinde uygun yer bulunamayan metalar için kolay bir boşaltma yeri olarak anlayan yönteme pekçok itiraz getirilecektir. Dış ticarete başvurmak sorundan kaçmak olacaktır. Çözümlemenin gerisindeki sorun —çözüm getirilmeden— sadece bir ülkeden diğerine aktarılmaktadır. Yeniden üretim sürecinin çözümlemesi, gerçekte tek bir kapitalist ülkeyi değil de, tüm kapitalist dünya piyasasını açıklamayı amaçlıyorsa, o zaman dış ticaret olamaz: Tüm ülkeler 'kendi evinizdir'. Marx bu noktayı, birikimle ilgili olarak Kapital'in daha birinci cildinde vurgulamaktadır:

'Burada, bir ulusun lüks eşyalarının ihracat yoluyla üretim araçları veya geçimlik araçlarla, veya tersi, değiştirilebilmesini dikkate almıyoruz. İnceleme konumuzu, konuyu saptıran yan koşullar dışında kendi bütünlüğü içinde ele almak için, tüm dünyayı tek bir ulus olarak ele almalı ve kapitalist üretimin her yerde yerleşmiş olduğunu, her sanayi dalına girmiş olduğunu varsaymalıyız.'[51]

Aynı sorun, konuyu bir başka yönüyle ele aldığımızda da ortaya çıkmaktadır. Marx'ın birikim şemasında, sosyal artı-değerin birikim amacını taşıyan bölümünün, daha en baştan sermaye oluşturmak için gereken doğal biçimi içinde varolduğunu varsaydık.

'Kısacası, artı-değer; değerini temsil, artı-ürün, yeni sermayenin

---

49 **Kapital**, cilt 2, s. 429.
50 İbid., s. 531-2.
51 Op. cit., cilt 1, s. 594, not I.

BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ

omut unsurlarından meydana geldiği içindir ki, sermayeye dönüşürülebilmektedir.'[52]

Şemamızdaki sayılara göre :

I. 5,000c + 1,000v + 1,000s = 7,000 üretim aracı.
II. 1,430c + 285v + 285s = 2,000 tüketim aracı.

Burada 570s'lik artı-değer daha en baştan üretim aracından oluştuğu içindir ki, sermayeye dönüştürülebilmektedir. Bu miktarda üretim aracına, 114s miktarında ek tüketim malları karşılık geldiğinden, toplam olarak 684s sermayeye dönüştürülebilmektedir. Üretim araçlarının değişmeyen sermayeye, tüketim mallarının da değişken sermayeye, uygun miktarlar içinde aktarıldığını varsayan bu süreç, kapitalist meta üretiminin yapısına ters düşmektedir. Artı-değer doğal biçimi ne olursa olsun, birikim amacıyla hemen üretim yerine aktarılamaz. Önce realize edilmesi, nakit paraya çevrilmesi gerekir.[53]

Kesim I'deki artı-değerin 500'ü, sermayeye dönüştürülebilecek durumdadır. Ancak önce realize edilmesi gerekir. Artı-değer, üretken sermayeye eklenebilmezden önce doğal biçimini bırakmalı ve saf değer biçimini almalıdır. Bu bireysel kapitalist için olduğu gibi, toplumdaki 'kapitalistler toplamı' için de geçerlidir. Artı-değerin saf değer biçiminde realize edilmesi, kapitalist üretimin birinci koşuludur. Aynı şey yeniden üretime, toplumun tamamı açısından bakıldığında da geçerlidir—

'Konuya, Proudhon'un burjuva iktisadından kopya çektiği şekilde yaklaşmamalıyız. Proudhon'un yaklaşımında kapitalist üretim biçimine sahip toplum tek bir birim olarak düşünüldüğünde, konu sanki tüm özgül ve tarihsel niteliklerini yitirecekmiş gibi ele alınıyor. Oysa hiç de öyle değil. Böyle bir durumla karşılaşırsak kapitalistler toplamını ele almamız gerekir.'[54]

O halde artı-değerin birikim amacıyla kullanılabilmesi için önce artık-ürün biçiminden sıyrılmalı, şu ya da bu yolla para aşamasından geçmelidir. Yani, Kesim I ve II'nin artık-üretimi satın alınmalıdır — ama kim tarafından? Yukardaki açıklamaya göre, iki kesimin artı-değerinin realize edilebilmesi ve artık ürünün paraya dönüştürülebilmesi için, I ve II'nin dışında efektif talep olmalıdır. O zaman bile, artı-değerin sadece para haline girdiği aşamaya gelmiş oluruz. Bu realize edilmiş artı-değer, daha sonra üretimi genişletme sürecinde kullanılacaksa, talebin ilerde daha da fazla olması gerek-

---

52 İbid., s. 594.

53 Burada madenlerdeki kömür örneğinde olduğu gibi, bazı ürünlerin değişim olmadan üretim sürecine girebilmesini dikkate almıyoruz. Kapitalist üretimin bütünü açısından bu tür örnekler enderdir (Bkz. Marx, **Theorien**..., cilt 2, bölüm 2, s. 255 ff.).

54 **Kapital**, cilt 2, s. 503.

mektedir ve bu talep yine iki kesimin dışından gelmelidir. Bu durumda artık ürüne yönelik talep ya her yıl biriktirilmiş artı-değerdeki büyüme oranına uygun düşecek şekilde artmalıdır —veya tersi— ya da birikim, I ve II'nin dışındaki talep ne kadar artıyorsa, ancak o kadar artabilir.

Bölüm 8

Marx'ın Zorluğu Çözme Girişimi

Para dolaşımını tamamen konu dışı bırakmak, birikim sürecini, genişleyen yeniden üretim şeması içinde basit ve düzgün işleyen bir süreç haline getirmektedir, ama bunun büyük sakıncaları olduğunu görüyoruz. Bu yöntem, tüketimin, üretimin başı sonu, herşeyini oluşturduğu basit yeniden üretim çözümlemesi için savunulabilir. Para, burada geçici bir rol oynamakta, sosyal üretimin çeşitli tüketici grupları arasında paylaştırılmasına aracılık etmekteydi — sermayenin yenilenmesi aracı. Oysa paranın birikim süreci içinde temel bir işlevi vardır: Artık, metaların dolaşımında basit bir araç olmaktan çıkmış, sermayenin niteliklerinden biri haline gelmiş, sermaye dolaşımının bir unsuru olmuştur. Artı-değerin dönüşüme uğraması, gerçek yeniden üretim için zorunlu değilse de, kapitalist birikimin vazgeçilmez ekonomik koşuludur. Artık-üretim, üretimden yeniden üretime geçişte iki değişime uğrar : Önce kullanım-biçiminden ayrılır, daha sonra birikim amacına uygun olan doğal biçimine girer. Burada önemli olan, üretimin değişik dönemlerinin yıl esasına göre ölçülmesi değildir. Bu süreyi bir ay olarak da alabilirsiniz, hatta artı-değerin Kesim I ve II arasındaki değişimi zaman içinde kesişebilir de. Buradaki yıl dizisi, zaman birimleri anlamına gelmiyor, sadece ekonomik dönüşümler dizisini yansıtıyor. Önemli olan, eğer birikim kapitalist niteliğini koruyacaksa, ister kısa ister uzun zaman dönemlerinde olsun, bu diziye riayet edilmelidir. Bu dizi eski sorumuzu geri getirmekte : Biriktirilmiş artı-değer nasıl ve kim tarafından realize edilecektir?

Marx, görünümde hiç açık vermeyen birikim şemasının bu noktayı yeterli bir şekilde kapsamadığının farkındaydı. Nitekim, sorunu değişik açılardan değerlendirmeye devam etti. Söylediği şudur:

'Birikimin bireysel kapitalist açısından nasıl işlediği, birinci ciltte gösterilmiştir. Meta-sermayenin paraya çevrilmesiyle, artı-değeri içeren artık-ürün de paraya dönüştürülür. Kapitalist bu şekilde paraya çevirdiği artı-değeri bir kez daha üretken sermayesinin ek, doğal unsurları haline dönüştürmektedir. Artan sermaye, bir sonraki üretim döngüsünde, ek üretim sağlayacaktır. Bireysel sermaye için geçerli olan bu durum, kendisini toplumun bir bütün olarak yıllık yeniden üretiminde de göstermelidir. Basit yeniden üretim düzeyinde gördüğümüz üzere, sabit sermayenin aşınan un-

surlarının birbiri ardından, para biçiminde yığılan parçalarının iddihar edilmesi, toplumun yıllık üretiminde de kendini göstermektedir'[55].

Marx birikim mekanizmasını, bu noktadan çıkarak incelemekte ve artı-değerin, biriktirilmeden önce para aşamasından geçmesi gerektiği gerçeği üzerinde odaklaşmaktadır.

'Örneğin kendisi tarafından üretilen belli miktarda metaları, bir yıl ya da birbirini izleyen birkaç yıl boyunca satan kapitalist A, metaların artı-değer taşıyan parçasını, artık ürünü, daha farklı bir ifadeyle kendisi tarafından üretilmiş artı-değeri, birbiri ardından paraya çevirir, tedrici olarak biriktirir, böylece kendisi için ilerde kullanılabilecek yeni para-sermayeyi oluşturur. Bu para-sermaye, üretken sermayenin unsurlarına dönüştürülebilecek kapasiteye ve hedefe sahiptir. Ancak kapitalist A, pratik düzeyde sadece basit bir iddihar gerçekleştirmektedir ve iddihar fiili üretimin ögesi değildir. Kapitalist A'nın, bu aşamadaki faaliyeti, döner parayı dolaşımdan çekmekten ibarettir. Kapitalist A'nın bu şekilde bir yana ayırdığı döner paranın, dolaşıma girmeden önce, bir başka kişinin iddiharının parçası olması da mümkündür'[56]. Para, dolaşımdan çekilmiş, metalar satılmış ancak daha sonra herhangi bir satın alma işlemine girilmediğinden iddihar şeklinde biriktirilmiştir. Eğer bunun genel düzeyde yer aldığı düşünülürse müşterilerin nereden geleceği açıklanamayacak bir hale girer, çünkü herkes iddihar amacıyla satış yapmak isteyecek, ama hiç kimse satın almak istemeyecektir. Ve, bunu gerçekten de genel düzeyde düşünmeliyiz, çünkü bireysel sermayelerin herbiri biriktirilme aşaması içinde olabilir.

'Dolaşım sürecinin, yıllık yeniden üretimin çeşitli bölümleri arasında, düz bir çizgi üzerinde yer aldığını düşünürsek — bu yanlış olacaktır çünkü, dolaşım süreci birkaç istisna dışında, karşılıklı etkileşim halindeki hareketlerden oluşur— o zaman satmadan satın alan, altın (veya gümüş) üreticisinden başlamamız ve diğer herkesin bu üreticiye satış yaptığını varsaymamız gerekir. Böyle bir durumda, o yılın tüm artı-değerini temsil eden artık-ürün, altın üreticisinin eline geçecek ve diğer kapitalistler bu artık üründen göreli paylarını bölüşeceklerdir. Altın, artı-değerin doğal biçimi olduğundan, bu paylar paradan oluşacaktır. Altın üreticisi ürününden, kendisinin aktif sermayesini yenileyecek olan bölümü, bir yana ayırarak kullanmıştır. O halde, altın üreticisinin, altın biçimindeki artı-değeri, diğer tüm kapitalistlerin yıllık artı ürünlerini altına çevirmek için gereken malzemeyi sağlayabilecekleri tek fondur. Bu fonun değeri, toplumun yıllık toplam artı-değerine eşit olmalı ve önce iddihar biçimini almalıdır. Bu varsayım manasız durmaktadır ve aynı dönem içinde genel bir iddihar olasılığını açıkla-

---

55 **Kapital**, cilt 2, s. 571

56 İbid., s. 572.

maktan başka bir işe yaramaz, yeniden üretim konusunu, doğrudan altın üreticisiyle ilgili bölümün dışında, bir adım öteye götüremez'.

'Bu **görünümde zorluğu** çözmeden önce, şu ayırımı yapmalıyız...'[57]

Artı-değerin realize edilmesinin önünde engel oluşturan ve Marx'ın 'görünümde zorluk' olarak adlandırdığı durum, aslında Kapital'in ikinci cildinde bu zorluğun üstesinden gelmek üzere, yoğun tartışmalara girilmesini gerektirecek kadar önemlidir.

Dolaşım sürecinde, bireysel sermayeler birbirlerinden ayrılacakları için, kapitalist üretim sürecinde kaçınılmaz olarak iddihar olacağı gerçeğinden yola çıkan Marx, ilk girişiminde zorluğu iddiharla çözmekte. Değişik sermaye yatırımlarının ömrü değişik olacağından ve fabrikanın parçalarının yenilenmesi öncesinde belli bir zaman aralığı söz konusu olduğu için, belli bir anda, kapitalistlerden biri tesisini yenilemeye girişmişken, bir başkası, metalarını satarak sağladığı gelirden, sabit sermayesini yenilemesi gereken gün elinde yeterince kaynak bulunması için yedek oluşturmaktadır.

'Örneğin A'nın, birden fazla müşteriyi temsil edebilecek B'ye, 400c+100v+100s bileşiminde 600 sattığını düşünelim. A, meta şeklindeki 600'ü, para şeklindeki 600 karşılığında satmaktadır. Bunun, artı-değeri oluşturan 100'ünü dolaşımdan çekmekte ve para cinsinden iddihar etmektedir. Ancak para cinsinden 100, gerçekte 100 değeri içeren artık ürünün parça-biçiminden başka birşey değildir'[58]

Marx, sorunu tüm soyutluğu içinde kavramak için, artı-değerin tamamının sermayeye dönüştürüleceğini varsaymaktadır. Bu nedenle, artı-değerin kapitalistlerin kişisel tüketimi için kullanılan parçasını tümden konu dışı bırakmaktadır, ayrıca A', A'' ve A''' ile B', B''ye B''' birinci kesimdedirler.

'O halde iddihar oluşumu, üretim olmadığı gibi, üretimden sağlanan bir kazanç da değildir. Kapitalistin eylemi, artık ürünün satışından sağladığı 100'ü dolaşımdan çekip elinde tutmak ve iddihar etmektir. Bu işlem, sadece A tarafından değil, dolaşımın çevresindeki pekçok noktada, A', A'', A'''... gibi diğer kapitalistler tarafından da sürdürülmektedir. Ancak konuya artık-ürün açısından baktığımızda, A, iddihar oluşumunu, müşteri olarak değil, satıcı şeklinde rol oynadığı ölçüde başaracaktır. O halde, paraya dönüştürülebilecek artı-değeri taşıyan artık-ürünleri sürekli olarak üretmeye devam etmesi, iddihar oluşumunun çıkış noktasıdır. Sadece Kesim I'deki dolaşımı ele aldığımız bu örnekte, toplam üretimin bir parçasını oluşturan artık ürünün doğal biçimi, Kesim I'in değişmeyen sermayesinin bir unsurudur, yani üretim araçlarını yaratan üretim araçları kategorisine dahildir. Şimdi artık ürünün B,B',B'', vb. müşterilerin elinde ne olacağını, ne gibi işlevleri yerine getireceğini göreceğiz'.

---

57 İbid., s. 573-4.

58 **Kapital**, cilt 2, s. 375.

'Bu noktada önemle vurgulamalıyız ki, A, dolaşımdan bir yandan para çekip iddihar ederken, diğer yandan, dolaşıma, karşılığında meta çekmeksizin meta sokmaktadır. Bu nedenledir ki, B,B', B'', vb, kapitalistler dolaşıma sadece para sokup, sadece meta çekebilmektedirler. Bu örneğimizdeki metalar, doğal biçimleri ve kullanacakları hedef açısından, B,B', vb'nin değişmeyen sermayesinin sabit veya döner unsurları haline gelecektir'[59].

Bu genel süreçte yeni hiçbir şey yok. Marx, bunu basit yeniden üretim bağlamında ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı. Toplumun, değişmeyen sermayesini nasıl yenileyebildiğini açıklayabilmek için, basit yeniden üretim, zaten kendi başına yeterlidir. Bu sürecin, genişlemiş yeniden üretim çözümlememizde karşı karşıya bulunduğumuz sorunu nasıl çözebildiği aşikâr olmaktan çok uzaktır. Sorun, artı değerin bir kısmının kapitalistler tarafından tüketilmemesi ve sermayeye eklenmesi sonucunda yaratılacak ek üretimi kimin satın alacağı sorunudur. Ek ürünü, kapitalistler tüketmek istememektedirler. İşçiler ise tüketemeyeceklerdir, çünkü bunların yaptığı tüm tüketimi değişken sermaye karşılamaktadır. O halde biriktirilmiş artı-değere talep nereden gelecektir? veya Marx'ın tercih edeceği şekilde: Biriktirilmiş artı-değere ödenecek para nereden gelecektir?

Eğer yanıt olarak, bireysel kapitalistlerin çeşitli zamanlarda değişmeyen sermayelerinin aşamalı bir şekilde yenilenmesine hizmet eden iddihar sürecine havale ediliyorsak, o zaman bu iki nokta arasındaki bağlantı belirsiz kalmaya devam etmektedir. B,B' ve B'',vb, meslektaşları A,A've A'', vb'den, kullanılıp tüketilmiş değişmeyen sermayelerini sadece yenilemek için üretim malları satın aldıkları sürece, basit yeniden üretimin sınırları aşılamayacağı gibi, bunun bizim sorunumuzla hiçbir ilgisi olamaz. Üretim araçları, B,B',B'', vb, tarafından birikim amacıyla, değişmeyen sermayelerini artırmak üzere satın alındığı an, ortaya çığlık çığlığa yanıt bekleyen yeni sorular çıkmaktadır. Herşeyden önce B, A'dan ek ürünü satın alacak nakit parayı nereden bulmaktadır? Para elde edebilmelerinin tek yolu, kendi artık ürünlerini satabilmelerinden geçer. Girişimlerini genişletmek için yeni üretim araçları sağlamadan önce, yani biriktirilecek artık ürünün müşterisi olarak ortaya çıkmadan önce, kendi artık ürünlerini satmış olmaları gerekir — kısacası B,B',B'',vb, önce kendileri satıcı olmalıdırlar. Ama bunların artık ürününü kim satın almış olabilir? Zorluğun burada çözüm getirilmeden, sadece A'den B'ye kaydırıldığı meydandadır.

Sorun çözümlemenin bir aşamasında, bir an için, gerçekten de on sonunda çözülmüş gibi durmaktadır. Marx, konudan kısa bir süre için ayrıldıktan sonra, incelemesinin temel çizgisine aşağıdaki sözcüklerle geri döner:

59 İbid., s. 575-6.

'Şimdiki örnekte, bu artık ürün başlangıçta üretim araçlarının yaratılmasında kullanılan üretim araçlarından oluşmaktadır. Bu artık ürün, B,B',B'',vb, (I) eline geçtikten sonra ek sermaye olarak hizmet görür. Ancak satılmadan önce, iddihara giden kapitalistlerin, A,A',A'', (I)'in elindeyken de fiilen ek sermayeydi. Eğer, I açısından, yeniden üretilen değerlerin hacmini ele alırsak, o zaman halâ basit yeniden üretim sınırları içinde hareket ediyor oluruz. Çünkü, bu fiili ek sermayeyi (artık-ürün) yaratmak için hiçbir ek sermaye harekete geçirilmediği gibi, basit yeniden üretim esasında kullanılandan daha fazla artık-işgücü de kullanılmamıştır. Buradaki fark, sadece kullanılan artık işgücünün biçimindeki farklılıktır ya da işgücünün yararlı hizmetinin somut niteliğindeki farklılıktır. Artık-işgücü IIc yerine Kesim Ic'nin üretim araçlarını üretmek için, yani tüketim eşyaları üretmek için gereken üretim araçları yerine, üretim araçları üretmek için gereken üretim araçlarının üretiminde kullanılmıştır. Basit yeniden üretim durumunda, artı-değerin tamamının gelir olarak Kesim II'deki metalara kullanıldığı varsayılmıştı. Dolayısiyle artı-değer sadece IIc'nin değişmeyen sermayesini yenileyecek türden üretim araçlarının doğal biçiminden meydana gelmektedir. Oysa, basit yeniden üretimden genişlemiş yeniden üretime geçilebilmesi için, Kesim I'deki üretimin II'nin değişmeyen sermayesi için daha az, I'in değişmeyen sermayesi için daha fazla kullanılabilmesine olanak sağlanmalıdır. Konuya, sadece değerlerin hacmi açısından bakılması, bizi genişlemiş yeniden üretimin somut gereksinmelerinin basit yeniden üretim içinde üretildiği sonucuna götürür. O zaman sorun, I'deki işçi sınıfının artık-işgücünün, üretim araçları üretimi için, yani fiilen A,A,'A'', tarafından artık-ürünü ard arda satarak yaratılan ve kapitalist anlamda kullanılmadan meydana getirilen ek sermaye, I'in yaptığı ek üretim araçlarının para-biçiminden başka birşey olamaz.'[60]

Bu yoruma göre, zorluk, bir dokunuşta ortadan yokolmaktadır. Birikim için yeni para kaynaklarına hiç gerek yoktur. Daha önce, kapitalistler artı-değerlerini kendileri tükettiklerinde, elllerinde buna karşılık gelecek para yedeği olması gerekiyordu. Basit yeniden üretim çözümlemesi, kapitalist sınıfın, kendi artı-değerini realize etmek için gereken parayı, kendilerinin dolaşıma sokması gerektiğini kanıtlamıştı. Oysa şimdi, kapitalist sınıf ya da B,B' ve B'' tüketim malları yerine, üretimlerini genişletmek için eşdeğer miktarda üretim aracı satın almaktadır. Bu yolla, aynı değere karşılık gelen para, diğer kapitalist grubun, yani A,A',A'',vb'nin elinde birikmektedir.

'Bu iddihar... sadece, daha önce dolaşımdaki paranın işlevinin değişmesi anlamına gelmektedir, kıymetli madenler zenginliğine herhangi bir ekleme söz konusu değildir. Para biraz önce dolaşım

---

60 **Kapital**, cilt 2, s. 579-81.

aracıydı, şimdi fiilen ek para-sermaye olarak, iddihar niteliğini almıştır.'[61]

Ve, hepsi bu kadar! Soruna böyle bir çıkış yolu getirmek tek bir koşul altında mümkündür ve bunun nedeni ortadadır: Burada Marx birikimi ilk aşamasında, **in statu nascendi,** basit yeniden üretimden kurtulduğu anda ele almaktadır. Üretim değer miktarı açısından henüz genişletilmemiş, sadece somut unsurların farklı bir şekilde gruplaştırılabilmesi için, yeni bir düzenlemeye sokulmuştur. Bu durumda para kaynaklarının yetersiz görünmesi şaşırtıcı değildir. Ancak bu çözüm yalnızca belli bir an için, basit yeniden üretimden genişlemiş yeniden üretime geçiş dönemi için doğrudur bu anın gerçekle hiçbir ilgisi yoktur ve sadece spekülatif bir şekilde düşünülebilir. Oysa birikim bir kez rayına oturtulup, piyasaya her üretim döneminde artan miktarda değer sunulmaya başlandığında, bu ek değer için alıcı bulunması mutlaka sorun oluşturacaktır. Ve bu noktada, önerilen çözüm yıkılmaktadır. Zaten, hiçbir zaman yüzeysel bir çözüm olmayı geçememiş, **gerçek bir çözüm olamamıştı.** Bu çözüm, yakından incelediğimizde, önümüzdeki engelleri kaldırır göründüğü an, bizi yüzüstü bırakmaktadır. Çünkü, birikim basit yeniden üretimden kurtulduğu an, temel koşul olarak kapitalist sınıfın tüketiminin azalması gerekir. Yeniden üretimi, elimizdeki dolaşım olanaklarıyla genişletme yolunu bulur bulmaz, daha önceki tüketicilerin aynı hızla azalıverdiğini görüyoruz. Bu durumda üretimi genişletmenin ne yararı vardır ki? B,B' ve B''nin, kendilerini, A,A',A''dan yeni üretim araçları satın almaları için gereken paradan mahrum ederek gerçekleştirebildikleri ek üretimi satın alabilecek durumda kim vardır?

Söz konusu çözümün bir hayal olduğunu anlıyoruz — sorun hâlâ üstelemektedir. Marx da, B,B''nin eline, A',A''nın artık ürününü satın almak için para geçer geçmez sorunu hemen yeniden açar:

'B,B',B'', vb., tarafından yaratılan ürünler (I) doğal biçimleri içinde kendi üretim süreçlerine yeniden girdiği sürece, artı-değerlerinin bu ürünlere karşılık gelen parçasının, doğrudan doğruya (dolaşımın herhangi bir müdahalesi olmaksızın) üretken sermayelerine aktarılarak, ek değişmeyen sermayenin bir unsuru olacağı ortadadır. Bu durumda A,A',A'' vb, nin artık ürününün (I), paraya dönüştürülmesine aynı ölçüde yardım etmemişlerdir. Para, nereden gelmektedir? B,B',B'' vb., nin iddiharlarını, A,A', vb., gibi, kendi artık ürünlerini satarak oluşturduğunu biliyoruz. Böylece, B,B' ve B'', biriktirmiş oldukları fiili para-sermaye şeklindeki iddiharın, ek para-sermaye işlevine başlayabileceği noktaya varmışlardır. Ancak bu bir daire içinde dönmekten başka birşey değildir. Soru halâ or-

---

61 İbid., s. 581.

tada durmaktadır: Çeşitli B'lerin (I) dolaşımdan çekip biriktirdikleri para nereden gelmektedir?'[62]

Marx'ın hemen getirdiği yanıt, yine şaşırtıcı ölçüde basit durmaktadır:

'I ve II'deki kapitalistlerin, artık ürünlerini elden çıkartabilmeleri için, ellerinde belli bir miktar para olması gerektiğini, basit yeniden üretim çözümlemesinden biliyoruz. Basit yeniden üretimde, gelirin tüketim araçlarına harcanması işlevini gören para, kapitalistlere, ellerindeki metaları satmak amacıyla yaptıkları peşin ödemeler düzeyinde geri dönmüştü. Burada da aynı para yeniden ortaya çıkmakta, ancak daha farklı bir işlev taşımaktadır. A ve B'ler, artık-ürünü ek fiili sermayeye dönüştürmek için birbirlerine para sağlamakta ve yeni oluşturulan para-sermaye, satın alma aracı olarak dolaşıma sokulmaktadır.[63]

Bu, bir kez daha, en baştan basit yeniden üretime dönmek oluyor. Kapitalistlerin (A ve B), değişmeyen (sabit) sermayelerini zaman zaman yenileyebilmek için, sürekli olarak bir miktar iddihar oluşturdukları haliyle doğrudur. Ancak, bu iddihar, gökten düşmez —sürekli olarak, parça parça ürünlere aktarılan sabit sermayenin (değer cinsinden) doğal bir şekilde yığılmasından oluşur ki bu ürünler de satış süreci içinde birer birer realize edilirler. İddihar, doğası itibariyle, sadece eski sermayenin yenilenmesini karşılayabilir; ek-değişmeyen sermaye satın alınmasına hizmet edecek kadar büyük değildir. Bu ise, hala basit yeniden üretim sınırları içinde olduğumuz anlamına gelir. Belki de şu ana kadar kapitalistlerin kişisel tüketimlerini karşılamalarına hizmet etmek için kullanılan, ama şimdi sermayeye dönüştürülecek olan dolaşım aracının bir bölümü, ek paranın yeni bir kaynağını oluşturmaktadır? Bunun doğru olabilmesi için, sadece kuramsal düzeyde varolan o tekil ve geçici an'a —basit yeniden üretimden genişlemiş yeniden üretime geçiş dönemi— geri dönmemiz gerekir. Yeniden üretim, bu aralığın ötesinde genişleyemez — gerçekten de daireler içinde dönüp duruyoruz.

Bu durumda, kapitalist iddihar, zorluktan çıkış yolu olamaz. Zorluk daha en baştan yanıltıcı bir şekilde tanımlanmış olduğundan, böyle bir sonuca varmamıza şaşırmamak gerekir. Birikim sorununu yaratan, paranın kaynağı sorunu değil, sermayeye dönüştürülmüş artı-değer tarafından üretilen ek mallar için gereken talebin kaynağının ne olduğu sorunudur. Sorun, para dolaşımındaki teknik bir hata değil, toplam sosyal sermayenin yeniden üretimine ilişkin ekonomik bir sorundur. Marx'ın, tüm dikkatini üzerinde yoğunlaştırdığı soru, B,B', vb., (I) in, A,A', vb., (I) den üretim araçları satın almak için nereden para bulacakları sorusudur. Oysa, bi-

---

62 **Kapital**, cilt 2, s. 583-4.

63 İbid., s. 584.

rikimin başarıyla gerçekleşmesine ilişkin olarak yanıtlamamız gereken soru, çok daha ciddi bir sorudur: Acaba, B,B', vb., büyüyen artık-ürünü kime satacaklardır? Marx son olarak, bunların ürünlerini birbirlerine sattırmaktadır:

'Fiili yeni sermayeleri üretken işlevlerine başlayan değişik B, B',B'',vb.,(I) birbirlerinin ürünlerini (artık üretimin parçaları) satın almak ya da ürünlerini birbirlerine satmak zorunda kalıyor olabilirler. Böyle bir durumda, artık-ürünün dolaşımı için peşinen ortaya sürdükleri para, normal koşullar altında, değişik B'lere akacak ve bu kişilerin daha önce kendi metalarının dolaşımını sağlamak için ortaya koydukları para ile aynı oranda olacaktır.'[64]

'Böyle bir durumda' — sorun çözülmemiştir. Çünkü, B,B', ve B'', tüketimlerini azaltmadan, sadece birbirlerinin artmış üretimlerini, yani üretim araçlarını satın alabilsinler diye, üretimlerini genişletmişlerdir. Yeri gelmişken, bu bile çok sınırlı bir ölçüde mümkündür. Marx, birinci Kesim içinde belli bir işbölümü varsaymaktadır: A'lar üretim araçları yapılabilmesi için üretim araçları üretmekte, B'ler de tüketim malları yapılabilmesi için üretim araçları üretmektedirler. Bu, A,A', vb., nin ürünlerinin, birinci Kesimden hiçbir zaman ayrılmayacağı; oysa B,B', vb., nin ürünlerinin, doğal biçimleri yönünden, en baştan Kesim II için üretildiğini söylemekten başka bir şey değildir. O halde, B,B', vb.'nin birikimi bizi Kesim I ve II arasındaki dolaşım konusuna getirmektedir. Eğer birinci kesim birikim yapacaksa, Marx'ın çözümlemesinin de doğruladığı üzere, tüketim araçları kesimi, eninde sonunda üretim araçlarına yönelik doğrudan ve dolaylı talebini artırmak zorundadır. Öyleyse, Kesim I'in yarattığı ek üretimin müşterileri, Kesim II ve o kesimdeki kapitalistler olmalıdır.

Nitekim, Marx'ın soruna ilişkin ikinci saldırısı, Kesim II'deki kapitalistlerin ek üretim araçlarına olan talebi noktasından başlamaktadır. Böyle bir ek talep, değişmeyen sermaye IIc'nin, kaçınılmaz olarak genişleme süreci içinde olduğunu ima etmektedir. İşte zorluk bu noktada gerçek anlamda korkunç bir hal almaktadır.

'A (I)'in artık-ürününü, Kesim II'deki kapitalist B'ye satarak altına çevirdiğini düşünelim. Bu sadece şu şekilde olabilir: A (I), üretim araçlarını B (II)'ye satmalı ama daha sonra B (II)'den tüketim malı satın almamalıdır. Daha farklı bir deyişle, A açısından tek yanlı bir satış söz konusudur. IIc'nin, üretken değişmeyen sermayenin doğal biçimini alabilmesi için, sadece Iv'nin değil, aynı zamanda Is'nin de hiç değilse bir bölümünün de, tüketim malları biçiminde varolan IIc'nin bir bölümü ile değiştirilmesi gerektiğini görmüştük. Oysa şimdi A, elindeki Is'yi altına çevirerek böyle bir değişimi olanaksız kılmakta ve IIc'den sağladığı parayı, IIc'nin tüketim malları için harcamak yerine, dolaşımdan çekmektedir. A (I)

64 **Kapital**, cilt 2, s. 585.

açısından gerçekten de ek fiili para-sermaye oluşmuştur. Ancak bu ek para-sermaye, değişmeyen sermaye B (II)'nin değerinin bir bölümüne karşılık gelmekte ve B (II)'nin meta-sermaye biçiminde tutulmakta olan bu parçası, değişmeyen sermayenin doğal biçimine dönüşememektedir. Diğer bir ifade ile, B (II)'nin metalarının bir bölümünün satılması olanak dışı bir hale gelmiştir— Oysa bu bölüm, değişmeyen sermayenin tamamı, tekrar üretken biçime sokulmak isteniyorsa, mutlaka satılması gereken parçadır. Böyle olunca, üretim fazlası oluşmakta ve yeniden üretimin aynı düzeyde gerçekleştirilebilmesi bile tıkanmaktadır.'[65]

Kesim I'in, ek üretimini Kesim II'ye satarak giriştiği sermaye biriktirme çabası, istenmeyen bir sonuçla karşılaşmıştır: Kesim II'deki kapitalistler için, sabit yeniden üretimin bile eski düzeyinde gerçekleştirilebilmesini önleyecek kadar ciddi bir açık oluşmuştur.

Marx, bu can alıcı noktaya vardıktan sonra, sorunun kaynağını ortaya çıkartmak amacıyla, dikkatli ve ayrıntılı bir açıklamaya girişmektedir:

'Şimdi, Kesim II'deki birikime daha yakından bakalım. IIc'ye ilişkin ilk zorluk, yani II'nin meta-sermayesinin bir ögesinin doğal değişmeyen sermaye biçimine dönüştürülmesi sorunu, basit yeniden üretimi ilgilendirir. Daha önce kullanmış olduğumuz formüle bakalım: (1,000v+1,000s) I, 2,000IIc ile değiştirilmektedir. Eğer I'in artık-ürününün yarısı, ya da 500s, Kesim I içinde değişmeyen sermaye haline getirildiyse, Kesim I tarafından tutulan bu parça, IIc'nin hiçbir parçasının yerini alamaz. Tüketim mallarına dönüştürülmek yerine, Kesim I'de ek üretim aracı olarak hizmet edecek hale sokulmuştur. Bu işlevini, aynı anda hem I, hem de II'de yerine getiremez. Kapitalistin artık-üretiminin değerini hem tüketim malları için harcaması, hem de aynı anda üretken sermayesine katarak kullanması mümkün değildir. 2,000 IIc ile, 2,000I (v+s) değil, sadece 1,500 I yani 1,000v+500s değiştirilebilir. 500 Ic, meta biçiminden çıkartılıp, yeniden II'nin üretken, değişmeyen sermayesine dönüştürülemez.'[66]

Artık herkes sorunun gerçek bir sorun olduğuna ikna edilmiş olmalıdır. Oysa, çözüm yolunda tek bir adım atmış değiliz. Bu noktada Marx, daha önce gördüğümüz, basit yeniden üretimden, genişlemiş yeniden üretime atlanan, o hayali geçiş anına ilişkin, aşırı düzeyde basitleştirdiği varsayımına tedbirsiz bir şekilde başvurmaya devam etmesinin kefaretini ödemek durumundadır. Marx, birikim sorununa açıklık getirmek amacıyla ortaya getirdiği o geçiş anının başladığı noktaya bu anın serpilip hızlanmasını beklemeden birikim öncülünü koymuştur. Birikim sorunu sadece birinci Kesim için söz konusu olsaydı, böyle bir hayali durum savunulabilirdi. Kesim I'de, alışmış oldukları tüketimin bir kısmından vazgeçen ka-

---

65 İbid., s. 586-7.

66 İbid., s. 588-9.

pitalistlerin eline, bir anda, sermaye oluşturmaya başlayabilecekleri, bir miktar yeni iddihar para geçmiştir. Ancak konu ikinci kesime getirildiğinde, aynı hayali durum varolan zorluklara yenilerini eklemektedir. Kesim I'deki kapitalistlerin kendilerini tüketimden mahrum etmeleri, İkinci Kesim açısından tüketicilerin son derece can sıkıcı bir şekilde kaybolması sonucunu yaratmaktadır. Oysa, bu kesimdeki üretim, büyük ölçüde, tüketicilerden beklenen talebe uygun olarak hesaplanmıştır. Kesim I'deki birikimin yol açtığı ek üretim için uzun süredir aradığımız müşterileri, Kesim II'deki kapitalistlerin meydana getirip getiremeyeceğini sınamıştık. Oysa şimdi bunların darboğaz içinde olduğunu, ellerinde kalan satılamayan ürünleri ne yapacaklarını bilemediklerini görüyoruz. Bu durumda, Kesim II'deki kapitalistlerin, bize yardımcı olabilmesi olasılığı daha da azalmıştır. Bir grup kapitaliste, diğer bir grup pahasına sermaye biriktirtme çabasının, inkâr edilemeyecek tutarsızlıklar yaratacağı gerçeğine gözlerimizi kapatamayız.

Marx, sorunun üstesinden gelmek için düşünülen bir başka girişimi de hemen, kaçamak çözüm olarak nitelendirerek reddetmektedir. Kesim I'deki birikimin sonucu olarak, Kesim II'de oluşan ve satılamayan artı-değerin toplumun bir sonraki yıl boyunca gereksinme duyacağı yedek metalar olarak düşünülebileceği şeklindeki bu yaklaşıma Marx alışılagelmiş mükemmelliği ile karşı çıkmaktadır:

'(1)... bu tür metalara gerek duyulması ve bunların üretilmesi, hem birinci hem de ikinci kesimdeki tüm kapitalistler için geçerlidir. Kapitalistleri meta satıcıları olarak ele aldığımızda, bunlar birbirlerinden sadece farklı türden metalar sattıkları gerçeği ile ayrılmaktadırlar. II tarafından meta üretilmesi, daha önce I'in meta sağlamış olduğunu ima eder. Bir tarafın üretimine kayıtsız kalırsak, diğerine de aynı şekilde kayıtsız kalmalıyız. Eğer, her iki tarafın üretimini de hesaba katıyorsak, o zaman sorun hiçbir şekilde değişmemiştir. (2) Nasıl ki, diyelim bu yıl, ikinci kesim açısından gelecek yıl için elde belli miktar metayla kapanıyorsa, aynı yıl bir önceki yıldan devralınan bir miktar meta ile açılmıştı. Bir yıllık yeniden üretimi soyut biçimine indirgeyerek çözümlediğimizde yılın iki ucunu da dikkate almalıyız. Bu yılın üretimini, gelecek yıl için elde tutulan üretimi de kapsayacak şekilde hesaplarsak bu üretimden bir önceki yıldan aktarılan metaları çıkartmış oluruz. Böylece çözümlememizin konusu olarak, ortalama bir yılın toplam üretimini ele almış oluruz. (3) Üstesinden gelinmesi gereken zorluğun kendisini basit yeniden üretim çözümlemesinde göstermemiş olması, sorunun Kesim I'deki unsurların farklı düzenlemelerinden kaynaklanan özgül bir olgu olduğunu kanıtlamaktadır ki böyle farklı bir düzenleme olmasaydı, yeniden üretim gerçekleştirilemezdi.'[67]

---

67 **Kapital**, cilt 2, s. 590-1.

Son ifade, vurgulamak gerekir ki, Marx'ın kendisinin birikime özgü zorlukları basit yeniden üretime ilişkin değerlendirmelerle çözme şeklindeki daha önce gördüğümüz çabalarına darbe indirmektedir. Marx daha önceki girişiminde, birinci kesimdeki birikimin açıklanması için, kapitalistlerin elindeki sabit sermayenin tedrici olarak yenilenmesinin sonucu olarak iddihar oluştuğu görüşünü getirmekteydi.

Marx daha sonra genişlemiş yeniden üretimi şemalarla ortaya koymaya çalışır. Ancak, şemaları incelemeye başlar başlamaz, aynı zorluk, biraz daha farklı bir görünümle yeniden ortaya çıkar. Kesim II'deki kapitalistlerin, diğerlerinin birikim yapabilmesini mümkün kılmak için 140s'i değişmeyen sermayeye dönüştürmeleri gerektiğini varsaydıktan sonra, şu soruyu sormaktadır:

'O halde Kesim II, nakit ödemeyle 140s satın almalıdır. Bu parayı, Kesim I'e daha sonra satacağı metalarla da geri alamamaktadır. Genişlemiş yeniden üretim söz konusu olduğu sürece, bu süreç her yeni yıllık üretimde tekrar edip gidecektir. Acaba II, bunun için nereden para bulmaktadır?'[68]

Marx, bunun kaynağını bulabilmek için, aşağıdaki çeşitli yaklaşımları dener. Önce, Kesim II'deki kapitalistlerin değişken sermaye için yaptıkları harcamalar yakından incelenir. Doğru, bu harcamalar para biçimindedir, ancak gerçek işlevi işgücü satın almaktır. Bu para gerçek işlevinden alınıp, diyelim ek üretim araçları satın almak için kullanılamaz.

'Başlangıç noktasından ayrılarak, yine bu noktaya varma — kapitalistin cebi— şeklinde tekrar edip giden süreç, bu döngü içinde hareket eden parayı hiçbir şekilde fazlalaştırmaz. O halde bu süreç, para birikiminin bir kaynağı değildir.'[69]

Marx, bunun üzerine düşünülebilecek tüm oyunları dener ama sonunda her birinin sorundan kaçmak olduğunu gösterir.

'Ancak durun!' der, 'Acaba biraz kâr yapma olasılığı yok mu?'

Kapitalistlerin, işçilerin ücretlerini normal ortalamanın altına indirerek değişken sermayeden bir miktar tasarruf edip edemeyeceğini, böylece birikim için yeni bir para kaynağı yaratılıp yaratılamayacağını ele alır. Ancak bu kavramı da bir fiskede bir yana iter.

"Fiilen ödenen (ve normal koşullar altında değişken sermayenin büyüklüğünü tayin eden) ücret düzeyinin, kapitalistin iyilikseverliğine bağlı olmadığı, bu ücretlerin belli koşullar altında ödendiği unutulmamalıdır. Bu, yukardaki çarenin ek para kaynağı olamayacağını göstermektedir.'

Marx, değişken sermayenin 'tasarruf' edilebilmesi için gizli yöntemler olup olamayacağını bile araştırır; mal-ücret sistemi, yolsuzluk vb., konularını ele alır ama sonunda şu yargıya varır: 'Bunlar,

---

68 İbid., s. 593.

69 **Kapital**, cilt 2, s. 594.

(I) nolu maddedeki işlemin sadece örtülü bir şekilde ve dolaylı yoldan gerçekleştirilmesidir. O halde önümüzdeki soruna açıklama olabileceği reddedilmelidir.'[70]

Böylece, değişken sermayeyi birikim amacı için yeni bir para kaynağı haline getirmeye yönelik tüm çabalar sonuçsuz kalmıştır: 'Kısacası, bu sorunu çözmek için, 376IIv ile hiçbir şey elde edemeyiz.'

Marx, bundan sonra, Kesim II'deki kapitalistlerin kendi tüketimlerinde kullanmak için tuttukları nakit yedeğine döner ve bu paranın sermaye oluşturma amacına yönlendirilip yönlendirilemeyeceğini araştırır. Ancak bunun,' 'daha da olanaksız' olduğunu kabul eder.

'Burada aynı kesimin kapitalistleri karşı karşıya durmakta ve yoğun bir şekilde kendilerinin tüketim mallarını alıp satmaktadırlar. Bu işlemler için gereken para sadece dolaşım aracı olarak hizmet etmektedir ve normal bir düzen içinde, ilgili taraflara dolaşıma soktukları düzeyde geri dönmelidir ki, aynı yol üzerinden tekrar tekrar yürünebilsin.'[71]

Bir başka çözüm denemesi, beklenebileceği üzere, Marx'ın sert bir şekilde reddettiği, 'kaçamak' girişimler kategorisine girmektedir. Bu, ikinci kesimdeki kapitalistlerin birbirlerine tüketim malları satmaları süreci içinde, bir grubun, diğer kapitalistleri dolandırarak elinde para-sermaye oluşturabileceği düşüncesidir. Bu değersiz çaba üzerinde zaman harcamaya değmez.

Daha sonra, daha ciddi bir öneri gelir: 'Ya da, IIs içinde temel gereksinmelere karşılık gelen belli bir parça, doğrudan doğruya Kesim II'nin yeni değişken sermayesi haline dönüştürülebilir.'

Bunun, engeli aşmamızda ve birikimin devinim kazanmasında bize nasıl yardımcı olabileceği pek açık değil. Herşeyden önce Kesim II için elimizde hiçbir ek değişmeyen sermaye yoksa ve zaten tüm uğraşımız bunu bulmaksa, o zaman bu kesimde ek değişken sermaye oluşumu fazla yarar getirmeyecektir. Ayrıca şu anda, Kesim II içinde, birinci kesimden ek üretim araçları satın alabilmek için para kaynağı bulunup bulunmadığı konusuyla ilgilenmekteyiz. Bu nedenle Kesim II'nin kendi ek üretimini, üretim süreci içine şu ya da bu yolla nasıl sokabileceği sorunu yersiz durmakta. Dahası, ikinci kesimin üretiminde belli miktarda paranın değişken sermayeden alınıp, birikim amacıyla kullanılması için, tüketim mallarının para aracılığı olmaksızın 'doğrudan doğruya' kullanılması mı ima edilmektedir? Eğer öyleyse, biz bu çözüm yolunu kabul edemeyiz. Kapitalist üretimde, normal koşullar altında, işçilere doğru-

70 İbid., s. 595.
71 İbid., s. 596.

dan doğruya tüketim malları ile ödeme yapılması söz konusu değildir. Kapitalist ekonominin temel taşlarından bir tanesi, değişken sermayenin para biçiminde olması ve işçilerin meta alıcısı ve tüketim malları üreticisi olmaları arasındaki işlemlerin, birbirinden bağımsız olmasıdır. Marx, bu noktayı bir başka içerik içinde kendisi vurgulamaktadır:

'Fiili değişken sermayenin işgücünden meydana geldiğini biliyoruz. Dolayısıyle, ek değişken sermaye de aynı şeyden oluşmalıdır. Kesim II'den işçileri için temel gereksinmeleri satın alan, ya da köle sahiplerinin yaptığı gibi aldıklarını kendi amaçları için biriktirenler, Kesim I'deki kapitalistler değildir. II ile ticarete girişenler, işçilerin kendileridir.'[72]

Ve bu, Kesim I'deki kapitalistler kadar, Kesim II'deki kapitalistler için de geçerli olduğundan, Marx'ın son çabası bir yana itilmektedir.

Marx bizi sonunda, **Kapital**, cilt 2, bölüm 21'e, Engels'in, 'Sonuç İfadeleri **alt iv**', olarak adlandırdığı bölüme havale etmekte. Burada şu kısa açıklamayı buluyoruz:

'II'deki paranın ilk kaynağı, Kesim I'deki altın üreticisinin v+s'si olup, bu para IIc'nin bir bölümü ile değiştirilmektedir. Ancak bunun miktarı, altın üreticisinin artı-değer biriktirebilmesi ya da bunu I'in üretim araçlarına dönüştürebilmesine bağlı olacak; daha farklı bir ifadeyle, üretimini genişletene kadar, elindeki v+s, Kesim II'ye gitmeyecektir. Altın üreticisinin biriktirdiği altın, sonuç olarak üretimin genişlemesine yol açarsa, o zaman altın üretiminden sağlanan artı-değerin, gelir olarak harcanmayan bir bölümü, altın üreticisinin ek değişken sermayesi olarak Kesim II'ye göçer ve ikinci kesimde yeni iddihar birikimini teşvik eder; Kesim II'ye derhal satışa geçmesine gerek kalmadan, birinci kesimden satın alma olanağı sağlar.'[73]

Marx, birikimi açıklamak için giriştiği düşünülebilecek tüm çabaların sonuçsuz kalması ve bizi oradan buraya, AI'den BI'e, BI'den AII'ye koşuşturduktan sonra, çözümlemesinin başında 'saçma' olarak damgaladığı düşünceye, yani altın üreticisine geri yollamakta. Böylece, yeniden üretim süreci çözümlemesi ve **Kapital**'in ikinci cildi, uğraştığımız zorluğa uzun zamandır aradığımız çözümü sağlayamadan sona ermektedir.

Bölüm 9

Zorluğa Dolaşım Süreci Açısından Bakış

Bize göre, Marx'ın çözümlemesindeki kusur, sorunun sadece 'paranın kaynakları' sorunu olarak, yanıltıcı bir şekilde sunulmu-

---

72 **Kapital**, cilt 2, s. 601.

73 İbid., s. 610.

sıdır. Oysa gerçek sorun, mallara ödenen paranın kaynağı sorunu değil, bu mallardan nasıl yararlanıldığı, efektif talep sorunudur. Paraya dolaşım aracı olarak baktığımızda; yeniden üretim sürecini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, kapitalist toplumun parayı ya da onun yerine geçen aracı sadece dolaşım süreci için gereken miktarda harcadığını varsaymamız gerekir. Açıklanması gereken, gerçek ekonomik gereksinmelerin neden olduğu büyük sosyal değişim işlemidir. Kapitalist artı-değerin, biriktirilmeden önce mutlaka para aşamasından geçtiğini hatırlamak önemlidir ama, paranın nereden geldiği bilmecesini çözmek yerine artık-ürüne yönelik ekonomik talebin nereden kaynaklandığını ortaya çıkartmalıyız. Marx'ın bir başka pasajda söylediği gibi:

'... genişletilmiş yeniden üretim olasılığı para olmadan varolmaktadır. Çünkü para, kendi başına fiili yeniden üretimin bir öğesi değildir.'[74]

Marx, değişik bir içerikte, 'paranın kaynakları' ile ilgili sorunun, birikim sorunu açısından çok kısır bir formülasyon olduğunu göstermektedir.

Gerçekte bu sorunla daha önce, dolaşım sürecini incelerken de karşı karşıya gelmişti. Basit yeniden üretimi ele alırken, artı-değerin dolaşımıyla ilgili olarak şöyle sormuştu:

'Ancak, meta sermaye, üretken sermayeye dönüştürülmeden önce, ya da içindeki artı-değer harcanabilmezden önce, paraya çevrilmelidir. Bu amaç için nereden para gelmektedir? Bu soru ilk bakışta zor durmaktadır. Şu ana kadar ne Tooke, ne de bir başkası yanıt getirebilmiştir.'[75]

Marx, o zaman sorunun kaynağına inerken hiç ödün vermiyordu: 'Ciro süresi ne olursa olsun, para-sermaye biçiminde sürülen 500 p.st. değerindeki döner sermaye, toplumun toplam sermayesi, yani kapitalist sınıfın toplam sermayesine karşılık gelmektedir. Artı-değer 100 p.st. olsun. Acaba kapitalist sınıf dolaşıma sürekli olarak 500 p.st. sokarken, nasıl olur da dolaşımdan sürekli olarak 600 p.st. çekmeyi başarabilir?'[76]

Bütün bu, dikkatinizi çekeyim, basit yeniden üretimle ilgilidir. Basit yeniden üretimde artı-değerin tamamı kapitalist sınıf tarafından kişisel tüketim için kullanılmaktadır. O halde soru, daha en baştan şu şekilde konmalıydı: Kapitalistler, (değişken ve değişmeyen sermaye olarak dolaşıma soktukları 500 £'in üzerinde), 100 £'lik artı-değere karşılık gelen miktarda tüketim malını nasıl sağlamaktadırlar? Üretim araçları satın almak ve işçilerin ücretlerini ödemek için kullanılan sermaye biçimindeki 500'ün, aynı anda kapitalistlerin kişisel tüketimi için kullanılamayacağı gayet açıktır. O

---

74 **Kapital**, cilt 2, s. 572.
75 İbid., s. 380-1.
76 İbid., s. 381.

halde, kapitalistlerin kendi artı değerlerini realize etmek için gereksinme duyduğu 100'lük ek para nereden gelmektedir? Bu noktayla ilgili tasarlayabileceğimiz tüm kuramsal oyunlar, Marx tarafından derhal bir yana itilmektedir.

'Bu zorluktan akla yatkın kaçamak yanıtlarla kurtulmaya çalışılmamalıdır.'

'Örneğin : Değişmeyen döner sermayenin herkes tarafından aynı anda yatırıma sokulamayacağı aşikârdır. Bir yandan, kapitalist A, daha önce kullandığı sermayesi para-biçimine girebilsin diye elindeki metaları satarken, müşteri durumundaki B'nin elindeki para-sermaye de A'nın üretmiş olduğu üretim araçları biçimini almaktadır. B, elindeki para-sermayesini üretken biçime sokup, parayı üretim araçları ve işgücüne dönüştürürken; bu para, C-M* şeklindeki her basit satın alma işleminde olduğu gibi, iki yanlı işlevini yerine getirmektedir. Öte yandan, A, parasını üretim araçlarına dönüştürürken, bu araçları C'den satın almakta, C de eline geçen parayla B'ye ödeme yapmaktadır vb. İşlem böylece açıklanmış olmaktadır'.

'Ancak, Metaların Dolaşımı bölümünde incelediğimiz (cilt I, bölüm III) dolaşımdaki paranın miktarına ilişkin hiçbir yasa, üretim sürecinin kapitalist nitelikte olmasından değişikliğe uğramamıştır.'

'O halde, toplumun para biçiminde peşinen ortaya koyacağı döner sermayesi 500 p.st. miktarındadır derken, bu toplamın, değişik üretken sermayeler için nöbetle para fonu işlevi yerine getirmesi nedeniyle, bir yandan peşinen harcandığını, diğer yandan ve aynı anda 500 p.st. den fazla üretken sermayeyi harekete geçirdiğini zaten dikkate almıştık. Bu açıklama şekli, nasıl varolduğu açıklanması gereken paranın, varolduğunu varsaymaktadır.'

'Ayrıca şunlar söylenebilir : Kapitalist A, Kapitalist B'nin biroy sel olarak, üretken olmayan bir şekilde tükettiği malları üretir. Böylece B'nin parası, A'nın meta sermayesini paraya dönüştürür. Aynı para, B'nin artı-değerinin ve A'nın dolaşımdaki değişmeyen sermayesinin paraya dönüştürülmesine hizmet etmektedir. Ancak, bu durumda da, yanıt bekleyen soruların çözümü, çözülmüş gibi varsayılmaktadır : B, gelirinin ödenmesine yönelik parayı nereden almaktadır? Ürününün artık-bölümünü kendi kendisine nasıl paraya dönüştürmektedir?'

'Soru, şu şekilde de yanıtlanabilir : A'nın döner değişken sermayesinden işçilerine sürekli olarak ödemede bulunduğu parçası, dolaşım yoluyla yine sürekli olarak kendisine geri dönmekte ve bunun sadece bir parçası nöbetleşe biçimde sürekli olarak işçilerin ücretlerinin ödenmesine bağlanmaktadır. Harcama ile geri dönüş arasında belli bir zaman geçecek ve bu aralıkta, ücretler için ödenmiş olan para, diğer kullanımlarının yanısıra, artı-değerin paraya dönüştürülmesine hizmet edecektir. Ancak, herşeyden önce biliyoruz

---

* Not : (C - meta, M-Para) T.E.

ki, bu zaman aralığı ne kadar büyük olursa, kapitalist A'nın sürekli olarak yedekte tutması gereken para arzı da o kadar büyük olacaktır. İkinci olarak, işçi parayı harcamakta, karşılığında meta almakta ve artı-değeri, satın aldığı metalar içinde bulunduğu düzeyde paraya dönüştürmektedir. Bu noktada soruna daha derinlemesine girmeden önce, şunu söylemek yeterli olacaktır ki, tüm kapitalist sınıf ve ona bağımlı üretken olmayan kişilerin tüketimi, çalışan sınıfın tüketimi ile birlikte gitmelidir. Çalışan sınıf dolaşıma para sokarken, aynı anda kapitalistler de dolaşıma para sokmalıdırlar ki, artı-değerlerini gelir olarak harcayabilsinler. O halde bu amaç için dolaşımdan bir miktar para çekilmelidir. Bu açıklama, gerekli olan para miktarını azaltacaktır ama, para çekilmesinin gerekliliğini ortadan kaldırmayacaktır.'

'Son olarak şöyle denebilir: Sabit sermaye yatırıma ilk kez sokulduğunda dolaşıma büyük miktarda para girmektedir. Bu para, onu dolaşıma sokan kişi tarafından yıllar süren bir zaman aralığından sonra geri çekilmektedir. Acaba bu meblağ, artı-değerin paraya dönüştürülmesi için yeterli olamaz mı? Bu soruyu, söz konusu sabit sermayenin, onu dolaşıma sokan kişi tarafından olmasa bile, bir başkası tarafından kullanılmış olduğunu, muhtemelen 500 p.st. toplamı içinde yer aldığını söyleyerek yanıtlayabiliriz (500 p.st. gereksinme duyulan yedek fonlar için iddihar oluşumunu da içermektedir). Kaldı ki, sabit sermaye olarak hizmet gören malların satın alınması için ödenen miktarın, bu mallar içindeki artı-değeri ödediği de varsayılmıştır. Zaten temel sorun, bu amaç için paranın nereden geldiğini saptayabilmektedir.'[77]

Bu arada Marx'ın son dokunaklı sözlerine özellikle dikkat çekmek isterim. Marx burada, basit yeniden üretim durumunda bile, artı-değerin, sabit sermayenin dönemden döneme yenilenmesi için oluşturulan iddihar aracılığıyla realize edileceği şeklindeki açıklama girişimlerini öncelikle reddetmektedir. Oysa daha sonra, artı-değerin çok daha zor birikim koşulları altında realize edilmesiyle ilgili olarak, 'akla yatkın kaçamaklıklar' olarak nitelendirdiği türden açıklamaları doğrulamak için birden fazla yol denemektedir.

Ardından oldukça şaşırtıcı bir çözüm gelmekte: 'Genel yanıt zaten verilmiş bulunuyor: x çarpı 1,000 p.st. değerindeki metalar kitlesinin dolaşıma girmesi, bu dolaşımı mümkün kılan para miktarında hiçbir değişiklik yaratmaz. Metalar kitlesinin artı-değer içerip içermediği ve kapitalist yöntemle üretilip üretilmediği de farketmez. Daha farklı bir ifadeyle **ortada sorun yoktur.** Para dolaşımının hızı, vb., diğer tüm koşullar veri olduğunda, x çarpı 1,000 p.st. değerindeki metaların dolaşımı için belli bir miktar para gerekecektir. Bu miktarın büyüklüğü ile değerin ne kadarlık bir bölümünün, metaları doğrudan üretkon kişilerin payına düşeceği konusu birbi-

77 İbid., s. 381-3.

rinden tamamen bağımsızdır. Burada eğer bir sorun varsa, bu genel sorunla çakışmaktadır: Belli bir ülkede, metaların dolaşımı için gereken para nereden gelmektedir?'[78]

Bu, sağlam bir değerlendirme. Bir ülkede, belli miktarda metayı dolaşıma sokmak için gereken paranın kaynağının ne olduğu şeklindeki genel soruya verilecek yanıt, bize artı-değerin dolaşımı için gereken paranın nereden geldiğini de gösterecektir. Para dolaşımı açısından bakıldığında, metaların içerdiği değer yığınının, değişken sermaye, değişmeyen sermaye ve artı-değer olarak ayrılması söz konusu olamaz. Böyle bir ayırım bu bağlamda tamamen anlamsızdır. Konuya para dolaşımı veya basit meta dolaşımı açısından bakıldığında ortada sorun yoktur. Ancak, sosyal yeniden üretimi bir bütün olarak dikkate aldığımızda sorun son derece gerçek bir sorun haline gelmektedir. Ancak bu gerçeklik bizi yeniden basit meta dolaşımına geri götürecek, dolayısiyle anlamsız bir nitelik alacak şekle de sokulmamalıdır. O halde soruyu, artı-değeri gerçekleştirmek için gereken para nereden gelir şeklinde değil, bu artı-değer için tüketiciler nerede şeklinde sormamız gerekir. Hiç kuşku yok, dolaşıma sokmak için ellerinde para olması gereken kişiler bu tüketicilerdir. Biraz önce sorunun varlığını reddeden Marx, tekrar tekrar aynı soruya dönmektedir :

'Şimdi, sadece iki başlangıç noktası vardır : Kapitalist ve İşçi. Bir üçüncü sınıfta yer alan kişiler, hizmetleri karşılığındaki parayı bu iki sınıftan almalıdırlar. Veya, bu parayı, karşılığında bir hizmette bulunmadan sağlıyorlarsa o zaman artı-değerin rant, faiz vb., gibi biçimlerinin sahiplerine ortak olmalıdırlar. Artı-değerin sınai kapitalistin cebinde kalmayıp, başka kişilerce paylaşılması gereğinin önümüzdeki sorunla hiçbir ilgisi yoktur. Sorun, artı-değeri sağlama aldıktan sonra bu paranın nasıl bölündüğü değil, artı-değer elde etmenin nasıl devamlı kılındığıdır. Şu andaki incelememiz açısından kapitalistin, kendi artı-değerinin tek sahibi olduğu düşünülebilir. İşçinin, ikinci çıkış noktası olduğunu söylemiş bulunuyoruz. İşçinin dolaşıma soktuğu paranın ilk çıkış noktası kapitalisttir. İlk aşamada değişken sermaye olarak peşinen yatırılan para, işçi tarafından geçimlik malların satın alınması için harcandığında, ikinci dolaşımından geçmektedir.'

'O halde, kapitalist sınıf, para dolaşımının tek başlangıç noktası olarak durmaktadır. Kapitalistler üretim araçları için 400 p.st. ve işgücü için 100 p.st. gereksinme duyuyorlarsa, dolaşıma 500 p.st. sokarlar. Ancak, artı-değer oranının yüzde 100 olması durumunda, ürünün içinde bulunan artı-değer, 100 p.st. değerindedir. Dolaşıma sürekli olarak 500 p.st. sokarken, dolaşımdan sürekli olarak nasıl 600 p.st. çekebilirler? Hiçbirşey yoktan varolmaz. Kapitalist sınıf bir bü-

---

78 - İbid., s. 383.

tün olarak, dolaşımdan, daha önce dolaşımda olmayan hiçbir şey çekemez.'[79]

Marx, sorun açısından uygun olarak değerlendirilebilecek bir bomba daha patlatmakta. Bu, paranın daha hızlı dolaşması durumunda, daha az miktarda parayla daha büyük miktarda değer dolaştırılabileceği konusudur. Ancak, bu sihir doğal olarak işlemeyecektir, çünkü toplam metalar yığını, belli miktarda pound sterline eşitlendiğinde, dolaşımdaki paranın hızı hesaba katılmıştır. Ancak en sonunda anlamlı bir çözüm görür gibi olmaktayız.

'İlk bakışta gerçekten de çelişkili gibi dursa da, metalar içindeki artı-değerin realize edilmesi işlevini gören parayı dolaşıma sokan, kapitalist sınıfın kendisidir. Ancak, iyice belleyin, bu para, dolaşıma, peşinen ödenmiş para, sermaye olarak sokulmamaktadır. Kapitalist sınıf bunu bireysel tüketimi için harcamaktadır. Kapitalistler, bu para dolaşımının başlangıç noktası olmalarına karşın, parayı ortaya süren kişiler değildir.'[80]

Bu açık ve kapsamlı değerlendirme, sorunun hayali değil, son derece gerçek bir sorun olduğunun kanıtıdır. Bu değerlendirme, soruna, artı-değerin realize edilebilmesi için yeni bir 'para kaynağı' bularak değil, nihai olarak artı-değeri tüketen kişilere parmak basarak bir çözüm getirmektedir. Marx'ın varsayımı çerçevesinde, hala basit yeniden üretim sınırları içindeyiz. Daha farklı bir ifadeyle, kapitalist sınıf tüm artı-değerini kişisel tüketimi için kullanmaktadır. Kapitalistler, artı-değerin tüketicileri olduklarından, işin doğası gereği, artı-değerin doğal biçimi olan tüketim nesnelerine el koyabilmeleri için paraya sahip olmalarında hiç de çelişkili bir durum yoktur. Değişim işleminin dolaşımlı nitelik taşıması, bireysel kapitalistin bireysel artı-değerini, köle işgücü kullanan kişinin tersine, hemen tüketememesi gerçeğinin zorunlu sonucudur. Artı-değerin doğal somut biçimi, böyle bir kullanımı dışlamaktadır. Basit yeniden üretim geçerli olduğu sürece, kapitalistlerin toplam artı-değeri, genel olarak toplam sosyal üretim içinde yer alır. Burada, kapitalist sınıf için, artı-değere karşılık gelecek miktarda tüketim malı; çalışan sınıf içinde değişken sermaye toplamına eşdeğerde tüketim malı bulunmakta, ayrıca tüm bireysel kapitalistlerin değişmeyen sermayesi, eşdeğer miktarda somut üretim araçları tarafından temsil edilmektedir. Hemen tüketilemeyecek nitelikteki bireysel artı-değerlerin, eşdeğer miktarda tüketim malıyla değiştirilebilmesi için çift işlemli meta değişimi gerekmektedir: Önce sahip olunan artık ürün satılmalı, sonra toplumun artık ürününden tüketim malları satın alınmalıdır. Bu iki işlem, sadece kapitalist sınıfın üyeleri arasında, yani bireysel kapitalistler arasında gerçekleşebilir. Bu ise, aracı durumundaki paranın, genel anlamda, kapitalist sınıftan ay-

79 İbid., s. 384-5.
80 İbid., s. 385.

rılmadan, bir kapitalist ile bir başka kapitalist arasında el değiştirmesi anlamına gelir. Basit yeniden üretim, eşdeğerlerin değişimi olduğundan, artı-değerin dolaşımı için her yıl aynı miktarda para yeterli olacaktır. Bunun ötesine giderek sorular yaratmak, aşırı işgüzarlık olacaktır: Kapitalistlerin kendi tüketimlerinin aracılığını yapan para ilk olarak nereden gelmiştir? Oysa, bu soru daha genel bir soruya inmektedir: Üretken yatırım için kullandıkları parçadan ayrı olarak, tüketimleri için daima ellerinde bulundurdukları parçayı da içeren para sermaye, kapitalistlerin eline ilk olarak nasıl geçti? Soru, bu şekilde ortaya atıldığında, 'ilkel birikim' başlığını taşıyan bölümün konusu olmaktadır, çünkü sermayenin tarihsel olarak ortaya çıkışının ele alındığı bu bölüm, dolaşım ve yeniden üretim çözümlemelerinin çerçevesini aşmaktadır.

Gerçek, basit yeniden üretim sınırları içinde kaldığımız sürece, açık ve sarihtir. Burada sorun, başlangıç varsayımlarıyla çözülmüştür. Tüm artı-değerin kapitalist sınıf tarafından tüketilmesi esasına dayanan basit yeniden üretim kavramının kendisi, çözümünü de getirmektedir. Basit yeniden üretim kavramı, bireysel kapitalistlerin artı-değerlerini birbirlerinden satın almaları gerektiğini ima etmektedir.

Marx şöyle demekte: 'Bu durumda, kapitalistlerin ilk artı-değer kendilerine geri dönene kadar dolaşıma soktukları para toplamının, kapitalistin üretip paraya dönüştüreceği artı-değere tam tamına eşit olduğunu varsaymıştık. Bu tek bir kapitalist açısından düşünülmüş keyfi bir varsayımdır. Ancak, basit yeniden üretim varsayımı altında, tüm kapitalist sınıfa uygulandığı zaman da geçerlidir. Tüm kapitalist sınıf ele alındığından, yine varsayımın ifade ettiği gibi, artı-değerin tamamı üretken olmayan bir şekilde tüketilmektedir. Ancak, üretken olmayan bir şekilde tüketilen, sadece artı-değerdir, ilk sermaye stokunun hiçbir parçası değildir.'[81]

Kapitalist esasa dayalı basit yeniden üretim, ekonomi kuramının hayali bir kemiyetidir: Haklılığı, matematikteki $\sqrt{1}$ örneğinden ne daha az ne de daha fazladır, ama o kadar kaçınılmazdır. İşin kötüsü, artı-değerin gerçek yaşamda realize edilmesi, yani genişlemiş yeniden üretim ya da birikim sorununun açıklanmasında hiçbir yardımı olamaz. Marx da çözümlemesini yeniden geliştirdiğinde, ikinci kez aynı şeyi söylemektedir.

Birikim varsa, yani artı-değerin tamamı tüketilmeyip, bir kısmı sermayeye dönüştürülüyorsa, artı-değerin realize edilmesi için para nereden gelecektir? Marx'ın ilk yanıtı şöyledir:

'Herşeyden önce, artan miktardaki üretken sermayenin işlev kazanabilmesi için gereken ek para-sermayeyi realize edilmiş artı-değerin bir bölümü sağlamaktadır. Kapitalistler tarafından dolaşıma sokulacak olan bu bölüm, gelirlerinin para biçiminde değil,

---

81 **Kapital**, cilt 2, s. 387.

para-sermaye biçiminde olmalıdır. Para zaten kapitalistlerin elinde bulunmaktadır. Sadece kullanımı farklıdır.'[82]

Yeniden üretim süreci incelememiz bizi bu açıklama hakkında bilgi sahibi yapmıştı. Açıklamanın hatalarından da en az o kadar haberdarız. Herşeyden önce, getirilen yanıt, basit yeniden üretimden birikime geçişin ilk anını esas almaktadır. Kapitalistler daha dün artı-değerlerinin tamamını tüketmişler ve ellerine artı-değerin dolaşımı için yeterli miktarda para geçmişti. Oysa bugün, artı-değeri çarçur etmektense, bir kısmını 'tasarruf' edip, üretken bir şekilde yatırmaya karar verirler. Somut üretim araçlarının imal edilmiş olduğu koşulu altında, kişisel para fonlarının bir bölümünü lüks malların alımından çekerek farklı bir kullanıma sokmaları, bu kararı gerçekleştirmek için yeterli olacaktır. Ancak, basit yeniden üretimden genişlemiş yeniden üretime geçiş anı sermayenin basit yeniden üretiminden daha az hayali bir durum değildir. Bu nedenle, Marx, hemen şöyle devam etmektedir:

'Şimdi, ek üretken sermayenin yarattığı ek üretim yoluyla dolaşıma ek miktarda meta sokulmaktadır. Bu meta kitlesinin değeri, üretimde kullanılan üretken sermayeye eşit olduğu sürece, ek miktarda meta ile birlikte, bunların dolaşımını mümkün kılacak ek paranın bir kısmı da dolaşıma sokulmaktadır. Bu ek miktarda para, daha önce ek para-sermaye olarak peşinen harcanmıştır ve sermayesi dolaşımını tamamladıktan sonra kapitaliste geri dönecektir. Burada, daha önce karşılaşmış olduğumuz sorun bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Meta biçiminde saklı duran ek artı-değerin gerçekleşmesi için gereken ek para nereden gelir?'[83]

Sorun, bundan daha kesin bir şekilde ortaya konamaz. Ancak çözüm yerine, şaşırtıcı bir sonuç gelmektedir:

'Genel yanıt yine aynı. Metaların toplam fiyatı yükseltilmiştir. Bu, veri miktarda metaın fiyatının artmasından değil, şimdi dolaşımda bulunan metalar kitlesinin, daha önce dolaşımda bulunan metalardan daha fazla olmasından ve bu fazlalığın fiyatlardaki azalma ile dengelenmemesinden kaynaklanmıştır. Daha büyük değerdeki, daha fazla miktarda metaın dolaşımı için gereken ek para, ya dolaşımdaki para miktarında ekonomi sağlanması —ödemelerin dengelenmesi, vb., ya da aynı paranın dolaşımını hızlandıracak türden önlemler alınması— ya da, paranın iddihar biçiminden, dolaşım aracı haline dönüştürülmesi ile sağlanmalıdır.'[84]

Bütün bunlar, şu tür bir açıklama anlamına gelmekte: Gelişen ve büyüyen birikim koşulları altında, kapitalist yeniden üretim süreci, piyasaya, değeri sürekli olarak artan miktarda meta kitlesi sürmektedir. Bu meta kitlesinin dolaşıma sokulabilmesi için daha

---

82 İbid., s. 397.

83 **Kapital**, cilt 2, s. 397.

84 İbid., s. 397-8.

büyük miktarlarda paraya gerek vardır ve bu artan para gereksinimi, şu ya da bu şekilde bulunmalıdır. Bütün bunlar kendi içinde hiç kuşku yok anlamlı ve doğrudur ama sorun çözüm getirilmeden sadece uzaklaşsın istenmektedir.

Ya o, ya bu! Eğer kapitalist ekonomide toplam sosyal üretimi, sadece belli değerdeki meta kümeleşmesi ya da yığını olarak düşünürsek, birikim koşulları altında da bu yığını sadece daha büyük değerde bir homojen meta kitlesi olarak görürüz. Bu durumda, değer yığınının dolaşımını sağlamak için belli miktarda para gerekecek, değer yığını artıyorsa ve bu artış para dolaşımının hızlanmasıyla ya da meta trafiğinde ekonomi sağlanarak dengelenemiyorsa, para miktarının da büyümesi gerektiğinden başka bir açıklama getirmemize gerek yok. Böylelikle, ilk paranın nereden geldiği şeklindeki nihai soru da Marx'ın reçetesiyle yanıtlanabilir: Altın madenlerinden. Ancak bu, olaylara olsa olsa basit meta dolaşımı açısından bir bakış tarzıdır. Ama bu durumda ortaya basit yeniden üretimde hiç yeri olmayan, değişken ve değişmeyen sermaye ya da artı-değer gibi kavramlar getirmeye gerek yoktur. Bu kavramlar özünde sermaye dolaşımı ve sosyal yeniden üretimle ilgilidir. Sosyal artı-değerin önce basit, sonra genişlemiş yeniden üretim koşulları altında gerçekleştirilmesi için gereken para kaynağını araştırmaya da gerek yok. Basit meta dolaşımı altında, bu tür bilmecelerin anlamı ya da değeri yoktur. Ancak bir kez bu soruları ortaya atıp, sermayelerin dolaşımı ve yeniden üretiminin incelenmesi yolunu hazırlarsak, o zaman bu gibi sorunların yer almadığı, dolayısiyle hiçbir çözüm bulunamayacak basit meta dolaşımı çerçevesine sığınamayız. Burada bulunacak bir yanıt yoktur ki, sorun hiçbir zaman varolmamıştır ya da, zafer edalarıyla çoktan çözülmüştür diyelim. Öyle görünüyor ki Marx, bütün bu zaman zarfında, sorunu yanlış bir açıdan ele almıştır. Artı-değeri realize etmek için gereken paranın kaynağının ne olduğunu sorarak, hiçbir akılcı amaca hizmet edilemez. Sorun, daha ziyade talebin nereden geleceğidir artı-değer için efektif talep bulabilmektedir. Eğer sorun baştan bu şekilde konmuş olsaydı, çözülüp çözülemeyeceğini göstermek için uzun uzadıya başka yollara sapmaya gerek duyulmazdı. Konu, basit yeniden üretim esasına göre gayet basittir: Tüm artı-değer kapitalistler tarafından tüketildiğine, müşterileri kapitalistler oluşturduğuna ve sosyal artı-değere yönelik talep kapitalistlerden geldiğine göre, bunların elinde, artı-değerin dolaşımı için gereken para da bulunmalıdır. Oysa, birikim koşulları altında, yani artı-değerin bir kısmının sermayeye dönüştürüleceği koşulu altında, artı-değerin tamamının kapitalistler tarafından realize edilemeyeceği, **ex-hypothesi** ortadadır. Eğer sermayeye dönüştürülen artı-değerin realize edilmesi gerekiyorsa, bunun gerçekleştirilebilmesi için ortada yeterli miktarda para olması gerektiği doğrudur. Ancak bu paranın tamamının kapitalist sınıfın cüzdanından çıkması tamamen

olanaksızdır. Kapitalistlerin elinde, **in abstracto** para dahi olsa, birden birikime girdik diye, bunların kendilerinin artı-değerini satın alması düşünülemez. Peki ama, sermayeye dönüştürülmüş artı-değeri içeren metalara yönelik talep, kapitalistler dışında kimden gelebilir?

'Varsayımımıza göre —kapitalist üretimin genel ve özgül egemenliği altında— kapitalistlerin yanısıra, çalışan sınıftan başka bir sınıf yoktur. Çalışan sınıfın satın aldığı, ücretlerinin toplamına, yani tüm kapitalist sınıfın peşinen harcadığı değişken sermaye toplamına eşitti.'[85]

O halde işçiler, sermayeye dönüştürülen artı-değerin realize edilmesinde, kapitalist sınıftan daha az olanağa sahiptirler. Kapitalistlerin biriktirip, peşinen yatırdıkları sermayeyi geri alabilmeleri için, artı-değeri birisinin satın alması gerekmektedir. Ancak, kapitalistlerle işçiler dışında, müşteri düşünemiyoruz. 'Kapitalist sınıfın tamamı, bu koşullar altında nasıl para biriktirebilir?'

Artı-değerin, toplumdaki yalnızca iki sınıfın dışında realize edilmesi imkansız gibi görünmekle birlikte kaçınılmaz durmaktadır. Sermaye birikimi kısır bir döngüye yakalanmıştır. **Kapital**'in ikinci cildi hiçbir çıkış yolu sunmamaktadır.

Eğer Marx'ın **Kapital**'inin, bu önemli sermaye birikimi sorununa neden çözüm getirmediğini soruyorsak herşeyden önce ikinci cildin tamamlanmış bir bütün olmadığını, yarıda kalmış bir el yazması olduğunu aklımızdan çıkarmamalıyız.

İkinci cildin öncelikle son bölümlerinin dış görünüşü, bunların, okuyucuyu aydınlatmaya hazır sonuçlar olmak yerine, yazarın kendi görüşlerine açıklık kazandırmak amacını taşıyan notlar şeklinde olduğunu kanıtlamaktadır. Bu gerçek, bunu en iyi bilen kişi, ikinci cildin editörlüğünü yapan Freidrich Engels tarafından bolca belgelenmiştir. Engels, ikinci cilt için yazdığı girişte, Marx'ın bu cildin temelini oluşturan ön çalışmalarıyla, el yazmalarının ne durumda olduğunu ayrıntılarıyla anlatmaktadır:

'Marx'ın ikinci cildin esasını oluşturmak üzere bıraktığı el yazmalarının sadece sayımı-dökümü bile, büyük iktisadi buluşlarını yayınlamadan önce, en ince ayrıntılara inme çabasında görülmemiş bir dürüstlük ve hoşgörüsüz bir özeleştiri benimsediğini kanıtlamaktadır. Bu özeleştiri, ele aldığı konuyu içerik ve biçim yönlerinden sunuşunun, aralıksız çalışma ile genişlettiği ve sürekli olarak genişleyen ufkuna ayak uydurabilmesine izin vermiyordu.'

'Malzeme ... aşağıdaki parçalardan oluşmaktadır: İlki, «Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, 23 bölümde 1,472 quarto sayfa tutmaktadır ve 1861 Ağustos'u ile 1863 Haziran'ı arasında yazılmıştır. Bu ilk cilt, 1859 yılında Berlin'de yayınlanan ve aynı isimdeki ça-

---

85 **Kapital**, cilt 2, s. 401.

lışmanın devamıdır. ... Bu elyazması yararlı olmasına karşın, İkinci Cildin bu baskısında kullanılamadı.'

'Zaman sırası içinde daha sonra Üçüncü Cildin el yazmaları gelmektedir....'

'Birinci cildin yayınlanmasından sonraki dönemi temsil eden ve zaman sırası içinde bir sonra gelen malzeme, Cilt II için hazırlanmış dört el yazmasıdır. Bunlar Marx tarafından I-IV şeklinde numaralanmıştır. Elyazması I (150 sayfa), şimdi cilt II'de yer alan sorunların, bölük pörçük de olsa, ilk defa bağımsız olarak irdelendiği elyazmasıdır, muhtemelen 1865 veya 1867'de yazılmıştır. Bu elyazması da bu baskı için uygun değildi. Elyazması III, kısmen, Marx'ın, çoğunluğu, Cilt II'nin ilk bölümü ile ilgili alıntı ve yorumlarını kapsayan elyazmalarıyla ilgili iktibas ve referansları, kısmen de, öncelikle Adam Smith'in sabit ve döner sermaye ile kârların kaynağına ilişkin görüşlerinin eleştirisi gibi, özel noktalara yönelik ayrıntıları içermekte, ayrıca III'ncü Cilt'i ilgilendiren, artı-değer oranının, kâr oranıyla ilişkisi konusunun tartışmasından oluşmaktadır. Referanslar, yeni pek az şey getirdiğinden ayrıca Cilt II ve Cilt III'e yönelik ayrıntılar da, daha sonra yapılan gözden geçirmeler boyunca değersiz hale geldiğinden, büyük ölçüde bir yana bırakılmıştır. Elyazması IV, Cilt II'nin birinci ve ikinci kısımlarının ilk bölümlerinin, baskıya hazır ayrıntılarıdır ve uygun yerde kullanılmıştır. Bu Elyazmasının, ikinci elyazmasından önce yazıldığı anlaşılmaktadır, ancak biçim açısından daha bir bütünlük taşıdığından bu cildin uygun yerinde, yararlı bir şekilde kullanılabilmektedir. Benim bunu Elyazması II'den sadece birkaç tamamlayıcı parça oklomom gerekiyordu. Dördüncü elyazması, Cilt II'nin hemen hemen tamamlanmış tek ayrıntılı elyazmasıdır ve 1870 tarihini taşımaktadır. Hemen duyurayım, son gözden geçirme notlarında gayet açık bir şekilde şöyle denmekte: «İkinci ayrıntılar, temel olarak kullanılmalıdır».

'1870'den sonra, büyük ölçüde kötü sağlık koşulları nedeniyle çalışmada bir kesilme daha var. Marx bu zamanı onun ağırlıklı alışılagelmiş şekilde kullandı: Demek istediğim, tarım ekonomisi ve özellikle Rusya'da tarım koşulları, para piyasası ve bankacılık kuruluşları ve son olarak Jeoloji ve Fizyoloji gibi doğal bilimlerle uğraştı. Bağımsız matematik çalışmaları da bu dönemin pekçok elyazmasında geniş yer tutar. Marx, 1877'nin başında, yaşamının en çok tercih ettiği konusundaki çalışmalarına yeniden başlayabilecek kadar iyileşmişti. 1877'nin başında, yukarda bahsettiğimiz dört elyazmasından alınan referans ve notlarla, Cilt II'nin yeni bir ayrıntısına başlandığı ve Elyazması V'in (56 folio sayfa) bu çalışmanın girişini temsil ettiği dikkati çekiyor. İlk dört bölümden oluşan bu elyazması tam anlamıyla bitirilmemiştir. Temel noktalar, dipnotlarda ele alınmaktadır. Malzeme, elemekten ziyade bir araya getirilmektedir. Ancak çok önemli birinci bölümün tamamlanmış en son şeklidir. Bu bölümü baskıya hazırlamak için ilk girişim Altıncı Elyaz-

masında yapılmıştır (1877 Ekim sonrası ve 1878 Temmuz öncesi). 17 quarto sayfadan meydana gelen bu elyazması ilk bölümün büyük bir kısmını içerir. İkinci ve son girişim, 2 Temmuz 1878 tarihli, 7 folio sayfadan meydana gelen VII numaralı elyazmasıdır.

'Marx bu sıralar, sağlığı açısından tam anlamıyla bir devrim olmadığı takdirde, ikinci ve üçüncü cildi kendisini tatmin edecek şekilde asla tamamlayamayacağını anlamış görünmektedir. Elyazmaları V-VIII, aşırı sıklıkta ihmal edilen ve kendisini zayıf düşüren fiziksel koşullar karşısında verdiği zorlu mücadelenin izlerini taşımaktadır. Birinci bölümün en zor kısmı, Beşinci Elyazmasında bir kez daha ele alınmıştır. Birinci bölümün geriye kalan kısmı ve 17'nci kısım dışında ikinci bölüm, büyük kuramsal zorluklar getirmemiştir. Ancak, yeniden üretim ve sosyal sermayenin dolaşımını ele alan üçüncü bölüm, büyük ölçüde gözden geçirilmesi gereken şekildedir. Yeniden üretim konusunun ikinci elyazmasında, önce, yeniden üretimin gerçekleştirilmesinde aracılık yapan dolaşıma değinilmeden ele alındığına; aynı sorunun dolaşım yönüyle daha sonra incelendiğine işaret etmek gerekir.

Marx bu kısmı tamamen kaldırıp, konuyu, kavramış olduğu daha geniş çerçeveye uyacak şekilde yeniden kurma amacındaydı. Bu amaç, hepsi hepsi 70 quarto sayfa tutan Sekizinci elyazmasını gerekli kıldı. Bunu, İkinci Elyazmasından alınma paragraflar çıkartıldıktan sonra baskıya verilmiş Üçüncü bölüm ile kıyasladığımızda, Marx'ın bu kadarcık sayfaya ne kadar çok şey soktuğu görülmektedir.

'Sekizince Elyazması da, konunun sadece ilk sunuluşu niteliğindedir. Temel amaç, İkinci elyazmasında ortaya konmayan yeni görüşleri incelemek ve geliştirmektir. Hakkında söylenecek yeni birşey olmayan noktalar ise ihmal edilmiştir. İkinci Bölümün, Üçüncü Bölüm için de az çok geçerli olan 17'nci kısmının önemli bir parçası da aynı anda tartışmaya sokulmakta ve genişletilmektedir. Mantıksal silsile sık sık kesilmiş, bazı yerlerde konunun değerlendirilmesi eksik bırakılmış ve özellikle sonuç çok bölük pörçük kalmıştır. Ancak Marx bu konu üzerinde söylemek istediğini mümkün olan en yalın şekilde ifade etmiştir.'

'Marx'ın ölümünden az önce kızı Eleanor'a söylediği üzere, benden «birşeyler yapmam» istenen İkinci Cildin malzemesi budur.'[86]

Engels'in böyle bir malzemeden 'yaptığı birşeyler' karşısında sadece hayranlık duyulur. Ancak bu ayrıntılı alıntı, önümüzdeki sorun açısından, Marx'ın bıraktığı el yazmalarının İkinci Cildi meydana getiren ilk iki bölümünün (Para ve Meta-Sermaye Dolaşımı Üzerine ile Dolaşımın Nedenleri ve Sermaye Döngüsü) dışındaki bölümlerin baskıya hazır olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir. Toplam sermayenin yeniden üretimini ele alan üçüncü bölüm Marx'ın kendisinin, 'büyük ölçüde gözden geçirilmesi gereken' şek-

---

86 **Kapital,** cilt 2, s. 8ff.

linde değerlendirdiği bölük pörçük parçaların bir derlemesidir sadece. Oysa önümüzdeki konu açısından birincil önem taşıyan bölüm, 'Birikim ve Genişlemiş Yeniden Üretim Üzerine 'adlı 21'nci bölümdür. Bu bölüm tüm kitabın tamamlanmış olmaktan en uzak bölümüdür. Hepsi hepsi otuzbeş basılı sayfadan meydana gelen bu bölüm, çözümlemenin tam ortasında kopmaktadır.

Bu dışsal koşullar yanısıra, bir başka çok önemli nokta getireceğiz. Marx'ın sosyal yeniden üretim süreci araştırması, gördüğümüz gibi Adam Smith'in, tüm metaların fiyatının v+s'den meydana geldiği şeklindeki yanlış doktrininden ve daha pekçok nedenle sonuçsuz kalan çözümlemesinden yola çıkmaktadır. Bu dogmaya karşı giriştiği polemik, Marx'ın yeniden üretim sürecine ilişkin tüm çözümlemesine egemen olmuştur. Marx tüm dikkatini, toplumun toplam sermayesinin, sadece çeşitli gelir kaynaklarının tamamını kapsayacak şekilde tüketime gitmediğini, toplam sermayenin aynı zamanda değişmeyen sermayenin yenilenmesine hizmet ettiğini kanıtlamaya vermiştir. Bu doğrultudaki bir akıl yürütme için en katıksız kuramsal biçimi genişlemiş yeniden üretim değil, basit yeniden üretim sağlamaktadır. Marx, yeniden üretimi, tam tersinden, yani artı-değerin tamamının kapitalistler tarafından tüketildiği varsayımından başlayarak ele alma eğilimindedir. Tüm çalışması boyunca Adam Smith'e yönelik saldırılara, değişik açılardan tekrar tekrar dönmesi, Marx'ın çözümlemesinin bu polemikten ne kadar etkilendiğini kanıtlamaktadır. Daha birinci ciltte, aşağıdaki sayfalar buna ayrılmıştır : Cilt I, Kısım 7, bölüm 24, (2), s. 588-602 ve Cilt 2, s. 417-56, s. 473, s. 504-8, ve s. 554f.

Marx, toplam yeniden üretim sorununu Üçüncü ciltte bir kez daha ele alır ve en baştan, Smith'in ortaya koyduğu problemo dalar, 49'uncu bölümün tamamını ve 50'nci bölümün büyük bir kısmını (s. 968-92 ve 992-1022) buna ayırır. Son olarak **Theorien über den Mehrwert**'de, Smith'in dogmasına karşı ayrıntılı polemikler buluruz : Birinci ciltte s. 164-253, İkinci ciltte s. 92, 95, 126, 233 ve ikinci cilt, ikinci kısımda s. 262. Marx, değişmeyen sermayenin, toplam sosyal üretimle yenilenmesi konusunu, yeniden üretimin en zor ve en önemli sorunu olarak gördüğünü tekrar tekrar vurgulamakta ve öne çıkartmaktadır.[87] Bu nedenle, artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi için realize edilmesi yani birikim sorunu geriye itilmiş, sonunda Marx bu konuya neredeyse değinmemiştir.

Bu sorun, kapitalist ekonomi açısından, son derece önemli olduğundan, burjuva iktisatçılarının konuyu tekrar tekrar ele almaları şaşırtıcı değildir. Kapitalist ekonomi açısından can alıcı nitelik taşıyan ve sermaye birikiminin pratikte mümkün olup olmadığına ilişkin bu soruyla mücadele etme girişimlerine, iktisat kuramı tarihinde sık sık rastlanmaktadır. Şimdi Marx'dan önce ve sonra bu soruyu çözmeye yönelik tarihsel çabalara dönüyoruz.

---

87 Bkz. örn., **Kapital**, cilt 2, s. 430, 522 ve 529.

Kısım 2

Sorunun Tarihsel Açıklaması

Sismondi ve Malthus'a Karşı
Say - Ricardo - Maccullоch

Bölüm 10
Sismondi'nin Yeniden Üretim Kuramı

İngiltere'de 1815 ve 1818 — 19 yıllarında yaşanan bunalımların etkileri, burjuva iktisatçılarının kafasında, kapitalist düzenin ilahi niteliği konusunda ilk kez ciddi kuşkular duyulmasına yol açtı. Oysa bu bunalımlar hem kısa erimliydi, hem de dışsal koşulların sonucuydu. Bu ilk bunalımlara kısmen, Napolyon'un Avrupa'yı abluka altına almasının İngiltere'yi bir süre için Avrupa pazarlarından koparması, bunun da bazı Avrupa ülkelerinde iç sanayinin büyük ölçüde gelişmesine yaraması neden olmuştur. Buna ek olarak, Avrupa uzun süreli savaşlar nedeniyle maddi yönden tükenmiş olduğundan, abluka kaldırıldığında, İngiliz ürünlerine talep beklendiği kadar olmamıştı. Yine de, bu ilk bunalımlar çağdaş dünyaya, tüm sosyal düzenlerin en iyisinin kötü yönlerini göstermeye yetti. Hiçkimse birşey satın alamazken pazarların dolup taşması, mağazaların mallarla tıka basa dolması ve sık sık rastlanan iflaslar, —öte yandan çalışan kitlelerin gözler önüne serilen yoksulluğu— ilk kez bütün çıplaklığı ile kuramcıların gözüne çarpıverdi. Bu kuramcılar o güne kadar burjuva **laissez - faire**'nin güzel uyumunu, hıristiyanlık örneği yaymaya çalışmışlar, tüm perdelerden övgü şarkıları söylemişlerdi. Oysa şimdi, tüm ticaret haberleri, süreli yayınlar ve soyyahların notlarında, İngiliz tüccarlarının uğradığı kayıplardan söz ediliyordu. İngilizler, İtalya, Almanya, Rusya ve Brezilya'da, mota

1

stoklarını yüzde 25 ilâ yüzde 33 — arasında değişen oranlarda za-

3

rarla elden çıkarttılar. 1818'de, Ümit Burnunda yaşayanlar, mağazaların Avrupa malları ile dolup taşmasından, bunlara Avrupadakinden daha düşük fiyat konmasına rağmen satılamamalarından yakınıyorlardı. Kalküta'dan da benzer şikayetler geliyor, Yeni Hol

landa'ya gönderilen tüm mallar İngiltere'ye iade ediliyordu. O sıralar, Amerika Birleşik Devletleri'ni dolaşan bir seyyah, şöyle yazmaktaydı: 'Bu dev ve zengin kıtada, dükkan sahiplerinin müşteri çekmek için uzun erimli krediler, her türlü ödeme olanağı, taksitli ödeme ve aynî ödeme gibi türlü çeşitli kolaylıklar sağlamasına karşın, satış için sergilenen metaların miktarının, müşterilerin satın alma olanaklarının çok ötesinde olmadığı ne tek bir kasaba ne de köy vardı.' İngiltere, aynı sırada kendi işçilerinin umutsuz haykırışlarını duymaktaydı. 1820 yılında **Edinburgh Review**,[88] Nottingham dokumacılarının aşağıdaki şikayetlerinin yer aldığı bildirgesine atıfta bulunmaktaydı:

'Günde 14 ilâ 16 saat çalışarak, eşlerimiz ve ailelerimize bakmak için haftada 4s. ilâ 7s. kazanıyoruz. Şunu da belirtmek isteriz ki, bir zamanlar İngiliz'in sofrasını donatan sağlığa yararlı gıdaları şimdi ekmek, su ya da patates ve tuzla ikame etmiş olmamıza rağmen, yoğun bir işgünü ardından açlık feryatlarını dindirmek için hemen yatağa girmekte ve çocuklarımızı da akşam yemeği yedirmeden yatırmaktayız. En ciddi bir şekilde belirtiriz ki, son onsekiz ay içinde açlığın ızdırabını duymamanın ne demek olduğunu pek az yaşadık.'[89]

İngiltere'de Owen ve Fransa'da Sismondi, hemen hemen aynı anda kapitalist toplumu ağır bir şekilde suçlamak üzere seslerini yükselttiler. Owen, pratik bir İngiliz ve önemli bir sanayi merkezinde yaşayan bir kişi olarak, geniş kapsamlı sosyal reformlara gidilmesinin sözcüsü haline gelirken, küçük burjuva İsviçreli, varolan sosyal düzen ve klasik iktisadın kusurlarına getirdiği genel suçlamalar içinde, bir anlamda kendisini kaybetmektedir. Ancak burjuva iktisadı açısından Sismondi, verimli pratik çabaları doğrudan proletaryayı ilgilendiren Owen'a kıyasla, çok daha çetin bir cevizdi.

---

88 Bir eski milletvekilinin, **Observations on the Injurious Consequences of the Restrictions upon Foreign Commerce, London**, 1820 (**Edinburgh Review**, cilt Ixvi, s. 331 ff.) adlı makaleyi değerlendirme yazısından: Aşağıdaki bölümlerin alındığı, Serbest Ticaret yanlısı bu ilginç yazı, İngiltere'deki işçilerin genel durumunu en kasvetli renklerle çizmekte. Yazı, aşağıdaki gerçekleri sunmaktadır: 'Büyük Britanya'daki imalatçı sınıflar,... refah ve zenginlikten, birdenbire aşırı yoksulluk ve sefalete itilmişlerdir. Geçen parlamentonun bir oturumunda, Glasgow ve çevresinde, dokuma işçilerinin aldığı ücretin, en yüksek düzeyindeyken haftada 25s. veya 27s. olduğu, bunun 1816'da 10s., 1819'da, insanı sadece öldürmeyecek 5-6s. veya 6s. düzeyine indirildiği belirtildi. Ücretler, o günden buyana önemli düzeyde artırılmamıştır.' Aynı kanıta göre, Lancashire'da dokuma işçilerinin haftalık ücreti, günde 15 saatlik çalışma üzerinden 6s. ilâ 12s. dir. Yarı aç çocuklar haftada 2s. ilâ 3s. düzeyinde ücret için günde 12 ilâ 16 saat çalışmaktadır. Yorkshire'da çekilen ıstırap, nasıl katlanılabiliyor bilinmez ama daha da büyüktür. Yazar, Nottingham'daki dokumacıların bildirisiyle ilgili olarak, koşulları kendisinin araştırdığını belirtiyor ve bu koşulların, işçilerin bildirisinde 'en ufak bir şekilde abartılmadığını' söylüyor.

89 İbid., s. 334.

Sismondi, getirdiği toplumsal eleştirinin itici gücünün, İngiltere'den ve bu ülkenin karşı karşıya kaldığı özellikle ilk bunalımdan kaynaklandığını ayrıntılarıyla anlattı. Sismondi, **Nouveaux Principes d'Economie Politique On De La Richesse Dans Ses Rapports Avec La Population,**[90] adlı kitabının ikinci baskısında, yani kitabın 1819 yılında yayınlanmasından sekiz yıl sonra şöyle yazmaktaydı:

'Yeni baskıyı hazırlama uğraşını İngiltere'de tamamladım. İngiltere, en ünlü Ekonomi-Politik bilimcilerini çıkartmıştır: Bu bilim, şimdi bile artan bir gayretle geliştirilmektedir. ... İngiltere'deki sistem, uzun zamandır, genel rekabet ya da daima daha ucuza üretmek sistemi olmuştur. Ben tehlikeli gördüğüm bu sisteme karşı çıktım. Bu sistem, dev adımlarla ilerleyebilmek için imalat yoluyla üretimi kullanmış, ancak zaman zaman imalatçıları korkunç sıkıntılar içine sokmuştur. Görüşlerimi gözden geçirmek ve gerçeklerle karşılaştırmak için, zenginliğin çırpınmalarının yaşandığı yerde olmam gerektiğini düşündüm. —İngiltere çalışması, benim «Yeni İlkeler»deki görüşlerimi doğruladı. Sanki dünyanın geri kalan kısmının ders alması için yapılan büyük bir deneyin uygulandığı bu şaşırtıcı ülkede, yaşamın tadı azalırken üretimin arttığını gördüm. Burada, filozoflar dahil ulusun tamamı, zenginlik artışının, ekonomi politiğin amacı değil, herkese mutluluk getirmenin aracı olduğunu unutmuş görünüyor. Her sınıfta bu mutluluğu bulmaya çalıştım ama hiçbir yerde bulamadım. Yüksek İngiliz aristokrasisi, gerçekten de diğer ülkelerde görüleni çok gerilerde bırakan bir zenginlik ve lüks düzeyine varmış bulunuyor. Ancak bunu diğer sınıfların pahasına elde etmiş görünen aristokrasi, refahtan zevk almıyor. Güvenlik yok ve her ailede bireylerin çoğunluğu, bolluk yerine yoksullukla karşı karşıya. ... Bu ünvanlı ve ünvansız aristokrasinin altında, ticaretin ayrıcalıklı bir yer tuttuğunu görüyorum. Ticari kuruluşlar, dünyayı kucaklayıp, şubeleriyle kutuplarda buzlara ve okyanuslarda sıcağa göğüs gererken, Borsa'da buluşan önde gelen ticaret adamları, binlerce liraya para demiyorlar. Aynı anda Londra caddelerinde ve diğer büyük İngiliz kentlerindeki mağazalarda, tüm dünyanın tüketimine yetecek miktarda mal sergileniyor.— Peki ama bu zenginlik, İngiliz tüccarına, beklenen mutluluğu getirmiş mi? Hayır: Hiçbir ülkede iflaslar bu kadar sık değil, hiçbir yerde bir İmparatorluk ya da Cumhuriyeti ayakta tutmaya yetecek büyüklükteki dev servetler, bu kadar çabuk devrilmiyor. Herkes, işin durgunluğundan, zor olduğundan, kazanç getirmediğinden şikayet ediyor. İki korkunç bunalım, birkaç yıl içinde bankacıların bir kısmını mahvetmiş, tüm İngiliz imalatçılarını perişan edivermiş. Aynı sırada çiftçileri yıkıma uğratan bir başka bunalımın yankıları imalatçılara kadar uzanmış. Öte yandan ticaret ulaştığı, dev boyutlara karşın, şanslarını denemek isteyen gençlere iş veremez olmuş. Top

---

90 Paris, 1872.

lumun üst ve alt kademelerinde heryer doldurulmuş. Çok sayıda insan, emeğinin karşılığını alamadan boş yere hizmet veriyor. —Acaba, kaydettiği maddi ilerlemeleri gözden kaçmayan bu ulusal zenginlik fakirlerin yararına mıdır? Hayır, değil. İngiliz halkı şu anda rahat ve güvenden yoksun. Artık küçük mülk sahibi yok, bunlar gündelik işçi olmak zorunda bırakılmışlar. Kasabalarda hemen hemen hiç zanaatçı ya da bağımsız küçük iş sahibi kalmamış; sadece imalatçılar var. Sistemin yarattığı bir sözcüğü kullanırsak, ameleler, kalıcı bir işe sahip olmanın ne demek olduğunu bilmiyorlar. Amele sadece ücret alıyor ve bu ücret tüm yıla yetmeyeceği için, hemen her yıl yoksulluk ödeneği dileniyor.— Bu zengin ülke, sahip olduğu tüm altın ve gümüşü satıp, bozuk paradan vazgeçmeyi ve tamamen kağıt paraya dayanmayı ekonomik bulmuş. Böyle davranarak, kendisini, bozuk paranın en kıymetli avantajı, değer istikrarlılığından gönüllü olarak yoksun kılmış. Taşra bankalarının banknotlarını kullananlar, hergün bankacıların salgına tutulmuş gibi iflas etmelerinin, kendilerini yıkıma uğratması tehlikesi ile karşı karşıyalar. Devlet, her bireysel servet örneğinde olduğu gibi, bir işgal ya da devrimin, merkez bankasının saygınlığını zedelemesi olasılığının yaratacağı sarsıntılara açık. İngiliz ulusu, tarımda fazla el emeği isteyen ekim biçimlerinden vazgeçmeyi daha ekonomik bulmuş ve geçimini topraktan sağlayanların yarısının işine son vermiş İngiltere, işçilerini buharlı makinelerle değiştirmeyi de yine daha ekonomik bulmuş... kasabalarda amalelerin işine son vermiş. Yerlerini elektrikli dokuma tezgahlarına bırakan dokumacılar, şimdi kıtlıkla karşı karşıya. İngiltere, tüm çalışanlara sadece varolmalarına yetecek, mümkün olan en düşük ücreti vermeyi daha ekonomik bulmuş. Artık, ayaktakımı olmaktan başka hiçbirşey olamayan bu çalışanlar, büyüyen aileye yeni bir fert eklenmesinin neden olduğu daha büyük sefalete gömülmekten korkmaz olmuşlar. İngiltere, İrlandalıları patatesle besleyip, paçavralarla giydirmeyi daha ekonomik bulmuş. Şimdi her gemi, İngilizlerden daha aza çalışan, onları işlerinden atan, alay alay İrlandalı getirmekte. Bu dev zenginlik birikiminin meyvesi nedir? Bu zenginlik, her sınıfın keder, mahrumiyet ve tamamen yok olma tehlikesinden pay almasından başka bir etki yaratmış mıdır? Şeyler için insanları unutan İngiltere. amacı araçlara kurban etmemiş midir?'[91]

Bu kitabın yazılmasından yaklaşık yüzyıl önce, kapitalist toplumu yansıtan bu ayna, doğrusu son derece berrak ve kapsamlıdır. Sismondi, burjuva ekonomisinin hassas noktalarından herbirine parmağını basmakta: Küçük iş yerlerinin mahvolması, kırsal alanlardan kopma, orta sınıfın proletaryalaştırılması, işçilerin fakirleşmesi, işçinin yerini makinenin alması, işsizlik, kredi sisteminin tehli-

---

91 İkinci baskıya önsöz. **Political Economy and the Philasophy of Government** içinde, çeviren M. Mignet, (London, 1847), s. 114ff.

keleri, sosyal düşmanlıklar, güvencesiz bir varoluş, bunalımlar ve anarşi. Sismondi'nin sert ve kesin bir şekilde ifade ettiği kuşkular, İngiltere'de MacCulloch, Fransa'da Say'in va'zettiği kayıtsız iyimserlik ve tembelce uyuma tapma şeklindeki, her iki ülkede de tutulmaya başlayan düşüncelere karşı, tiz bir itiraz oluşturdu. Aşağıdaki türden ifadelerin, ne kadar derin ve acı bir iz bırakacağını görmek zor değil :

'Ancak başkalarının emeği ile satın alındığı takdirde lüks olabilir. Yorulmak bilmeden çalışanlar, süs eşyaları değil, sadece yaşamın en temel gereklerini almak için çalışmak zorundadırlar.'[92]

'Makinenin bulunması, insanın kapasitesini genişletmesi açısından, insanlık için bir mükafattır ama sağladığı yararlar hakça paylaştırılmadığından fakir için bir kırbaç haline getirilmiştir.'[93]

'Emek istihdam eden bir işverenin kazancı, zaman zaman, çalıştırdığı işçiyi soymaktan başka birşey değildir. Kazancı, maliyetin altında çok üretim yapmasından değil, tüm maliyetleri kendisinin karşılamamasından; emekçiye, çalışmasının karşılığını ödemeye razı olmamasından gelir. Böyle bir sanayi, toplumsal bir beladır. Çünkü işi yapanları aşırı yoksulluğa iterken, işi yönetenlere, sermayelerinin karşılığı olarak kâr garanti etmektedir.'[94]

'Ulusal geliri paylaşanlar arasında bir grup, gelirden her yıl yeni emek sunarak pay alma hakkına sahip olurken, diğer bir grup, eski bazı girişimlerin sonucu olarak, kalıcı haklar elde etmişlerdir. Bu oranların daha avantajlı hale gelmesine yol açmıştır.'[95]

'Nasıl ki biz şimdiden, çalışan sınıfları köleliğe indirgeyen ulusları, barbar olarak kınıyorsak, zaman gelecek bizden sonraki nesiller de bizi, çalışan sınıfları tamamen güvencesiz bıraktığımız için barbar olarak suçlayacaklardır.'[96]

Sismondi'nin eleştirileri, konunun en temeline inmekte. Kapitalist zenginleşmenin açıklamış olduğu karanlık yönlerini bir geçiş döneminin geçici aksaklıkları şeklinde sunarak ödün verilmemeli, konudan sapılmamalıdır. İncelemelerini, Say'a karşı, sert bir yanıtla sonuçlandırmakta :

'Yedi yıldır, sosyal organizmanın hastalığına işaret ettim ve yedi yıldır bu hastalık sürekli olarak ilerledi. Bu uzun ıstırabı, sadece değişime eşlik eden bir sürtüşme olarak göremem. Yaşadığımız kötülüklerin, düzenimizdeki aksaklıkların sonucu olduğunu ve muhtemelen sona ermeyeceğini, gelirin kaynağı sorununa giderek yaklaşmakta olduğumuzu sürekli olarak gösterdiğime inanıyorum.'[97]

---

92 **Nouveaux Principes**... (2'nci baskı), cilt 1, s. 79.
93 İbid., s. xv.
94 İbid., s. 92.
95 İbid., s. 111-12.
96 Op. cit., cilt 2, s. 435.
97 İbid., s. 463.

Klasik iktisada karşı getirdiği eleştirinin temel çizgisi şöyle beliriyor: Kapitalist üretim, tüketim hiç dikkate alınmadan sınırsız bir şekilde genişlemeye cesaretlendirilmektedir oysa tüketimi belirleyen, gelirdir.

'Tüm modern iktisatçılar, kamunun zenginliğinin, özel zenginliklerin toplamından ibaret olduğunu, kaynağının özel zenginliklerde bulunduğunu kabul etmişler ve kamu zenginliğinin büyümesi, dağıtılması ve tüketilmesinin, aynı bireysel zenginlikler için geçerli olan yollarla olduğunu belirtmişlerdir. Hepsi çok iyi bilmektedir ki, özel zenginlik açısından dikkate alınması gereken en önemli gerçek, gelirdir. Gelir, tüketim ve harcamayı düzenlemelidir; aksi takdirde sermaye yok olacaktır. Birinin sermayesi, bir başkasının geliri olduğundan klasik iktisatçılar, sermaye ve gelirin ne olduğu konusunda o kadar şaşkınlığa düşmüşlerdir ki, sonunda geliri incelemelerinin tamamen dışında bırakmayı daha koyla bulmuşlardır. Say ve Ricardo, ne olduğu belirlenmesi son derece temel olan bu kavramı ihmal etmişler, tüketimin sınırsız bir güç olduğu, ya da üretimin dışında bir sınırı olmadığı sonucuna varmışlardır. Oysa gerçekte tüketim, gelirle sınırlıdır. Bu iktisatçılar, hangi maldan ne kadar bol üretilirse üretilsin her zaman tüketici bulunabileceğini belirtmişler ve üreticileri piyasada sözünü ettikleri bolluğu yaratmaya itmişlerdir. Şimdi bu bolluk, uygar dünyada sıkıntılara yol açmaktadır. Bu iktisatçılar, üreticileri, sadece gelir sahibi tüketicilere bel bağlamaları gerektiği şeklinde uyarmalıydılar.'[98]

Böylece, Sismondi, görüşlerini gelir kuramına oturtmaktadır. Gelir nedir, sermaye nedir? Sismondi tüm dikkatini, «ekonomi politiğin en soyut ve en güç sorusu» olarak tanımladığı bu ayırım üzerinde toplar. İkinci kitabının dördüncü bölümü, bu soruna ayrılmıştır. Sismondi, incelemesine alışılageldiği şekilde Robinson Crusoe ile başlar : Sermaye ve gelir arasındaki ayırım. Robinson açısından bile 'karışıktır' ama bu ayırım özellikle toplum açısından 'çok önemli'dir ve önemli olduğu kadar da zordur. Bu zorluk büyük ölçüde, Klasik İktisatçıların, 'birinin sermayesi, diğerinin geliri olur,' (veya tersi) şeklindeki bildiğimiz efsaneden doğmaktadır. Adam Smith'in sorumlu olduğu bu karışıklık, Say tarafından, akli durgunluk ve yüzeyselliği haklı göstermek için aksiyom düzeyine yükseltilmiş ve Sismondi tarafından sadakatle kabul edilmiştir:

'Sermaye ve gelirin nitelikleri, zihin tarafından her zaman karıştırılmıştır. Biz, birinin gelirinin, diğerinin sermayesi olduğunu görüyoruz. Elden ele geçen bu aynı nesne, sırasıyla değişik isimler alır. Tüketilen bir nesneden ayrılan değer, birinin harcadığı, bir başkasının da değiştiği, metafiziksel bir nicelik haline gelir. Bu değer, biri için nesneyle birlikte yok olurken, bir başkası için kendi-

98 Op. cit., cilt 1, s. xiii (Mignet'in çevirisinde s. 120-1).

sini yenilemekte ve dolaşım süresi boyunca kondisini korumaktadır.'[99]

Sismondi, bu umutlandırıcı girişten sonra derhal zor soruna dalar ve şöyle der : Tüm zenginlik emeğin ürünüdür; gelir, zenginliğin bir parçasıdır, o halde, o da aynı yerden kaynaklanmalıdır. Ancak; rant, kâr ve ücret olarak isimlendirilen üç tür gelir olduğunu kabul etmek, 'adet' olmuştur. Bunlar sırasıyla, 'toprak, birikmiş sermaye ve emek' gibi, üç kaynaktan doğar. İlk tezinde yanlış yolda olduğu açıktır. Toplumun zenginliği, (yani yararlı nesneler toplamı olarak, kullanım değerleri) sadece emeğin ürünü değil, aynı zamanda hammaddelerin yanısıra, insan emeğini sürekli kılan geçimlik araçları sağlayan doğanın ürünüdür de. Öte yandan, gelir bir değer kavramıdır. Gelir bir bireyin ya da bireylerin, toplumsal zenginliğin ya da toplam sosyal üretimin küçük bir parçası için yapabileceği harcama miktarını göstermektedir. Sismondi'nin, sosyal gelirin, sosyal zenginliğin parçası olduğunda ısrar etmesinden yola çıkarak, kendisinin sosyal gelir denince, yıllık fiili tüketim fonunu anladığını varsayabiliriz. Bu durumda, zenginliğin geriye kalan tüketilmemiş bölümü, toplumun sermayesidir. Böylece, toplum açısından sermaye ve gelir arasındaki ayırımı gösteren hayal meyal bir taslak çıkartmaktayız. Ancak Sismondi bunun hemen ardından, üç gelir türü arasında, 'adet' olmuş ayırımı kabul eder. Bunlardan sadece bir tanesini tamamen 'birikmiş sermaye'ye bağlarken, diğer ikisi yani 'toprak' ve 'emek', sermayeyle birleştirilmektedir. Böylece sermaye kavramı birdenbire tekrar bulanıklaşıvermektedir. Yine de, Sismondi'nin, bu üç tür gelirin kaynağı hakkında ne dediğini görelim. Başlangıç noktası olarak, emek üretkenliğinde belli bir gelişmişlik düzeyi varsayması doğrudur.

'İnsan sanayi ve bilimdeki ilerlemelerle, doğa güçlerine egemon olurken, her işçi bir gün içinde tüketmesi gerekenden çok daha fazla üretebilir.'[100]

Sismondi bu şekilde, emek üretkenliğinin, sömürünün tarihsel temelinin vazgeçilmez koşulu olduğu gerçeğini haklı olarak vurgulamaktadır. Ancak, sömürünün fiili kaynağının ne olduğunu tipik burjuva iktisatı yaklaşımıyla açıklamaktadır : 'Zenginliği emek yaratmaktadır ama, bu zenginliği zevk için kullanmaya kalkarsa, giderek işi için daha az hazır hale gelecektir. Kaldı ki zenginlik, ollerini kullanarak yaşamak zorunda olanların sahipliğinde kalmaz.'

Böylece sömürü ve sınıf uzlaşmazlığını, Ricardo ve Malthus'un takipçileri gibi, üretim için gerekli bir dürtü haline sokmaktadır. Fakat şimdi, sömürünün gerçek nedenine; işgücünün, üretim araçlarından ayrılmasına gelmekte.

'İşçi kural olarak toprağa sahip olamaz. Toprak, işgücü kulla-

---

99 **Nouveaux Principes** ... (2'nci baskı), cilt 1, s. 84.

100 İbid., s. 85.

nımı yoluyla, insana yarar sağlayacak üretkon kapasiteye sahiptir. Üzerinde işgücünün kullanıldığı toprağın sahibi, toprağının katkıda bulunduğu emek ürününden, toprağın üretken kapasitesinin sağladığı yararın karşılığı olarak pay hakeder.'[101]

Buna rant denir. Ayrıca; 'Uygarlığımızın bu aşamasında, işçi, emeğini kullanırken, yaşaması için gereken asgari tüketim nesneleri fonunu da kendisinin sayamaz — önce bir alıcı bulması gerekir. Üzerinde emeğini kullanacağı, çoğunlukla çok uzaklardan gelen hammaddelerin sahibi de değildir artık. Emeğini kullanma olanağı sağlayan, üretkenliğini sonsuza dek artıran karmaşık ve pahalı makinelere, diğer mallar kadar bile sahip değildir. İşçinin kullandığı tüketim malları, hammaddeler ve makinelere sahip olan zengin adamın, çalışmaya ihtiyacı yoktur. Bütün bunları işçilerine sağlayarak, bir anlamda işçinin yaptığı işin efendisi olur. İşçinin kullanımına sunduğu olanakların ödülü olarak, işçinin emeğinin büyük kısmını açıkça kendine alır.'[102]

Buna, sermayenin kârı denir. Toprak sahibi ve kapitalist tarafından iki kez kaymağı alınan zenginlikten geriye emeğin ücreti, işçinin geliri kalır. Ve Sismondi şöyle ekler: 'İşçi bunu, yeniden üretmeden tüketebilir.'[103]

Böylece Sismondi, yeniden üretmeme gerçeğini, ücret ve rant açısından gelirin ölçütü yapar. Bu görüşü, sadece rant ve sermaye kârının tüketime giden parçası için doğrudur. Sosyal üretimin, ücret olarak tüketilen parçası, kendisini kesinlikle yeniden üretmektedir. Bu parça ücretli emekçinin işgücünü oluşturur, işçi için tekrar tekrar piyasaya getirebileceği, ve satarak yaşayabileceği bir metadır. Toplum açısından da, belli bir yılın toplam üretimi içinde yer alan değişken sermayenin somut biçimidir ve üretim azalmayacaksa, tekrar tekrar kullanılmalıdır.

Buraya kadar iyi. Şu ana kadar iki gerçek öğrendik: Emek üretkenliği, işçilerin, çalışmayan kişiler tarafından sömürülmesine izin verir ve sömürü işçilerin üretim araçlarından ayrılmasının sonucu olarak, gelir dağılımının fiilen temelini oluşturur. Ancak, hâlâ sermaye ve gelirin ne olduğunu bilmiyoruz. Sismondi bu noktayı, alışılageldiği şekilde, Robinson Crusoe ile başlayarak açıklamaya girişir:

'Zenginlik, bireylerin gözünde, gereksinme duyulan anda kullanılmak üzere önceden hazırlanmış gereçlerden başka birşey değildir. Buna rağmen, Robinson bu gereçler içinde iki unsuru ayırdetmişti. ... bir parçayı, hemen kullanılmak üzere elinde bulundurmakta, diğerini de yeni üretimde gereksinme duyacağı için, bir yana koymaktadır. Böylece, elindeki mısırın bir kısmı kendisini gele-

---

101 İbid., s. 86.
102 İbid., s. 86-7.
103 **Nouveaux Principes** ..., cilt 1, s. 87.

cek hasata kadar beslemeli, diğer kısmı da, bir sonraki yıl meyve verecek şekilde, ekim için ayrılmalıdır. Toplumun oluşması ve değişime girişilmesi, biriktirilmiş zenginliğin üretken parçasını oluşturan bu tohumluğun, sınırsız ölçüde artmasına olanak sağlayacaktır. İşte buna sermaye denir.'[104]

Bütün buna, saçma - sapan, adı verilseydi daha iyi olurdu. Sismondi, tohum benzetmesiyle üretim araçları ve sermayeyi özdeşleştirmektedir ki, bu iki nedenle yanlıştır. İlk olarak, üretim araçları sadece belli tarihsel koşullar altında sermayedir. İkinci olarak, sermaye kavramı, sadece üretim araçlarından meydana gelmez. Sismondi'nin, tüm koşullarıyla ihmal ettiği kapitalist toplumda, üretim araçları sermayenin sadece bir parçasını, yani değişmeyen sermayeyi oluşturur.

Sismondi burada sermaye kavramıyla, sosyal üretimin somut yönleri arasında bağlantı kurmaya çalıştığı için, açıkça ipin ucunu kaçırmakta. Daha önce de, bireysel kapitalisti ele alırken, işçilerin geçimlik malları ile üretim araçlarını, sermayenin parçaları olarak sınıflandırmış, tek tek sermayelerin yeniden üretiminin somut nitelikleri açısından yanlışlık yapmıştı. Dikkatini sosyal yeniden üretimin somut temelleri üzerinde odaklaştırıp, tüketim malları ile üretim araçları arasındaki ayırımı ortaya koymaya çalışır çalışmaz sermaye kavramı elinden kayıp gitmekte.

Ancak Sismondi üretim araçlarının, üretim ve sömürünün gerisindeki tek neden olmadığını iyi biliyor; sömürü ilişkisinin özünü, canlı emekle değişim işlemine girişilmesinin oluşturduğu konusunda doğru içgüdüye sahip. Sismondi, sermayeyi, değişmeyen sermayeye dönüştürdükten sonra aşağıda derhal ve tamamen değişken sermayeye indirgemekte:

'Çiftçi, gelecek hasata kadar gereksinme duyacağı tüm mısırı bir yana ayırdıktan sonra, artık-mısır için de iyi bir kullanım yolu bulur: Elinde kalan mısırla, kendisi için çalışan, toprağını işleyen, kenevir ve pamuğunu eğirip dokuyan, vs., kişileri besler. Çiftçi bu şekilde gelirinin bir kısmını sermayeye çevirmektedir. Bu, yeni sermaye oluşturma yoludur. ... Çalışırken yemesi gerekeni aşan ve aynı sömürü düzeyini sürdürmek için ekmesi gereken miktarın üzerindeki mısır, zenginliktir. Bunu, hiç fakirleşmeden etrafa dağıtabilir, çarçur edebilir ya da tüketebilir. Bu geliri, üreticileri beslemek için kullanıp, emekle ya da emekçilerin, dokumacıların ve madencilerin çalışarak yarattığı ürünle değiştirdiğinde gelir kalıcı bir değer haline gelir. Bu haliyle artık ortadan kaybolmayacak, sadece çoğalacaktır. Bu sermayedir.'[105]

Burada az bir miktar tahılın içine bol miktarda çöp karışmış. Üretimin eski düzeyinde sürdürülebilmesi için değişmeyen serma-

---

104 İbid., s. 88-9.

105 **Nouveaux Principes** ..., cilt 1, s. 108-9.

yeye gerek duyulduğu görülmektedir ama, değişmeyen sermaye garip bir şekilde döner sermayeye indirgenmiş ve sabit sermayenin yeniden üretimi tamamen unutulmuştur. Görünüşe bakılırsa yeniden üretimin genişlemesi yani birikim için döner sermaye de gereksizdir: Artı-değerin sermayeye çevrilen parçası tamamiyle yeni işçilerin ücretine dönüştürülmekte, yeni işçiler somut üretim araçları olmadan havada bir yerde çalışmaktadır. Aynı görüş, bir başka yerde daha açık bir şekilde ifade edilmekte:

'Zengin kişi, sermayesine eklemek üzere gelirini azaltmakta, böylece fakire yarar sağlamaktadır, çünkü yıllık üretimi dağıtan kişi kendisidir. Gelir olarak tanımladığını kendi tüketimi için tutacak, sermaye olarak tanımladığını ise kendisine gelir oluşturmak üzere fakire verecektir.'[106]

Ama Sismondi aynı zamanda, 'kâr elde etmenin yollarına' ve sermayenin doğuşuna da ağırlık vermektedir. Artı-değer sermayenin emekle değiştirilmesinden, yani değişken sermayeden, sermaye ise artı-değer birikiminden doğmaktadır.

Bütün bu söylenenlerle, sermaye ve gelir arasındaki ayırım açısından fazla ilerleme kaydetmedik. Sismondi şimdi, üretim ve gelirin çeşitli unsurlarını, toplam sosyal üretimin parçaları olarak sunmaya çalışmaktadır:

'Emek istihdam eden kişi, emekçi için de geçerli olduğu gibi, tüm üretken zenginliğini, ekim için kullanmaz. Nasıl ki emekçinin üretken zenginliğinin bir kısmı, toprağı daha verimli hale getirme işine ayrılmıştır; o da zenginliğinin bir bölümünü, işi kolaylaştıran ve daha üretken hale getiren binalara, değirmenlere ve araçlara ayırır. Böylece çeşitli zenginlik türlerinin nasıl doğduğunu ve nasıl birbirlerinden ayrıldığını görüyoruz. Toplumun biriktirdiği zenginliğin bir kısmı, emeği daha üretken hale getirecek şekilde, yavaş yavaş tüketilir, böylece doğanın kör güçleri insanın işini gerçekleştirmek üzere harekete geçirilir. **Sabit sermaye** olarak adlandırdığımız bu parçayı, fabrikalar, mesleki araçlar, her türden mekanik aygıtlar, toprak kazanma ve sulama gibi eylemler oluşturur. Zenginliğin ikinci parçası, gerçekleştirdiği işte kendi kendisini yeniden üretmek üzere, hemen tüketime ayrılmıştır. Bu parça, değer değişikliğine uğramadan sürekli olarak biçim değişikliği gösterir. İmalat kesimi için hammadde, tohumluk ve ücret sağlamaya ayrılan bu parçaya **döner sermaye** denir. Zenginliğin, döner sermayeden farklı olarak, bir üçüncü bölümü daha vardır: Bu, tamamlanmış işin yarattığı değerin işin gerçekleştirilmesi için yapılan peşin harcamaları aşan bölümüne karşılık gelir. Sermayenin **geliri** olarak tanımlanan bu değer parçası, yeniden üretilmeden tüketime gidecektir.'[107]

Sismondi, toplam sosyal üretimi; sabit sermaye, döner sermaye

106 İbid., s. 93-4.
107 İbid., s. 95.

ve artı-değer kategorileri şoklinde ayırmak için giriştiği bu yorucu çaba ardından, sabit sermayedon söz odorkon değişmeyen sermayeyi, döner sermayeden söz ederkon de değişken sermayeyi kastettiğinin açık işaretlerini vermektedir. Gerçi sabit sermaye 'dolaylı' olarak tüketilmekte ve döner sermaye 'ücretini oluşturduğu işçilerin tüketim fonu haline girmektedir' ama 'yaratılan herşey' insanların tüketimine gidecektir. Böylece, sosyal üretimin; sabit sermaye (üretim araçları), değişken sermaye (işçiler için geçimlik mallar) ve artı-değer (kapitalistlerin tüketim malları) şeklinde ayrılmasına biraz daha yaklaşmış oluyoruz. Ama Sismondi, 'en temel' olarak tanımladığı konuda, şu ana kadar fazla aydınlatıcı değil. Bu karmakarışık yuvarlanma içinde, Adam Smith'in 'dev düşüncesini' aşan bir ilerleme göremiyoruz.

Sismondi, bunu farketmekte ve soruna 'tüm yöntemlerin en basitiyle' açıklık getirmek amacıyla, içini çekerek 'zenginliğin devinimi o kadar soyutki, bunu doğru bir şekilde kavramak öylesine büyük bir yoğunlaşma gücü gerektiriyor ki' demekte. Böylece, bir kez daha siperlerini takıp Robinson (Crusoe) üzerinde odaklaşıyor. Ama Robinson da, bu zaman aralığı içinde değişmiş, aile babası olmuştur ve artık sömürgecilik siyasetinin öncüsüdür :

'Bir çölün kenarındaki uzak bir sömürgede tek başına yaşayan bir çiftçi, bu yıl 100 çuval mısır üretmiştir. Bunları götürebileceği bir pazar yoktur. Mısırın bu yıl içinde tüketilmesi gerekmektedir, aksi halde çiftçiye hiçbir yararı yoktur. Ancak, çiftçi ve ailesi sadece 30 çuval mısır yiyebilir. Bu 30 çuval, çiftçinin geliriyle yaptığı harcama anlamına gelmekte ve başka hiçbir kimse için yeniden üretilmemektedir. Çiftçi etraftaki bataklığın kurutulması ve ağaçların temizlenerek çölün bir parçasının ekilebilir hale sokulması için işçi getirir. İşçiler de otuz çuval mısır tüketirler : Bu 30 çuval da işçilerin harcamasıdır. İşçiler emeğin fiyatı olarak sağladıkları gelirle bu harcamayı yapabilecek durumdadırlar. Bu işlem çiftçi için değişim anlamına gelmektedir: 30 çuvalı sabit sermayeye dönüştürmüş, elinde 40 çuval kalmıştır. Bir önceki yıl 20 çuval mısır ekmişti, bu yıl 40 çuval ekecektir. Bu da bir misli artırmış olduğu döner sermayesidir. Böylece 100 çuval tüketilmiştir ama bunlardan sadece 70 çuval çiftçi için gerçek yatırımdır. Bu 70 çuvalın bir kısmı ilk hasatta, geri kalan kısmı da daha sonraki hasatlarda, büyük artışlarla yeniden ortaya çıkacaktır. Çiftçiyi tamamen soyutlama şeklindeki varsayımımız, yukardaki sürecin sınırları hakkında bize daha iyi fikir vermekte. Eğer o yıl ürettiği 100 çuval mısırın sadece 80 çuvalı için tüketici bulmuş olsaydı, bir sonraki yıl daha çok ekim yapması sonucunda yaratılan 200 çuvalı kim tüketecektir? Sayısı artacak olan aile fertleri diyebilirsiniz. Buna hiç kuşku yok ama nüfusiller geçimlik malların artış hızıyla çoğalmaz. Eğer çiftçimiz, varsaydığımız süreci her yıl tekrarlayacak yardımcıları bulabilirse,

mısır hasatı her yıl bir misli artacaktır. Oysa ailesi, olsa olsa her 25 yılda bir, bir misli büyüyebilir.'[108]

Örnek son derece basittir ama can alıcı soru kendisini gayet açık bir şekilde ortaya koymakta: sermayeye dönüştürülecek artı-değerin müşterileri nerede? Toplumun üretimi sermaye birikimi yoluyla sınır tanımadan arttırılabilir ama ya toplumun tüketimi? Bunu, çeşitli gelir türleri belirleyecektir. Sismondi, bu önemli, konuyu, ikinci kitabının, 'Ulusal Gelirin Çeşitli Vatandaş Sınıfları Arasında Dağıtılması' başlıklı beşinci bölümünde ele almakta, birkez daha, sosyal üretimi oluşturan parçaları tanımlama çabasına girişmektedir.

'Bu görünümü altında ulusal gelir sadece iki bölümden meydana gelmektedir. Birincisi, zenginlikten kaynaklanan kâr; ikincisi, yaşamdan kaynaklanan çalışma kapasitesidir. Bu kez zenginlik deyince toprak mülkiyeti ve sermayeyi; kâr deyince de kapitalistin kârı yanısıra, toprak sahiplerine giden net geliri anlıyoruz.[109]

Böylece tüm üretim araçları, 'zenginlik' olarak ulusal gelirden ayrılmakta; bu gelir, artı-değer ve işgücüne, ya da daha iyi bir ifadeyle işgücünün eşdeğeri, değişken sermayeye bölünmektedir. Bu ayırım hala son derece belirsiz olmakla birlikte, bizim değişken sermaye, değişmeyen sermaye ve artı-değer ayırımımıza karşılık gelmektedir. Ancak, 'ulusal gelir', Sismondi için, toplumun yıllık toplam üretimi haline dönüşmektedir:

'Yıllık üretim, ya da bir ulusun yıl boyunca gerçekleştirdiği işin ürünü, benzer şekilde iki parçaya ayrılır: birincisi, biraz önce ele aldığımız, zenginlikten doğan kârdır. İkincisi ise, çalışma kapasitesidir. Çalışma kapasitesinin, işçilerin geçimlik mallarına ya da bu malların toplam zenginlik içindeki payına karşılık geldiği varsayılmaktadır.'[110]

Bu durumda, toplam sosyal üretim, değer cinsinden iki parçaya ayrılmaktadır: Değişken sermaye ve artı-değer —değişmeyen sermaye yok olmuştur. Smith'in, metaların fiyatının v+s'ye ayrıldığı (ya da v+s'den meydana geldiği) şeklindeki dogmasına varmış bulunuyoruz— daha farklı bir ifadeyle, toplam üretim, sadece işçilerle kapitalistlerin tüketim mallarından oluşmaktadır.

Sismondi daha sonra toplam üretimin realize edilmesi sorununa geçer. Bir toplumdaki gelirlerin toplamı, bir yandan ücret, sermaye kârı ve ranttan oluşmakta, yani v+s ile ifade edilmekte, diğer yandan, değer cinsinden, yine v+s'ye ayrılmaktadır. 'Böyleco, ulusal gelir ve yıllık üretim, birbirlerini dengelemekte, (eşit miktarlar olarak görünmektedir)', yani değer cinsinden eşitlenmektedirler.

'Yıllık üretim, aynı yıl boyunca tamamen tüketilir. Bunun, işçi

108 **Nouveaux Principes** ..., cilt 1, s. 95-6.
109 İbid., s. 104-5.
110 İbid., s. 105.

lerin emeği ile değiştirilen parçası, sermayeye dönüştürülür ve yeniden üretilir. Kapitalistlerin, kendi gelirleri ile değiştirdikleri parçası ise yok olmuştur. Yıllık gelirin tamamı, yıllık üretimin tamamıyla değiştirilmektedir.'

Bu görüş, Sismondi'nin ikinci kitabında 'Üretim ve Tüketimin Karşılıklı Olarak Belirlenmesi' başlığını taşıyan altıncı bölümündo kurduğu yeniden üretim yasasının temelini oluşturmaktadır: 'Bu yılın üretimini, geçen yılın geliri ödeyecekti.'[111]

Bu doğruysa, nasıl sermaye birikimi olabilir? Eğer toplam üretim işçiler ve kapitalistler tarafından tamamen tüketilecekse, basit yeniden üretim sınırları içinde kalıyoruz demektir ki, bu durumda birikim sorununa çözüm getirilemez. Sismondi'nin kuramı aslında birikim olasılığının reddedilmesi anlamına gelmektedir. Toplam sosyal talep, işçilere verilen ücretlerle, kapitalistlerin daha önce gerçekleştirmiş olduğu tüketimden meydana geldiğine göre, eğer yeniden üretim genişlerse, artık üretimi satın almak için geriye kim kalmıştır? Bu noktada Sismondi, birikimin nesnel anlamda imkansız olduğunu şu şekilde tartışmakta:

'Üretimin tamamını, bir önceki yılın üretimi ile değiştiririz. Hor zaman olan budur. Eğer üretim tedrici olarak artarsa, değişim, gelecoğe ilişkin koşulları iyileştirirken, aynı zamanda her yıl küçük bir miktar kayba uğramalıdır.'[112]

Başka bir deyişle, toplam üretim realize edildiğinde, birikim, her yıl satılamayacak bir artık yaratacaktır. Ancak, Sismondi bu nihai sonuca varmaktan korkar ve bir tür, kaçamak 'orta yolu' tercih eder: 'Eğer bu kayıp ağır değilse ve eşit bir şekilde paylaştırıldıysa, herkes, gelirinden şikayet etmeden bu duruma katlanacaktır. İşte ulusal ekonomiyi oluşturan budur ve bu tür bir dizi küçük özveri, sermaye ve ortak zenginliği artırır.'[113]

Öte yandan, eğer acımasız bir birikim varsa, artık üretim, büyük bir felâket haline gelecek, sonuç olarak bunalım doğacaktır. Böylece, birikimi yavaşlatma şeklindeki küçük burjuva kaçamaklığı, Sismondi için çözüm olmaktadır. Üretici güçlerin sınırlanmaksızın gelişmesini ve üretimin genişlemesini savunan klâsik okulla sürekli olarak polemiğe giren Sismondi'nin tüm çalışması, biriktirme arzusunun dolu dizgin salıverilmesinin yaratacağı öldürücü sonuçlara karşı bir uyarıdır.

Sismondi'nin açıklamaları, yeniden üretim sürecini bir bütün olarak kavrayamadığını kanıtlamaktadır. Sosyal sermaye ve gelir kategorileri arasındaki ayırımı ortaya koyma çabasında başarısız kalmakta ve yeniden üretim kuramı Adam Smith'den devraldığı temel yanlışlığı taşımaktadır: Bu yanlışlık, yıllık üretiminin tamamının,

---

111 İbid., 105-6.
112 İbid., s. 113, 120.
113 **Nouveaux Principes** ..., cilt 1, s. 121.

değişmeyen sermayeyi yenilemek üzere hiçbir değer kalmaksızın tüketime gitmesi ve birikim sürecinin sadece sermayeye dönüştürülmüş artı-değerin, değişken sermayeye çevrilmesi şeklinde anlaşılmasıdır. Ancak, eğer daha sonraki aşamalarda, Sismondi'yi eleştirenler, örneğin Rus Marxist Ilyin,[114] toplam üretim çözümlemesindeki bu temel yanlışa işaret ederek, Sismondi'nin tüm birikim kuramının keyfi bir şekilde, eksik ya da 'saçma' olarak reddedilmesini haklı gösterebileceklerini düşünüyorlarsa, aslında Sismondi'nin gerçek ilgi alanı ve ele aldığı temel sorun açısından kendi dar kafalılıklarını ortaya koymaktadırlar. Marx'ın daha ileri bir tarihte Adam Smith'in kaba yanlışlarını ilk kez ortaya çıkartan çözümlemesi, toplam sermaye içinde değişmeyen sermayeye yer vererek birikim sorununun çözülmüş olamayacağını gösteren en iyi kanıttır. Sismondi'nin kuramını geliştirirken klasik okulu savunan, Ricardo, Say ve McCulloch gibi kişilerle sert bir anlaşmazlık içine girmiş olması da, aynı noktanın bir başka kanıtıdır.

Anlaşmazlığa taraf olanların görüşleri taban tabana zıttı: Sismondi, birikimin olanaksızlığını savunurken, diğerleri birikime sınırsız olanak tanıyorlardı. Sismondi ve de karşıtları, yeniden üretim incelemelerinde, değişmeyen sermayeyi dikkate almadılar. Öncelikle Say, Adam Smith'in, toplam üretimi v+s olarak gösteren karışık kavramını, münakaşa edilemeyecek bir dogma haline soktu.

Toplam üretimin, işçilerle kapitalistlerin tüketim mallarının (v+s) dışında, kullanılanları yenilemek için gereken üretim araçlarını da içerdiği, dolayısiyle birikimin sadece değişken değil, değişmeyen sermayenin de genişlemesi anlamına geldiğini gösteren ve Marx'a borçlu olduğumuz bilgi de birikim sorununu çözmek için yeterli değildir. İlerde, değişmeyen sermayenin yeniden üretim süreci içindeki rolüne verilen önemin, birikim kuramında nasıl yeni yanılgılara yol açtığını da göreceğiz. Şimdilik şu kadarını belirtmek yeterli olacaktır ki, Smith'in toplam sermayenin yeniden üretimine ilişkin yanlışını sürdürmek, sadece Sismondi'ye özgü bir zayıflık değildi; daha çok, birikim sorununa ilişkin ilk anlaşmazlığın savaşının verildiği ortak alandı. Bilimsel araştırma, sadece bizi ilgilendiren bu konuda değil, genel olarak her konuda, konudan sapmalarla ilerler, çoğunlukla deyim yerindeyse, temeli sağlama almadan, binanın üst katları ile uğraşır. Nitekim bu anlaşmazlıkta da burjuva iktisatçıları en temel basit yeniden üretim sorununu bile hazmetmeden birikim sorununa giriştiler. Herşeye rağmen, Sismondi, birikime yönelik eleştirisinde, klâsik iktisatçılar için hiç kuşku yok, çok çetin bir cevizdi. Sismondi'ye karşı çıkanlar, vardığı sığ, zayıf ve garip sonuçları görmelerine karşın, kendisini yenilgiye uğratamadılar.

---

114 Vladimir Ilyich (Lenin), **Economic Studies and Essays, St. Petersburg,** 1899.

Sismondi—MacCulloch Tartışması

Sismondi'nin, sermayenin Avrupa'daki acımasız egemenliğine, karşı getirdiği kesin uyarılar üç yönden sert muhalefetle karşılaştı: İngiltere'de Ricardo okulu; Fransa'da, Adam Smith'i basmakalıp hale sokup bayağılaştıran J.B. Say ve son olarak St. Simon'cular. İngiltere'de sanayi sistemi ve öncelikle bunalımların karanlık yönlerinin farkında olan Owen, pekçok yönden Sismondi ile aynı görüşteydi. Diğer büyük Avrupalı, St. Simon okulu, insan emeğinin üretken güçlerinin sınırsız açılımının ve büyük sınai genişlemenin tüm dünyayı kucaklayacağını vurgulayarak Sismondi'nin endişelerinden rahatsız oluyordu. Ancak burada, kuramsal açıdan en yararlı duran, Sismondi ile Ricardo'cular arasındaki tartışma ile ilgileniyoruz.

MacCulloch, 1819 Eylülünde, yani **Nouveaux Principes**'in yayınlanmasından hemen sonra, **Edinburgh Review**'da, Ricardo adına ve görünümde Ricardo'nun kişisel onayıyla, Sismondi'ye karşı imzasız bir polemik yazı[115] yayınlandı. Sismondi, 1820'de, Rossi'nin **Annales**

---

115 **Edinburgh Review**'daki makale, aslına bakılırsa Owen'e yöneltilmişti ve aşağıdaki dört bilimsel çalışmasına 24 sayfalık bir eleştiri getirmekteydi: (1)'A New View of Society, or Essays on the formation of Human Character', (2) 'Observations on the Effecst of the Manufacturing System', (3) 'Two Memorials on Behalf of the Working Classes, Presented to the Government of America and Europe', ve (4) 'Three Tracts' and 'An Account of Public Proceedings relative to the Employment of the Poor'. 'Anonim Yazar', Owen'in reformist düşüncelerinin İngiliz proletaryasının çektiği ıstırapların gerçek nedenlerine inemediğini kanıtlamak iddiasıyla ayrıntılı bir denemeye girişmekte ve gerçek nedenler şöyle sıralanmakta: Boş topraklarda ekime geçilmesi (Ricardo'nun toprak rantı kuramı!), çiftçi ve imalatçı üzerinde baskılar yaratan mısır yasaları ve yüksek vergilendirme. Anonim yazarın A'dan Z'ye tüm bildiği Serbest Ticaret ve **laissez-faire**: Birikim sınırlandırılmadığı sürece, üretimdeki artışlar talepte de artış yaratacaktır. Owen; Say ve James Mill'in söyledikleri açısından, 'derin bir cehaletle' suçlanmaktadır.— 'Bay Owen, gerek akıl yürütmesinde gerek yaptığı planlarda, zenginliğin üretimi ve paylaşımını düzenleyen tüm yasalar açısından son derece cahil olduğunu göstermektedir.' Anonim yazar, Owen'den Sismondi'ye geçmekte ve tartışma noktasını şu şekilde formüle etmektedir: «O (Owen), rekabet, yapay düzenlemeler yoluyla kontrol edilmediği ve sanayinin kendi kanalları içinde akmasına izin verildiği takdirde, makine kullanımının, zenginliği oluşturan bazı malların arzını, bu mallara olan talebi aşacak şekilde artırabileceğini böylece her metadan fazla yaratılacağını ve çalışan sınıfların istihdam dışı kalabileceğini düşünmektedir. Biz işte bu görüşün temelden yanlış olduğu düşüncesindeyiz. Aynı görüş ünlü M. de Sismondi'nin **Nouveaux Principes d'Economie Politique** kitabında da ısrarla vurgulandığı için, okuyucuların hoşgörüsüne sığınarak, bu görüşün yanlışlığını göstermeye ve üretim gücündeki her artışın tüketim gücünde de mutlaka artış yaratacağını ortaya koymaya çalışıyoruz' (**Edinburg Review** Ekim 1819, s. 470).

de Jurisprudence'ında, 'Tüketim Gücü, Üretim Gücünün Genişlemesi ile Birlikte Mutlaka Artar mı? Bir Araştırma'[116] başlığını taşıyan bir cevap yazısı yayınladı.

Sismondi,[117] yanıtında giriştiği polemiğin, ticari bunalımın etkisi altında düşünüldüğünü belirtmekte: 'Her ikimizin de bulmaya çalıştığı bu gerçek, bugünkü koşullar altında birincil önemdedir. Pekçok ülkede ticaret, sanayi ve hatta tarımda genel sıkıntıya tanık olunuyor. Bu olağanüstü ve süregen ıstırap sayısız aileye mutsuzluk, herkese güvensizlik ve umutsuzluk getirmekte, sosyal düzenin temellerini tehdit etmektedir. Böylesine karışıklık yaratan sıkıntının nedenlerini göstermek için iki karşıt açıklama getirilmiştir. Bazıları gereğinden fazla ürettik derken, bazıları yeterince üretmedik demekte. İlk grup, «Piyasada satılmadan duran artık metaların tamamını tüketene dek ve gelecekte yapılacak üretimi müşterilerin talebine göre düzene sokana dek, denge olamaz» demekte.— Diğer grubun yanıtı: «Biriktirme çabamızı, üretim çabamız gibi bir misli artırırsak, yeni bir denge olacaktır. Piyasada bolluk olduğuna inanmak yanlıştır, depolarımızın yarısı boş durmaktadır, diğer yarısını da dolduralım, yeni zenginliklerin karşılıklı değişimi ticareti canlandıracaktır.»[118]

Sismondi, üstün bir açıklıkla tartışmanın en önemli noktasını izah etmekte ve altını çizmektedir. MacCulloch'un bu tartışmayı kazanıp kazanamayacağı sonuç olarak değişimin gerçekte metaların değiştokuşu olduğu yani her meta sadece arzı değil talebi de temsil eder görüşünün doğruluğu ya da yanlışlığına bağlanmaktadır. Diyalog şöyle devam etmekte:

'Arz ve talep, gerçek anlamda birbirlerine karşılık gelen, birbirlerinin yerini alabilecek ifadelerdir. Bir dizi metaın arzı, bir başka meta dizisinin talebini oluşturur. Belli miktardaki tarım ürününe karşılık olarak, üretim maliyeti açısından eşit miktarda işlenmiş mal sunulduğunda, bu tarım ürününe talep var demektir. Ya da belli miktardaki işlenmiş mala karşılık, aynı miktarda harcama karşılığında sağlanan tarım ürünü, bir eşdeğer olarak sunulduğunda, işlenmiş mala efektif talep vardır.'[119]

Burada Ricardo'cu kaypaklık gayet açıktır: Para dolaşımı hesaba katılmamakta, metaların hemen bir başka metayla, satın alınıp ödenebileceği iddia edilmektedir.

Böylece, ileri gelişmişlik düzeyindeki kapitalist üretim koşulla-

---

116 Yazının orijinal başlığı: **Examen de cette question: Le pouvoir de consommer s'accroît-il toujours dans la société avec le pouvoir de produire?.** Rossi'nin **Annales**'ini bulmamız mümkün olmadı ama yazının tamamına **Nouveaux Principes**'in ikinci baskısında yer verildi.

117 Sismondi yazısını hazırlarken, **Edinburgh Review**'daki **'Anonim Yazarın'** kimliğinden habersizdi.

118 Sismondi, op. cit., cilt II, s. 376-8.

119 Mac Culloch, loc. cit., s. 470.

rından, birdenbire belki şu anda Orta Afrika'da gelişmekte olabilecek, ilkel takas aşamasına götürülmekteyiz. Bu kurnaz oyunda uzak bir doğruluk payı da var, çünkü para basit meta dolaşımında sadece aracı rol oynamaktadır. Bu rol, dolaşımdaki iki işlemi; alım ve satım işlemlerini birbirinden ayıran, hem zaman hem de yer açısından birbirinden bağımsız hale sokan bir aracılıktır. Bu nedenle, yeni bir alım işleminin daha önceki bir alım işlemini takip etmesi gerekmediği gibi, alım ve satım aynı kişilerle de sınırlanmamıştır: Gerçekte, sadece ender ve olağanüstü durumlarda aynı alıcı ve satıcılar karşı karşıya gelir. Oyca MacCulloch, bir yanda tarımı diğer yanda sanayii, alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya getirerek, böylesine asılsız bir varsayımda bulunmaktadır. Bu kategorilerin, değişimin toplam kategorileri olarak genel nitelik taşıması sosyal işbölümünün çeşitliliğini ve işbölümü içindeki bölünmeleri gizlemektedir. Oysa bu bölünmeler, sayısız miktarda özel değişim işlemine yol açmakta, iki metaın alım ve satımı pek ender aynı şey olmaktadır.

Mac Culloch'un, genel meta değişimi kavramı, metaı derhal para haline sokmakta, metaın doğrudan değişime sokulabileceğini iddia ederek, paranın ekonomik öneminin ve tarihsel nedenlerle ortaya çıkışının anlaşılabilmesini imkansız hale getirmektedir.

Sismondi'nin buna getirdiği yanıt, acınacak bir beceriksizlik yansıtmaktadır. MacCulloch'un meta değişimi açıklamasının, kapitalist üretim için geçerli olamayacağını göstermek için, Leipsic kitap sergisini örnek almaktadır.[120]

'Almanya'nın dört bir yanından Leipsic Sergisine katılan yayıncılar, yanlarında yayınlamış oldukları dört-beş kitabın herbirinden 500-600 kopya getirirler. Kitapları birbirleriyle değiştirirler ve her kitapçı, sergiye getirmiş olduğu miktarda, 2400 kitapla geri döner. Tek bir farkla ki, sergiye dört çeşit kitapla gelen yayıncı geriye 2400 değişik kitap götürmektedir. M. Ricardo'nun havarisinin sözünü ettiği yani talep ve üretimin birbirinin yerini alabileceği, ikisinin aynı şey olduğu görüşüyle kastettiği budur; biri diğerini satın almakta, biri diğerini ödemekte, biri diğerinin sonucu olmaktadır. Oysa bizce göre kitapçı ya da halk için, talep ve tüketim başlamamıştır bile. Kötü bir kitap, Leipsic Sergisinde el değiştirmiş bile olsa satılmadan kalacak (bu, Sismondi'nin kötü bir yanlışıdır!), ya kimse istemediğinden ya da herkeste bir kopyası bulunduğundan tüccarın

---

120 Yeni gelmişken, Sismondi'nin Leipsic Kitap Sergisi, kapitalist dünyanın bir nüvesi örneği, 55 yıl sonra Eugen Duhring'in 'sisteminde' sahneye geri dönmüştür. Engels, bu talihsiz 'evrensel dahi'ye yönelttiği ezici eleştirisinde, bu görüşü, Duhring'in gerçek sınai bunalıma Leipsic Kitap Sergisi gibi hayali bir bunalım yoluyla açıklama getirme girişiminin —fincandaki fırtına yoluyla denizdeki fırtınayı anlatmak— Duhring'in 'gerçek Alman **literatus**'u olduğunu göstermesinin kanıtı olarak kullanmaktadır. Engels, diğer bazı örneklerde de olduğu gibi, bu büyük düşünürün görüşünü, el altından bir başkasından ödünç aldığını gözler önüne sermektedir.

dükkanında yığılacaktır. Kitapçıların, Leipsic'de değiştirilen kitapları satabilmeleri, bunları satın almak istemekle kalmayıp, kitapları dolaşımdan çekmek için özveride bulunmaya hazır bireyler bulabilmelerine bağlıdır. Efektif talebi sadece bu kişiler oluştururlar.'[121]

Bu oldukça kaba bir örnekse de Sismondi'nin ne söylediğinin farkında olduğunu kanıtlamakta, rakibinin oyunuyla bir yana itilemeyeceğini açıkça göstermektedir.

MacCulloch çalışmasını daha sonra soyut meta değişiminden, somut sosyal koşulların incelenmesine çevirir: 'Örneğin bir çiftçinin 100 emekçi için yiyecek ve giyecek sağladığını, emekçilerin de kendisine 200 birim **yiyecek** yetiştirdiğini; bir fabrikatörün de aynı şekilde 100 işçi için yiyecek ve giyecek sağladığını, işçilerin de kendisine 200 birim **giyecek** yaptığını varsayalım. Böylece çiftçi, emekçilerine sağlamış olduğu yiyeceği karşıladıktan başka, 100 birim yiyeceği harcayabilecek durumdadır. Fabrikatörün elinde de, kendi emekçilerine verdiği giyeceği karşıladıktan başka, piyasaya götürebileceği 100 birim giyecek kalacaktır. Bu durumda iki eşya birbiri ile değiştirilebilecek, yiyecek arzı giyecek için talep oluştururken, giyecek arzı yiyecek için talep yaratacaktır.'[122]

Bu hipotezde neye hayran olamayız ki: Tüm gerçek ilişkileri tersine çeviren düzene mi yoksa ispatlandığı iddia edilen tüm noktaları öncüllerde gerçek diye sunan küstahlığa mı? MacCulloch, her tür mal için sınırsız talep oluşturulabileceğini kanıtlamak amacıyla her insanın en acil ve temel gereksinmesini oluşturan iki metaı örnek göstermekte: Yiyecek ve giyecek. Metaların herhangi bir zamanda, toplumun gereksinmeleri, dikkate alınmasa bile birbiri ile değiştirilebileceğini kanıtlamak için seçtiği iki ürünün miktarı da daha en baştan bu iki ürüne yönelik gereksinmeye tam bir uyum göstermekte, dolayısiyle toplum açısından hiçbir fazlalık meydana gelmemektedir. Oysa üreticinin kendi ürününe duyduğu kişisel gereksinmenin ötesinde toplumun gereksinme duyduğu miktarı artık olarak adlandırmakta, bir metaın artık miktarının bir başka metaın artık miktarıyla değiştirilebileceğini dahiyane bir şekilde ortaya koymaktadır. Son olarak, birbirinden farklı ve özel olarak üretilmiş metalar arasında; miktar, üretim maliyeti ve sosyal önem açısından değişiklikler olmasına karşın, bunların yine de birbirleriyle değiştirilebileceğini kanıtlayabilmek için, seçtiği örnekteki metaların miktarı, üretim maliyeti ve bunlara duyulan sosyal gereksinme daha en baştan tamamen aynı tutulmaktadır. Kısacası MacCulloch, plansız özel ekonomide bunalımın mümkün olamayacağını kanıtlamak için, bu plansız ekonominin yerine, aşırı üretimin olmadığı kesin bir üretim düzenlemesine sahip, planlı bir ekonomi koymakta.

---

121 Sismondi, op. cit., cilt II, p. 381-2.

122 Mac Culloch, loc. cit., s. 470.

Ancak, kurnaz Mac'ın en büyük şakası başka konuda yatmakta. Bu konu birikim sorunudur. Sismondi'yi endişelendiren ve Ricardo ile yandaşlarının endişelenmesine neden olduğu soru şudur: Eğer artı-değerin bir bölümü sermayeye dönüştürülerek, kapitalistlerin kişisel tüketimi yerine, üretimin, toplumun gelirinin çok üstünde genişletilmesi için kullanıldıysa, bu meta artığının alıcıları nerededir? Sermayeye dönüştürülen artı-değere ne olacaktır? İçinde artı-değerin gizlendiği metaları kim satın alacaktır? Sismondi, işte bu soruları ortaya atmakta. Ve Ricardo okulunun incisi, bu okulun Londra Üniversitesindeki resmi temsilcisi, o zamanların Liberal Partisi bakanlarından ve Londra İş Merkezinin danışmanı dev MacCulloch, bu soruları artı-değer üretilmeyen bir örnek yaratarak yanıtlamakta. MacCulloch'un 'kapitalistleri' tarım ve sanayide, durup dinlenmeden hayır adına çalışmakta, tüm sosyal üretim, 'artık' dahil, sadece işçilerin gereksinmelerine, ücretlere yetmekte; yiyecek ve giyecekten yoksun 'çiftçi' ve 'fabrikatör' ise üretim ve değişimle uğraşmaktadır.

Haklı olarak sabırsızlanan Sismondi şöyle der: 'İşçilerin tüketimini aşan üretim fazlasını neyin oluşturduğunu bulmak istediğimiz anda, kârı ve efendinin payını meydana getiren artığı, incelememizden soyutlamak anlamlı değildir.'[123]

MacCulloch'un tek tepkisi, gülünç tartışmasını binle çarpmak olur. Okuyucunun, bireyler kadar masum bir şekilde davranan '1000 çiftçi' ve '1000 fabrikatör' düşünmesini ister. Değişim pürüzsüz bir şekilde işler. Son olarak emek, üretkenliğini bir misli artırır:

'Bu, emeğin daha ustaca kullanılması ve makine uygulamasına başlanmasının sonucudur — 100 emekçi için yiyecek ve giyecek sağlayan 1000 çiftçiden herbiri, karşılık olarak 200 işçiye yetecek kadar sıradan yiyecek yanısıra, üretim maliyeti açısından bu yiyeceğe eşit miktarda, şeker, üzüm ve tütün elde eder', her fabrikatör de benzer bir şekilde, 'tüm işçilere sağlanmış olan giyecek miktarına ek olarak, üretim maliyeti açısından buna eşdeğerde, yani giyecek ile değiştirilebilecek değerde kurdele, patiska ve dantel elde eder.'[124] Kronolojik düzeni, böylesine başaşağı etmesi ardından; yani önce özel mülkiyetle ücretli emeğin birlikte varolması, sonraki aşamada böylesine yüksek bir emek üretkenliği varsayımında bulunmasını takiben, bu üretkenliğin her kesimde aynı hızla ilerlediğini, artık ürünün tüm sanayi dallarında aynı miktarda kişi arasında bölüşüldüğü varsayımını getirmekte. Çeşitli artık ürünler birbirleriyle değiştirilebildiğine göre, değişimin herkesi tatmin edecek şekilde, düzgünce işlediğine şaşmamak gerek. Şimdiye kadar havada bir yerde çalışıp, mesleklerini çırılçıplak sürdüren kapitalistlerin, şimdi özel olarak şeker, tütün ve şarapla yaşayıp, kendilerini kurdeleler, patiskalar

---

123 Sismondi, op. cit., cilt 2, s. 384.

124 Mac Culloch, loc. cit., s. 471.

ve dantellerle süslemeleri, MacCulloch'un pekçok gülünçlüklerinden sadece bir tanesidir.

Ancak en komik gösterisi, tartışmada gerçek sorunu savmak için tamamen farklı bir yana kaymasıdır. Soru, kapitalistin kendi tüketimi için kullanmayıp, üretimin genişlemesi amacına ayırdığı kapitalist artığa ne olduğu sorusudur. MacCulloch sorunu bir yandan artı-değer üretimini tamamen reddederek, diğer yandan tüm artı-değeri lüks mal üretiminde kullanarak çözmektedir. Bu yeni lüks malların müşterisi kimlerdir? Anlaşıldığı kadarıyla kapitalistler, çünkü MacCulloch'un modelinde çiftçilerle fabrikatörlerin yanısıra bir de işçiler vardır. Demekki artı-değerin tamamı kapitalistlerin kişisel tatmini için tüketilmekte, yani basit yeniden üretim yapılmaktadır. MacCulloch'a göre, artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi sorununa getirilecek yanıt, artı-değeri ya tümden hesap dışı bırakmak ya da ortaya artı-değer çıkar çıkmaz, hemen birikim yerine basit yeniden üretim varsayımında bulunmaktır. MacCulloch hala genişlemiş yeniden üretimden söz ettiğini **iddia etmekte**, ama daha önce 'artık' konusunu ele aldığını iddia ettiği gibi, el çabukluğu yaparak, artı-değerin söz konusu olmadığı, olağandışı bir kapitalist üretim türü kurmakta, ortaya artı-değer çıkınca da okuyucuyu bunun ürtimin genişlemiş olduğu anlamına geldiğine ikna etmeye çalışmakta.

Sismondi, bu iskoç akrobasisine pek ayak uyduramaz. Mac'ı yere mıhlamayı başarmış, 'açık bir şekilde saçmaladığını' kanıtlamıştır. Ancak şimdi o da sorunun can alıcı noktasında bocalamaktadır. Rakibinin yukarıdaki farfaralığına karşı gayet soğuk bir şekilde şöyle demeliydi: Efendim, aklınızın tüm esnekliğine duyduğum saygıya karşın, sorundan yan çizmektesiniz. Sormaya devam ediyorum; eğer artık ürün kapitalistler tarafından birikim amacıyla kullanılacaksa, yani tamamen çarçur edilmek yerine üretimin genişlemesi için kullanılacaksa, artık üretimi kim, satın alacaktır? Siz şu yanıtı getirirsiniz: Kapitalistler doğal olarak lüks mal üretimini artıracaklar ve bunları kendileri tüketeceklerdir. Ancak bu sihirbazlıktan başka birşey değildir, çünkü kapitalistler artı-değeri lüks mallar için harcayarak tüketirlerse, hiç birikim yapamayacaklardır. Benim sorum, kapitalistlerin kişisel lüks sağlayıp sağlayamayacakları değil, birikimin mümkün olup olmadığıdır. Ya bunu gayet açık bir şekilde yanıtlayın ya da gidip şarap ve tütününüzle oynayın ya da cehenneme kadar yolunuz var.

Ancak Sismondi konuyu bayağılaştıran rakibini sıkıştıracağına, birdenbire duygusal bir şekilde sosyal vicdan üzerine ahlaki yargılara girişir. Hayretle şöyle sorar: 'Kimin talebi? Kimin tatmini? Kır ya da kentte işçilerin ya da onların efendilerinin mi? (Mac'ın) bu yeni kavramına göre, emek kullanımıyla üretim artığı oluşmaktadır ama bu kime gitmektedir?'[125] Sismondi, aşağıdaki duygusal

125 İbid., s. 396-7.

sözlerle kendi yanıtını vermekte: 'Hepimizin çok iyi bildiği ve ticaret dünyasının hepimize gayet iyi öğrettiği gibi, üretim ve emek artışından kazançlı çıkan işçi değildir; ücreti üretimin genişlemesi ile birlikte artmaz. Ricardo da daha önce, sosyal zenginliğin büyümesinin durması istenmiyorsa ücretlerin artmaması gerektiğini söylemişti. Gerçekten de hazin deneyim, birikimin genişlemesini yaratan nedenler gereğince, ücretlerin hemen her zaman daraldığını öğretmektedir. O halde zenginliğin genişlemesi hangi yönden kamu yararınadır? Yazarımız, 100,000 işçi çalışırken 1000 çiftçinin kâr yaptığını, 1000 girişimcinin zenginliği artarken, 100,000 sanatkârın, girişimcilerin emirlerine boyun eğdiğini varsayar. Lüks malların gereksiz birikiminden ortaya eğer yararlı birşey çıkıyorsa, bundan ulusun sadece yüzde biri yararlanmaktadır. Ve tüm çalışan sınıfın artık-üretiminin tamamını tüketmeye çağrılan bu yüzde bir, acaba makine ve sermayedeki ilerleme sonucu, üretimin herhangi bir engelle karşılaşılmadan artması için yeterli olacak mıdır? Yazarın yaptığı varsayıma göre, ulusal üretimin, her bir misli artışında, çiftlik ya da fabrikanın efendisi tüketimini yüz misli artırmak zorundadır. Ulusal zenginlik, çok sayıda makinenin icat edilmesi nedeniyle bir zamanlar sadece üretim maliyetini karşılarken, şimdi yüz misli artmışsa o zaman her işverenin bugün 10,000 işçiyi geçindirmeye yetecek kadar tüketim yapması gerekir.'[126]

Sismondi bu noktada, bunalımın nasıl doğduğunu sımsıkı kavradığına inanmaktadır: 'Zengin bir kişinin, mecbur olduğu takdirde, 10 bin işçinin ürettiği kurdele, patiska ve dantel gibi malları tüketebileceğini belki düşünebiliriz. Ama tek bir kişi onca miktarda tarım ürününü nasıl tüketebilir? Ricardo'nun, (Sismondi'nin, **Edinburgh Review**'daki 'anonim yazarın' kim olduğunu daha sonra öğrendiği için, yazının Ricardo tarafından kaleme alınmış olabileceğinden kuşkulandığı anlaşılıyor), değişim içinde sihirbazlıkla yok ediverdiği şaraplar ve türlü çeşitli yiyecekler, bir tek kişinin sofrası için aşırı derecede fazladır. Bu kadar çok şey satılamaz; satılamayınca da sistemin temelini oluşturan tarım ve sanayi ürünleri arasındaki kesin oran korunamaz.'

Sismondi'nin böylece MacCulloch'un tuzağına düşmüş olduğunu görüyoruz. Birikim sorununa, lüks üretim yoluyla çözüm bulunamayacağını vurgulayacağına, bastığı yerin ayağının altından kaydığını farketmeden rakibinin peşinden aynı konuya dalar. Burada itiraz getirmek için iki neden bulur. Herşeyden önce, MacCulloch'un artı-değerden işçiler yerine kapitalistlerin yararlanmasına izin vermesine ahlâki yönden itirazlar getirir. Böylece yolundan sapmakta ve kapitalizmin bölüşüm ilkelerine karşı polemiğe kaymaktadır. Bu sapmadan hiç beklenmedik bir şekilde ilk soruna dönmekte ve bunu şimdi şöyle formüle etmektedir: Kapitalistler artı-

---

126 İbid., s. 397-8.

değerin tamamını lüks mallarla tüketmektedir. Peki ama acaba herhangi bir kişi, tüketimini, emek üretkenliğindeki ilerlemenin artı-değeri artırdığı hız ve sınırsızlıkla artırabilir mi? Sismondi, ikinci nedeni getirirken, kendisinin ortaya attığı sorundan vazgeçmektedir. Kapitalist birikimdeki zorluklara, ortada kapitalistlerle işçiler dışında tüketici bulunmayışının yol açtığını göreceğine, kapitalistlerin tüketim kapasitesinin fiziki sınırları olacağından yola çıkarak, basit yeniden üretim sürecinde bir pürüz keşfetmektedir. Kapitalistlerin lüks malları massedebilme kapasitesi emek üretkenliğine ya da artı-değerdeki artışa ayak uyduramayacağı için, ortaya bunalım ve aşırı-üretim sorunu çıkmalıdır. Bu düşünce çizgisiyle, **Nouveaux Principes**'de daha önce bir kez daha karşılaşmıştık. Sismondi'nin soruna her zaman tam anlamıyla hakim olmadığı açıktır. Buna şaşmamak gerekir, çünkü, bütün olarak birikim sorunuyla gerçek anlamda kapışabilmek için önce basit yeniden üretim sorununu tamamiyle kavramış olmak gerekir. Sismondi'nin bu yönden ne kadar yanlış yaptığını görmüş bulunuyoruz.

Bütün bunlara karşın, Sismondi, klasik okulun veliahtları ile düelloya giriştiğinde, kendisinin asla zayıf taraf olmadığını kanıtlamıştır. Zayıf kalmak bir yana, sonunda karşıtını bozguna uğratmıştır. Sismondi, sosyal yeniden üretim sürecinin en temel ilkelerini yanlış anlamış ve Adam Smith'in doğmasına bağlı kalıp, değişmeyen sermayeyi görmezlikten gelmiştir ama bu nedenle rakibinden geride kaldığı asla söylenemez. MacCulloch için de değişmeyen sermaye diye birşey yoktur. MacCulloch'un çiftçileri ve imalatçıları, işçilerine sadece gıda ve giysi sağlarlar. Gıda ve giysi birlikte toplumun toplam üretimini meydana getirir. Eğer, bu temel hata açısından ikisi arasında bir tercih yapılamayacaksa, Sismondi, sezgileriyle kapitalist üretim biçiminin çelişkilerini anlamış olduğundan Mac'dan kat be kat ilerdedir. Sonunda, Ricardocu Mac, Sismondi'nin, artı-değerin realize edilme olasılığına ilişkin kuşkularına nasıl yanıt getireceğini bilememiştir.

Sismondi, 'talebi aşan fazla üretim olabileceğini, piyasanın tıkanabileceğini, ıstırap çekilebileceğini' reddedenlere, halinden memnun kayıtsız doğal uyum savunucuları ve havarilerine karşı, Nottingham proletaryalarının çığlıklarıyla mücadele vermekte; makineye geçişin mutlaka 'gereğinden fazla nüfus' oluşturacağını kanıtlamakta ve en önemlisi genel anlamda kapitalist dünya piyasasının içsel çelişki eğilimlerinin altını çizerek, konuya daha derinden işleyebildiğini göstermektedir. MacCulloch, daha en baştan genel fazla-üretim olabileceğini reddetmektedir. Kısmi fazla üretim olasılığı karşısında da hemen kullandığı bir kozu vardır:

'Metalara olan talebin arzla aynı oranda arttığı ilkesine, aşırı ticaretin bolluk ve durgunluğa neden olacağını hesaba katmadığı için karşı çıkılabilir. Bunu çok kolay yanıtlayabiliriz — Bolluk, belli bir meta grubunun arzındaki artışa, buna eşdeğer olarak karşılık gele-

bilecek başka bir mota grubunun arzında, aynı oranda artış meydana gelmemesinden kaynaklanır. 1000 çiftçi ve 1000 usta-imalatçı birbirlerinin artık ürünlerini değiştirip, birbirleri için karşılıklı olarak pazar yaratırlarken; o sırada topluma her biri tarımda 100 emekçi istihdam eden, 1000 yeni kapitalist katılırsa, tarımsal üretimde derhal fazlalık meydana gelecektir ... çünkü bu örnekte, tarımdaki fazlalığı satın alabilecek imalat ürünlerinin arzında artış olmamıştır. Eğer yeni kapitalistlerin yarısının imalatçı olmasına izin verirseniz, bunlar diğer yarının yarattığı yeni ürüne eşdeğerde imalat malı üretecekler ve yeni bir denge kurulmuş olacaktır. 1500 çiftçi ve 1500 usta-imalatçı, birbirlerinin artık ürünlerini, daha önce 1000 çiftçi ve 1000 imalatçının birbirlerinin ürünlerini değiştirmiş oldukları şekilde değişeceklerdir.'[127]

Sismondi, sisler arasında 'çok kolay' dolaşıp duran bu maskaralığı, gözlerinin önünde yer alan gerçek değişimler ve devrimlere işaret ederek yanıtlar. 'Boş toprakları olan ülkeleri çifte sürmek mümkündür. Siyasal devrimler, mali sistemde meydana gelen değişiklikler ve barış, geleneksel tarım ülkelerinin limanlarına bir anda bu ülkelerin neredeyse tüm tarım üretimlerine eşit miktarda tarım ürününü yıkıverdi. Karadeniz yöresinde dev toprakların yakın zamanda Ruslar tarafından zaptedilmesi, Mısırdaki yönetim değişikliği, Kuzey Afrika'da korsanlığın ortadan kaldırılması; Odesa, İskenderiye ve Tunus'un tahıl ambarlarının birdenbire İtalyan limanlarına boşaltılmasına yol açtı. Piyasaya öylesine bol miktarda mısır sokuldu ki İtalya'da tarımcılık mesleğinin sahilin bir ucundan diğerine verdiği savaş aslında çoktan kaybedilmiş bir savaş. Mississippi nehri boyunca uzanan uçsuz bucaksız yeni toprakların üretime açılması ve buradaki tarımsal üretimin tamamının ihraç edilmesinin neden olduğu devrim, Avrupa'nın diğer ülkelerini de tehdit altında tutuyor. Hatta, Yeni Hollanda örneği bile kendi başına bir gün İngiliz sanayiinin yıkımına neden olabilir: Gıda mallarını taşımacılığı belki çok pahalıya mal olmaktadır ama yün ve diğer bazı tarım ürünlerinin taşınması kolaydır.[128]

Acaba Güney Avrupa'da yaşanan bu denli yoğun tarımsal bunalım karşısında, MacCulloch ne gibi tavsiyede bulunacaktır? Bolki de yeni çiftçilerin yarısı imalatçı olmalıydı. Buna Sismondi şöyle karşı çıkar: 'Böylesi bir tavsiye, Kırımdaki Tatarlar ya da Mısır'daki fellahlar için herhalde geçerli olamaz', ve şöyle ekler: 'Denizaşırı bölgelerde ya da Yeni Hollanda'da sanayiler kurulması için zaman henüz erken.'[129]

Sismondi keskin ileri görüşlülüğüyle, sanayileşmenin denizaşırı ülkeler açısından sadece bir zaman meselesi olduğunu kabul edi-

---

127 Mac Culloch, loc. cit., s. 471-2.
128 Sismondi, op. cit., cilt 2, s. 400-1.
129 Sismondi, op. cit., cilt 2, s. 401.

yor. Sismondi, dünya piyasasındaki genişlemenin, soruna çözüm getirmeyeceğinin de farkındadır. Genişlemenin sorunun daha ileri derecede yeniden üretilmesine neden olacağını ve daha da şiddetli bunalımlara yol açacağını görmekteydi. Kapitalizmin genişleme eğiliminin, rekabeti giderek daha da şiddetlendireceğini ve üretimde anarşinin artışını gözler önüne sereceğini tahmin etmekteydi. Bir yerde, kapitalist üretimin genel eğilimini kesin olarak pazarın tüm sınırlarını aşma şeklinde tanımlayarak, parmağını gerçekten de, bunalımın gerçek nedenleri üzerine basmaktadır. Mac Culloch'a getirdiği yanıtın sonunda şöyle der: «Sürekli olarak, dengenin kendisini yeniden kuracağı ve işin yeniden başlayacağı ilan ediliyor. Oysa kendi başına talep, her seferinde, ticareti gerekli kılan gerçek gereksinmelerin aşılmasına yol açan bir dürtü oluşturmaktadır. Bu dürtünün yol açtığı yeni faaliyet kısa bir zaman sonra, daha da acı veren bir bolluk yaratmakta.'[130]

Sermaye'nin devinimindeki gerçek çelişkileri böylesine kapsamlı bir şekilde kavrayan Sismondi karşısında, Londra üniversitesindeki kürsüsünde oturan **vulgarus**, uyum ikiyüzlülüğü, folklör oynayan 1000 çiftçi ve 1000 ayyaş imalatçı ile etkili bir yanıt bulamamıştır.

Bölüm 12

Ricardo - Sismondi Tartışması

Sismondi'nin kuramsal itirazlarına, MacCulloch'un getirdiği yanıtın, konuyu Ricardo'yu tatmin edecek şekilde sonuçlandıramadığı besbelli. Ricardo, Marx'ın deyişiyle, kurnaz 'Baş İskoç Şarlatan'ın tersine, hakikaten gerçeği bulmak istiyordu ve tüm tartışma boyunca üstün kafasına özgü dürüst alçakgönüllülüğünü sürdürdü,[131] Ricardo'nun, makinenin etkileri konusunu, gözden geçirerek yeniden ele alması, Sismondi'nin kendisine ve öğrencisine karşı giriştiği polemiğin, üzerinde derin iz bırakmış olduğunu kanıtlamakta. Sismondi, makineyle üretim konusunda, kapitalizmin karanlık yönlerini ortaya koyarak, klasik okulun uyum anlayışına karşı çıktı. Ricardo'nun yandaşları makinenin canlı emeğin yerini alırken, üc-

retli emekçiler için her zaman en azından son verdiği kadar, hatta da-

---

130 İbid., s. 405-6.

131 Ricardo 1819'da Parlamentoya seçildiği zaman ekonomi üzerine yazdıklarıyla çok büyük bir saygınlık kazanmış durumdaydı ve gayet tipik bir şekilde arkadaşına şöyle yazıyordu: 'Avam Kamarasındaki yerimi almış olduğumu görmüş olmalısın. Korkarım orada pek az yararlı olacağım. İki kez konuşma girişiminde bulundum ama her seferinde son derece utangaç davrandım. Kendi sesimi duyduğum anda saldırısına uğradığım telaşı fethedebileceğime umudum yok' (Letters of D. Ricardo to J.R. MacCulloch, N.Y., 1895, s. 23-4). Geveze MacCulloch hiç böylesi çekingenlikler bilmiyordu.

ha fazla miktarda iş olanağı yaratacağını savunarak doktrini ileri götürmüşlerdi. Sismondi, yaygın olarak telâfi kuramı olarak adlandırılan bu görüşe, kitabının 'On the Division of Labour and Machinery'[132] ve gayet önemli bir başlık taşıyan, 'Machinery Creates a Surplus Population'[133], bölümlerinde sert bir eleştiri getirir. Her iki bölüm, Ricardo'nun baş yapıtının yayınlanmasından iki yıl sonra 1819'da basılan **Nouveaux Principes**'de yer alır. Ricardo 1821 yılında, MacCulloch-Sismondi tartışmasını takiben, **Principles** adlı kitabının üçüncü baskısına yeni bir bölüm ekledi. Bu bölümde Ricardo gayet açık bir şekilde yanlışlığını itiraf ediyor ve Sismondi'nin izini takip ederek şöyle yazıyor: «Emekçi sınıflar makine kullanımının sık sık kendilerinin zararına olduğunu savunuyorlar. Bu görüş, yanlışlık ya da önyargıya dayanmamaktadır, ekonomi politiğin doğru ilkeleriyle tutarlıdır.'[134]

Ricardo, Sismondi gibi, teknik ilerlemeye karşı çıkıyormuş izlenimi yaratabilecek kuşkular karşısında kendini savunmak zorundaydı. Zaten eleştirilerinde de Sismondi gibi acımasız değildi. Kötülüğün tedrici olarak ortaya çıktığını ileri sürerek, uzlaşmacı bir tutum almaktaydı. 'İlkeye açıklık getirmek için gelişkin makinenin **birdenbire** keşfedildiğini ve yaygın bir şekilde kullanıldığını varsaymaktayım. Oysa gerçekte bu keşifler tedricidir ve sermayeyi fiili kullanımından alıkoymadığı gibi, tasarruf edilip biriktirilmiş sermayenin kullanılmasında da tayin edici rol oynar.'[135]

Ancak, bunalım ve birikim sorunu, Ricardo'yu da endişelendiriyordu. 1823'de, yaşamının son yılında, sorunu Sismondi ile yüzyüze konuşmak üzere Cenevre'de birkaç gün geçirdi. Bu konuşmaların sonucu, Sismondinin 'On The Balance Between Consumption and Production' adını verdiği ve 1824 yılının Mayıs ayında **Revue Encyclopédique**'de yayınlanan makalesinde konu edilmektedir.[136]

Ricardo, **Principles** adlı kitabında, can alıcı noktalarda, Say'in üretim ve tüketim arasındaki ilişkilere yönelik basmakalıp uyum doktrinini tamamen kabul etmiştir. Yirmibirinci bölümde şöyle der:

---

132 **Nouveaux Principes** ... kitap 4, bölüm 7.

133 İbid., kitap 7, bölüm 7.

134 D. Ricardo, **On the Principles of Political Economy and Taxation** (Üçüncü baskı, London, 1821), s. 474.

135 İbid., s. 478.

136 Bu makale, **Sur la Balance des Consommations avec les Productions, Nouveaux Principes**'in ikinci baskısında yer almıştır, cilt 2, p. 408 ff. Sismondi bu tartışma hakkında şöyle diyor: 'Yakın tarihte ölümü, sadece ailesi ve arkadaşları için değil, parlaklığından aydınlanan, yüce duygularından esinlenen herkes için büyük bir kayıp olan M. Ricardo, yaşamının son yılında, Cenevre'de birkaç gün kaldı. Görüş ayrılığında olduğumuz bu temel sorunu iki ya da üç kez bir araya gelerek tartıştık. Ricardo, bu incelemeye; nezaket, iyi niyet, kendisini diğerlerinden ayıran gerçeği bulma aşkı, ve dershanede istediği soyut düşünme çabasına alışkın olan öğrencilerinin bile duymadığı bir açıklık getirdi.'

'Talebi sadece üretim tayin eder gibi bir gerekçeyle, bir ülkede istihdam edilemeyecek sermaye olabileceği görüşüne, M. Say son derece tatmin edici bir şekilde yanıt vermiştir. Hiç kimse tüketmek ya da satmak dışında bir düşünceyle üretim yapmaz ve hiç kimse bir başka meta satın alma amacından daha farklı bir nedenle satış yapmaz. Satın aldığı meta kendisi için derhal yararlı olabileceği gibi, gelecekte yapılacak üretime katkıda bulunabilir. O halde kişi üretim yaparak ya kendi ürettiği malların tüketicisi olur ya da bir başkasının elindeki malların müşterisi ve tüketicisi olur.'[137]

Ricardo'nun bu anlayışına, Sismondi'nin **Nouveaux Principes**'i güçlü bir meydan okuma getiriyordu ve anlaşmazlık büyük ölçüde bu nokta etrafında dönüyordu. Ricardo, sadece kısa bir süre önce İngiltere ve diğer ülkeleri etkisi altında bırakan bunalımları reddedemezdi. Sorun, bu bunalımların nasıl açıklanacağıydı. Sismondi ve Ricardo, tartışmalarının daha en başında konuyu dikkate değer bir açıklık ve kesinlik içinde formüle etmişler, yaklaşım biçimi üzerinde anlaşmışlar ve dış ticaret sorununu dışarda bırakmışlardı. Sismondi, dış ticaretin kapitalist üretim açısından önemini ve gerekliliğini anlamış, genişlemesi gerektiğini de gayet iyi kavramıştı. Bu konuda Ricardo'nun Serbest Ticaretçileriyle aynı görüşteydi ve sermayenin genişlemecilik gereksinmesini diyalektik bir şekilde ortaya koyarak, serbest dış ticareti savunanların görüşlerini de büyük ölçüde iyileştirmişti. Sanayiin, 'büyük devrimlerle tehdit edildiği yerlerde, giderek dış piyasalarda çıkış yolu aramaya itildiğini' tamamen kabul etmişti.[138] Gördüğümüz gibi, denizaşırı ülkelerde Avrupa sanayiine karşı tehlikeli bir rekabetin ortaya çıktığını tahmin etmişti. Bu tahmin, 1820 yılı için saygı duyulacak bir başarıydı ve Sismondi'nin kapitalist dünya ekonomisindeki ilişkileri derin bir şekilde anlamış olduğunu ortaya koymaktaydı. Buna karşın artıdeğerin realize edilmesi yani birikim sorununa getirilecek tek çözümün dış ticarete dayandığını —kendisini eleştirenler bir süre sonra bunu Sismondi'nin görüşüymüş gibi sunmuşlardır— kavramış olmaktan çok uzaktır. Sismondi, birinci cildin altıncı bölümünde bu konuda son derece açıktır: 'Bu hesaplaşmaları daha büyük bir kesinlik içinde yapabilmek ve bu soruları basitleştirebilmek için şu ana kadar dış ticareti tamamen konu dışı tuttuk ve soyutlanmış bir ulus varsaydık; bu soyutlanmış ulus, tüm insan toplumunun kendisidir. Dış ticareti olmayan bir ulus için geçerli olan, tüm insanlık için de aynı şekilde doğrudur.'

Diğer bir ifadeyle: Sismondi, tüm dünya piyasasını tamamen kapitalist yöntemlerle üretim yapan tek bir toplum olarak değerlendirerek, sorunu kendisinden sonra gelen Marx ile aynı öncüller üze-

---

137 Ricardo, op. cit., s. 339.

138 Sismondi, op. cit., cilt 2, s. 361.

rine oturtmuştur. Ricardoyla ön koşullar üzerinde anlaşabilmesinin temelini de bu soyutlama oluşturuyordu. 'Biz, dışarıya oradan satın alması gerekenden daha fazla satan, büyüyen iç üretimi için dış pazar sağlayabilen ulus koşulunu, sorunun dışında tuttuk. Kaldı ki, savaş ya da siyasetin bir ulusa yeni müşteriler getirip getirmeyeceği konusunda karar vermek bizim dışımızda kalır — kanıtlanması gereken, bir ulusun, müşterilerini, sadece kendi üretimini artırarak yaratıp yaratamayacağıdır.'

Sismondi, artı-değerin realize edilmesi sorununu, tüm kesinliğiyle, iktisadın kendisini izleyen dönemlerinde ve şimdi bizim karşımızda durduğu haliyle, böyle formüle etmekteydi. Ricardo ise, farkında olduğumuz ve ileride daha ayrıntılı bir şekilde göstereceğimiz üzere, Say ile birlikte, üretim kendi talebini yaratır demektedir.

Ricardo'nun, Sismondi ile giriştiği tartışmadaki tezi şu şekli almaktadır: '100 işçinin 1000 çuval mısır ve 100 dokumacının 1000 yarda kumaş ürettiğini varsayalım. İnsanlara yararlı olabilecek diğer tüm aracıları ortadan kaldıralım ve bu kişilerin dünyada yalnız başlarına olduğunu düşünelim. Bu kişiler 1000 yardayı 1000 çuvalla değiştirirler. Sanayide birbirini izleyen ilerlemelerin sonucu olarak emek üretkenliğinin onda bir oranında arttığını varsaydığımızda, aynı kişiler 1100 yardayı 1100 çuvalla değiştirecekler ve her biri daha iyi besleneceği gibi, daha iyi giyinmiş olacak, yeni ilerlemeler onların ilerde 1200 yardayı 1200 çuvalla değiştirmesine yol açacak vs., Ürünlerin artması her zaman sadece onları üreten kişilerin tatminini artıracaktır.'[139]

Üzülerek belirtilmelidir ki, büyük Ricardo'nun akıl yürütme standartları, eğer böyle birşeyden söz edilebilirse, baş İskoç şarlatanı Mac Culloch'dan da geride kalıyor. Bir kez daha çuvallarla yardaların uyumlu ve zarif halk dansını seyretmeye davet ediliyoruz — ispatlanması gereken oran, ispatlanmış gibi kabul edilmektedir. Daha, sorunla ilgili tüm öncüller dışarda bırakılmaktadır. Hatırlayacağınız gibi tartışmanın özünü oluşturan gerçek sorun şuydu: Eğer kapitalistler artı-değerin bir kısmını sermayeye dönüştürürler ve bunu sermayelerini daha da artırmak amacıyla üretimi genişletmek için kullanırlarsa; ve bunun sonucunda hem kendileri, hem de işçilerin tüketimi için gerekli olandan daha fazla mal üretirlerse, ortaya çıkacak artık ürünün müşterileri ve tüketicileri kim olacaktır? Ricardo soruyu sermaye artışını tamamen görmezlikten gelerek yanıtlamakta. Üretimin çeşitli aşamalarını göstermek için çizdiği resimde, emek üretkenliği sadece tedrici olarak artmaktadır. Yaptığı varsayımlara göre aynı miktarda emek önce 1000 çuval ta-

---

139 **Nouveaux Principes** ..., kitap 4, bölüm 4: 'Comment la Richesse commerciale suit I'Accroissement du Revenu' (cilt 1, s. 115).

rım ürünü ve 1000 yarda dokuma; sonra 1100 çuval ve 1100 yarda, daha sonra da 1200 çuval ve 1200 yarda üretmekte, süreç gayet endamlı bir şekilde artan bir eğriye dönüşmektedir. Burada birbiri ile değiştirilen nesnelerin sayısı tam bir uyum göstermekle kalmıyor, aynı zamanda her iki mal açısından da tekdüze bir ilerleme sunuluyor. Bunun usandırıcılığı bir yana, sermayenin genişlemesi konusuna hiçbir yerde bu modeldekinden daha geniş bir şekilde değinilmiyor. Bu modelde genişlemiş yeniden üretim değil, sadece basit yeniden üretim görmekteyiz. Kullanım-değerleri açısından gerçekten de daha büyük bir mal yığını meydana gelmiştir ama bu artış toplam sosyal üretimin değerinde herhangi bir artış yaratmamıştır. Değişim işlemi açısından geçerli olan kullanım-değerlerinin sayısı değil, değer miktarıdır. Oysa verilen örnekte, değer miktarı sabit kalmaktadır. Ricardo, üretim artışının genişlemesini çözümler gibi görünse de, aslında hiçbir gerçek ilerleme kaydetmemektedir. Son olarak, yeniden üretimle ilgili kategorilerden tamamen habersizdir. MacCulloch, çözümlemesine kapitalistlere artı-değer olmadan üretim yaptırarak başlamış ve kapitalistleri geçimlerini boşluktan sağlayan kişiler haline sokmuştur belki, ama hiç değilse işçilerin varlığını tanımış ve işçilerin tüketimi için pay ayırmıştır. Oysa Ricardo, işçilerden söz bile etmez. Onun için değişken sermaye ve artı-değer arasında hiçbir fark yoktur. Bu son derece büyük eksikliğin yanında, değişmeyen sermayeyi, öğrencisi gibi hiç dikkate almaması fazlaca önemli değildir. Artı-değerin realize edilmesi ve sermayenin genişlemesi sorununu çözmek istemektedir ama tüm söylediği, birbiri ile değiştirilebilecek belli miktarda meta vardır ifadesinden öteye gitmemektedir.

Sismondi, tartışma konusunun tamamen değiştiği gerçeğini görememişti. Ancak, ünlü konuğu ve karşıtının ayaklarını yere bastırabilmek ve gözle görülemeyen çelişkileri çözümleyebilmek için ısrarlı bir çaba göstermekte ve Ricardo'nun varsayımları hakkında, 'Aynı Alman metafiziği gibi, yer ve zamandan soyutlanmışlar'[140] demektedir. Ricardo'nun hipotezlerini toplumdaki gerçek düzene aşılar ve bu düzende 'ücretleri rekabetle saptanan, mal ve mülkten yoksun işçilerin, çalışmalarının gerekli olmadığı anda kovulabildiklerini' belirtir. Sismondi, alçakgönüllülüğü kadar keskin zekasıyla şöyle der: 'bizim itirazlarımızı yönelttiğimiz işte bu sosyal düzendir.'[141]

Sismondi, kapitalizm altında, emek üretkenliğindeki ilerlemeyle bağlantılı pekçok güçlük ve çelişkileri ortaya koyar ve Ricardo'nun varsaydığı teknik değişikliklerin toplum açısından aşağıdaki alternatife yol açtığını gösterir: Ya emek üretkenliğindeki artışa karşı-

---

140 İbid., s. 416.
141 İbid., s. 417.

lık gelecek sayıda işçi derhal işten çıkartılacak ve bunun sonucunda günümüz toplumunun gerçek görünümünü yansıtan bir şekilde, bir yanda üretim fazlası, diğer yanda işsizlik ve sefalet meydana gelecek; ya da artık üretim, işçilere bakabilmek için yeni bir üretim dalında, lüks mal üretiminde kullanılacaktır. Sismondi, bu noktada, üstünlüğünü kuşku duyulmayacak biçimde kanıtlamaktadır : Birdenbire değişmeyen sermayenin varlığını hatırlar ve İngiliz klasiğini cepheden saldırıyla karşı karşıya bırakır.

'Lüks mallar imal etmek amacıyla yeni bir sanayi kurmak için, gerekli makinelerin yapılması, hammadde sağlanması ve zenginler pek ender hemen önlerinde duruverenlerle yetineceklerinden, dış ticaretin devreye sokulması gerekir. O halde, tarım kesiminin gereksinme duyacağından çok daha büyük olması gereken bu yeni sermayeyi nereden bulacağız? ... Lüks üretim yapacak işçilerimiz henüz tarım emekçilerinin ürününü yiyip, fabrikalarımızda üretilen giysileri giymekten çok uzaktalar, bunlar henüz işçi haline bile getirilmediler, henüz doğmamış bile olabilirler, onların çalışacağı iş kolu henüz ortada değil, işleyecekleri malzeme Hindistan'dan ulaşmış değil. İşçilere ekmek dağıtacaklar da dahil olmak üzere, herkes şimdilik beyhude bir bekleyiş içindedir.'[142]

Sismondi, artık değişmeyen sermayeyi sadece lüks üretiminde değil, tarımsal üretimde de hesaba sokmakta ve Ricardo'ya karşı bir başka itiraz daha getirmektedir : 'Bir çiftçinin, tarım sanayiinin, kendisi için çalışan işçilerin üretkenlik gücünü üç misli artırabilmesine olanak sağlayan mekanik buluşunu kullanabilmesi için, aynı zamanda elindeki tarım araçlarını, hayvanlarını, ambarlarını, ve çeşitli malzemeyi artırmaya yetecek kadar sermaye bulabileceğini, varsaymamız gerekir : İlk hasatı beklerken, gerekli döner sermayesini üç misline artırabileceğini varsaymak için, kendimizi zamandan soyutlamamız gerekir.'[143]

Sismondi bu şekilde, sermaye genişlerken, klâsik okulun her ek sermayenin tamamen ücretler yani değişken sermayeye harcanacağı şeklindeki hurafesini de yıkmaktadır. Sismondi, Ricardo doktrininden kaynaklanan tüm yanlışların, **Nouveaux Principes**'in üç yıl sonra yayınlanan ikinci baskısına sızmasını önleyemediyse de, bu doktrinden açık bir şekilde ayrılmaktadır. Ricardo'nun, basit uyum doktrinine karşı çıkarken, Sismondi iki can alıcı noktanın altını çizmektedir : Herşeyden önce, kapitalizm gerçeği altında, genişlemiş yeniden üretim, nesnel zorluklar nedeniyle hiç de Ricardo'nun saçma hipotezleri altındaki kolaylıkla işlememektedir. Ayrıca, sosyal emek üretkenliğini artıran tüm teknik ilerlemeler, kapitalizm altında, çalışan sınıfın aleyhine işlemekte, bu sınıfın çektiği ıstıraplarla

---

142 Sismondi, op. cit., 2, s. 425-6.

143 İbid., s. 429.

satın alınmaktadır. Sismondi, bir üçüncü noktada daha Ricardo'dan üstün olduğunu göstermektedir: Ricardo'nun, burjuva iktisadında yer alan toplum biçimi dışında bir toplum kavrayamama şeklinde beliren kör dar-kafalılığı karşısında, Sismondi, diyalektik yaklaşımın geniş ufkunu temsil etmektedir.

'Gözlerimiz, zenginlerle çalışan sınıf arasında düşmanlığa yol açan bu yeni toplum düzenine öylesine alışık ki, bizi her yandan enkazı ile çevreleyen bu düzende daha farklı bir varolma biçimi düşünemez olduk. Karşıma daha önceki sistemlerin kusurlarıyla çıkarak güya saçmaladığımı ispat ettiklerine inanıyorlar. Gerçekten de aşağı sınıflar açısından iki ya da üç sistem birbirini izledi. Bunlar başta biraz yarar sağladıktan sonra insanlığa korkunç felaketler getirdiler. Bundan yola çıkarak, şimdi, iyi bir sisteme geçtiğimizi söyleyebilir miyiz? Kölelik, vasallık ve lonca sistemlerinin işlediği kötülükleri ortaya koyduğumuz gibi, ücretli emek sisteminin hatalarını da ortaya çıkartamaz mıyız? Hiç kuşku yok, gün gelecek bizim çocuklarımız, çalışan sınıfları güvencesiz bıraktığımız için bizleri barbar olarak suçlayacaklar. Çalışan sınıfları köleliğe indirgeyen ulusları biz nasıl barbar olarak suçluyorsak, onlar da bizi aynı şekilde suçlayacaklar.'[144]

Sismondi'nin proletaryanın modern bir toplumla, örneğin eski Roma toplumunda oynadığı rollerdeki can alıcı farklılığı ortaya koyan bu ifadesi, tarihsel bağlantılar konusunda derin anlayışa sahip olduğunu göstermekte. Ayrıca köle sistemi ya da feodal ekonominin kendilerine özgü ekonomik niteliklerini inceleyip, bu sistemlerin göreli tarihsel önemini irdelerken ve son olarak burjuva ekonomisinin başat, genel eğiliminin 'her tür emeği, her çeşit mal sahipliğinden tamamen koparmak' olduğunu vurgularken, bu konuları da en az Ricardo'ya karşı giriştiği polemikte ele aldığı konular kadar anladığını göstermektedir.

Sismondi ve klasik okul arasındaki bu ikinci tur tartışma da, Sismondi'nin karsıtlarına pek zafer getirmedi.'[145]

---

144 İbid., s. 434-5.

145 Say ve Ricardo'nun görüşlerini savunan Tugan-Baranovski, Sismondi ve Ricardo arasındaki tartışma hakkında, (**Studies on the Theory and History of Commercial Crises in England**, s. 176), bize, Sismondi 'saldırdığı doktrini doğru olarak kabul etmek ve gerekli olan herşeyi karşıtına teslim etmek' zorunda kaldı; Sismondi 'hala pekçok yandaş bulan kendi kuramını terketti' ve 'bu tartışmada zafer Ricardo'nundur', derken abartmadan söyleyelim, ciddi bilimsel iddiaları olan bir çalışmada rastlanmayacak bir muhakeme yoksunluğu sergilemektedir.

Say - Sismondi Tartışması

Sismondi'nin, Ricardo'ya karşı yazdığı ve 1824 yılının Mayıs ayında **Revue Encyclopédique**'de yayınlanan makalesi, Avrupa'da Adam Smith okulunu tanıtan, bu okulun temsilcisi ve veliahtı olarak anılan, o sırada 'ekonomi biliminin prensi' **(prince de la science économique)** olarak kabul edilen J.B. Say için en büyük meydan okumaydı. Malthus'a gönderdiği mektuplarda Sismondi'ye karşı görüşler getiren Say, aynı yıl Temmuz ayında, **Revue Encyclopédique**'de, **'The Balance Between Consumption and Production'** başlığını taşıyan bir yanıt makalesi yayınladı. Sismondi de buna karşı bir yanıt gönderdi. Sismondi'nin giriştiği polemiğin kronolojisi, karşıt kuramların ortaya çıkış sırası açısından ters durmakta. Çünkü, üretim ve tüketim arasında kurulan ilahi denge doktrinini Ricardo'ya ulaştıran ilk kişi Say'di. Ricardo, bu doktrini MacCulloch'a daha sonra iletmişti. Say, daha 1803 yılında, **Traité d'Economie Politique**, kitap 1, bölüm, 7, adlı yapıtında şu kesin yargıyı koymuştu: 'Ürünler, diğer ürünlerle ödenirler. Dolayısiyle, eğer bir ulusun elinde aynı türden çok fazla mal varsa bunu satmanın yolu, değişik türden mal yaratmaktadır.'[146]

Burada birkez daha çok iyi bildiğimiz ve Ricardo okulunun yanırsa 'bayağı iktisatçılar tarafından uyum doktrininin temel taşı olarak kabul edilen büyülü tarifle karşılaşıyoruz.[147]

---

146 L'argent ne remplit qu'un office passager dans ce double échange. Les échanges terminés, il se trouve qu'on a payé des produits avec des produits. En conséquence, quand une nation a trop de produits dans un genre, le moyen de les écouler est d'en créer d'un autre genre' (J. B. Say, **Traité d'Economie Politique**, Paris, 1803, cilt 1, s. 154).

147 Gerçekte, burada da Say'in tek başarısı, başkalarının kendisinden önce ifade ettiği görüşe kibirli ve dogmatik bir biçim vermesinde yatıyor. Bergman'ın, **Theory of Crises** (Stuttgart, 1895) adlı kitabında işaret ettiği gibi, Josiah Tucker'in çalışması (1752), Turgot'un dipnotları, Quesnay, Dupont de Nemeurs ve diğerlerinin yazılarında, arz ve talep arasında doğal bir denge hatta özdeşlik olduğu yolunda çok benzer gözlemlere rastlanmaktadır. Marx'ın bir keresinde miskin olarak tanımladığı Say, çalışmasını, alçakgönüllülükle termo-dinamik, kaldıraç ve eğik düzeyle ilgili ilkelerin keşfedilmesine benzeterek, uyum müjdesini getiren kişi olduğunu iddia etmektedir. Örneğin **Traité**'nin (1841, s. 51, 616) altıncı baskısının önsözünde ve içerik listesi sayfasında şöyle demektedir: 'Değişim kuramı, bu çalışmada geliştirildiği şekliyle, dünya siyasetini dönüşüme uğratacaktır'. Aynı görüşe James Mill'in 1808 yılında yayınladığı, 'Commerce Defended' adlı çalışmasında da yer verilmektedir. Marx'ın, üretim ve talep arasındaki doğal denge doktrininin gerçek babası olarak andığı kişi James Mill'dir.

Sismondi'nin baş yapıtı özünde bu tezle karşı sürüp giden bir polemikten oluşmaktadır. Say bu aşamada **Revue Encyclopédique**'-de görüşlerini tamamen değiştirerek, şu saldırıya girişmektedir:

'İnsanın zeki olması ve doğa ile ustalığının sağladığı olanaklardan yararlanabilmesi sonucunda, her insan toplumunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik **herşeyi** üretebileceği; tüketebileceğinden çok daha fazla miktarda üretim yapabileceği görüşüne itiraz edilebilir. Edilebilir ama ben niye her ihtiyacı karşılanmış bir ulus olmadığını sorarım. Zenginleşen uluslar arasında hangi sırayı alırsa alsın, nüfusun sekizde yedisi ... zengin bir aile demeyeceğim ama mütevazi bir aile de-temel gereksinme olarak nitelendirilen pekçok şeyden yoksundur. Şu anda yaşamakta olduğum köy, Fransa'nın en zengin bölgelerinden birinde bulunuyor. Oysa burada girdiğim yirmi evden ondokuzunda sadece en sıradan yiyecekler görüyorum. İnsanların refah içinde olduğunu gösterecek, İngilizlerin konfor olarak tanımladığı hiçbir şey göremiyorum.'[148]

Bu alıntıda, mükemmel Say'in ikiyüzlülüğü hakkında hayran olunacak noktalar var. Kapitalist ekonomide mallar birbirleriyle satın alınabileceğinden, sadece daha çok üretmeye devam etmemizi, bu yolla bahçedeki herşeyin çok güzel olacağını, hiçbir zorluk çekilmeyeceğini, hiçbir artık oluşmayacağını, hiçbir bunalım ve sıkıntı ile karşılaşılmayacağını savunan kendisiydi. Bu postüla, Say'in elinde uyum doktrininin baş inancı haline gelmişti. Bayağı iktisadın böylesine tipik doktrininin kabul edilemeyeceğini kanıtlayan ve sert bir protestoya girişen kişi Sismondi idi. Sismondi, malların her dilediğimiz miktarda satılamayacağını göstermiş, işçilerin ücretleri salt geçimlik düzeyde tutulacağından ve kapitalist sınıfın tüketim kapasitesinin doğal bir sınırı olacağından, malların realize edilmesinin toplumun geliriyle, yani v+s miktarıyla sınırlanacağını ileri sürmüştü. Sismondi, üretimdeki genişlemenin, kaçınılmaz olarak durgunluk ve bunalımlara yol açacağını büyük kitleler için artan sıkıntılar yaratacağını söylemişti.

Say'ın getirdiği yanıttaki yaratıcılık pek bir ustaca doğrusu: Eğer aşırı üretimin mümkün olduğunda ısrar ederseniz, toplumumuzda neden bu kadar çok aç, çıplak ve yoksul kişi var? Yalvarırım açıklayın bu çelişkiyi açıklayabilirseniz. Para dolaşımına omuzunu silkerek, takas sistemiyle iş gören Say, Sismondi'yi, üretim fazlasını, satın alma gücü açısından değil, toplumun gerçek gereksinmeleri açısından ele almakla eleştirmektedir. Oysa Sismondi, vardığı sonuçlar içinde en önemlisi olan bu konuda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır. 'Toplumda iyi beslenemeyen, kötü evlerde yaşayan, doğru dürüst giyinemeyen çok sayıda kişi varsa da, toplum sadece

---

148 Say, **Revue Encyclopédique**, cilt 23, Temmuz 1824, s. 20f.

satın alabileceğini satabilir ve gönderdiğimiz gibi, toplum sadece geliriyle satın alabilir.'[149]

Say biraz ilerde bu noktayı kabul eder, ancak Sismondi'nin yeni bir yanlış yaptığını iddia eder: 'O halde toplumda eksik olan tüketici değil, satın alma gücüdür' der. 'Sismondi, satın alma gücünün, üretim daha azken ve bunun sonucu olarak daha pahalıyken ve üretimin işçiler için daha fazla ödeme sağladığı zaman daha geniş olacağına inanmaktadır.'[150]

Sismondi'nin kapitalist düzen ve bölüşüm tarzının en temeline saldıran kuramını, Say bayat düşünme yöntemi ya da daha iyisi, ikiyüzlülük yöntemiyle küçük düşürmeye yeltenmektedir. **Nouveaux Principes**'i alaycı bir şekilde taklit etmekte, bunun 'az' mal ve yüksek fiyat savunduğunu ileri sürmekte; buna karşı sanatkârane bir şekilde, aslından güzel, doruğuna ulaşmış bir kapitalist birikim görüntüsü sunmaktadır. Şöyle bir tez getirir: Eğer üretim canlanırsa, işçilerin sayısı artacak, ulusa genel anlamda daha bol ve daha iyi bir şekilde bakılacaktır. Say, sınai gelişmenin en ileri olduğu ülkelerdeki koşulları Orta Çağlardaki sefalet karşısında öve öve göklere çıkarmaktadır. Sismondi'nin sözlerini, kapitalist toplum açısından yıkıcı ilan eder: 'Neden yasaların incelenmesi çağrısında bulunmaktadır? Böyle bir soruşturma, girişimciyi istihdam ettiği işçinin geçimini garanti etmek zorunda bırakabilir. Böyle bir soruşturma girişimcilik ruhunu felce uğratır. Yetkililerin özel sözleşmelere müdahalede bulunabileceği korkusu bile tek başına ulusun zenginliğine felaket ve zarar getirmeye yeter.'[151]

Say'in, kapitalizmi böylesine gözü kapalı bir şekilde savunması Sismondi'yi amacından saptıramaz. Tartışmayı bir kez daha temel soruna çevirir:

'Fransa'nın 14. Louis'den bu yana Say'in ileri sürdüğü gibi nüfusunu iki misline, tüketimini de dört misline çıkartabildiğini hiçbir zaman reddetmedim. Sadece, üretimdeki artışın istendiği, ödendiği ve tüketildiği taktirde iyi olduğunu iddia ettim. Eğer ortada talep yoksa, üretim artışı kötülük getirir. Çünkü üreticinin tek umudu, rakip sanayiin ürünlerini tüketenleri cezbetmek olacaktır. Ben, ulusların izlemesi gereken doğal yolun mal sahipliğinin artan bir şekilde

---

149 **Nouveaux Principes** ... cilt 1, s. 117.

150 Say, loc. cit., s. 21.

151 Say, loc. cit., s. 29. Say, aşağıdaki nutkuyla Sismondi'yi burjuva toplumunun baş düşmanı olmakla itham etmektedir: 'Modern toplum düzenine, ellerinden başka hiçbir şeye sahip olmadan çalışan insanı soyan, o insana, aleyhine işleyen rekabet karşısında hiçbir güvence vermeyen düzene karşıdır. Ne! Her türden girişimciye, sermayesini, başka bir ifadeyle mülkiyetini dilediği şekilde kullanabilmesini güvence altına alan toplum, çalışan insanı soymaktadır ha! Tekrar edeyim: mülkiyetin kullanımının belli bir şekilde düzene sokulmasını isteyen düşüncelerden daha tehlikeli hiçbirşey olamaz' çünkü, 'el ve yetenekler de ... mülkiyettir.' (ibid., s. 30).

gelişmesi olduğunu göstermeye çalıştım. Bu gelişme, yeni ürünler için talebin artması ve bu ürünleri satın alma olanağındaki genişlemenin sonucu olmalıdır. Oysa, çalışan sınıfı her türlü mülkiyet ve güvenceden mahrum eden kurumlarımız ve yasalarımız çalışanları talep ve satın alma gücünden kopartmış, düzensiz bir işgücü haline itmiş, bu ise yoksulluğu sadece daha da artırmıştır.'[152]

Sismondi, bir ulusun zengin olabileceğini ancak toplumun çektiği sıkıntının maddi zenginlikteki artışla birlikte büyüyebildiğini, herşeyi üreten sınıfın, günbegün hiçbirşey tüketemeyecek hale sokulduğunu belirttikten sonra, uyum vaizini bu koşulları düşünmeye davet ederek tartışmayı kapatır. Kapitalizmin çelişkilerine getirilen bu keskin karşıt görüş, birikim sorununa ilişkin ilk tartışmayı kapatmaktadır.

Zekâlar arasındaki bu ilk savaşın genel yönünü toparlarken, iki noktaya dikkat çekmeliyiz :

(1) Sismondi'nin, çözümlemesindeki tüm karışıklıklara karşın hem Ricardo ve takipçileri, hem de kendini Adam Smith'in veliahtı ilan eden Say karşısındaki üstünlüğünden kuşku duyulamaz. Sismondi, konuyu yeniden üretim açısından ele almakta, değer kavramları (sermaye ve gelir) ve gerçek ögeler (üretim ve tüketim malları) aramakta, bunların toplam sosyal süreç içindeki ilişkilerini elinden geldiğince kavramaya çalışmaktadır. Bunu yaparken Adam Smith'e en çok yaklaşan kişi olmakta; tek farkla ki, Adam Smith'de sadece öznel ve spekülatif nitelik taşıyan çelişkiler, Sismondi'nin çözümlemesinde bilinçli olarak ana noktalar şeklinde vurgulanmaktadır. Sermaye birikimi sorunu, Sismondi'nin çözümlemesinde can alıcı nokta ve birincil zorluk olarak ele alınmaktadır.

Böylece Sismondi, Adam Smith'in söylediklerini bariz bir şekilde ileri götürürken; Ricardo ve takipçilerinin yanısıra Say, tüm tartışma boyunca sadece basit meta üretimi çerçevesinde düşünmüşlerdir. Bunlar sadece C-M-C* formülünü görmüşler, hatta herşeyi takasa indirgemişler ve böylesine kısır bir bilgeliğin yeniden üretim ve birikim sürecine özgü tüm sorunları açıklayacağına inanmışlardır. Sismondi, Smith açısından bile gerileme anlamına gelen bu dar görüşe karşı kesin bir şekilde galip gelmektedir. Sismondi, toplumsal bir eleştirici olarak burjuva iktisadının kategorilerini, bu iktisadın en sadık şampiyonlarından daha iyi kavradığını göstermektedir. Bu anlamda, daha ileri bir tarihte, kapitalist ekonominin **differentia specifica** mekanizmalarını tüm burjuva iktisatçıların toplamından sonsuz derecede daha derinlemesine kavrayan sosyalist Marx'a benzemekte. Eğer Sismondi Ricardo'nun doktrinine karşı : 'Ne, zenginlik herşey, insan hiçbirşey mi?'[153] diye soruyorsa,

---

152 Sismondi, op. cit., s. 462-3.

153 İbid., s. 331.

* (C-M-C : Meta - Para - Meta) T.E.

bu soru Ricardo'nun ciddi, klasik yumuşluğuna kıyasla, Sismondi'nin küçük-burjuva yaklaşımındaki eleştiriye açık ahlaki yönü göstermekle kalmıyor, aynı zamanda ekonominin yaşayan toplumsal bağlantıları karşısında duyduğu sosyal sorumlulukla keskinleşmiş eleştirel kavrayışa işaret ediyor. Sismondi, Ricardo ve okulunun katı, darkafalı, soyut görüşleri karşısında içsel çelişki ve zorlukları yakalayan bir göz oluyor. Bu büyük tartışma Ricardo'nun, Sismondi tarafından ortaya atılan birikim bilmecesini, Adam Smith'in diğer takipçileri gibi, çözmeyi bir yana bırakan kavramaya bile kadir olamadığı gerçeğini göstermektedir.

(2) Sorunun çözümüne yönelik ipucunun keşfedilebilmesi imkansız hale gelmişti. Çünkü temel noktadan sapılmış, bunalım sorunu üzerinde yoğunlaşılmıştır. İlk bunalımın ortaya çıkışının tartışmaya egemen olması sadece doğaldır. Ancak her iki tarafın da bunalımın birikim sorunu olmadığını, bunalımın kapitalist yeniden üretimin döngüsel niteliği içinde sadece bir öge olduğunu ve kapitalizmin karakteristik olgusundan başka bir özellik taşımadığını farketmemeleri o kadar doğal değildir. Kapitalizmin daha sonra gözlenen gelişimi, her iki tarafın da vardığı sonuçların yanlış olduğunu göstermiştir.

Ancak Sismondi'nin eleştirisi, sermayenin egemenliği altındaki ekonomi kuramı açısından ilk alarm zillerini çalmaktadır. Bu nedenle tarihsel önemi hem büyük hem de kalıcıdır. Kendi yarattığı sorunla başedemeyen klâsik iktisatın dağılıp parçalanması yolunu açmaktadır. Sismondi, kapitalizmin zaferiyle birlikte gelen sonuçlardan dehşete düşmekte, tarım ve el sanatlarında sermayenin egemenliğine kıyasla zaman zaman ataerkil üretim biçimlerini yüceltmektedir ama hiçbir zaman kapitalizm öncesi koşulların özlemini çeken bir gerici değildir. Örneğin Ricardo'ya karşı **Revue Encyclopédique**'de giriştiği polemikte böylesi bir yoruma tekrar tekrar on sert bir şekilde karşı çıkmaktadır.

'Benim tarım ve el sanatlarındaki iyileşmeye, insanın gerçekleştirebileceği her ilerlemeye direndiğimi, daha eski olduğu için çapayı pulluğa tercih ettiğimi, hiç kuşkusuz barbarlığı şimdiki uygarlık düzeyine yeğ tuttuğumu ve benim sistemime göre insanların toprağı çıplak elleriyle işlemesi gerekeceği yolunda haykırışlar duymaktayım.'

'Ben asla böyle birşey söylemedim. Hoşgörünüze sığınarak, benim varmadığım ama sistemime yüklenen böylesi tüm sonuçları protesto etmek isterim. Ne bana saldıranlar, ne de beni savunanlar, beni gerçekten anlamışlardır. Birçok kez karşıtlarım kadar yandaşlarım tarafından küçük düşürüldüm.'— 'Benim yeni makinelere, yeni buluş ve keşiflere, ulaştığımız uygarlık düzeyine itiraz etmediğimi anlamanızı istiyorum. Ben, ellerinden başka hiçbir şeye sahip olmadan çalışan insanı soyan, o insanı en küçük bir güvence-

den bile kayıtsızca dışarda tutan, o insanı kaçınılmaz olarak kurban eden modern toplum düzenine itiraz ediyorum.,[154]

Sismondi'nin eleştirilerinin merkezinde proleteryanın çıkarlarının yer aldığına kuşku yok. Genel eğilimini aşağıdaki şekilde formüle ederken, yapmacık iddialarda bulunmuyor:

'Ben sadece, emeğin meyvelerinin çalışanlara gitmesini güvence altına alacak, makinenin o makineyi çalıştıranlara yarar sağlamasını mümkün kılacak yollar için çalışıyorum.'[155]

Arzu ettiği toplumsal düzeni daha yakından tanımlamaya zorlandığında kaçamak davrandığı ve böyle bir tanım getiremeyeceğini itiraf ettiği doğrudur:

'Yapılması gereken sonsuz derecede zordur ve ben bu konuya bugün girme amacında değilim. İktisatçıları, —benim tamamen ikna olduğum şekilde,— uğraştıkları bilimin yolundan sapmış yanlış bir rotada gittiğine ikna etmek isterim. Ancak onlara doğru yolun ne olduğunu benim gösterebileceğime güvenemem. Varolan toplum düzenini kavramlaştırabilmek bile —benim aklım erse erse en fazla buna erer— son derece önemli bir çabayken, günümüzü görmede bile zorlanırken, kim geleceği görme ve henüz varolmayan bir düzeni algılama gücüne sahip olabilir ki?'[156]

1820 yılında, kapitalizmin büyük sanayi üzerindeki egemenliğini yeni yeni kurmaya başladığı ve sosyalizm düşüncesinin sadece en ütopik bir biçimde mümkün olduğu bir sırada, kapitalizm ötesi bir geleceği tasarlama karşısında güçsüz kaldığını itiraf etmesinde utanç duyacağı hiçbir şey yoktur. Sismondi, ne kapitalizm ötesine ilerleyebildiğinden ne de bir önceki aşamaya dönebildiğinden; önündeki tek açık eleştiri yolu, küçük-burjuva uzlaşmacılığıydı. Kapitalizm ve üretici güçlerin tam anlamıyla geliştirilebileceği olasılığını kuşkuyla karşıladığı için, birikim sürecinin biraz yumuşatılması ve kapitalizmin muzaffer yürüyüşünün biraz yavaşlatılması için gürültü koparması gerektiğini hissetti. Eleştirilerinin gerici olan yönü buydu.[157]

---

154 Sismondi, op. cit., s. 432-3.

155 İbid., s. 449.

156 İbid., s. 448.

157 Marx, Ricardo okuluna yönelik muhalefeti ve okulun dağılmasına yol açan görüşleri değerlendirirken Sismondi'ye kısaca değinerek şöyle demektedir: 'Sismondi'yi bu tarihsel değerlendirmenin dışında bırakmaktayım, çünkü Sismondi'nin görüşlerinin eleştirisi, ancak bu çalışmadan sonra gelecek olan, sermayenin fiili değişimi (rekabet ve kredi) (**Theorien über den Mehrwert**, cilt 3, s. 52), bölümüne girmektedir'. Ancak daha sonra Malthus'la bağlantılı olarak Sismondi'yi de ele almaktadır. Bu alıntı genelinde son derece kapsamlıdır: 'Sismondi, kapitalist üretimin öz çelişkilerinden derinlemesine haberdardır. Kapitalist üretimin aldığı biçimlerin ve üretken koşulların, üretken

güçler ve zenginliği hiçbir engelle karşılaşmadan geliştirdiğini, ancak bu koşulların sadece göreli olduğunu farketmektedir. Üretken güçlerin ileri atılımlarının yanısıra; kullanım—değeri ve değişim—değeri, meta ve para, alım ve satım, üretim ve tüketim, sermaye ve ücretli emek, vs., arasındaki çelişkilerin giderek büyüyen boyutlar kazandığını hissetmektedir. Özellikle temel çatışmanın da farkındadır : Bir yanda üretken güçler engel tanımadan gelişirken, aynı sırada metalardan oluşan zenginliğin paraya dönüştürülmesinin gerekli olduğu, oysa tabanda üreticiler kitlesinin sadece gerekli geçimlik düzeydeki metalarla sınırlı kalması. Demekki, bunalımları, Ricardo gibi sadece tesadüfi bir olay olarak değil, içsel çatışmaların, her seferinde daha büyük ölçüde ve belli aralıklarla meydana gelen patlamaları olarak, temel bir olgu şeklinde kavramaktadır. Bu ise Sismondi'yi bir açmazla yüzyüze getirir : Acaba devlet sınırlamayı, üretim koşullarına uymaları için **üretici güçler** üzerine mi, yoksa **üretici güçlere** uyması için **üretim koşulları** üzerine mi koymalıdır? Sık sık geçmişe danışmakta, **laudator temporis** olmakta ve çelişkileri, gelirin sermayeye göreli olarak daha farklı bir şekilde düzene sokulması, ya da bölüşümün üretime göreli olarak daha farklı bir şekilde düzenlenmesi yoluyla çözmeye çalışmakta, böylece bölüşüm ilişkilerinin, **sub alia specie** üretim ilişkilerinden başka birşey olmadığını kavrayamamaktadır. Burjuva üretiminin içsel çelişkilerinin mükemmel bir resmini çizmekle birlikte, bu çelişkileri anlayamamakta, dolayısiyle bunların çözülmesi sürecini de görememektedir. (Aslında bu üretim biçimi o zamanlar hala şekil almakta olduğundan, nasıl anlayabilirdi ki? — R.L.) Ancak, görüşleri, zenginliğe el koymanın **yeni** biçimlerinin kapitalist üretimin rahminde gelişen üretken güçlere ve bu zenginliği yaratan maddi ve toplumsal koşullara karşılık geldiği sezisine dayanmakta; zenginliğe el koyan burjuva biçimlerinin hem geçici hem de çelişkili olduğunu, zenginliğin her zaman karşıt yönleriyle varolduğunu, kendisi hem zenginlik hem de tam tersi olarak gösterdiğini düşünmektedir. Zenginlik, hep yoksulluk öncülüne dayanmaktadır ve sadece yoksulluğu artırarak gelişebilir.' (İbid., s. 55).

Marx, **The Poverty of Philosophy** kitabındaki muhtelif pasajlarda Proudhon'un karşısına Sismondi'yi çıkartmakta, ancak Sismondi ile doğrudan ilgili olarak kısaca şöyle demekte : 'Sismondi gibi toplumun varolan temelini korurken, üretimde hakça oranlara dönmek isteyenler gericidirler, çünkü tutarlı olmaları için, eski zamanların diğer tüm üretim koşullarını da geri getirmeyi istemelidirler.' (**The Poverty of Philosophy**, London, 1936, s. 57). Marx, **On The Critique of Political Economy**, kitabında da Sismondi hakkında iki kısa değerlendirmede bulunmaktadır : Birincisinde Sismondi'yi, İngiltere'de Ricardo gibi, Fransa'da burjuva ekonomisinin en son klasiği olarak sınıflandırmakta; ikinci pasajda ise, Sismondi'nin Ricardo'nun tersine, değer yaratan emeğin özgül toplumsal niteliğini vurgulamış olduğu gerçeğine ağırlık verilmektedir. Son olarak **Communist Manifesto** adlı kitapta, Sismondi'ye küçük-burjuva okulunun başı olarak değinilmekte.

Malthus

Sismondi ile aynı zamanda Malthus da Ricardo'nun bazı öğretilerine karşı savaş açtı. Sismondi, hem baş yapıtının ikinci baskısında hem de giriştiği polemikte Malthus'a kendi tarafını tutan bir otorite olarak tekrar tekrar değinmektedir. Böylece, **Revue Encyclopédique**'de Ricardo'ya yönelik kampanyasının ortak amaçlarını şöyle formüle etti :

'Benim Avrupa'da göstermeye çalıştığım gibi Malthus da İngiltere'de, tüketimin, üretimin kaçınılmaz sonucu olmadığını, insanın gereksinme ve isteklerinin gerçekten sınırsız olmakla birlikte, bunların tüketim yoluyla karşılanabilmesi için değişim olanaklarının da birlikte gitmesi gerektiğini savundu. Biz, değişim olanaklarının yaratılıp istek ve gereksinme duyanlar arasında dolaştırılmasının kendi başına yeterli olmayacağını; toplumda işgücüne olan talepte azalma ya da ücretlerde düşme gözlenirken, değişim olanaklarının arttığına sık sık tanık olunabildiğini, oysa nüfusun bir bölümünün istek ve gereksinmelerinin karşılanamayacağını, tüketimin de azalabileceğini ortaya koyduk. Son olarak, toplumdaki refahın en doğru göstergesinin daha fazla zenginlik üretimi olmadığını, gerçek göstergenin emek talebinin artışı ya da bu emeğe karşılık giderek daha çok ücret verilmesi olduğunu ileri sürdük. Ricardo ve Say, emek talebindeki artışın refahın belirtisi olduğunu reddetmemekle birlikte, bunun kaçınılmaz olarak üretimdeki artışın sonucu olacağını savundular. Oysa Malthus ve ben, bu iki artışın birbirinden bağımsız nedenlerin sonucu olduğu ve bu nedenlerin zaman zaman birbirlerine karşıt rol oynayabileceği görüşündeyiz. Bize göre üretimi, daha önceki dönemlerin emek talebi belirlemiyorsa piyasa bolluktan tıkanacak ve yeni üretim, tatminin değil, yıkımın nedeni olacaktır.'[158]

Bu ifadeler, Sidmondi ve Malthus'un hiç değilse Ricardo ve okuluna karşı giriştikleri muhalefette anlaşma ve silah arkadaşlığı içinde olduğuna işaret etmekte. Marx, Malthus'un 1820 yılında basılan **Principles of Political Economy** adlı kitabının, bundan bir yıl önce yayınlanan **Nouveaux Principes**'in apaçık çalıntısı olduğu düşüncesindedir. Buna rağmen, Sismondi ve Malthus, burada ilgilendiğimiz sorun açısından sık sık görüş ayrılığı içindeydiler.

Sismondi, kapitalist üretimi eleştirmekte, sert saldırılarda bulunmakta, hatta suçlamalara girişmektedir. Oysa Malthus kapitalist üretimi savunmaktadır. Bu, Malthus'un kapitalizmin içsel çelişkilerini Say ya da MacCulloch gibi reddettiği anlamına gelmez. Tam tersine bu çelişkilere hiç acımasızca bir tür doğa yasası statüsü verir,

158 **Nouveaux Principes** ..., cilt 2, s. 409.

mutlak kutsallıklarını vurgular. Sismondi'ye yol gösteren ilke, işçilerin çıkarlarıdır. Bölüşümde proletarya lehine gayet genel ve bulanık olmakla birlikte ayrıntılı bir reform arzulamaktadır. Malthus, kapitalist sömürünün parazitleri olup, toprak rantıyla geçinen ve ortak zenginlikten pay alan tabakaların ideolojisini sağlar ve artı-değerin mümkün olan en büyük parçasının bu 'üretken olmayan tüketicilere' ayrılmasını savunur. Sismondi'nin genel yaklaşımı büyük ölçüde ahlakidir, sosyal reformcu yaklaşımıdır. Klasikleri ileri götüren Sismondi, bunlara karşı çıkarak 'tüketimin, birikimin yegâne sonu' olduğunu vurgular ve sınırlı birikim çağrısında bulunur. Malthus ise tam tersine üretimin birikimden başka bir amacı olmadığını söyler ve kapitalistlerin, parazitlerin sınırsız tüketimi ile desteklenecek ve güvence altında tutulacak olan sınırsız birikimi sürdürmelerini ister. Son olarak, Sismondi yeniden üretim süreci çözümlemesine, sermaye ve gelir arasındaki ilişkiye toplumsal açıdan eleştirici bir gözle yaklaşmakta; Ricardo'ya karşı çıkan Malthus, saçma bir değer kuramından yola çıkmaktadır. Bu değer kuramından en az onun kadar garip bir artı-değer kuramı çıkartır; kapitalistlerin kârını, metaların değerini aşan ve fiyata konan bir ekleme şeklinde açıklamaya çalışır.[159]

Malthus, **Definitions in Political Economy** adlı kitabının altıncı bölümünde yer alan ayrıntılı bir eleştiride arz ve talebin özdeş olduğu postülasına karşı çıkar.[160] James Mill, **Elements of Political Economy** adlı kitabında şöyle demişti:

'Arz ve talep birbirlerine karşılık gelir derken, acaba kastedilen nedir? Şudur: Belli miktarda emekle üretilen mallar, aynı miktarda emek tarafından üretilmiş mallarla değiştirilir. Bu önergeyi hakettiği şekilde dinlerseniz, gerisi gayet açıktır. — Şöyle ki, eğer bir çift ayakkabı, bir şapka üretmek için gereken emek miktarıyla üretildiyse, şapka bir çift ayakkabı ile değiştirilebileceğinden, arz ve talep birbirlerine uymuş demektir. Eğer herhangi bir nedenle ayakkabıların değeri şapkalara göreli olarak düşerse, ya da aynı anlama gelecek şekilde, şapkaların değeri ayakkabılara göreli olarak artarsa, bu durum, piyasaya şapkalara kıyasla daha çok ayakkabı getirildiği anlamını taşıyacaktır. Böylece ayakkabılar açısından gereğinden fazla bir bolluk olacaktır. Neden? Çünkü ayakkabılardaki belli emek miktarı, aynı miktarda emeğin ürettiğiyle değiştirilemeyecektir. Ancak aynı nedenlerle, piyasada gerekenden daha az şapka bulunacaktır. Çünkü şapkalardaki belli emek miktarı, ayakkabılardaki emek miktarının ürettiğinden daha fazlasıyla değiştirilebilecektir.'[161]

---

159 Bkz. Marx, Malthus'un değer ve kâr kuramının ayrıntılı bir çözümlemesi için, **Theorien über den Mehrwert,** cilt 3, s. 1-29.

160 1827'de yayınlanan kitap, James Mill'e ithaf edilmiştir.

161 James Mill, **Elements of Political Economy**, (Üçüncü baskı, London, 1826. s. 239-40).

Malthus, böylesine basmakalıp totolojilere karşı iki yönlü itiraz getirir. Herşeyden önce Mill'in dikkatini, görüşünü sağlam temeller üzerine kurmadığı gerçeğine çeker. Şapkalarla ayakkabılar arasındaki değişim oranında herhangi bir değişiklik olmadan bile, talebe göreli olarak, **her iki** maldan da gereğinden fazla miktarda üretilmiş olabilir. Böyle bir durum, her iki malın da piyasada üretim maliyeti artı uygun kâr miktarının altında satın alınmasına neden olacaktır.

'Böyle bir durumda' diye sorar, 'her iki mal da, üretimlerine devam edilmesi koşullarını karşılayabilecek şekilde değiştirilemeyecek kadar bol olacağından, şapkaların arzının şapkaların talebine ya da ayakkabıların arzının, ayakkabıların talebine uyacağını söyleyebilir miyiz?'[162]

Diğer bir ifadeyle, Malthus, Mill'in karşısına genel fazla-üretim olasılığı ile dikilmektedir: '...mallar üretim maliyetleri açısından kıyaslandığında... gayet açıktır ki... hepsi aynı zamanda azalabilir ya da artabilir.'[163]

İkinci olarak, Mill, Ricardo ve dostlarının postülalarını, takas sistemi üzerine kurmalarını protesto eder: 'Weyhill fuarına 100 torba şerbetçiotu getiren bir satıcının şapka ve ayakkabı arzını düşünmesi, güneşteki lekeleri düşünmesi kadar uzaktır. O halde ne düşünecektir? Şerbetçiotunu neyle değiştirmek isteyecektir? Mill, bu kişinin istediğinin para olduğunu söylemenin, ekonomi politik bilgisi açısından büyük cehalet göstermek anlamına geleceği düşüncesinde olduğu izlenimi veriyor. Ben, böylesine büyük bir cehalet ithamı olasılığına rağmen, satıcının istediğinin gerçekten de para olduğunu özel olarak vurgulamakta tereddüt etmeyeceğim...'[1]

Malthus geri kalan konularda, örneğin arz fazlasının fiyatları üretim maliyetinin altına indireceği, böylece üretimin otomatik olarak sınırlanacağı, **vice versa** mekanizmasını kabul etmeye hazırdır.

'Zaman içinde bolluk ve darlığa çözüm getiren bu eğilim ...bu tür dertlerin hiçbir zaman yaşanmadığını kanıtlayamaz.'[164]

Malthus, bunalım sorununa ilişkin karşıt görüşlerine rağmen, Ricardo, Mill, Say ve MacCulloch'la aynı çizgide düşünmektedir. Malthus için de herşey takasa indirgenebilir. Geniş kategorileri ve bunlar arasındaki ilişkilerle Sismondi'nin tüm dikkatini üzerinde topladığı yeniden üretim süreci, Malthus tarafından tamamen ihmal edilmektedir.

Temel yaklaşımları içindeki pekçok çelişki nedeniyle, Sismondi ve Malthus'un getirdiği eleştiride sadece birkaç tane ortak nokta var: (1) Her ikisi de, Say ve Ricardo'nun takipçilerinin tersine, tüketim ve üretim arasında önceden belirlenmiş bir denge olacağı hipotezini reddetmekteler. (2) Her ikisi de, sadece kısmi değil, genel bunalımların da mümkün olacağını savunmaktalar.

---

162 Malthus, **Definitions in Political Economy**, (London, 1827), s. 51.

163 İbid., s. 64.

164 Mathus, **Definitions in Political Economy**, (London, 1827), s. 53-4.

Aralarındaki anlaşma burada sona eriyor. Sismondi, bunalımın nedenini ücret seviyesinin düşük olmasında ve kapitalistlerin tüketim kapasitesinin sınırlı olmasında ararken; Malthus, ücretlerin düşük olması gerçeğini nüfus değişikliğinin doğal yasası haline dönüştürmekte, kapitalistlerin sınırlı tüketim kapasitesi karşısında iso bir ikame bulmakta. Toprak sahipleri ve din adamlarının, artı-değerin parazitleri olarak, zenginlik ve lüks tüketiminde sınırsız kapasiteye sahip olduğunu belirtmekte. 'Büyük karınlı kiliseye hamdolsun.'

Malthus ve Sismondi, kapitalist birikimi kurtarmak ve içinde bulunduğu tehlikeli durumdan çıkartmak için, satmadan satın alan tüketici kategorisi ararlar. Ancak Sismondi bu tüketicilere, işçilerle kapitalistlerin tüketimini aşan artı-üründen kurtulmak yani artı-değerin sermayeye dönüştürülmüş parçasından kurtulmak için ihtiyaç duymaktadır. Malthus ise bunları genel olarak kâr 'üreticileri' olarak istemektedir. Ancak, **rantiyecilerin** ve devlete sırtını dayamış kişilerin, metaları nasıl olup da yüksek fiyattan satın alıp, aynı zamanda bu satın alma gücünü kendilerine sağlamış olan kapitalistlere yardım edebileceği konusunu tabii ki büyük bir sır olarak kendisine saklamakta. Bu köklü karşıt görüşler nedeniyle Malthus ve Sismondi arasındaki ittifak fazla derine gitmez. Eğer Malthus, Sismondi'nin **Nouveaux Principes**'ini Marx'ın ileri sürdüğü gibi bir Malthus karikatürüne çevirdiyse; Sismondi de zaten sadece ikisine ortak noktaları vurgulamakta, Malthus'dan sadece kendi görüşlerini desteklemek üzere alıntılar almakta ve Malthus'un Ricardo'ya yönelik eleştirilerini Sismondici bir şekle sokarak kullanmakta. Sismondi'nin arada sırada Malthus'un etkisi altında kaldığına da kuşku yok. Örneğin Malthus'un devlet harcamalarının acil bir önlem olarak birikimin yardımına geldiği kuramını benimser ve kendi varsayımlarıyla çelişki içine düşer.

Genel olarak baktığımızda, Malthus yeniden üretim sorununa ne yeni bir katkıda bulundu ne de sorunu tam anlamıyla kavradı. Ricardo'nun yandaşlarına karşı giriştiği tartışmada basit meta dolaşımı kavramlarıyla uğraştı. Ricardo okuluyla yaptığı münakaşa kapitalist yeniden üretimin sosyal temellerine inmiyordu. Münakaşa, artı-değer parazitlerinin 'üretken olmayan tüketimleri' üzerineydi. Malthus'un kurduğu yapı, kâr kuramındaki saçma yanlışlar ortaya konar konmaz çöküverir. Oysa Sismondi'nin eleştirileri geçerliğini korur. Ricardo'nun değer kuramını tüm sonuçlarıyla kabul etsek bile, Sismondi'nin ortaya getirdiği sorunlar çözülmemiş bir halde durmaktadır.

İKİNCİ TUR

Rodbertus ve Von Kirchmann Tartışması

Bölüm 15

V. Kirchmann'ın Yeniden Üretim Kuramı

Yeniden üretim sorunu hakkındaki ikinci kuramsal polemiği de güncel olaylar başlattı. Nasıl İngiltere'deki ilk bunalım ve beraberinde gelen sefalet Sismondi'nin klasik okula karşı çıkmasına neden olduysa, bu kez de, yaklaşık 25 yıl sonra işçi sınıfının devrimci hareketinin doğuşu, Rodbertus'un kapitalist üretimi eleştirmesine dürtü oluşturdu. Lyons ipekli dokumacılarının başkaldırısı ve İngiltere'deki Şartizm hareketi, ilk bunalımın ortaya çıkardığı belli belirsiz hayaletlerden tamamen farklıydı ve burjuvazinin kulakları, tüm toplum biçimlerinin en harikasına getirilen eleştirilerle çınladı. Rodbertus'un 1830'ların sonlarında, muhtemelen **Ausgburger Allgemeine Zeitung için** yazdığı ama bu gazete tarafından yayınlanmayan ilk sosyo-ekonomik çalışması, **The Demand of the Working Classes**[1], şeklinde önemli bir başlık taşır ve şöyle başlar:

'Çalışan sınıflar ne istiyor? Diğer sınıfların bu istekleri yerine getirmemesi mümkün müdür? Çalışan sınıfların istekleri modern uygarlığın mezarı mı olacaktır? Düşünen insanlar, tarihin gün gelip bu soruyu büyük bir ivedilikle soracağını çoktan biliyorlardı. Şimdi, Şartizm toplantıları ve Birmingham'dan ulaşan görüntülerden sonra sokaktaki insan da soruyu öğrenmiş bulunuyor.'

1840'larda devrimci düşünce en canlı bir şekilde Fransa'da maydalanmaktaydı. Proudhon, Blanqui, Cabet, Louis Blanc, vs., kişilerin yandaşlarının kurduğu sosyalist okulların yanısıra çeşitli gizli topluluklar oluşmaktaydı. Şubat devrimi ve Haziran ayındaki, 'çalışma hakkı' bildirgesi, kapitalist toplumun iki dünyası arasında ilk kafa kafaya çarpışmaya yol açtı — bu, kapitalizmin gizli çelişkilerinin, çığır açan çalışmasıydı. Bu çelişkilerin gözle görünen biçimi olan bunalımlar hakkındaki gözlemler, 1820'lerdeki tartışma sırasın

---

1 **Die Forderungen der arbeitenden Klassen.**

da olduğundan çok daha kapsamlıydı. Robertus ve V. Kirchmann arasındaki tartışma, 1837, 1839, 1847 hatta 1857'deki ilk dünya bunalımının ilk etkileri hissedilirken yer aldı — Rodbertus, **On Commercial Crises and the Mortgage Problem of the Landowners** adlı ilginç kitapçığı 1858'de yazmıştı. Kapitalist toplumun gözüne çarpan içsel çelişkileri, İngiliz klasikleriyle, bunları gerek İngiltere, gerekse Avrupa'da bayağılaştıran kişilerin uyum doktrinine keskin bir karşıtlık yansıtıyordu. Durum, Sismondi'nin uyarı amacıyla sesini yükseltiği zamankinden çok değişikti.

Yeri gelmişken, Rodbertus'un ilk yazısında Sismondi'den aktardığı alıntı, Sismondi'nin eleştirilerinin Rodbertus'u hemen etkilemiş olduğunu kanıtlamakta. Rodbertus, klasik okula karşı İngiltere'de yayınlanmış ve sayıca daha fazla olan yazılardan o kadar haberdar değildir belki ama, Fransa'daki çağdaş yazını bilmektedir. Ancak, Alman profesörlerin 'sosyalizmin kuruluşunda' Rodbertus'un önceliği Marx'dan aldığı şeklindeki efsanesini doğrulamak için, bu cılız destekten başka bir kanıt yok. Profesör Diehl, Rodbertus hakkındaki, **Handwörterbuch der Staatswissenshaften** başlığını taşıyan makalesinde: 'Rodbertus, Almanya'da bilimsel sosyalizmin gerçek kurucusu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü, 1839 ve 1842 yılları arasında, Marx ve Lasalle'den önce yazdığı yazılarında kapsamlı bir sosyalist sistem sunmakta, Adam Smith'in doktrinine eleştiriler getirmekte ve toplumsal reformlar için yeni kuramsal temeller atmakta, öneriler getirmektedir.' der.

Bu batıl inanç, Engels, Kautsky ve Mehring'in, bu efsaneyi yıkmak için yazdıklarından ve bu yazılara rağmen, 1901'deki ikinci baskıda yer almakta. Getirilen karşıt kanıtların tüm ağırlığına rağmen ve tabii kaçınılmaz olarak, bilgiç Alman iktisatçılarının gözünde, 'öncelik' ödülünün, devrimci anarşist Marx'ın elinden alınıp; Prusyacı ve milliyetçi eğilimli 'sosyalist' Rodbertus'a verilmesi bundan beşyüz yıl sonra komünizme inanan Rodbertus şimdi yüzde 200 düzeyindeki istikrarlı sömürü oranını desteklemektedir sadece hakçadır. Ancak biz burada Rodbertus'un çözümlemesinin bir başka yönüyle ilgilenmekteyiz. Aynı Profesör Diehl, övgüsünü şöyle devam etmekte: 'Rodbertus sadece sosyalizmin öncüsü değil di. Ekonomi-politik, kaydettiği ilerlemelerinde büyük ölçüde ona borçludur. Ekonomi kuramı da, özellikle klasik iktisatçılara yönelik eleştiri, yeni gelir dağılımı kuramı, sermayenin mantıki ve tarihsel kategorileri arasındaki farkları ortaya koyması ve daha nice konularda Rodbertus'a borçludur.'

Biz burada Rodbertus'un son konulardaki başarıları ve öncelikle 've daha nice' noktası üzerinde duracağız.

Rodbertus'un 1842 yılında yayınladığı en çok dikkat toplayan çalışması, **Towards the Understanding of Our Politic-Economic Con-**

ditions[1], tartışmamızı açmakta, V. Kirchmann bunu **Demokratische Blätter**'de yayınlanan iki makaleyle — **On The Social Aspects of Ground Rent**[2] ve **The Society of Barter**[3] — yanıt verdi. Rodbertus da, 1850 yılında, **Letters on Social Problems**[4] ile karşılıkta bulundu. Böylece tartışma o tarihten otuz yıl önce, bir tarafta Malthus ve Sismondi'nin, diğer tarafta ise Say, Ricardo ve Mac Culloch'un aralarındaki ayrılıkları savaştıkları aynı kuramsal arenaya girdi. Rodbertus ilk yazılarında, emek üretkenliğinin artmakta olduğu modern toplumda, ücretlerin ulusal gelirden giderek azalan miktarda pay aldığını belirtmişti. Bunun yeni bir düşünce olduğunu iddia eden Rodbertus, o tarihten başlayarak, otuz yıl sonra ölene kadar bu görüşü tekrarlamaktan ve farklı şekillerde formüle etmekten başka birşey yapmadı. Yoksulluk ve bunalımların bileşimi 'zamanımızın toplumsal sorunu' olarak adlandırılan Rodbertus için, 'azalan ücret oranı' modern toplumun öncelikle yoksulluk ve bunalım sorunlarının kaynağını oluşturmaktadır.

V. Kirchmann bu açıklamayı kabul etmez. Yoksulluk sorununu toprak rantının yükselmesinin etkilerine; bunalımı da pazar darlığına bağlar. Özellikle son konuda şöyle der: 'Toplumsal hastalıkların büyük bir kısmına, üretimdeki bozukluklar değil, ürünler için pazar bulunamaması neden olur ... bir ülke daha çok üretip, her gereksinmeyi karşılamak için daha çok olanağa sahip oldukça, sefalet ve ihtiyaç tehlikesine daha açık hale gelir.' — Bu görüş, emek sorununu da içermektedir, çünkü 'dile düşen çalışma hakkı da sonunda pazar meselesine inmektedir.' 'Görüyoruz ki' diye sonuçlandırır, 'toplumsal sorun hemen hemen pazar sorunu ile özdeştir. Pazarlar güven altına alındığı takdirde kötüye kullanılan rekabetin yol açtığı sorunlar bile yok olacak ve ortada rekabetin sadece yararları kalacaktır. Ortada iyi ve ucuz meta sağlamaya ilişkin rekabet ruhu kalacak, yalnızca pazar yetersizliğinin neden olduğu ölüm kalım mücadelesi ortadan kalkacaktır.'[5]

Rodbertus ve V. Kirchmann'ın görüşleri arasındaki fark ortada. Rodbertus, kötülüğün kökenini ulusal gelirin yanlış bölüşümünde; V. Kirchmann ise kapitalist üretim karşısında pazarların sınırlı olmasında görüyor. V. Kirchmann'ın kapitalist rekabeti, daha iyi ve daha ucuz meta üretme yolunda övgüye değer bir rekabet olarak kavrayan idealist bakış açısı ve 'dile düşmüş çalışma hakkını' pazar sorunu olarak anlaması, açıklamalarında pekçok karışıklık yaratmakla birlikte, kapitalist üretimin zayıf noktasını — yani pazar sınırlılığını, sadece bölüşüm konusuna sarılan Rodbertus'dan daha

---

1 **Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände.**

2 **Über die Grundrente in socller Beziehung.**

3 **Die Tauschgesellschaft.**

4 **Soziale Briefe.**

5 Rodbertus, V. Kirchmann'ın görüşlerinden gayet açık ve ayrıntılı alıntılar yapar. Ama, yayıncılarına bakılırsa, orijinal makalesinin yer aldığı **Demokratische Blätter**'in kopyası yoktur.

iyi anladığını göstermekte. Demekki, ilk olarak Sismondi'nin gündeme getirdiği sorunu takip eden V. Kirchmann'dır. Ancak, Sismondi'nin açıklamaları ve getirdiği çözümü kabul etmez, daha çok Sismondi'nin karşıtlarının yanında yer alır. Yalnızca Ricardo'nun toprak rantı kuramı ve Adam Smith'in 'metaın fiyatı, sermayenin faizi ve işgücünün ücreti şeklinde, sadece iki parçadan meydana gelir' doğmasını kabul etmekle kalmaz (V. Kirchmann, artı-değeri, 'sermayenin faizine' dönüştürür); Say ve Ricardo'nun ürünlerin sadece diğer ürünlerle satın alınacağı ve üretimin kendi talebini yaratacağı, dolayısiyle bir taraf gereğinden fazla üretmiş görünüyorsa bunun sadece diğer tarafta yeterince üretim olmadığı anlamına geldiği tezini destekler. V. Kirchmann'ın bir tür 'Alman baskısı' içinde de olsa, klasikleri sadık bir şekilde desteklediğini görüyoruz. Tartışmasına Say'in üretim ve talep arasındaki doğal denge yasasının, 'hala gerçeğin tam bir görüntüsünü vermediğini' belirterek başlar ve şöyle ekler:

'Ticaret, bu düzenin tam bir saflık içinde gerçekleşmesini önleyen pekçok gizli yasa içermektedir. Piyasada varolan bolluğu açıklayacaksak, bu yasalar bulunmalıdır. Bu yazaların bulunması, bize belki bu büyük kötülüğün önlenmesi yolunu da gösterebilir. Biz, modern toplum sisteminde Say'in kuşku götürmez yasasıyla, gerçek arasındaki çelişkileri yansıtan üç ilişki bulunduğuna inanıyoruz.'

Bu ilişkiler; (1) 'üretimin çok adaletsiz paylaşımı' —burada V. Kirchmann'ın, Sismondi'nin görüşlerine yaklaştığını görüyoruz. (2) doğanın, üretimle uğraşan insan emeğinin önüne çıkardığı zorluklar ve (3) son olarak, üretim ve tüketim arasında arabuluculuk yapan ticaretteki bozukluklar. Say'in yasasına engeller çıkartan son iki noktayı bir yana bırakıp, V. Kirchmann'ın ilk nokta üzerindeki akıl yürütmesini ele alacağız şimdi.

'İlk ilişki', diye anlatır, 'kısaca, ücretleri gereğinden fazla düşük olmalı şeklinde belirtilebilir ki, bu durum durgunluğun nedenidir. Metaların fiyatının sadece iki parçadan; sermayenin faizi ve ücretten meydana geldiğini bilenler, bunun hayret verici bir ifade olduğunu düşünebilirler ama eğer ücretler düşükse fiyatlar da düşük tür ve eğer biri yüksekse diğeri de yüksektir.' (V. Kirchmann'ın, Smith'in dogmasını en yanıltıcı biçimiyle kabul ettiğini görüyoruz: Fiyat, ücret ve artı değere **bölünmemekte**, bunların basit bir toplamı olarak meydana gelmektedir — bu, Adam Smith'in kendi emek değer kuramından en uzağa düştüğü görüştür.)

'Böylece, ücret ve fiyat doğrudan doğruya birbirleriyle ilişkilidir, birbirlerini dengelerler. İngiltere bir zamanlar mısır yasalarını ve diğer gıda malları üzerindeki vergileri sadece ücretlerin düşmesini sağlamak için kaldırdı. Böylece kendi imalatçılarına daha da ucuz meta üreterek tüm rakiplerini dünya piyasalarından atma olanağı sağlanıyordu. Ancak bu sadece belli bir noktaya kadar iş

leyecek, üretimin işçilerle kapitalistler arasındaki paylaşım oranını etkilemeyecektir. Üretimin, işçilerle kapitalistler arasında çok adaletsiz paylaşımı, Say'in yasasının gerçek yaşamda gerçekleşmemesinin, yani her kesimde üretim olmasına karşın piyasalarda hala bolluk oluşmasının en temel ve en önemli nedenidir.'

V. Kirchmann bu ifadeyi ayrıntılı bir örnekle açmakta. Klasik yöntemi kullanarak, bizi ekonomi politiğin yararsız da olsa vazgeçilemeyen deneylerinin yapıldığı, hayali, soyutlanmış bir topluma götürmekte. V. Kirchmann, tam tamına 903 kişinin yaşadığı— herbiri için 300 işçinin çalıştığı üç girişimci — bir yer **(Ort)** hayal etmemizi ister. **Ort**, tüm gereksinmelerini üç kesimde kendi üretimiyle karşılayabilecektir — bu kesimlerden birincisinde giyecek, ikincisinde gıda, elektrik; yakıt ve hammaddeler, üçüncüsünde ise konut, mobilya ve aletler üretilecektir. Bu üç kesimin herbirinde, 'hammadde ve sermaye' girişimci tarafından sağlanacaktır. İşçilerin ödemesi öyle bir şekilde düzenlenecektir ki, işçiler yıllık üretimin yarısını ücret olarak alacaklardır. Üretimin diğer yarısı, 'sermayenin faizi ve kâr' olarak girişimciye gidecektir. Her işyeri, 903 kişinin tüm gereksinmesini tam tamına karşılayacak miktarda üretim yapacaktır. Bu durumda **Ort**, 'genel refah açısından gereken her koşula sahiptir' ve herkes işine büyük bir cesaret ve şevkle sarılabilir. Ancak, birkaç gün sonra herkes dişlerini gıcırdatmaya başlar, zevk ve neşe, genel sefalete döner:

V. Kirchmann'ın Kutsal Adasında, göğün yerle bir olması kadar beklenmedik birşey olmuştur : Tüm modern koşullara uygun bir sınai ve ticari bunalım patlak vermiştir! Sadece 900 işçiye yetecek kadar gıda, giyecek ve konut üretilmiştir ama üç girişimcinin depoları yiyecek ve hammaddeyle dolmuş, evleri de kiracısız kalmıştır: Girişimciler talep eksikliğinden şikayet ederken, işçiler de ihtiyaçlarının tamamen karşılanmadığından yakınmaktadırlar. Acaba aksi giden nedir? Acaba Say ve Ricardo'nun söylediği gibi, bir tür maldan çok fazla, bir başka tür maldan çok az mı üretilmiştir? Hayır, asla değil diye yanıtlar V. Kirchmann. **Ort**'da herşey, toplumun tüm ihtiyaçlarına tam yetecek miktarda ve doğru oranlarda mevcuttur. O halde, işi aksatan nedir, niye bunalım çıkmıştır? Sadece bölüşümdür engel çıkartan — ama bunu V. Kirchmann'ın kendi sözlerinden tatmalıyız:

'Aksiliğe, yani değişimin pürüzsüz gerçekleşememesine tamamen ve yalnızca üretimin bölüşümündeki eşitsizlik neden olmuştur. Ürünler, kişiler arasında eşit paylaşılmamıştır. Girişimciler, üretimin yarısını faiz ve kâr olarak kendilerine ayırmakta, sadece diğer yarısını işçilere vermektedirler. Giyecek üreten kesimdeki işçinin, ürününün yarısıyla gıda, konut vs. gibi ürünlerin sadece yarısını değişebileceği açıktır. İşçinin elinde değiştirebileceği ürün kalmadığından, girişimcilerin üretimin diğer yarısını ellerinden çıkartamayacağı da gayet açıktır. Girişimciler, stoklarıyla ne yapacakları-

nı bilemezken, işçiler de açlık ve çıplaklıkla ne yapacaklarını bilemezler.'

Biz de okuyucunun V. Kirchmann'ın kurgusuyla ne yapacağını bilemediğini ekleyebiliriz. Modeli öylesine çocukçadır ki, her yol labirentin derinliklerine saplanmaktadır.

Herşeyden önce V. Kirchmann neden üretimi üç parçaya ayırmayı düşünmüştür? Bunu yapması için hiçbir amaç ve neden görülmemektedir. Eğer Ricardo ve Mc Culloch, V. Kirchmann'ın modeline benzetilebilecek örneklerinde, genellikle kiracı çiftçilerle imalatçıları karşı karşıya getiriyorlarsa, buna muhtemelen Ricardo'nun Fizyokratlardan aldığı, modası geçmiş sosyal yeniden üretim kavramı yol açmıştır. Ricardo, kendi değer kuramının, Fizyokratların görüşünü tamamen anlamsız kılmasına ve kendisinden önce de Adam Smith'in, sosyal yeniden üretim sürecinin gerçek maddi temellerini ele almada iyi bir başlangıç yapmış olmasına rağmen, hala bu görüşü benimsemektedir. Tarım ve sanayi kesimlerini birbirinden ayırma geleneği, Marx'a kadar ekonomi kuramına hakim oldu. Marx, çağ açan bir ayırım getiriyor, toplumdaki üretken kesimleri, bir yanda üretim araçları üreten, diğer yanda tüketim malları üreten kesimler şeklinde ayırıyordu. V. Kirchmann'ın üç kesimli ayırımının, hiçbir gerçek önemi yoktur. Aletlerle mobilyayı, hammaddelerle yiyeceği birbirine karıştıran, giysiye kendi başına bir kesim atayan V. Kirchmann'ın böylesine aşırı derecede keyfi bir ayırıma gitmesine yol açacak hiçbir somut gerekçe olamazdı. Oldu olacak bir kesimi gıda, giysi ve konuta, bir kesimi ilaca, üçüncü bir kesimi de diş fırçasına ayıralım. V. Kirchmann, hiç kuşku yok, en başta sosyal işbölümüyle ilgileniyordu. Değişim işlemi içinde, çeşitli ürünlerin miktarını hemen hemen aynı tutan varsayımı da buradan geliyor. Ancak, genel tartışmamızla ilgili olan bu değişim işlemi, V. Kirchmann'ın örneğinde hiçbir rol oynamıyor. Çünkü, verdiği örnekte, bölüştürülen, değer değil , kullanım-değeri yığınını oluşturan mal miktarlarıdır. V. Kirchmann'ın hayal ürünü olan bu son derece ilginç **Ort**'da bir başka şey daha olmakta: Önce ürünler dağıtılmakta, genel değişim, bölüşüm tamamlandıktan sonra yer almaktadır. Oysa, gerçek kapitalist üretim açısından, bildiğimiz gibi, ürünlerin bölüşümünü başlatan, bölüşümün aracılığını yapan, değişim işlemidir. V. Kirchmann'ın bölüşüm sistemi içinde de çok garip şeyler olmakta: 'Bildiğiniz gibi', ürünlerin fiyatı, yani toplumun toplam üretiminin fiyatı, sadece ücret ve sermayenin faizinden, v+s'den meydana gelmektedir. Toplam üretim ancak bu şekilde, sadece işçilerle girişimciler arasında paylaştırılabilmektedir. Fakat, V. Kirchmann birdenbire hayal meyal ve üzüntülü bir şekilde hatırlar ki, üretim için hammadde ve alet gibi şeyler de gereklidir. Bunun üzerine, **Ort**'a el altından, gıdanın yanısıra hammadde ve mobilya'nın içinde aletler sağlanır. O zaman da ortaya şöyle bir soru çıkar : Genel bölüşüm sırasında, bu hazmedilemeyecek nitelikteki

kalemleri kim alacaktır? Yoksa bunlar ücret olarak işçilere ya da kâr olarak kapitalistlere mi gidecektir? Bu mal kalemleri, hiçbir kimseden sıcak bir hoşgeldin alamaz. Ve böylesi cılız öncüller üzerinden şimdi gösterinin assolisti sahneye gelecektir: İşçilerle, girişimciler arasındaki değişim. V. Kirchmann, kapitalist üretimin temel değişim işlemi olan, işçilerle kapitalistler arasındaki değişimi, canlı emek ve sermaye arasındaki değişimden, ürünler arası değişime dönüştürmüştür. Tüm mekanizmanın merkezine, işgücünün değişken sermaye ile değiştirilmesi değil, değişken sermayeden sağlanan ücretlerin realizasyonu konmuştur. Kapitalist toplumun tüm meta değişimi, ücretlerin realizasyonuna indirgenmiştir. Tüm ekonomik yaşamın ana direği olan işçilerle girişimciler arasındaki değişim, V. Kirchmann'ı yakından incelediğimizde ortadan yok olmaktadır — aslında böyle bir değişim hiç yer almamaktadır. Çünkü, tüm işçiler, doğal ücretlerini, kendi ürettikleri ürünler cinsinden (bunun yarısını) alır almaz, sadece işçiler arasında değişim olacak; her işçi — hangisini üretiyorsa — giyecek, gıda ya da mobilyadan oluşan ücretinin üçte birini elinde tutacak, geriye kalan kısım, eşit parçalar halinde, diğer iki ürün grubu içinde realize edilecektir. Girişimciler, bu sürece hiç girmezler bile; üçü de artı-değerleriyle ortada kalakalmışlardır: Ellerinde, toplumun ürettiği yiyecek, giyecek ve mobilyanın yarısıyla ne yapacakları hakkında hiçbir fikirleri yoktur. V. Kirchmann'ın eseri olan bu felaket içinde, üretimin en adil bölüşümü bile yarar sağlamayacaktır. Tam tersine, eğer işçilere sosyal üretimden giderek daha büyük pay ayrılırsa, değişim süreci içinde işçilerle girişimciler arasındaki ilişki daha da azalacaktır: Olsa olsa işçilerin kendi aralarındaki değişim hacmi artar. Bu durumda girişimcilerin elindeki artık ürün azalacaktır doğru, ama bu azalmaya, artık ürünün değişimine olanak sağlanması değil, artı-değerin az olması yol açacaktır. Sosyal üretimin işçilerle girişimciler arasında değişimi, hala söz konusu değildir. Burada, nispeten küçük bir yere sıkıştırılmasına karşın, Prusya'lı savcının — V. Kirchmann'ın mesleği savcılıktır — çocukça ve saçma iktisadına verdiğimiz yerin, katlanabileceğimiz boyutu aştığını itiraf etmeliyiz. Yine de, V. Kirchmann, bu fazla parlak olmayan giriş ardından, doğrudan sorunun özüne inmekte. Sosyal üretimi somut kullanım-biçimi olarak varsaymasının, artı-değerin yararlı bir şekilde kullanılamamasına neden olduğunu kabul eder. Buna çözüm olarak, girişimcilerin artı-değer olarak el koyduğu sosyal emeğin yarısını, günlük mallara değil, lüks malların üretimine ayırmalarına izin verir. 'Lüks malların en önemli niteliği, günlük mallara kıyasla, tüketiciye daha çok sermaye ve işgücü kullanma olanağı vermesi' olduğundan, üç girişimci toplumun kullandığı emeğin kendi paylarına düşen yarısını; dantel, modaya uygun arabalar veya benzeri lüks mallar için harcayabileceklerdir. Artık ortada satılamayan hiçbir şey kalmamış, bunalım mutlu bir şekilde atlatılmış, fazla üretim imkansız ha-

le gelmiş, hem kapitalistler hem de işçiler güvenceye kavuşmuşlardır. V. Kirchmann'ın tüm bu yanılgıları sağlayan ve üretimle tüketim arasındaki dengeyi yeniden kuran sihirli şifasının adı, lükstür. Daha farklı bir deyişle, ellerindeki bir türlü gerçekleştiremedikleri artı-değerle ne yapacaklarını bilemeyen kapitalistlere, sevgili dostumuzun bir tavsiyesi var — yiyin! Lüks, kapitalist toplumun bilinen eski bir buluşudur gerçekten, ama gelin görünki ard arda gelen bunalımlardan hala kurtulabilmiş değiliz. Acaba neden? V. Kirchmann, bizi şöyle aydınlatmakta: 'Buna verilebilecek tek yanıt: Gerçek yaşamda piyasaların durgun olmasına sadece ortada hala **yeterince** lüks mal bulunmaması neden olmaktadır, daha farklı bir deyişle, kapitalistler, yani tüketmeye gücü yetenler, hala çok az tüketmektedir.'

Ancak, kapitalistlerin yanlış bir şekilde tüketimden kaçınmaları, ekonomi politikle uğraşanların ihtiyatsız bir şekilde cesaretlendirdikleri kötü bir alışkanlığın sonucudur: 'Üretken tüketim' amacıyla tasarruf etme arzusu. Farklı bir ifadeyle; bunalımlara neden olan, birikimdir. Bu, V. Kirchmann'ın baş tezidir. Bu tezi, yine gayet acınacak basitlikte bir örnekle kanıtlamakta: 'İktisatçıların daha yararlı bularak övdüğü koşulları varsayarak başlayalım' der ve devam eder, 'bu koşullar gereğince girişimciler şöyle der: Biz gelirimizi son kuruşuna kadar ihtişam ve lüks için kullanmak istemiyoruz, gelirimizle üretken bir şekilde yatırım yapacağız. Bu ne anlama gelir? Bu, üç girişimcinin, tüketmedikleri gelirden tasarruf edorek, yatırıma soktukları sermayeleri için; satışıyla faiz getirecek (V. Kirchmann'ın kastettiği, kârdır) yeni malları üretecek olan türlü çeşitli üretken işletmeler kurmalarından başka bir anlama gelmez. Böylece, üç girişimci sadece yüz işçinin üretimini tüketmeye, yani lüks tüketimlerini büyük ölçüde sınırlandırmaya ve geriye kalan 350 işçinin işgücünü, ellerindeki sermaye ile kuracakları yeni üretken kuruluşlarda istihdam etmeye karar vereceklerdir. Şimdi ortaya çıkan soru, ellerindeki fonların ne tür üretken kuruluşlar için kullanılacağıdır.'

V. Kirchmann'ın varsayımı uyarınca, değişmeyen sermaye yeniden üretilmediğine ve tüm sosyal üretim tamamen tüketim mallarından meydana geldiğine göre, 'üç girişimci ya günlük mal ya da lüks mal üretecek şirketler arasında seçim yapabileceklerdir.'

Ancak girişimciler, bu yolla, yakından bildiğimiz bir çıkmazla yüzyüze geleceklerdir: Eğer, 'günlük mal' üretirlerse, bunalımla karşılaşacaklardır. İşçiler, üretimlerinin değerinin yarısını kullanmış olduklarından, bu ek malları satın alabilecek olanaklardan yoksundurlar. Eğer lüks mal üretimine giderlerse, bu malları kendi başlarına tüketmek zorundadırlar. Başka bir olasılık yoktur. Bu çıkmazı dış ticaret bile çözemeyecektir, çünkü dış ticaret sadece 'iç piyasadaki meta çeşidini artıracak', ya da üretkenliğini yükseltecektir.

'Bu yabancı metalar, ya olanakları kalmayan işçilerin satın alı

mayacağı ve kapitalistler tarafından satınalınmayacak nitelikteki günlük mallardır; ya da işçilerin iyiden iyiye satın alamayacağı, kapitalistlerin de tasarrufta bulunma çabaları nedeniyle satın almak istemeyeceği nitelikteki lüks mallardır.'

Bu tartışma ne kadar ilkel olursa olsun, bir yandan V. Kirchman'ın temel düşüncesini diğer yandan da tüm ekonomi kuramının gördüğü kâbusu gayet açık ve güzel bir şekilde yansıtmaktadır: Sadece işçiler ve kapitalistlerden meydana gelen bir toplumda, birikim imkansız olacaktır. V. Kirchmann, birikime, artı-değerin 'üretken tüketiminin' 'tasarruf' edilmesine tamamen karşıdır ve klasik iktisatçıların savunduğu bu yanlışlara şiddetle saldırır. Bunalımlara karşı getirilecek çözümün, lüks tüketimi, emek üretkenliğiyle birlikte artırmak olduğuna inanır. V. Kirchmann, kuramsal varsayımları açısından Ricardo ve Say'i gülünç bir şekilde taklit etmekte, vardığı sonuçlar açısından da Sismondi'nin karikatürüne benzemektedir. Bütün bunlara karşın, Rodbertus'un eleştirisinin önemini ve genel tartışmanın sonucunu görebilmek için, V. Kirchmann'ın soruna yaklaşımının açık bir şekilde anlaşılması zorunludur.

Bölüm 16

Rodbertus'un Klasik Okula Getirdiği Eleştiri

Rodbertus, V. Kirchmann'dan daha derine iner, kötülüğün nedenlerini sosyal düzenin temellerinde arar ve diğer okullara baskın çıkan Serbest Ticaret Okuluna karşı amansız bir savaş ilan eder. Ancak bu savaş, metaların serbest dolaşımı ya da serbest ticaret sistemine karşı değildir, Rodbertus bu ilkeleri tamamen kabul eder. Karşı çıktığı, ekonominin sosyal ilişkileri açısından **laissez-faire**'i savunan Manchester doktrinidir. Klasik iktisada o sırada, geçirdiği fırtınalı ve gergin dönem ardından, en eksiksiz ifadesini M. Frederic Bastiat'ın 'uyum doktrininde' bulan yaklaşım hakim olmuştur. Bu Fransız uyum peygamberinin taklitçileri olarak, Almanya'da kısa bir zaman içinde çeşitli Shultz'lar ortaya çıkmıştır. Rodbertus'un eleştirileri işte bu gözü kapalı 'serbest ticaret işportacılarını' hedef almaktadır. **Letter On Social Problems**'in[1] ilkinde şöyle yazar:

'Nüfusun altıda beşi, gelirlerinin azlığı nedeniyle, uygarlığın sağladığı yararların çoğundan mahrum edilmekle kalmıyor, sürekli olarak dehşet verici ıstırap tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyor. Öyleki zaman zaman herşeylerini yitiriyorlar. Oysa toplumun tüm zenginliğini bu kişiler yaratıyor. Bu kişiler şafakla birlikte çalışmaya başlarlar, hava kararana kadar hatta geç saatlerde bile çalışmaya devam ederler. Ancak katlandıkları hiçbir zorluk bu yazgıyı de-

1. 1880 yılında V. Kirchmann'a yazılmıştır.

gistiremez. Gelirlerini artıramayacakları gibi, akıllarını geliştirmek için gereken o küçük boş zamanlarını da kaybederler. Bugüne kadar, çekilen acıların uygarlığın ilerlemesi için gerekli olduğu varsayılıyordu. Oysa şimdi insanın işgücünü yüz mislinden fazla artıran harika buluş ve keşiflerle, sert çalışma koşullarını iyileştirmek için ortaya birdenbire yeni olanaklar çıkmıştır. Bunun sonucu olarak, bir ulusun zenginliği ve varlığı nüfusa göreli olarak büyüyen bir hızla artmaktadır. Sorarım size, bu artışın, eski ve yeni zenginliği yaratanların yararına olmasını istemekten; bu kişilerin gelirlerinin artırılması veya çalışma saatlerinin kısaltılmasını savunmaktan; bu kişilerin emeğin ürünlerini toplama ayrıcalığına sahip şanslıların saflarına hem de artan sayılarda katılmalarını dilemekten daha doğal ve hakça ne olabilir ki? Oysa devlet ekonomisi ya da daha iyi bir ifadeyle ulusal ekonomi, tamamen ters sonuca varmıştır. Ulusal zenginlik artarken, bu sınıfların yoksulluğu da büyümüştür. Öylesine ki şimdi çalışma süresinin daha da uzamaması için özel yasaya gerek vardır. Bir de, çalışan sınıfın miktarı, diğer sınıflara göreli olarak daha hızlı artmaktadır. Emek üretkenliğindeki artış, nüfusun altıda beşinin sırtındaki yükü azaltmada etkisiz kalmıştır. Bu artış, dönem dönem, nüfusun geriye kalan altıda birini de, yani tüm toplumu tehdit eder.'

'Özel olarak ekonomi alanında ve genel olarak toplumsal alanda ne büyük çelişkilerdir bunlar! Toplumun zenginliği büyümekte ve bu büyümeye yoksulluktaki artış eşlik etmektedir. — Üretim araçlarının yaratıcı etkinliği artmaktadır ama bunun sonucu olarak üretim araçları hurdaya çıkmaktadır. Toplumsal koşullar, çalışan sınıfların maddi durumunun ve toplumsal statülerinin yükseltilmesini gerektirirken, ekonomik koşullar maddi durumu daha da kötüleştirmektedir. Toplum, zenginliğin sınırlandırılmadan büyümesine ihtiyaç duyar. Çağdaş liderlerin getireceği sınırlamalar, yoksulluğu önlemek için olmalıdır. Sadece tek bir açıdan uyumdan söz edilebilir: Kötülüğün kökenini, doğru yerin dışındaki her yerde arama eğiliminde olan yönetici kesim, en az varolan koşullar kadar kötüdür. Bilim adamlarının cübbesine kadar işlemiş olan bencil görüşe bakılırsa, yoksulluğa işçilerin tutumu neden olmaktadır. Çalışan sınıflara karşı işlenen suçların sorumluluğu, çalışanların bir türlü tatmin olmadığı ve aylak oldukları iddiasına yüklenmektedir. Bu bencil görüş, çalışanların masumiyetine gözlerini kapatamayacağı noktaya vardığında, 'yoksulluğun gerekliliği' üzerine ayrıntılı bir doğma yaratmaktadır. Bu doğma, işçilere hepsi hepsi çalışma ve dua etme tavsiyesinde bulunur, tasarruf etme görevi yükler ve sefalete sefalet katan tasarruf kurumunu yaratarak haklarını çiğner. Bu doğma, kör ticaret güçlerinin, iş duasını zorunlu işsizlik lanetine dönüştürmüş olduğunu; ... tasarruf yapmanın imkansız ya da anlamsız olduğunu ve son olarak ozanın dediği gibi su için diye

vaazda bulunup gizlice şarap içenler tarafından yapılan ahlaki çağrıların her zaman etkisiz kalmaya mahkum olduğunu göremez'[1]

Bu sözler son derece cesur olmakla birlikte; Sismondi ve Owen'den otuz yıl, İngiliz sosyalistlerinin Ricardo okuluna karşı kaleme aldıkları iddianameden yirmi yıl ve Komünist Manifesto'nun yayınlanmasından çok sonra söylendikleri için yeni bir görüş getirme iddiasında bulunamaz. Önemli olan bu sözlerin gerisindeki kuramsal temelin ne olduğudur. Rodbertus'un kurduğu sistem bütünü, aşağıdaki basit ifadelere indirgenebilir.

Kendi işleyişine bırakılmış bir ekonominin yasaları uyarınca varılan yüksek emek üretkenliği, özel mülkiyet hakkını tanıyan kurumlarla birlikte bir dizi yanlış ve ahlak dışı olguya yol açmıştır.

(1) Herşeyden önce, 'normal', 'emekten oluşan' değer yerine, değişim değerinden söz ediliyor. Bunun uzantısı olarak da elimizde para kavramına gerçek anlamda karşılık gelecek 'kağıt' ya da 'emek' para yerine, kolayına gidilerek maden para bulunuyor. İlk ilke, tüm ekonomik malların emek ürünü olduğunu ya da bizim deyişimizle sadece emeğin yaratıcı olduğunu söylüyor; ancak bu ifade bir ürünün değerinin her zaman emek maliyetine eşit olacağı ya da değerin emek cinsinden ölçüleceği anlamını taşımıyor. Anlam daha çok, 'bu hala bir **gerçek** değil, ekonomi politiğin bir **görüşüdür**'[2] şeklinde beliriyor.

'Eğer değer, bir ürün için harcanan emeğin karşılığında meydana geldiyse, o zaman para, herkesin, ürettiği değerin karşılığında alacağı, kamu hesap defterinden yırtılmış bir sayfa, en değersiz bir paçavra üzerine yazılmış bile olsa gerçek bir fatura olur ve bölüşüm sırasında ulusal üretimden eşdeğer miktarda pay alınmasını mümkün kılan bir makbuz niteliğini kazanırdı. ... Eğer, şu ya da bu nedenle böyle bir değer oluşturmak **imkansızsa** ya da **henüz mümkün değilse**, para, altın veya gümüş gibi kendisi zaten kıymetli olan metalardan yapılan, yerini alacağı değeri koruyan, bu değere karşılık gelen bir taahhüt, bir rehin olmak zorundadır'.[3] 'Kapitalist meta üretimi doğar doğmaz herşey tersine dönmüştür: Değer, sadece değişim-değeri olarak görüldüğünden, artık emekten oluşmuş bir değer olamaz'[4] ve 'değer, emekten oluşamayacağına göre para da **saf** para olamaz, para kavramına tam uyamaz'[5] Eşit değişim içinde, malların değişim değerinin, bu malları üretmek için gereken emek miktarına eşit olması gerekir. Böylece ürünlerin değişimi herzaman eşit emek miktarının değişimi olacaktır. Ancak, herkesin tam tamına bir başkasının ihtiyaç duyduğu kullanım-değer-

---

1 Carl Rodbertus - Jagetsow, **Schriften** (Berlin, 1899), cilt 3, s. 172 - 4.
2 Op., cit., cilt 2, s. 140f.
3 İbid., s. 173.
4 İbid., s. 176.
5 İbid., s. 176.

lerini ürettiğini varsaysak bile, 'burada insana özgü seçim ve tercihler söz konusu olduğundan, daha en başta, değiştirilecek ürünlerin içerdiği emek miktarlarının doğru bir şekilde hesaplanması, düzeltilmesi ve paylaştırılması gerekir; yani ortada gerçeklere uygun düşecek bir **yasa** olmalıdır.'[1]

Rodbertus'un, 'emekten oluşan değer' buluşu için, Proudhon'a öncelik verdiğini vurguladığı, iyi bilinir. Bunu memnuniyetle kendisine teslim ediyoruz. Marx, **Poverty of Philosophy** kitabında ve Engels bu kitaba yazdığı önsözde, bu 'kavramın' kuramsal olarak hala kullanılan ama pratikte Rodbertus'dan çok daha önce İngiltere'de görülmüş bir hayalden başka birşey olmadığını ortaya koymuşlar, bunun Ricardo'nun değer doktrininin Ütopyacı bir çarpıtması olduğunu belirtmişlerdir. Bizim de bu 'oyuncak borazanla çalınan geleceğin müziğine' daha fazla kulak vermemiz gerekmiyor.

(2) 'Değişim ekonomisi', emeğin meta düzeyine alçaltılmasına yol açmış, emeğin ücreti ulusal üretimin belli bir oranını temsil etmek yerine bir harcama kalemi (Kostenwert der Arbeit) olarak belirlenir olmuştur. Rodbertus kendi ücret yasasını, tarih içindeki cesur sıçrayışıyla dolaylı olarak kölelikten türetmekte, kapitalist meta üretiminin sömürüye ilişkin özgül koşullarını aslı olmayan bir aldatmaca olarak görmekte, bunlara ahlaki açıdan ateş püskürmektedir.

'Üreticiler, üretmeyen kişilerin mülkiyetindeyken, kölelik sürerken «sahipler» işçilerin payını tek yanlı olarak saptama avantajına sahiptirler. Üreticilerin bireysel özgürlüklerine kavuşmasıyla birlikte, taraflar ücret düzeyi üzerinde peşinen anlaşmaya başladılar. Ücret, modern terminolojide «toplu sözleşmenin», yani rekabetin nesnesidir. Emek, bu koşullar altında, aynı yarattığı ürünler için geçerli olan değişim yasalarına tabidir; emeğin kendisi de değişim değeri kazanmıştır ve ücretin büyüklüğü arz ve talebin etkisine bağlıdır.

Rodbertus, herşeyi başaşağı edip, emeğin değişim değerini rekabetten türettikten sonra, emeğin değerini de değişim-değerinden çıkartmaya girişir.

'Emek, değişim-değeri yasaları altında aynı diğer mallar gibi bir tür «maliyet değeri» alır. Bu maliyet değeri, değişim-değeri yani emeğin ücreti üzerinde çok önemli etki yaratır. Emeği devamlı kılan, daha farklı bir deyişle, emeği 'geçindirmek' için gerekli olan belli miktardaki ödemeye 'asgari geçinme' adı konmuştur.'

Bu durum Rodbertus açısından nesnel ekonomik yasakların değil, sadece ahlaki haksızlığın sonucudur. Klasik okulun, emeğin, alabildiği ücret kadar değerli olduğu şeklindeki görüşünü, 'alaycı'

---

1 Op. cit., cilt 2, s. 65.

bir ifade olarak tanımlar. Bu 'kaba ve ahlak dışı' sonuca yol açan 'yalanlar dizisini' ortaya dökmeye kararlıdır.[1]

'Emeğin ücretini, tamir edilerek işler tutulan makineler gibi, «gerekli geçimlik» ölçütüne göre belirlemek aşağılayıcı bir görüştür. Tüm metaların kaynağı olan emeğin kendisi de artık değişime konu bir meta haline geldiğinden, emeğin «**doğal fiyatından**», «maliyetinden», aynı yarattığı ürünün doğal fiyatı ve maliyetinden söz edilir gibi bahsedilmesi; bu doğal fiyatın, maliyetin, piyasaya sürekli emek sağlamaya gerekli olan malların miktarı içine eklenmesi de en az yukardaki görüş kadar küçümseyicidir.

Ancak, işgücüne meta niteliği verilmesi ve değerinin buna uygun şekilde saptanması, Serbest Ticaret Okulunun kötü niyetle yanlış bir şekilde tanımlanmasından başka birşey değildir. Rodbertus, kapitalist meta üretiminin çelişkilerini ortaya koyacağına ve Ricardo'nun İngiliz takipçilerinin yaptığı gibi, emeğin değerini tayin etmek ile emek **tarafından yaratılan** değerin tayin edilmesi arasındaki çelişkiye işaret edeceğine, kapitalist meta üretimini, riayetkar bir Prusyalıya yaraşır şekilde, geçerli olan anayasa hukukuna karşı çıkmak anlamına geleceği için tamamen konu dışında bırakır. 'İşçileri, yasal statüleri açısından toplumun geleceğinin saptanması sürecine kabul eden ama aynı işçilere ekonomik açıdan hep birer meta gibi muamele eden iktisatçıların bu ikili yaklaşımı' der, 'sözcüklerle ifade edilemeyecek kadar aptalcadır'.[2]

Geriye, işçilerin böylesi aptalca ve göz göre göre yapılan haksızlığa (Hermann'ın Ricardo'nun değer kuramına getirdiği eleştiri) neden katlandığını bulmak kalıyor. Rodbertus'un yanıtı hazırdır:

'İşçiler, özgürlüklerini kazanmalarından sonra, bu düzenlemeleri kabul etmekten başka ne yapabilirlerdi ki? Bir düşünün durumlarını: İşçiler özgürlüklerini kazandıklarında ya çıplaktılar ya da paçavralar içindeydiler, işgüçlerinden başka hiçbirşeyleri yoktu. Dahası, köleliğin kaldırılmasıyla sahiplerinin onları beslemeleri ve gereksinmelerini karşılamalarına yönelik yasal ya da ahlaki sorumlulukları da sona ermişti. Oysa hala ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu ve işçiler yaşamak zorundaydılar. Acaba sahip oldukları işgücü, geçinebilmelerini nasıl sağlayacaktı? Acaba geçinebilmelerini sağlayabilmek için toplumda varolan sermayenin bir kısmını gaspetmeli miydiler? Toplumun sermayesi halihazırda bazılarının elindeydi ve 'yasanın' organları böyle bir adıma izin vermezdi. Önlerinde şu seçenek vardı; ya toplumun yasalarını ortadan kaldıracaklardı ya da eskiden beslenmeleri için kendilerine dağıtılanları şimdi ücret şeklinde almak üzere, toprak ve sermayenin sahibi durumundaki eski sahiplerine döneceklerdi.'[3]

---

1 **Schriften,** cilt 1, s. 182-4.
2 İbid., s. 182-4.
3 İbid., s. 72.

İnsanlık ve Prusya devleti öylesine talihliydi ki, işçiler uygarlığı yıkmayacak kadar akıllı davranıp, 'eski sahipleri'nin 'ahlak dışı taleplerine' boyun eğmeyi yeğlediler. Marx'ın, görüşlerini 'çaldığı' iddia edilen Rodbertus'un bu son derece yeni açıklamalarına bakılırsa, kapitalist ücret sistemi böyle doğmuştur: 'Bir tür kölelik' niteliğindeki ücret yasaları, kapitalistlerin iktidarı kötüye kullanmasının, proletarya'nın yoksulluğunun ve uysal teslimiyetinin sonucudur, İngiliz sosyalistlerinin ve sosyal düzeni eleştiren diğer kişilerin ücret sistemine getirdiği daha az kaba, daha az ilkel çözümlemelerini gördükten sonra, bırakın Rodbertus bu pek özel değer kuramında 'öncülük' iddiasında bulunsun. Bu konuda söylenmesi gereken tek şey şudur ki; Rodbertus'un, ücret sisteminin ekonomik yasaları ve doğuşu hakkında gösterdiği ahlaki infiali, bu iğrenç haksızlığın, bu 'sözcüklerle ifade edilemeyecek kadar aptalca ikiliğin' ortadan kaldırılması şeklinde bir çağrıya uzanmaz. Ne münasebet! Rodbertus, sık sık kükremesinin aslında fazlaca ciddiye alınmaması yolunda güvence verir — o aslan filan değildir, olsa olsa düzeno katılan bir rahat düşkünüdür. Aşağıdaki sonuca varması için do gerçekten ahlaki esasa dayalı bir ücret yasası gerekir:

(3) Ücreti, 'değişim değerinin yasaları' belirleyeceğine göre, emek üretkenliğindeki artışlar, üretimin işçilere düşen payının sürekli olarak azalmasına yol açmalıdır. Burada Rodbertus'un kurduğu sistemin deyim yerindeyse Arşimet destek noktasına geliyoruz. 'Azalan ücret haddi', en önemli 'yeni' buluşudur! Kendisine ait olduğunu 'iddia ettiği' bu noktayı toplumsal sorunlara ilişkin ilk yazılarından (muhtemelen 1839) başlayarak ölene dek tekrar odip durmuştur. Bu kavram, çıkardığı bütün gürültüye rağmen, aslında Ricardo'nun değer kuramının sadece bir uzantısıdır ve Marx'ın **Kapital**'inin yayınlanmasına dek burjuva ekonomisine egemen olan ücret fonu kuramında üstü örtülü şekilde yer almaktadır. Ancak Rodbertus bu buluşun kendisini ekonominin bir nevi Galileosi yaptığına inanmış, 'azalan ücret haddi' kavramına, kapitalist ekonominin her türlü kötülük ve çelişkisini açıkladığını ileri sürerek her fırsatta atıfta bulunmuştur. Hepsinin ötesinde, yoksulluk olgusunu da azalan ücret haddinden türetmekte, bu olgunun, bunalımlarla birlikte, toplumsal sorunu oluşturduğuna inanmaktadır. 'Marx'ın kanına susamış olan' çağdaşlarımıza hatırlatalım: Artan yoksulluk kuramını son derece kaba bir şekilde sunan ve bu olguyu tüm toplumsal sorunun sadece bir belirtisi olarak değil en önemli nedeni olarak gören kişi Marx değil, Rodbertus'dur. Örneğin, çalışan sınıfların mutlak anlamda yoksullaşması konusunu ele aldığı, V. Kirchmann'a yönelik, **Lefter on Social Problems** yazılarının ilkindeki görüşlerine bakalım. Görüyoruz ki toplumsal sorunun temel olgusu şeklinde sunulan 'azalan ücret haddi' bunalımın açıklanmasında da kullanılmaktadır, Rodbertus bu bağlamda üretimle, tüketimin dengelemenmesi sorununa girmekte, Sismondi ve Ricardo okulları

arasında savaşı verilmiş olan bir dizi benzer tartışmalı noktaya değinmektedir.

Rodbertus'un bunalım konusundaki bilgisi Sismondi'ye göreli olarak gayet tabi çok daha fazla somut kanıta dayanmaktadır. 1818-19, 1825, 1837-39 ve 1847 bunalımlarıyla ilgili olarak, **Lefter On Social Problems** yazılarının daha ilkinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Rodbertus, gözlemleri çok daha uzun bir dönemi kapsadığı için, bunalımların temel niteliği hakkında kendinden önce gelenlere kıyasla doğal olarak daha derin bir kavrayışa sahip olacaktı. Daha 1850 yılında bunalımların dönemsel niteliğini ortaya koymuş, bunların giderek kısalan aralıklarla ama aynı zamanda giderek şiddetlenen biçimde yinelendiğini formüle etmiştir:

'Bu bunalımlar zenginliğin artması ile birlikte giderek daha korkunçlaşmış, her seferinde daha fazla kurban almıştır. 1818-19 bunalımı, ticaret açısından panik yaratmış ve ekonomi biliminden kuşkular duyulmasına yol açmıştı ama etkileri 1825-6 bunalımına kıyasla çok daha önemsizdi. İlk bunalım İngiltere'nin sermaye varlığında öylesine büyük gedikler açmıştı ki, en ünlü iktisatçılar bile tam bir toparlanmanın mümkün olabileceğinden kuşku duymuşlardı. Oysa 1836-7 bunalımı, 1825-6 bunalımını gölgede bırakmıştı. 1839-40 ve 1846-7 bunalımları ise öncekilerden çok daha büyük bir yıkıma yol açtı.' — 'Son deneyimlere göre bunalımlar giderek kısalan aralıklarla tekrarlanmaktadır. İlk ve üçüncü bunalım arasında 18 yıl, ikinci ve dördüncü bunalım arasında 14 yıl, üçüncü ve beşinci bunalım arasında sadece 12 yıl vardı. 1848 olayları felaketi ertelemiş olmakla birlikte, yeni bir facianın eli kulağında olduğu yolundaki işaretler şimdiden artıyor.'[1] Rodbertus, üretimdeki olağanüstü patlama ve sınai teknolojisindeki büyük ilerlemelerin, her zaman bunalımların habercisi olduğunu söylemektedir. '[bunalımların] herbiri, sınaideki önemli ilerleme dönemlerini takip etmiştir.'[2] Rodbertus, geçmişteki bunalımlara bakarak, 'bunların üretkenlikteki büyük artışlardan sonra meydana geldiğini'[3] ortaya koyar; bunalımları para ve kredi sistemindeki basit aksamalar olarak anlayan görüşleri bayağı bularak reddeder. Peel'in paraya ilişkin yasama önerilerini, değerlendirme yanlışı şeklinde görerek eleştirir. **On Commercial Crisis and the Mortgage Problem** adlı makalesinde konuyu ayrıntılarıyla tartışır ve şu yorumda bulunur: 'Ticari bunalımları sadece para, banka ya da kredi sisteminin bunalımları olarak düşünürsek, kendimizi kandırmış oluruz. Bunlar sadece bunalımların ortaya çıkış aşamalarında farkedilen dış görünümlerdir.'[4]

---

1 **Schriften,** cilt 3, s. 110-11.
2 İbid., s. 108.
3 Op. cit., cilt 1, s. 62.
4 **Schriften,** cilt 4, s. 226.

Rodbertus, dış ticaretin bunalım üzerinde oynadığı rol hakkında da sağlam bir anlayışa sahiptir. Sismondi gibi kapitalist üretimin genişlemesi gerekliliğini belirtir ama aynı zamanda dönemsel bunalımların hacminin de büyümesi gerektiğini vurgular.

'Dış ticaret ile ekonomik çökme arasındaki ilişki' der, 'yardımla yoksulluk arasındaki ilişki gibidir. Bunlar olsa olsa birbirlerini artırırlar.'[1] Dahası: 'Yeni yeni bunalımların önlenmesi için tek yol olarak dış pazarların genişletilmesi önerilmektedir. Böyle bir genişleme doğrultusundaki şiddetli dürtü, hasta bir organın neden olduğu rahatsız edici kaşıntıdan başka birşey değildir. İç piyasada üretkenlik sürekli olarak artarken, nüfusun büyük bir çoğunluğu için satın alma gücü sabit kalmakta ve ticaret dış piyasada sihirli bir şekilde sınırsız satın alma gücü bulmak için çaba göstermektedir.'[2] Bu şekilde kaşıntı bir dereceye kadar azaltılabilir ya da en azından yeni bir felaketin hemen patlak vermesi önlenir. Açılan her yeni dış pazar, toplumsal sorunu geciktirir. İlkel ülkelerin sömürgeleştirilmesi de benzer bir etki yaratacaktır; Avrupa, daha önce pazar bulunmayan yerlerde pazar açar. Ancak böyle bir deva özünde rahatsızlığı, geçiştirmekten başka bir yarar sağlayamaz. Yeni pazarlar bulunur bulunmaz sorun eski haline dönecek, sınırlı satın alma gücü ile sınırsız üretkenlik etkenleri arasında çatışma çıkacaktır. Küçük pazarı hedef alan saldırı geçiştirilmiştir belki ama, saldırı daha geniş pazarda, daha büyük boyutlarda, hatta daha sert olaylarla yeniden ortaya çıkıvermektedir. Yeryüzü sınırlı olduğundan ve yeni pazar elde etmek bir aşamada sona ereceğinden, bir zaman gelecektir ki sorun daha fazla ertelenemeyecektir. Ergeç kesin bir çözüm bulunması gerekecektir.'[3]

Rodbertus, kapitalist özel girişimciliğin anarşik niteliğinin bunalımlara katkıda bulunduğunu da kabul etmektedir. Ancak bu niteliğin pekçok etkenden sadece bir tanesi olduğunu, belli bir bunalım tipinin kaynağını oluşturduğunu belirtmekte ve bunalımların genel anlamda gerçek nedeni olmadığını savunmaktadır, V. Kirchmann'ın **Ort** örneğindeki bunalım hakkında da şöyle der: 'Ben bu tür bir çökmenin gerçek yaşamda görülmediğine inanıyorum. Günümüzde pazar geniştir, istekler sonsuzdur, pekçok üretim dalı vardır, üretkenlik oldukça yüksektir, ticaret verileri ise bulanık ve yanıltıcıdır. Bireysel girişimci, diğerlerinin ne kadar ürettiğini bilmediğinden, belli bir metaya yönelik talebi olduğundan fazla tahmin edip, pazarı şişirebilir.'

---

1 **Towards the Understanding of Our Politico - Economic Conditions,** içinde bölüm 2, n. 1.

2 **On Commercial Crisis and the Mortgage Problem of the Landowners,** op. cit., cilt 2, s. 186.

3 Op. cit., cilt 4, s. 233.

Rodbertus bu bunalımların tek çaresinin çağdaş mülkiyet ilişkilerinin 'tamamen tersine çevrilmesinde' ya da tüm üretim araçlarının 'tek bir sosyal otoritenin elinde' bulunacağı planlı ekonomide yattığını açıkça belirtir. Ancak, rahatsız olanları rahatlatmak için de, bunun gerçekten mümkün olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varmayacağını da ekleyiverir — 'ancak bu tür bunalımları önlemedeki tek olası yol bu olmalıdır.' Böylece modern üretim biçimindeki anarşinin, bunalımların sadece özgül ve 'kısmi bir görünümünü açıklayabileceği görüşünde olduğunu ifade etmektedir. Rodbertus üretimle tüketim arasında doğal bir denge olduğunu ileri süren Say-Ricardo aksiyomunu küçümseyici bir şekilde reddeder; Sismondi gibi herşeyin toplumun satın alma gücüne dayandığını vurgular, satın alma gücünün de gelir dağılımına bağlı olduğunu savunur. Ancak, Sismondi'nin bunalım kuramını onaylamaz, kuramın sonuçlarını sert bir şekilde reddeder, Sismondi, tüm kötülüklerin kaynağını, gelirlerin sınırlı oluşunu hesaba katmadan, üretimin sınırsız bir şekilde genişletilmesinde görmüş ve üretimin sınırlandırılmasını önermişti. Oysa Rodbertus bunun tam tersine, üretim, zenginlik ve üretken güçlerin en güçlü ve sınır tanımaz ölçüde genişletilmesini savunur, bunun toplumsal bir gereklilik olduğuna inanır. Ona göre, toplumun zenginliğini reddeden, aynı zamanda toplumun gücünü ve ilerlemesini de reddeder; ilerlemeyi reddeden toplumun faziletlerini de reddetmiş olur. Büyüyen zenginliğin yolunu tıkayan, tüm toplumsal ilerlemenin yolunu kapatır. Yani, bilgi, kararlılık ve kapasitedeki her artışın, zenginlikle bağlantılı olduğunu düşünmektedir.[1] Bu açıdan bakıldığında Rodbertus kuvvetle mülkiyeti savunmakta, bunu şirketlerin hızla ve engelle karşılaşılmadan genişlemesinin vazgeçilmez temeli olarak düşünmektedir. 1859 yılında ipotek sorununu ele aldığı makalesinde ve **Financial Crisis in Prissia**[2] adlı çalışmasında hep bu çağrı yer almaktadır. Sismondi başka üretimden **sakınma**'ya karşı polemiğe girmekte, konuyu önce garip ahlak anlayışıyla işlemekte.

'Girişimciler' diye başlar, 'ekonominin vazgeçilmez memurlarıdır. Bunlara, mülkiyetin kurumlaştırılmasıyla birlikte ulusun üretim araçları kalıcı bir şekilde teslim edilmiştir. Mülkiyeti işe koşup, bu süreç içinde enerjilerini sonuna kadar harcarlarsa sadece görevlerini yapmış olurlar, çünkü — tekrar edeyim — sermaye sadece üretim için vardır.' Ve gerçeklere dayanan bir görüş daha getirir: 'Dünya üzerindeki girişimciler, pazarın sağlıklı olmaktan çıkacağı sınırı nasıl bilebilirler ki? Üretime, üretimden başka birşey düşünmeden girişirler, dünyanın en ıssız köşelerine, yüzlerce kilometre ötedeki pazara üretim yaparlar, öylesine büyük güçlerle üretirler ki, yaptıkları bir aylık üretim pazarın sınırını aşıp geçebilir.

---

1 **Schriften**, cilt 3, s. 182.

2 1845 yılında yayınlanmış bulunuyordu.

Böylesine güçlü ama parçalanmış üretim nasıl olur da yeterli üretim miktarını zamanında tahmin edebilir? Girişimcilere tahminlerinde yardımcı olacak örgütler, son bilgileri sağlayacak istatistik büroları nerede? Daha da kötüsü, artarak ya da düşerek pazarın durumunu yansıtan fiyat, pazarın ısısını önceden tahmin eden barometreye değil, ısıyı saptayan termometreye benzetilebilir sadece. Fiyat düştüğünde sınır çoktan aşılmıştır ve kötülük yanıbaşımızdadır."[1]

Sismondi'yi hedef alan bu hamleler iki rakip arasındaki köklü ayrılıkları sergilemekte. Engels, **Anti-Duhring**'de bunalımın eksiktüketimin sonucu olduğunu önce Sismondi'nin açıkladığını, Rodbertus'un bu görüşü daha sonra ödünç aldığını söylerken aslında tamamen haklı değildir, Rodbertus ve Sismondi arasındaki ortak nokta, klasik okula karşı çıkmaları ve bunalımın gelir dağılımının sonucu olduğu açıklamasını getirmeleridir. Hatta bu bağlamda bile Rodbertus, o çok sevdiği kendine özgü açıklamaya bağlı kalmaktadır: Üretim fazlasına ne çalışan sınıfların gelirinin düşük olması ne de Sismondi'nin savunduğu gibi kapitalistlerin tüketim kapasitesinin sınırlı olması yol açar, Rodbertus'a göre sorun, işgücünün üretkenliği artarken, işçilerin gelirinin — değer cinsinden — üretimden giderek azalan pay almasıdır. Rodbertus, rakiplerini, bunalıma işçilerin payının hacminin küçük olmasının yol açmadığına ikna etmek için yoğun bir çaba göstermektedir.

V. Kirchmann'a, 'bir düşünün' diye ders vermeye başlar, 'bu paylar, bunlara hak kazanan kişilerin sadece yaşamaları için yeterince kadar küçük bile olsa, eğer payları ulusal üretimin belli bir oranını temsil edecek şekilde belirlerseniz, öyle bir sabit «değer kabı» oluşturursunuz ki, bu kap, sürekli olarak artan miktarlarda üretimi taşımakla kalmaz aynı zamanda çalışan sınıflar için giderek büyüyen refah sağlanır, ... Şimdi bir de tersini düşünün: Çalışan sınıflara mümkün olan en büyük payı tanıyın ama bu pay üretkenlikteki artışla birlikte ulusal üretimin giderek küçülen bir parçası haline dönüşsün. Bu pay, bugünkü gibi, insanların sadece ölmemeleri için yetecek düzeye kadar azalmadığı takdirde, işçileri gereksiz muhtemiyetle karşı karşıya bırakmayacaktır. Çünkü sonuç olarak bu pay bugünkünden çok daha fazla olacaktır. Ama bu pay daha da azalmaya başlarsa, hoşnutsuzluk yaygınlaşacak ve ticari bunalıma yol açacaktır. Böyle bir bunalımdan kapitalistler sorumlu tutulamaz. Çünkü kapitalistler, üretim hacmini, ulusal üretim içindeki paylara bakarak belirlerken, sadece görevlerini yerine getirmişlerdir.'

İşte bu nedenle, bunalımların gerçek nedeni 'azalan ücret haddidir'. Bu durum, ulusal üretim içinde işçilerin payının istikrarlı ve değişmeyen bir oranda kalmasını güvence altına alacak yasal önlemlerle önlenebilir. Bu tuhaf kavramın ekonomik uzantılarına hakkıyla eğilebilmek için önce kavramı anlamaya çalışalım.

---

1 **Schriften**, cilt 4, s. 231.

Bölüm 17

Rodbertus'un Yeniden Üretim Çözümlemesi

Herşeyden önce, işçilerin payındaki azalma, derhal aşırı üretim ve ticari bunalıma yol açar ifadesi ne anlama gelir? Böyle bir görüş, Rodbertus'un, 'ulusal üretimi' kısaca v+s olarak ifade edebileceğimiz ve birbirleriyle değiştirilebilir iki parçadan yani işçilerin payıyla kapitalistlerin payından meydana geldiği şeklinde düşündüğü sürece anlamlıdır. Ve bu görüşü, örneğin ilk **Letter On Social Problems** yazısında aşağı yukarı fiilen ifade eder gibi durmaktadır.

'Çalışan sınıfların yoksulluğu üretimin artırılmasına olanak tanınmasını engellemektedir. Fazla üretim, toplam üretimin değerini girişimciler açısından üretimin eski düzeyinde yapılabilmesini tıkayacak düzeye düşürmekte, işçileri en iyi durumda alışagelmiş oldukları darboğazda bırakmaktadır. Üretim fazlası işçilere verilmiş olsa, sadece bunların durumu düzelmekle kalmayacak, aynı zamanda kapitalistlerin alakoyduğu parçanın değerini artırıcı bir denge unsuru olarak rol oynayacaktır (böylece kapitalistlerin üretimlerini aynı düzeyde sürdürmelerine olanak sağlanacaktır).'[1]

İşçilerin elinde olduğu sürece girişimciler tarafından alakonan parçanın değerini artıran 'denge', bu bağlamda sadece talep olabilir. Böylece birkez daha gayet mutlu bir şekilde V. Kirchmann'ın tanıdık **Ort**'una gelmiş oluyoruz. Burada kapitalistlerle işçiler gelirlerini artık üretimle değiştirirler. **Ort**'daki bunalım değişken sermayenin küçük, artı-değerin büyük olmasından doğmaktadır. Bu garip kavramı yukarda ele almıştık. Ancak Rodbertus'un daha değişik bir kavram getirdiği zamanlar vardır. Dördüncü **Letter On Social Problems** yazısındaki kuramını şöyle yorumlayabiliriz: Talep ilişkilerinde sürekli bir değişim olmakta, kapitalist sınıfın payında meydana gelen değişiklikler kendisini çalışan sınıfın payında yarattığı değişikliklerde göstermekte; üretim ile tüketim arasında kronik bir oransızlık yaratılmaktadır.

'Toplumun büyük bir çoğunluğunu meydana getiren işçilerin payı tedrici de olsa farkedilmeden ama acımasız bir güçle azalırken, girişimciler hep bu payların sınırları içinde kalmaya çaba gösterirlerse ne olur? Çalışan sınıfların payı, üretkenlikteki artışla aynı ölçüde sürekli olarak azalırsa ne olur?'— 'Kapitalistlerin, zenginliği evrensel kılmak için, üretimi, payların yürürlükteki hacmine göre düzenledikleri doğru değil midir ve hep daha önceki pay hacminin üzerinde üreterek, ticarette durgunluğa yol açan hoşnutsuzluğu sürekli kıldıkları doğru değil midir?'[2]

---

1 **Schriften,** cilt 3, s. 176.
2 Op. cit., cilt 1, s. 53, 57.

Bu çerçeve içinde bunalım şöyle açıklanmalıdır: Ulusal üretim V. Kirchmann'ın belirttiği gibi, işçiler için 'günlük mallardan' ve kapitalistler için daha kaliteli mallardan meydana gelir. Ücretler, birinci türden malların miktarını, toplam artı-değer de ikinci türden malların miktarını temsil etmektedir. Eğer kapitalistler üretimlerini bu esas üzerinden düzenlerlerse ve aynı sırada üretkenlikte ilerlemeler oluyorsa, derhal bir oransızlık meydana gelecektir. Çünkü işçilerin payı bugün dünkü kadar değildir, daha azdır. Eğer dün, 'sıradan mallara' yönelik talep ulusal üretimin yedide-altısına karşılık geliyorduysa, bugün yedide-beşine karşılık gelecek ve ulusal üretim içinde 'sıradan mallara' yedide-altı oranında yer vermiş olan kapitalistler, yedide-bir oranında fazla üretim yapmış olduklarını acı bir sürpriz olarak farkedeceklerdir. Şimdi bu deneyimle akıllanmış olarak yarının 'sıradan mallar' üretim düzeyini ulusal üretimin sadece yedide-beşi ölçüsünde düzenleyeceklerdir. Ancak kendilerini yeni bir sürpriz beklemektedir. Çünkü yarın ulusal üretimin ücretlere giden payı yedide-dörde düşmüş olacaktır.

Bu maharetli kuramda bizi kuşkuya düşüren noktalar var. Eğer ticari bunalım hepsi hepsi işçilerin 'ücret haddi' ya da değişken sermayenin, ulusal gelirin toplam değeri içinde sürekli olarak azalan bir pay alması gerçeğinden kaynaklanıyorsa, o zaman bu talihsiz yasa yarattığı kötülükle birlikte çözümünü de getirmektedir. Çünkü zaman içinde toplam üretim içindeki aşırı-üretim giderek küçülen bir parça haline gelecektir, Rodbertus, tüketiciler için 'ezici çoğunluk' ve 'geniş halk kitleleri' gibi ifadeler kullanmaktan çok hoşlanmaktadır ama talebi meydana getiren kafa sayısı değil, kafa sayısının temsil ettiği değerdir. Bu değer Rodbertus'a bakılırsa, toplam üretimin giderek önemsiz bir parçasını oluşturmaktadır. Bunalımlar bu şekilde giderek daralan bir tabana oturtuluyorsa, o zaman bunalımların, nasıl Rodbertus'un da gayet iyi bildiği gibi evrensel nitelik kazandığının ve daha da şiddetlendiğinin açıklanması gerekir. Çalışan sınıfların yitirdiği satın alma gücü kapitalistlere gitmeli; eğer **v** azalırsa, **s** de bu azalmayı karşılayacak şekilde büyümelidir. Rodbertus'un da belirttiği gibi, bu kaba şema üzerinden toplumdaki satın alma gücü genelde değişmez; 'İşçilerin payından alınan parçanın sonuç olarak «rantiyecilerin» (rant ve artı-değer özdeş olarak kullanılmakta, R. L.) payını şişireceğini ve satın alma gücünün uzun erimde sabit kaldığını çok iyi biliyorum. Ancak piyasadaki mal açısından baktığımızda, bunalım, rantiyecilerin payındaki artış kendisini hissettirene kadar başlamış olacaktır.'[1]

Kısacası Rodbertus'un kuramı, hepsi hepsi piyasada işçiler için 'çok fazla' 'sıradan mal' ve kapitalistler için 'çok az' 'üstün kalitede mal' var anlamına gelmekte. Böylece Rodbertus hiç farkında olmadan ve dolambaçlı yollarla, şiddetle karşı çıktığı Say-Ricardo kura-

---

1 **Schriften**, cilt 1, s. 206.

mını kabul etmektedir: Bu kurama göre bir dalduki fazla-üretim, her zaman bir başka daldaki eksik-üretime karşılık gelir. Kapitalistlerle işçilerin paylarının sürekli olarak kapitalistlerin lehine bir kayma gösterdiğine bakılırsa, bizim ticari bunalımımızın da genelde döngüsel bir fazla-üretim değil, giderek dönemsel eksik-üretim bunalımı niteliğini alması beklenebilir! Bu kadar mantık jimnastiği yeter. Bütün bunlar Rodbertus'un ulusal üretimi, değeri açısından, sadece iki parçadan yani s ve v'den meydana geldiği şeklinde düşündüğünü göstermektedir. Böylece, diş tırnak savaştığı klasik okulun görüş ve geleneklerini kabullenmekle kalmıyor, bu görüşlere kapitalistlerin artı-değerin tamamını tükettiklerini söyleyerek, kendi düşünü de ekliyor. İşte bu nedenle, dördüncü **Letter On Social Problems**'de sözleri ağzında gevelemeden şöyle demektedir:

'Dolayısiyle, genel anlamda rantın (artı-değer) çeşitli parçalara ayrılmasının gerisinde yatan temel ilkeyi yani **emeğin ürününün ücret ve rant olarak ayrılmasının** altında yatan ilkeyi bulmak için, rantın genel anlamda gerçek rant ve sermayenin rantı şeklinde bölünmesine yol açan nedenleri soyutlamamız gerekir.'[1] Ve üçüncü **Mektupta**; 'Tekrar edeyim, toprağın rantı, sermayenin kârı ve işgücünün ücreti, gelirdir. Toprak sahipleri; kapitalistler ve işçilerin yaşayabilmeleri için acil insani gereksinmeleri karşılamak zorundadırlar. Dolayısiyle kapitalistler ve işçiler, gelirlerini bu amaca ulaşılmasını sağlayacak mallar biçiminde almalıdırlar.'[2]

Kapitalist ekonomi şimdiye kadar hiç böylesine kaba bir şekilde tanımlanmamıştır, Rodbertus'un, Marx üzerinde değilse bile, tüm popüler iktisatçılar üzerindeki 'öncelik' iddiasının haklılığından kuşku duyulamaz. Aynı mektubun devamında, artı-değeri, okuyucuyu, yarattığı arap saçı karışıklık hakkında hiçbir tereddüt içinde bırakmamak için, antik devirlerin köle sahibinin geliriyle aynı düzeye koyan bir ekonomik kategori haline sokmakta:

'Birinci durum (kölelik), en ilkel doğal ekonomiyle birlikte gider: Emek ürününün, işçiler ya da kölelerin gelirinden alakonan parçası, efendinin ya da köle sahibinin mülkiyetini meydana getirir. Bu parça hiç bölünmeden; toprağın, sermayenin, işçinin ve emek-ürününün sahibi olan tek bir kişiye gidecektir. Rant ve sermayenin kârı arasında düşünsel düzeyde bile fark yoktur. — İkinci durum, en karmaşık para ekonomisini kapsar: Emek ürününün, artık özgür durumdaki işçinin gelirinden alakonup toprak ve sermaye sahiplerine giden parçası, hammadde ve mamul ürün sahipleri arasında yeniden bölünecektir. Birinci örnekteki salt rant, ikinci örnekteki toprağın rantı ve sermayenin kârı olarak parçalanacaktır, dolayısiyle buna uygun bir ayırıma gidilmelidir.[3]

---

1 İbid., cilt 1, s. 19.
2 Op. cit., cilt 2, s. 110.
3 İbid., s. 144.

Rodbertus, kölelik altındaki sömürü ile modern kapitalist sömürü arasındaki en çarpıcı farkı, işçilerin 'gelirinden' alakonan artı-değerin bu şekilde bölünmesinde görmektedir. Bu durumda, kapitalist üretim biçiminin tayin edici gerçeği yeni yaratılan artı-değerin emek ve sermaye arasındaki paylaşımının özgül tarihsel biçimi değil, artı-değerin üretim süreciyle alakası olmayan bir şekilde, çeşitli kişiler arasında bölüşümü olmaktadır. Kapitalist artı-değer diğer her yönden köle sahibinin o eski 'salt rantı'na karşılık gelmektedir: Sömüren kişinin kişisel tüketimine ayrılan özel fon!

Ancak Rodbertus birdenbire değişmeyen sermayeyi ve bunun üretim süreci içinde yenilenmesinin gerekliliğini hatırlamakta ve çalışmasının bazı yerlerinde bir kez daha kendi kendisiyle çelişmektedir. Böylesi durumlarda, toplam üretimi **v** ve **s**'ye böleceğine; **c**, **v** ve **s** şeklinde üçlü bir ayırıma gitmektedir. Üçüncü **Letter On Social Problems**'da yeniden üretimin köle ekonomisinde aldığı biçimi şöyle tartışmaktadır:

'Efendi, köle emeğinin bir kısmını tarlaların, hayvanların, tarım ve imalat araçlarının bakımı hatta daha iyi hale sokulması için kullanacağından, modern ifadesiyle 'sermaye yenilenmiş' olacaktır. Bu durumda ulusal ekonomik üretimin bir bölümü, değişim işleminin hatta değişim-değerinin aracılığı olmaksızın malikanenin bakımı için kullanılacaktır.[1] Rodbertus bunun ardından kapitalist üretime dönerek şöyle devam eder: 'Şimdi, değer cinsinden, emek ürününün bir parçası 'sermaye yenilenmesi' amacıyla malikanenin bakımı için kullanılmakta ya da bir yana ayrılmakta, bir parçası para-ücret olarak işçilerin geçinmesine gitmekte, geriye kalan bölüm ise toprağın, sermayenin ve emek ürününün sahipleri tarafından gelir ya da rant olarak tutulmaktadır.'[2]

Bu sınıflama, toplam üretimin, değişmeyen sermaye, değişken sermaye ve artı değer olarak üçe bölünmesinin açık ifadesidir. Yine üçüncü **Mektubunda** 'yeni' kuramının özgünlüğünü yukarıdaki kesinlik içinde şöyle formüle eder: 'O halde bu kurama göre ve ve emek üretkenliğinin yeterli olduğu varsayımı altında, üretimin sermayenin yenilenmesinden sonra ücretlere kalan parçası, toprak ve sermaye mülkiyeti esasına dayanarak, ücret ve rant şeklinde bölüşülecektir.'[3]

Rodbertus'un toplam üretimin değerine ilişkin bu çözümlemesi, klasik okul karşısında kaydettiği kesin bir ilerleme olarak durmaktadır. Hatta biraz ilerde Adam Smith'in 'doğması'nı da açık bir şekilde eleştirmektedir. Rodbertus'un bilgiç hayranları Wagner, Dietzel, Diehl & Co. beylerin, ekonomi kuramının böylesi önemli bir noktasında, baş tacı ettikleri çocuğa, Marx'a kıyasla 'öncelik' iddia-

---

1 **Schriften,** cilt 2, s. 146.
2 İbid., s. 155.
3 İbid., s. 223.

sında bulunmamaları aslında son derece şaşırtıcıdır. Aslında bu konuda da Rodbertus'a verilecek öncelik, en az genel değer kuramında olduğu kadar kuşkulu bir nitelik taşır. Ara sıra işin iç yüzünü kavramış gibi görünse de, bu derhal ya bir yanlış anlamaya ya da en iyisinden yanlış bir yaklaşıma dönüşüyor. Adam Smith'in doğmasına yönelik eleştirisi, ulusal gelirin el yordamıyla bulmaya çalıştığı üçlü bölünüşü ile başa çıkmadaki başarısızlığının en güzel örneğini oluşturmakta. Fiilen şöyle demektedir:

'Adam Smith'den bu yana tüm iktisatçıların üretimin değerini; rant, emeğin ücreti ve sermayenin kârı olarak böldüğünü biliyorsunuz. O halde çeşitli sınıfların gelirlerini ve öncelikle rantın değişik kalemlerini, üretimin bölüşümü üzerine oturtmak yeni bir görüş değildir. Ancak iktisatçılar derhal bu yoldan sapmaktadırlar. Ricardo okulu dahil hepsi hata yapmaktalar. İlk olarak, mamul ürünü yani toplam üretimi, işçilerin, toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin birlikte paylaştığı bir ulusal üretim bütünü olarak göremediler. Yarı mamul ürünü üç ortak arasında paylaşılan bir şey, mamul ürünü de iki ortak arasında paylaşılan başka bir şey olarak gördüler. Bu kuramlar açısından, yarı mamul ürün ile mamul ürün, kendi başlarına farklı gelir kalemleri oluşturur. İkinci olarak — Sismondi ve Ricardo bu hatada bulunmazlar — emeğin, maddi yardım olmaksızın örneğin toprak olmaksızın mal üretemeyeceği şeklindeki doğal gerçeği ekonomik bir gerçek olarak düşünmekte; işbölümünün bugün anlaşıldığı şekliyle sermayeye gereksinme duyduğu şeklindeki sosyal gerçeği temel veri olarak almaktadırlar. Böylece bir temel ekonomik ilişkiler imgesi kurup, bunun üzerine çeşitli faktörlerin sahiplerinin paylarını oturtmaya çalışırlar: Toplumda toprak, sermaye ve emek sahiplerinin birbirlerinden farklı kişiler olduklarını düşündüklerinden; toprak rantı, toprak sahibinin üretime ayırdığı toprağın katkısından kaynaklanmakta, sermayenin kârı kapitalist tarafından kullanılan sermayenin katkısından doğmakta, son olarak ücretler de emeğin katkısından ortaya çıkmaktadır. Say okulu, bu yanlışı büyük bir maharetle geliştirmekte; toprak, sermaye ve emek sahiplerinin üretimden aldıkları paylara uygun düşecek şekilde üretken hizmet kavramı oluşturmakta, böylece bu payların üretken hizmetlerin sonucu olduğunu ileri sürmekte. — Üçüncü olarak; emeğin ücretini ve rant kalemlerini üretimin değerinden türetmekte, sonra üretimin değerini emeğin ücreti ve rant kalemlerinden türetmekle yani birini diğerine bağımlı kılarak, budalalığın en ilerisine saplanmaktalar. Bu saçmalık, bazı çalışmalarda birbirini izleyen iki bölümde, «Rantın Üretim Fiyatları Üzerindeki Etkisi» ve «Üretim Fiyatlarının Rant Üzerindeki Etkisi»ni açıklamaya kalkıştıklarında aşikâr bir hal almaktadır.'[1]

---

1 **Schriften,** cilt 2, s. 226.

Bu mükemmel eleştirilere karşın — özellikle son çarpıcı nokta, bir dereceye kadar, Marx'ın **Kapital**'in ikinci cildinde aynı konudaki eleştirilerinin öncüsü olmakta — Rodbertus, klasik okul ve onun bayağı takipçilerinin temel yanlışı ile sakin bir şekilde uzlaşmakta; toplam üretimin değerinin, toplumun değişmeyen sermayesini yenilemek için gereken bölümünü tamamen ihmal etmektedir. Bu şekilde 'azalan ücret haddi'ne karşı giriştiği garip savaşı sürdürmesi daha kolay olmaktadır.

Kapitalist üretim biçimi altında, toplam sosyal üretimin değeri üç parçaya ayrılır: Birinci parça değişmeyen sermayenin değerine, ikinci parça ücretler toplamına yani değişken sermayeye ve üçüncü parça kapitalist sınıfın toplam artı-değerine karşılık gelir. Bu bileşim içinde değişken sermayeye karşılık gelen parça iki nedenle göreli olarak azalmaktadır. Herşeyden önce **c+v+s** içinde **c**'nin **v+s**'ye oranı sürekli olarak değişmekte, bu değişme **c**'nin göreli olarak artması ve **v+s**'nin göreli olarak azalması doğrultusunda olmaktadır. Bu değişme, tarihsel biçimi ne olursa olsun, ekonomik ilerleme gösteren her toplumda insan emeğinin etkinliğindeki ilerlemenin basit yasası olmakta, canlı emeğin daha çok üretim aracını giderek azalan zaman süreleri içinde kullanım nesnelerine dönüştürebilme yeteneğinin geliştiğini ifade etmektedir. Eğer **v+s** bir bütün olarak azalırsa, bu bütünün bir parçası olan **v** de üretimin toplam değerine göreli olarak azalmalıdır. Buna karşı çıkmak ve durdurmaya çalışmak, büyüyen emek üretkenliğinin genel etkilerine karşı mücadele etmek anlamına gelecektir. Ayrıca, **v+s** içindeki **v**'de göreli bir azalma olurken, **s**'de göreli bir artış olmakta yani yeni yaratılmış olan artı-değerin giderek azalan bir parçası ücretlere harcanmakta ve giderek büyüyen bir parçasına artı-değer olarak el konmaktadır. Emeğin üretkenliğindeki artışı yansıtan bu kapitalizme özgü formül, genel üretkenlik yasasından daha az geçerli değildir. **v**'nin **s** karşısında azalmasını önlemek için devletin gücünü kullanmak, işgücünün temel metaını bu ilerlemeden mahrum kılmak, tüm metaların üretim maliyetini azaltan süreci tıkamak, bir tek bu metaı teknik ilerlemenin ekonomik etkilerinden dışarda tutmak anlamına gelecektir. Dahası var: 'ücret haddindeki azalma', sadece artı-değer haddindeki artışın bir başka ifadesi olmaktadır. Artı-değer haddindeki artış, kâr haddindeki azalmayı durdurma açısından en güçlü ve en etkin araç olduğundan genel anlamda kapitalist üretim için baş dürtüyü oluştururken, özel anlamda da bu üretim sistemindeki teknik ilerlemenin itici gücü olmaktadır. 'Azalan ücret haddini' yasalarla ortadan kaldırmak, kapitalist sistemin varolma nedenini yok etmek, tüm sistemi felce uğratan bir darbe indirmek olur. Gerçeklerle yüz yüze gelelim: Bireysel kapitalist ve de genel anlamda kapitalist toplum, üretimin değerinin toplumdaki gerekli emek toplamından meydana geldiğini düşünmez, bunu kavrayabilmesi söz konusu değildir. Kapitalistin anladığı değer, rekabetin üretim

maliyetleri şekline soktuğu, türev biçimdir. Bir ürünün değeri, gerçekte onu meydana getiren **c**, **v**, **s**'nin değerlerine bölünmektedir ama kapitalistin kafasında değer **c**, **v**, ve **s**'nin toplamı şeklinde algılanır. Bu parçalar kapitaliste çarpık bir perspektif içinde ve ikincil biçimi içinde: (1) sabit sermayenin aşınma payı. (2) işçilerin ücretlerini de içeren döner sermaye harcamaları ve günlük kârlar yani toplam sermayenin ortalama kâr haddi olarak görünürler. Bu durumda kapitalist nasıl olur da üretimin toplam değeri içinde 'sabit bir ücret haddi' belirlenmesi için Rodbertus'un önerdiği türden bir yasayı uygulamaya zorlanabilir? Kaldı ki, ürünün toplam fiyatının tam tamına üçte birinin metaın üretiminde kullanılan hammaddelere ödenmesi doğrultusunda bir yasa koymak, en az yukardaki kadar parlak bir öneri olur, Rodbertus'un pek bir gurur duyduğu, yeni bir Arşimet buluşuymuş gibi işlediği, kapitalist üretimin tüm rahatsızlıklarına bire bir gelecekmiş gibi sunduğu bu yüce kavramı, aslında kapitalist üretim biçimine ne yönünden bakarsanız bakın katıksız bir anlamsızlıktan başka birşey değildir. Bu kavram, Rodbertus'un eşi bulunmaz bir ifadeyle sonuca bağladığı değer kuramındaki karışıklığın sonucu olabilir sadece: 'Ürünün eski ekonomide nasıl kullanım değerine sahip olması gerekiyorduysa, şimdi kapitalist toplumda değişim-değerine sahip olması gerekir.'[1] Antik toplumda insanlar yaşamak için ekmek ve et yemek zorundaydılar, oysa şimdi biz ekmek ve etin fiyatını bilerek çoktan doyuma ulaşmış durumdayız. Rodbertus'un, 'sabit ücret haddi' saplantısından çıkartılacak en açık sonuç, kendisinin kapitalist birikimi anlamaktan aciz olduğudur.

Daha önceki alıntılar, Rodbertus'un kapitalist üretimin amacının 'insan ihtiyaçlarının' karşılanması için tüketim araçları üretmek olduğu şeklindeki yanlış doktrinin uzantısı olarak, sadece basit meta üretimi içinde kaldığını göstermiş bulunuyor. Daima, 'sermayenin yenilenmesinden' ve kapitalistlerin 'üretimlerini bir önceki düzeyde devam ettirmelerine' olanak tanınmasının gerekliliğinden söz eder. Temel görüşü, sermaye birikimine tamamen karşı düşmektedir. Artı-değer oranını sabit kılmak ve büyümesini önlemek, sermaye birikimini felce uğratmaktır. Sismondi ve V. Kirchmann üretimle tüketimin dengelenmesi sorununun birikim sorunu olduğunu yani genişlemiş yeniden üretim sorunu olduğunu kabul etmişlerdi. Yine her ikisi de yeniden üretim dengesindeki bozulmanın nedenlerini birikim olasılığını ortadan kaldıran ve birbirlerinin yoğunluğunu artıran genel eğilimlerde aradılar; tek farkla ki, biri çözüm olarak üretken güçlerin bastırılmasını önerirken, diğeri tüm artı değerin tüketilmesi gerektiğini savunarak üretim güçlerinin lüks mal üretimi için kullanılması gerektiğini vurguladı. Rodbertus, bu konuda da kendi yalnız yolunu izlemekte. Diğerleri, kapitalist bi-

1 **Schriften,** cilt 2, s. 226.

rikim **gerçeğini** az ya da çok bozuntu bir şekilde anlamaya çalışırken, Rodbertus birikim kavramıyla savaşmayı tercih etti. 'Adam Smith'den bu yana iktisatçılar birbirleri ardından sermayenin sadece tasarruf ve birikim yoluyla meydana geleceği ilkesini tekrarlamışlar, bunu evrensel mutlak doğru haline sokmuşlardır.'[1]

Rodbertus, bu 'aldatıcı yargıya' karşı top tüfek karşı çıkmaktadır. Altmış sayfada ayrıntılarıyla şu konulara girer: (a) sermayenin kaynağı tasarruf değil emektir, (b) iktisatçıların 'tasarruf' hakkındaki 'yanılgısı' sermayenin kendi başına üretken olduğu şeklindeki aşırı görüşten gelmektedir ve (c) bu yanılgı son tahlilde bir başka yanılgıya dayanmaktadır: Sermaye, sermayedir yanılgısı.

v. Kirchmann, kapitalist 'tasarrufun' gerisinde ne yattığını gayet iyi anlamıştı. Şu güzel görüşe sahipti: 'Sermaye birikiminin, sadece yedek para iddihar etmek ya da kasalarda atıl kalmak üzere maden ve para yığmak olmadığını herkes bilir. Tasarrufta bulunanlar, bunu, tasarruflarını ya kişisel olarak ya da başkalarının aracılığıyla kendilerine gelir sağlamak üzere sermaye olarak yeniden kullanmak üzere yaparlar. Böyle bir gelir sağlamak ise, sermayenin istenen faizi sağlayacak yeni girişimler için kullanılması durumunda mümkündür. Kimi gemi yapar kimi ambar, bir üçüncü kişi ıssız bir bataklığı kurutur, bir dördüncüsü yeni bir iplik tezgahı ısmarlar, bir beşinci ayakkabıcılık işini genişletmek için daha çok deri satın alır, daha çok el istihdam eder, vs. Tasarruf edilen sermaye, yalnızca bu şekilde kullanıldığı taktirde faiz (kâr anlamına geliyor) getirir ki, bu da tüm tasarrufların nihai amacını oluşturur.'[2]

v. Kirchmann, artı-değerin sermayeye dönüştürülmesinin ne demek olduğunu, tasarrufun tüm önemini ortaya çıkartan kapitalist birikim sürecini ('Adam Smith'den bu yana' klasik iktisatçılar yanılmak bir içgüdüyle bunu yapmaktadır), biraz acemice de olsa genelde doğru bir şekilde tanımlamıştır. v. Kirchmann'ın bunalımın baş nedenini Sismondi gibi birikimde görmesi nedeniyle tasarruf ve birikime karşı savaş ilan etmesi, koyduğu öncüllere uygun düşmektedir. Rodbertus bu noktada da pek bir 'mükemmeldir'. Ricardo'nun değer kuramından yola çıkarak, emeğin, tüm değerin ve sonuç olarak sermayenin tek kaynağı olduğunu öğrenmiş ama bu temel bilgi kapitalist üretim ve sermaye deviniminin karmaşıklığı karşısında gözlerini kör etmiştir. Rodbertus'a göre sermaye madem ki emek tarafından yaratılmaktadır, o halde sermaye birikimi yani 'tasarruf' ve artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi, yüzeysel bir göz boyamadan başka birşey değildir.

'Adam Smith'den bu yana iktisatçılar', karmaşık yanlışlar ağını çözmek için kendilerinden beklenebileceği şekilde 'soyutlanmış çiftçi' örneğini getirmekte ve gerekli olan herşeyi, bu zavallı yaratık

---

1 **Schriften**, cilt 1, s. 40.

2 Op. cit., cilt 2, s. 25.

üzerinde uzun bir deneye girişerek kanıtlamaktadırlar, Rodbertus' da 'sermayeyi' yani 'Adam Smith'den bu yana iktisatçıların', bilgi ağacından sermaye kuramının meyvelerini toplamak için kullandığı o ünlü 'ilk sopayı' keşfetmiş bulunmaktadır. 'Acaba bu sopayı tasarruf yaratabilir mi?' sorusunu araştırır. Herkes 'tasarrufun' sopa üretemeyeceğini, Robinson'un (Crusoe) sopayı ağaçtan koparmış olduğunu bileceğinden, 'tasarruf' kuramının tamamen yanlış olduğunu ispat edivermiş oluyoruz. Oysa 'soyutlanmış çiftçi' sopayla şu anda ağaçtan meyve düşürmektedir ve bu meyve kendisinin 'geliri' olmaktadır.

'Eğer sermaye gelirin kaynağı olsaydı, bu en temel ve ilkel olay sermaye ile gelir arasındaki ilişkiye kanıt oluştururdu. O halde gerçekleri ve kavramları çiğnemeden, sopanın, gelirin **kaynağı** olduğunu ya da düşürülen meyveden oluşan gelirin bir parçası olduğunu söylemek doğru mudur? Geliri tamamen ya da kısmen **kaynağı** olarak sopaya bağlayabilir miyiz, geliri tamamen ya da kısmen sopanın ürünü olarak düşünebilir miyiz?'[1]

Tabii ki hayır. Meyve onu düşüren sopanın değil, yetiştiren ağacın ürünü olduğundan, Rodbertus, gelirin sermayeden geldiğini savunan 'Adam Smith'den bu yana iktisatçıların' fena halde yanlış yaptığını kanıtlayıvermiştir. Rodbertus bu şekilde elde ettiği bilgiyi önce 'sermaye ya da toprak mülkiyetinin olmadığı' hayali bir topluma yani komüncü mülkiyet biçimine sahip bir topluma, sonra da 'sermaye ve toprak mülkiyeti olan' bir topluma yani çağdaş topluma uygular ve şaşırtıcı gerçeğe bakın ki — Robinson (Crusoe) ekonomisinin tüm yasaları her iki toplum için de aynen geçerlidir, Rodbertus bu sonuca varır varmaz, Ütopyacı düşlerinin baş tacı olan sermaye ve gelir kuramını icad eder. Robinson (Crusoe)'nun sermayesinin, katıksız üretim araçları olduğunu keşfetmiş bulunduğundan, sermayeyi kapitalist ekonomi açısından da üretim araçlarıyla özdeşleştirir. Sermaye'yi, bir fiskede değişmeyen sermayeye indirgediğinden, ücretlerin yani işçilerin geçimlik mallarının da sermaye olarak düşünülmesi gerçeğini ahlak ve adalet adına protesto eder, içinde her felaketin nedenini gördüğü değişken sermaye **kavramına** öfkeyle karşı çıkar, «İktisatçılar ne söylediğimi bir dinleseler, kendilerinin mi yoksa benim mi haklı olduğumu önyargısız bir inceleyebilseler' diye yakınır. 'Egemen sistemde sermaye hakkındaki tüm yanlışların odak noktası budur, gerek kuramsal olarak gerekse uygulamada çalışan sınıflar karşısındaki haksızlığın nihai kaynağı budur.'[2]

---

1 **Schriften,** cilt 2, s. 250.

2 İbid., s. 295. Rodbertus, ömürboyu tekrar ettiği görüşlerini daha 1842 yılında yazdığı **Towards the Understanding of Our Politico - Economic Conditions** adlı çalışmasında oluşturmuştu. 'Varolan koşullar altında, malların sadece 'emeğin ücreti'ni içeren bölümünü değil, aynı zamanda rantları ve sermayenin

Çünkü 'hakkaniyet', işçilerin 'reel ücretlerini' oluşturan malların sermayenin bir parçası olarak sayılmamasını ve gelir kategorisine sokulmasını gerektirir. Rodbertus, kapitalistin sermayesinin bir parçası olarak 'peşinen ödediği' ücretleri, sermayesinin üretim araçlarına ayrılan parçası gibi görmesi gerektiğini bilmektedir ama bunun sadece bireysel sermayeler için geçerli olacağını savunmaktadır. Konu toplam sosyal üretim ya da bir bütün olarak yeniden üretim konusu haline gelince, kapitalist üretim kategorilerinin bir hayal, kötü niyetli bir yalan ve 'haksızlık' olduğunu ilan eder. 'Ulus açısından sermaye ve onu meydana getiren parçalar; özel sermayeden, sermaye **varlığından** yani «sermaye» ifadesinin modern kullanımının karşılık geldiği herşeyden farklıdır.'[1]

Bireysel kapitalist, kapitalist yöntemlerle üretim yapar ama bir bütün olarak toplum Robinson (Crusoe) gibi komüncü yöntemleri kullanan kollektif bir sermaye sahibi gibi üretim yapmalıdır.

'Toplam ulusal üretimin küçük ya da büyükce parçalarına, çeşitli üretim aşamalarının tamamında özel kişilerin sahip olması — bu özel kişiler gerçek üretici olarak sayılmamalıdır; toplam üretimi, her zaman, kendi ürettiklerinden pay alamayan ve hizmetçi gibi kullanılan gerçek üreticiler imal eder — yukardaki genel görüş açısından bir değişiklik yaratmaz.

Toplum içindeki ilişkilerin belli özellikleri, örneğin (1) aracı niteliğindeki 'değişim' kurumu ve (2) üretimin bölüşümündeki eşitsizlik, hiç kuşku yok özel ve genel sermaye farklılığından kaynaklanır. 'Ancak, ortaya çıkan bütün bu sonuçlar, ulusal üretimin devinimini ve ulusal ürünün şekillendirilmesini etkilemez. Bu ikisi, eskiden olduğu gibi (komüncü koşulların egemenliği) şimdi de aynı şeylerdir. **Ulusal düzeyde bakıldığında,** sermaye ve gelir arasındaki ortaya konan farklılıklar eskisinden değişik değildir.'

---

kârlarını içeren bölümlerini de değerlendirmiş bulunuyoruz. Dolayısıyle görüşü tümden reddetmeliyiz. Bu görüşün iki yönlü bir temeli var: (a) emeğin ücreti; rant ve sermaye gibi bir kavram olmasına karşın malzeme ve alet gibi sermayenin bir parçası sayılmakta yani sermaye yanlış bir şekilde anlaşılmaktadır; (b) metaın maliyeti ile girişimcinin kârları yani girişimin mallyetleri karıştırılmaktadır' (**Towards the Understanding of Our Politic - Economic Conditions,** Neubrandenburg & Friedland, G. Barnovitz, 1842, s. 14).

1 **Schriften,** cilt 1, s. 304. Daha, **Towards The Understanding of Our Politico - Economic Conditions** adlı çalışmasında şöyle demektedir: 'Sermayenin dar ya da doğru anlamını, girişimin fonu olma niteliğinden ya da geniş anlamından ayırmalıyız. İlk anlamda sermaye, gerçek araç ve malzeme stoklarından oluşur. İkinci anlamıyla, varolan işbölümü koşulları altında bir girişimi işletmek için gereken fondur. İlki, fiilen üretim yapabilmek için gereken sermayedir. İkincisi, sadece varolan koşulların zoruyla göreli anlamda gereklilik kazanır. Dolayısiyle sözcüğün doğru ve kesin anlamıyla sadece ilk tanımlama sermayedir, ulusal sermaye kavramına sadece bu tanım uyar.' (ibid., s. 23-4).

Sismondi, sermaye ve gelir kavramlarını, Smith ve diğerlerinin yaptığı gibi kapitalist üretimin çelişkilerinden ayrı tutmak için alın teri dökmüştür. Rodbertus'un daha basit bir yöntemi vardır. Kendisini, toplumun bütünü açısından kapitalist üretimin belirlediği özgül biçimlerden soyutlar; üretim araçlarına 'sermaye' tüketim mallarına da 'gelir' der ve konuyu orada kapatır.

«Toprak ve sermaye mülkiyetinin etkisi sadece birbirleriyle alışverişi olan bireyler için geçerlidir. Toplumu tek bir birim olarak aldığımızda, bu sahipliğin bireyler üzerindeki etkisi, tamamen yokolur.'

Böylece Rodbertus'un, kapitalist toplam üretim ve bunun devinimi konusuna geldiğinde yani gerçek sorun ile karşılaştığında ne kadar Ütopyacı olduğunu ve üretimin tarihsel özgüllüğü konusuna gelince de kendisinin en karakteristik niteliği olan kalınkafalılığı sergilediğini görüyoruz. Marx'ın Proudhon hakkındaki, 'toplumdan bir bütün olarak söz ederken, toplum artık kapitalist değilmiş gibi davranmaktadır' şeklindeki sözleri Rodbertus'a da eldiven gibi uymaktadır. Rodbertus, Marx'dan önce gelen iktisatçıların, emek sürecinin somut yönlerini birbirleriyle uyumlaştıramamalarının ve sosyal sermaye ile bireysel sermayelerin gerçekleştirdiği, devinimler arasındaki bağlantıyı görememelerinin bir örneğini oluşturmaktadır. Bu iktisatçılar bir uç görüş ile bir başka uç görüş arasında dalgalanırlar: Say ve Mac Culloch'un yaklaşımlarında sadece bireysel sermaye kavramları, Proudhon ve Rodbertus'un Ütopyacı yaklaşımlarında ise sadece emek süreci kabul edilmektedir. İşte Marx'ın derinliği gerçek açıklığıyla burada ortaya çıkmaktadır. Marx'ın basit yeniden üretim şeması, bütün bu perspektifleri uyum ve çelişkileriyle bir araya getirme sorununa ışık tutmakta, sayısız kitapta yer alan umutsuz belirsizlikleri çarpıcı basitlikteki iki satır sayı içinde ortadan kaldırmaktadır.

Sermaye ve gelir konusunda söylenenlere bakınca kapitalistlerin artı-değere el koyma sürecini anlamak gayet açık bir şekilde imkansızlaşmaktadır. Nitekim Rodbertus buna 'soygun' damgası vurarak sert suçlamalara girişir.

'İşçilerin bireysel özgürlüğü; mülkiyetin yasal olarak emek ürününün değeri ile bağlantılı kılınmasını gerektirirken, pratikte, toprak ve sermaye mülkiyetinin baskısı altında kalan işçiler mülk sahipliği iddialarından vazgeçmektedirler. Mülk sahipleri bu büyük ve evrensel yanlışlığı kabul etmemektedirler.'

Rodbertus'un kurduğu 'kuram, tüm ayrıntılarıyla bugünün mülkiyet ilişkilerini yücelten ama aynı zamanda mülkiyeti emekten başka hiçbir yere oturtamayan kişilerin, kendi ilkeleriyle çelişkiye düşmelerinin kesin kanıtı olmaktadır. Bu kuram, günümüzün mül-

kiyet ilişkilerinin, bu ilkenin ayrıcalıklı anlamda çiğnenmesi üzerine kurulduğunu; günümüz toplumunda yığılan bireysel servetlerin, doğan her yeni işçi ile birlikte artan soygunun sonucu olduğunu kanıtlamaktadır.'

Artı-değer, 'soygun' olarak adlandırıldığına göre, artan artı-değer oranı 'günümüz ekonomik örgütlenmesinin garip bir hatası' şeklinde durmalıdır.

Brisgot'un 'mülkiyet hırsızlıktır' şeklindeki ifadesi, tüm devrimci çınlamasıyla, Proudhon'un ilk kitapçığının başlangıç noktasını oluşturmuştur ama bu ifade Rodbertus'un sermayeye sahip olmanın hırsızlık olduğu şeklindeki tezinden çok farklıdır. Rodbertus'un, 'önceliğini' göstermek üzere bu tezi, Marx'ın, mülkiyet yasalarının, kapitalistlerin artı-değere sahip olması yasalarına dönüşmesini ele aldığı bölümün — Kapital'in birinci cildinde, tarihsel diyalektiğin zaferi — yanına koymak yeterli olacaktır. Rodbertus, nasıl daha önce 'tasarruf'a karşı getirdiği tiradlarla, artı-değerin sermayenin kaynağı olabileceğini göremediyse, şimdi de, 'mülkiyet hakkı' açısından, kapitalistlerin artı-değere kaymasına karşı çıkarak, zihnini, sermayenin artı-değerin kaynağı olduğuna tıkamaktadır. Böyleco, kapitalist birikimi anlamak için gerekli olan niteliklerin tamamından yoksun olarak, v. Kirchmann'dan çok daha kötü durumdadır.

Bütün bunlar, Rodbertus'un, üretimin tasarruf olmaksızın, yani kapitalist birikim olmaksızın, sınırsız bir şekilde genişlemesini istediği anlamına geliyor! Üretken güçlerin sınırsız bir şekilde büyümesini isterken, aynı zamanda, artı-değer oranının yasalarla belirlenmesini istiyor. Kısacası, reform getirmek istediği kapitalist üretimin gerçek temellerini kavrayamadığını ve sert bir şekilde olağlirdiği klasik ekonominin en önemli sonuçlarını anlayamadığını gösteriyor. Prof. Diehl'in, Rodbertus'u, 'yeni gelir kuramı' ve sermayenin mantıki ve tarihsel kategorileri arasındaki farkı ortaya koyuşu nedeniyle ekonomi kuramının öncüsü ilan etmesi sadece boklomacek bir durumdur. Prof. Adolf Wagner'in, Rodbertus'u 'ekonomik sosyalizmin Ricardo'su' olarak tanıtması da, kendisinin cümleten Ricardo'dan, Rodbertus'dan ve sosyalizmden habersiz olduğunu kanıtlamaktadır. Lexis, Rodbertus'un, soyut düşüncede, en az 'İngiliz rakibi' kadar güçlü olduğunu söylemekte, 'olayların nihai bağlantılarını yaratıcı bir canlılık içinde ortaya çıkarma ustalığında' ve hepsinin ötesinde 'ekonomik yaşama, ahlaki yaklaşımında' İngiliz rakibinden çok daha üstün olduğu yargısında bulunmakta. Rodbertus Ricardo'nun toprak rantı kavramına getirdiği eleştirilerinden başka, ekonomi kuramına gerçek katkılarda bulunmuştur; artı-değer ile sermaye arasındaki zaman zaman gayet açık bir şekilde ortaya çıkarttığı farklılık; artı-değerin, kısmi bir şekilde açıklanmasına karşıt olarak bir bütün olarak değerlendirilmesi süresi; metala-

rın değerleri cinsinden incelenmesini vurgulaması ve Adam Smith' in doğmasına getirdiği eleştiri; bunalımların dönemsel niteliğini kesin bir şekilde formüle etmesi ve sonuçlarını çözümlemesi ve incemelerini Smith, Ricardo ve Say'ın ötesine götürme girişimleri, gelecek vaadetmişse de, temel kavramlardaki karışıklıklar nedeniyle bütün bunlarda başarısız kalmaya mahkumdu. Bütün bu karışıklıklar, Rodbertus'un resmi hayranları tarafından anlaşılamazdı. Franz Mehring'in belirtmiş olduğu gibi, Rodbertus'un garip talihe bakın ki, iktisatta büyük bir usta olduğunu söyleyip, kendisini göklere çıkartan kişiler kendisinin siyaset alanında sergilediği gerçek niteliklerini sorgulamaktaydılar. Ancak bizi burada ekonomik ve siyasal başarıları arasındaki karşıtlık ilgilendirmiyor: Ekonomi kuramı açısından baktığımızda, hayranları Rodbertus'un bir hayalperesti andıran umutsuz bir azimle kazdığı tarlaya dev bir anıt dikerlerken; Rodbertus'un birkaç küçük tarha ektiği birkaç verimli tohumun, unutulup, otlarla örtülmesine izin vermişlerdir.[1]

---

1 Bu arada anıtların en kötüsü ölümünden sonra çalışmalarını yayınlayan editörlerden geliyordu. Wagner, Moritz, Wuertz gibi bilgiç beyler, Rodbertus'un ölümü ardından yayınladıkları yazılarına önsözde, koridordaki terbiyesiz hizmetçilerin oluşturduğu kaba bir kalabalığa benzer bir şekilde, aralarındaki kişisel kavga ve kıskançlıkları, birbirlerini azarlayarak ortalara döktüler. Buldukları el yazmalarının tarihlerini saptama gibi bir nezaket dahi göstermediler. Bir örnek alırsak, Rodbertus'un bulunan en eski el yazmasının Prof. Wagner'in, gayet otokratik bir şekilde, en erken 1837'de yazılmış olduğu şeklinde iddiasının yanlış olduğunu, bu el yazmasının en erken 1939 yılında yazılmış olabileceğini Mehring ortaya çıkardı. Bu el yazmasının giriş paragraflarında Şartis hareketine ilişkin tarihsel olaylardan söz edilmektedir ve bir ekonomi profesörünün bilmesi gerekeceği üzere, bunlar 1839 yılıyla ilgili gelişmelerdir. Profesör Wagner'in yazdığı girişte kendini beğenmişliği can sıkmakta. Bu yazısında Wagner, sadece bilgili meslektaşlarına hitap etmekte, sıradan kişilerin üstünden konuşmakta ve tam da büyük bir adama yakışır havada, Mehring'in uzmanlar önünde getirdiği ince düzeltmesini hiçbir şey söylemeden geçmektedir. Profesör Diehl de, Handwörterbuch der Staatswissenschaften'de ELYAZMASININ tarihini, ne zaman ve kim tarafından aydınlatılmış olduğuna yönelik olarak, yine hiçbir şey söylemeden 1837'den, 1839'a değiştirmiştir.

Bütün bunlara, Puttkamer ve Muehlbrecht'in (1899) tarihli, 'popüler', 'yeni ve ucuz' baskısında son rötuş eklenmekte. Birbiriyle münakaşa eden bazı editörler, bu baskı için işbirliğinde bulundular ancak giriş yazılarında aralarındaki anlaşmazlığı sürdürdüler. Bu baskıda Wagner'in ikinci cildi, birinci cilt olarak yer almakta, ancak Wagner birinci cilt için yazdığı girişte, hala ikinci cilde atıfta bulunmaktadır. Birinci Sosyal Problemler Üzerine Mektup, üçüncü ciltte; ikinci ve üçüncü mektup ikinci ciltte, dördüncü mektup ise birinci ciltte yer almaktadır. Letterson Social Problemes, Controversies ve Towards the Understanding...'in bazı bölümlerinin sırası, kronolojik ve mantıki dizisi, yazılma ve tarihleri, birbirine girmiş, karmaşa iyice içine girilmez bir hal almıştır. Rodbertus'un en eski el yazmasının tarihi, Profesör Wagner'e duyulan saygıdan olsa gerek, Mehring'in 1894 tarihinde getirdiği düzeltmeye karşın 1837 olarak tekrarlanmaktadır.

Birikim sorununun, Prusya'lının bu görüşleriyle, ilk tartışmadan fazlaca öteye götürüldüğü söylenemez. Eğer bu ara dönemde iktisattaki uyum görüşü, Ricardo'nun seviyesinden' Bastiat - Schultze'nin seviyesine düşmüşse, toplumsal eleştiri de, Sismondi'den Rodbertus'a' kadar aynı şekilde gerilemiştir. Sismondi'nin 1819'da getirdiği eleştiri tarihsel bir olaydı. Oysa Rodbertus'un reform düşüncesi ortaya ilk atıldığı zaman bile bir gerilemeydi; zaman içinde tekrarlandıkça daha da büyük bir gerileme halini aldı.

Sismondi'nin, Say ve Ricardo ile giriştiği tartışmada, taraflardan bir tanesi, birikimin bunalımlar nedeniyle imkansız olduğunu kanıtlamış, dolayısiyle, üretken güçlerin tam kapasiteyle kullanımına karşı uyarıda bulunmuştu. Diğer tarafta, bunalımların imkansız olduğunu kanıtlamış ve birikimin sınırsız bir şekilde artmasını savunmuştu. Her iki taraf da görüşlerini yanlış öncülere dayandırmışlardı ama mantık açısından tutarlıydılar.

v. Kirchmann ve Rodbertus, yola bunalım gerçeğinden çıktılar, çıkmak zorundaydılar. Son elli yılın deneyimi, bunalımların, döngüsel bir şekilde tekrar etmesinin de kanıtladığı gibi, kapitalist yeniden üretimin ayrılmaz dönemleri olduğunu gayet açık bir şekilde ortaya koymuştu ama toplam sermayenin genişlemiş yeniden üretimi sorunu tamamen bunalım sorunu ile özdeşleştirilmiş, bunalımlara çözüm bulma çabası içinde, girişilmiş yeniden üretim sonucu bir yana bırakılmıştır. Bir taraf, çözümü, kapitalistlerin artı-değerin tamamını tüketmelerinde, yani birikimden kaçınmalarında görmekte; diğer artı-değer oranının yasalarla belirlenmesini önermektedir. Aslında her iki görüş de aynı anlama, yani birikimin tamamen reddedilmesi anlamına gelmektedir. Rodbertus'un kişisel coşkunluğu, üretken güçlerin altında ama sermaye birikimi olmadan ve zenginliğin, kapitalizm sorumsuz bir şekilde genişleyeceği inancından gelmektedir. Kapitalist üretim, Marx'ın temel çözümlemesini kurmasına olanak tanıyan düzeye ulaşırken, burjuva iktisatçılarının yeniden üretim sorunuyla başa çıkmaya yönelik son çabaları, saçma ve boş bir Ütopyacılığa doğru yozlaşıyordu.

ÜÇÜNCÜ TUR

Struve · Bulgakov · Tugan Baranovski ve Vorontsov - Nikolayon Tartışması

Bölüm 18

Sorunun Yeni Bir Şekli

Kapitalist birikimle ilgili üçüncü tartışma daha önceki iki tartışmaya kıyasla, çok farklı bir tarihsel çerçevede geçer. Zaman, seksenlerin başından, doksanların ortasına kadar uzanan dönemdir, sahne ise Rusya. Batı Avrupa'da kapitalizm olgunluğa ulaşmıştır. Smith ve Ricardo'nun, burjuva ekonomisi tomurcuklanırken ortaya koydukları, toz pembe renkli klasik görüş, çoktan yok olmuş... bayağı Manchester uyum doktrininin çıkarcı iyimserliği, dünyanın yetmişlerde uğradığı çöküşün yıkıcı etkisi altında ve altmışlardan sonra tüm kapitalist ülkelerde parlayıveren şiddetli sınıf mücadelelerinin ağır darbeleriyle susturulmuştu. Seksenlerin hemen başında özellikle Almanya'da en parlak dönemini yaşayan sosyal reformizmle birlikte yamalanarak sunulan uyum kısa bir zaman içinde mahmurluk içinde yok olmuştu. Sosyal Demokrat Partiye karşı getirilen özel yasaların oniki yıllık deneyimi acı bir düş kırıklığı yaratmış, sonuç olarak uyumun tüm peçelerini yırtarak, kapitalizmin gaddar çelişkilerini gerçek çıplaklığı içinde ortaya çıkarmıştır. O tarihten itibaren, iyimserlik, sadece yükselen işçi sınıfı ve onların teorisyenlerinin kampındaydı. Bu iyimserlik, kapitalist ekonominin doğal ya da yapay yoldan dengeye kavuşması ya da kapitalizmin sonsuza dek sürüp gideceği doğrultusunda bir iyimserlik değildi. Daha çok, kapitalizmin,- içsel çelişkilerinin üretken güçlerin gelişimini ilerleteceği, dolayısiyle, toplumun yeni ekonomik ve sosyal biçimlere doğru tarihsel ilerleme gösterebilmesi için mükemmel bir yetişme ortamı sağlanacağı şeklinde bir iyimserlikti. Kapitalizmin ilk aşamasının, o zaman sadece Sismondi tarafından görüldüğü şekilde olumsuz, iç karartıcı bir eğilim göstermesi; Rodbertus'un kırklı ve ellili yıllar gibi oldukça ileri aşamalarda bu eğilimi gözlemlemeye devam etmesi ardından coşku dolu bir eğilim vardır: İşçilerin

üstünlük için, sendikal harekot içinde ve siyasal eylemle umutlu ve şanlı uğraş göstermesi.

Batı Avrupa'daki manzara böyleydi. Ancak, o zamanın Rusya'sında resim gerçekten de çok farklıydı. Burada yetmişler ve seksenler her yönüyle bir geçiş dönemini, tüm acılarıyla bir iç bunalım dönemini temsil etmekteydi. Büyük sanayi, yüksek himayeci vergi dönemi ardından güçlenmiş olarak ilk kez gerçek anlamda sahneye çıkıyordu. 1877 yılında Batı sınırında uygulamaya sokulan, altın vergisi, mutlakiyetçi hükümetin, kapitalizmin gelişmesini zorlama yolundaki yeni siyasetinin çok özel bir işaretiydi. Sermayenin 'ilkel birikimi', türlü çeşitli devlet sübvansiyonları, garantiler, primler ve hükümet kararlarıyla desteklendiğinden, harika bir şekilde ilerlemekteydi. Rusya'da sermaye, Batı'da daha o zamanlarda bile efsanevi görünen şekilde kâr elde etmekteydi. Ancak, çağdaş Rusya'daki iç koşulların görüntüsü, çekici ve mutlu bir görüntüden başka herşeye benziyordu. Maliye ve para sisteminin sömürü baskısının, kırsal kesimde yol açtığı gerileme ve çözülme, korkunç koşullara, dönemsel kıtlıklara ve köylü başkaldırılarına yol açmıştı. Kentlerde de fabrika proletaryası henüz ne sosyal düzeyde ne de düşüncede, modern bir çalışan sınıf halinde birleştirilebilmişti. Proletarya, büyük ölçüde hâlâ tarımla yakından bağlantılıydı ve Rus tekstil sanayiinin en önemli merkezini meydana getiren Moskova - Vladimir geniş sanayi bölgelerinde yarı - kırsal niteliğini sürdürmekteydi. Dolayısiyle, ilkel sömürü biçimlerine ilkel savunma önlemleriyle karşılık veriliyordu. Çarlık İmparatorluğunda, fabrikalardaki çalışma koşullarına ilişkin ilk yaralar seksenlerin başında, Moskova bölgesinde kendiliğinden gelişiveren ve makinaların parçalanmasını içeren fabrika başkaldırılarından kaynaklanmaktadır.

Rusya'daki genel yaşamın ekonomik yönleri nasıl her adımda, geçiş döneminin sert anlaşmazlıklarını yansıtıyorduysa, düşünsel yaşamda da buna karşılık gelen bir bunalım vardı. Kuramsal olarak Rus tarımının yarısının özgünlüğünü esas alan Rus sosyalizminin yerli damgası, 'Popülizm — Halkçılık', aşırı devrimci terörist parti 'Narodnaya Volya'nın başarısız kalmasıyla, siyasal yöndon bitmiştir. George Plekhanov'un Rusya'da Marxist düşüncenin yolunu aralayacak olan ilk yazıları 1883 ve 1885'de daha yeni yayınlanmış ti ve on yıl kadar bir süreyle pek etkili olmadığı anlaşılıyor. Rusya'daki düşüncel yaşama ve muhalefet eğilimli Sosyalist aydınlara seksenli yıllarda 'yerli' 'popülist' kalıntılarla, kuramsal Marxismin rastgele bazı unsurlarının garip bir karışımı egemen olmuştu. Bu karışımın en dikkati çeken yönünü, Rusya'da kapitalizmin gelişmesi olasılığına yönelik kuşkular oluşturuyordu.

Rus aydınları, daha önceki tarihlerde, Rusya'nın, Batı Avrupa örneğini takip ederek, kapitalist gelişme yolunu takip edip etmemesi sorusuyla uğraşmıştı. İlk bakışta, Batı kapitalizminin, gelenoksel ataerkil üretim biçimlerini parçalamasını, nüfusun büyük kitle

lerinin refahı ve geçimi açısından oldukça umutsuz duran yönlerini farkettiler. Rus aydınları için, kapitalist aşamaya girmeden ve Batı Avrupa'da yaşanan sefaleti atlayarak; toprakta kırsal komünel mülkiyeti esas alan — ünlü **obschina** — daha yüksek bir sosyal aşamaya tırmanarak, kutsal sosyalizm yurduna ulaşılmasında daha kestirme bir yol gibi görünmektedir.

Acaba bu mutlu ve olağandışı durumu, biricik tarihsel fırsatı bir yana itip Rusya'ya devletin yardımıyla zorla kapitalist üretimi aşılamak doğru olacak mıdır? Kırsal toprak ve üretim sistemini yıkarak, kapıları çalışan kitlelerin proletaryalaşmasına, sefalete ve güvencesizliğine açmak doğru olur mu?

Rus aydınları, Tarım Reformundan bu yana, hatta belki daha önceden, Hertzen ve özellikle Chernishevski'den bu yana bu soruyla uğraşmaktaydı. 'Popülizmin' bir çırpıda kendilerine özgü dünya görüşü buydu. Slavophilcilerin reaksiyoner doktrininden, terörist partinin devrimci kuramına kadar uzanan bu düşüncel eğilim, Rusya'da dev miktarda yazın üretmişti. Bir yandan Rusya'daki yaşamın ekonomik biçimleri, ulusal üretim gibi konularda çalışmalar yapılmasını cesaretlendiren bu eğilim; köylü komünlerinde tarımsal üretim, köylülerin ev sanayileri — **artel**, köylülerin düşünsel yaşamı ve tarikatlara kadar uzanan pekçok konunun incelendiği dev malzeme, toplanmasına yol açmıştı. Bir yandan da, zor sorunlar çözmek için atılan her adımdan yeni ve eski usuller arasındaki insan aklını karıştıran mücadeleler ve birbiri ile çelişen sosyal koşulların sanatsal düşünceye yansımasıyla, özgün bir edebiyat da doğdu. Son olarak, yetmişler ile seksenlerde, Peter Lavrov, Nicolai Mikhailovski, Profesör Kareyev ve V. Vorontsov'un şampiyonluğunu yaptığı, dar kafalı bir tarih felsefesi doğdu. 'Sosyolojide öznel yöntemi' getiren bu yaklaşım 'eleştirel düşünceyi' toplumsal gelişmede belirleyici faktör olarak ilan etti ya da daha açık bir ifadeyle, ayakkabısının topuğuna basan aydınları, tarihsel ilerlemenin aracı haline getirmeye çalıştı.

Biz burada, pekçok ayrıntısı olan bu geniş alanın sadece bir yönü ile ilgileniyoruz: Kapitalist gelişme olasılığına yönelik düşünce mücadelesi. Aslında bu konunun da sadece kapitalist üretim biçiminin toplumsal koşulları ile ilgili genel düşünceler üzerine oturtulan yönleriyle ilgileniyoruz. Nedeni de, bu görüşler, seksenlerle doksonlarda, Rusya'daki tartışmalı yazın için önemli bir rol oynayacaktır.

Tartışma konusu Rus kapitalizmi ve önündeki olanaklarla başlayacaktı ama, bu konu, tüm kapitalist kalkınma sorununa kadar uzandı. Batının örnek ve deneyimleri, bu tartışmada can alıcı kanıtlar olarak kullanılmaktaydı.

Başlatılan tartışmaların kuramsal içeriği açısından bir gerçek belirleyici önem taşıyordu: Marx'ın **Kapital**'in birinci cildinde ortaya koyduğu kapitalist üretim çözümlemesi, eğitimli Ruslar için çok-

tan bilinmekteydi ayrıca, sermayenin bir bütün olarak yeniden üretimi çözümlemesini getiren ikinci cilt de 1885 yılında yayınlanmıştı. Bu, tartışmalara çok önemli yeni bir yön verdi. Artık, bunalım sorunu, sorunun gerçek özünü bulandırmayacaktır: Tartışmalar ilk kez, sermayenin bir bütün olarak yeniden üretimi, birikim üzerinde yoğunlaştı. Artık çözümleme, amaçsız bir şekilde gelir, bireysel sermaye ve toplam sermaye gibi kavramlar peşinde koşulması nedeniyle tıkanmayacaktı da. Marx'ın sosyal yeniden üretim şeması, sağlam bir dayanak oluşturmuştu. Son olarak, artık tartışma **laissez-faire** ile sosyal reform arasında olmayacak, sosyalizmin iki çeşidi arasında geçecekti. Küçük burjuvazi ve Rus sosyalistlerinin biraz şaşkın 'popülist' grubu, Marx'ı kendilerinin yazarı olarak görerek, sık sık anmalarına karşın, kapitalist gelişme olasılığı karşısındaki kuşkularını, Sismondi'nin ve tabii kısmen Rodbertus'un ruhuna uygun bir şekilde ifade ettiler. İyimser görüşleri ise, Marxist okul temsil etmekteydi. Böylece, sahnenin görünümü tamamen değişmişti.

'Popülist' hareketin iki şampiyonundan ve Rusya'da isimlerinin baş harfleriyle V. V. olarak tanınan Vorontsov, garip bir müşteriydi. İktisadi düşünceleri karmakarışıktı ve kuramsal bir uzman olarak ciddiye alınamaz. Oysa diğeri, Nikolayon (Danielson), geniş eğitimli bir kişiydi ve Marxismi gayet iyi biliyordu. **Kapital**'in ilk cildinin Rusça çevirisinin editörlüğünü yapan Nikolayon, Marx ve Engels'in yakın arkadaşıydı, her ikisiyle de yazışmalar sürdürmüştü (bu yazışmalar Rusya'da 1908'de yayınlandı). Ancak, seksenlerde Rus aydınlarından kamuoyunu etkileyen Vorontsov'du ve Rusya'daki Marxistler herşeyden önce Vorontsov ile mücadele etmek zorunda kaldılar. Sorunumuza dönersek; kapitalist gelişme olasılığıyla ilgili olarak, Batı Avrupa'nın tarihsel deneyimi ve sunduğu bilgileri öğrenmiş olan yeni kuşak Rus Marxistleri, doksanlarda duyulan kuşkuların yukarda adından bahsettiğimiz iki temsilcisine karşı, George Plekhanov ile güç birliği ettiler. Bunlar, arasında Profesör Kablukov, Profesör Manuilov, Profesör Issayev, Profesör Skvortsov, Vladimir Ilyin, Peter V. Struve, Bulgakov ve Profesör Tugan Baranovski vardı. Bunların her biri, bizim burada ilgilendiğimiz kuram açısından aşağı yukarı tamamlanmış eleştiriler yayınladılar. Ancak biz bu incelememizde bunlardan son üçü üzerinde duracağız. Doksanlarda, Sosyalist aydınları büyüleyen, zaman zaman mükemmele ulaşan ve Marxist okulun kolayca kazandığı bu savaş, Rus Marxist düşüncesine, resmen ekonomik-tarihsel bir kuram olarak girmiş oldu. O sırada 'Legalist Marxism' - Rusya'daki Üniversiteleri, Dergileri ve ekonomi kitapları pazarını, tüm dezavantajlarıyla ele geçirdi. Ancak, on yıl sonra, proletaryanın devrimci başkaldırıları, caddelerde, kapitalist gelişme hakkındaki iyimserliğin karanlık yönlerini gösterirken, bu Marxist iyimserlerden, tek bir istisna dışında, hiç biri proletaryanın kampında değildi.

Bölüm 19

Vorontsov ve «Artık'

Rus 'popülizminin' temsilcileri, Rusya'da kapitalizm için hiçbir gelecek bulunmadığına inanmışlardı. Bu inanç, onları kapitalist yeniden üretim sorununa getirdi. V. V., bu konudaki görüşlerini, **Patriotic Memoirs** adlı dergiyle, diğer başka süreli yayınlarda çıkan bir dizi yazıda ortaya koydu. Bunlar 1882 yılında topluca **The Destiny of Capitalism in Russia** başlığı altında yayınlandı. Sorunu ayrıca, **'The Commodity Surplus in the Supply of the Market',**[1] **'Militarism and Capitalism'**[2], **Our Trends,**[3] ve son olarak **Outlines of Economic Theory**[4]'de ele aldı. Vorontsov'un, Rusya'da kapitalizmin gelişmesine yönelik görüşlerini anlamak kolay değil. Ne, Rusların kendilerine özgü bir 'ulusal karakteri' olduğunu savunarak Rusların ekonomik yapısının 'özgüllüğünden' yola çıkıp Rusya'da kapitalizmin çarpıklıklar yaratacağını, zararlı olacağını savunan salt slavophil kuramın yanında yer alıyordu, ne de kapitalist gelişmeyi Rus toplumunun sosyal ilerleme sağlaması yolunu açacak, kaçınılmaz bir tarihsel aşama olarak gören Marxistlere katılıyordu. Vorontsov, kapitalizmin reddedilmesinin ya da yüceltilmesinin aynı derecede beyhude olduğunu vurguluyor, kapitalizmin Rusya'da kökü olmadığından, böyle bir gelişmenin imkansız olacağını, hiçbir geleceği olamayacağını belirtiyordu. Ona göre, Rusya'da, kapitalist gelişmenin temel koşulları yoktur ve devletin bunları yapay olarak geliştirmeye çalışması durumunda işçilerle arası açılacaktır. Dolayısiyle, yoğun özveri gerektiren böylesi çabalardan tamamen vazgeçilmeliydi. Ancak konuya daha yakından bakarsak, Vorontsov'un tezi aslında bu kadar da uzlaşmaz değildir. Çünkü, eğer kapitalizmin sadece sermaye zenginliği birikimi olmadığını, aynı zamanda küçük üreticinin proletarya düzeyine indirilmesi, emekçinin geçiminin güvence altında bulunmadığı ve dönemsel bunalımlarla gelen bir sistem olduğunu dikkate alırsak, o zaman Vorontsov, bütün bu olguların Rusya'da var olduğunu asla reddetmeyecektir. Tam tersine, **The Destiny of Capitalism in Russia** adlı çalışmasının önsözünde açık bir şekilde şöyle der: 'Rusya'da bir üretim biçimi olarak kapitalizm olasılığından kuşku duymaktaysam da, gelecek açısından, kapitalizmin ulusal kaynakların kullanılmasının bir derecesi ya da biçimi olup olmayacağı konusunda herhangi bir taahhütte bulunmak istemem.'

---

1 **Patriotic Memoirs**'da yer alan bir yazı, Mayıs 1883.
2 **Russian Thought** dergisinde bir yazı, Eylül 1889.
3 1893'de yayınlanmış bir kitap.
4 1895'de yayınlanmış bir kitap.

Sonuç olarak Vorontsov, kapitalizmin Rusya'da Batı'da ulaşmış olduğu olgunluk derecesine varamayacağı görüşündedir ancak Rusya'daki koşullar altında, üreticilerin, üretim araçlarından kopması beklenebilir. Vorontsov, daha da ileri gider: Kapitalist üretim biçiminin çeşitli üretim dallarında gelişmesinin mümkün olabileceğine asla karşı çıkmaz, hatta Rusya'dan yabancı pazarlara kapitalist ihracat yapılabileceğini bile kabul eder. 'The Commodity Surplus in the Supply of the Market' adlı yazısında, 'kapitalist üretim, birkaç sanayi dalında çok hızla gelişir'[1] (tabii Rusya'daki anlamıyla —R.L.).

'Büyük bir olasılıkla Rusya, diğer herhangi bir ülke gibi, dış pazarlara belli malları sağlayabilmesine olanak verecek belli doğal avantajlara sahiptir. Sermayenin bu gerçekten yarar sağlaması ve söz konusu sanayi dallarına el atması da yine çok kuvvetle muhtemeldir — bir başka deyişle, işgücünün ulus(lararası) iş bölümü, kapitalistlerimizin belli dallarda köprü başı tutmasını kolaylaştıracaktır. Ancak konumuz bu değil. Biz, sermayenin, ülkenin sınai örgütlenmesine sadece tesadüfi bir şekilde katılmasından söz etmiyoruz. Biz, Rusya'daki tüm üretimin, kapitalist bir temel üzerine oturtulup oturtulamayacağını sorguluyoruz.'[2]

Bu şekilde sunulduğunda, Vorontsov'un kuşkuculuğu, başta görünenden çok farklı duruyor. Vorontsov'un kapitalist üretim biçiminin, Rusya'da tüm üretimi eline geçirebileceğinden kuşku duyduğu anlaşılıyor. Ancak, kapitalizm şimdiye kadar böyle bir kahramanlığı dünyanın hiçbir ülkesinde, İngiltere'de bile gerçekleştirememiştir ki. Kapitalizmin geleceğine ilişkin böylesi bir kuşkuculuk, ilk bakışta son derece uluslararası bir bakış açısına sahip olmakta anlamına gelmektedir. Vorontsov'un kuramı bu noktada, gerçekten de kapitalizmin doğası ve gerekli koşullarının genel bir değerlendirmesi anlamını taşımakta; sosyal sermayenin bir bütün olarak yeniden üretilmesi sürecine ilişkin, genel kuramsal bir yaklaşım üzerine oturtulmaktadır. Vorontsov, aşağıda, kapitalist üretim biçimi ile, piyasa sorunu arasındaki özgül ilişkilere, çok açık bir formülasyon getirmektedir:

'Ulus(lararası) işbölümü; tüm sanayi dallarının uluslararası ticarete katılan ülkeler arasında paylaşılması, kapitalizmden tamamen bağımsızdır.

'Ülkeler arasında böylesi bir işbölümü sonucunda yaratılan pazarda farklı ülkelerin ürünlerine olan talep ile kapitalist üretim biçiminin içsel mantığının gerekli kıldığı pazar arasında hiçbir ortak nokta yoktur. ... Kapitalist sanayiin ürünleri pazara başka bir amaçla gelir. Girişimciler açısından, ülkenin tüm gereksinmelerinin karşılanıp karşılanmadığı sorusu yersiz bir sorudur. Girişimciler, piyasaya sağladıkları metaın karşılığında, mutlaka tüketilebilecek

---

1 **Patriotic Memoirs**, cilt. 5: 'A Contemporary Survey', s. 4.
2 İbid., s. 10.

bir maddi ürün de almazlar. Onların baş amacı, malların içerdiği artı-değeri realize etmektir. O halde kapitalistleri sadece kendisi için ilgilendiren bu artı-değer nedir? Bizim görüşümüze göre, bir ülke içinde, tüketimi aşan üretim fazlasıdır. Her işçi tüketebileceğinden çok daha fazla üretir ve bu artık kalemlerin hepsi birkaç elde toplanır. Artık kalemler, sahipleri tarafından türlü çeşitli temel gereksinmeler ve lüks mallar ile değiştirildikten sonra tüketilirler. Ancak istedikleri kadar yesinler, içsinler ve dans etsinler, artı-değerin tamamını çarçur edemezler: Geriye, başka ürünlerle değiştiremeseler bile, şu ya da bu şekilde elden çıkartılması gereken büyücek bir parça kalacaktır. Bunu bekletirlerse bozulacağı için paraya çevirmelidirler. Bu artığın, yurt içinde yutturulabileceği kimse bulunmadığı için dışarıya ihraç edilmesi gerekmektedir. İşte şansını kapitalizmle denemek üzere yola çıkan ülkeler için, yabancı piyasalar bu nedenle elzemdir.'[1]

Vorontsov, kendisiyle, salt zevk içinde birkaç an geçirilebilecek parlak bir Rus kuramcısıdır. Okuyucunun, Vorontsov'un konuşma şeklinin tüm tuhaflığını tadabilmesi için, yukardaki parçayı motomot **çevirdik.**

Vorontsov, aynı görüşlerini, daha ileri bir tarihte, 1895'de, şimdi üzerinde duracağımız şekilde **Outlines of Economic Theory**'de özetlemektedir. Bu yazıda, genel fazla-üretim olasılığını reddeden John Stuart Mill'in yanısıra Say ve Ricardo'nun görüşlerini reddetmekte. Bu tartışma sırasında, o zamana kadar hiç kimsenin bilmediği bir sonuca varmakta, klasik okulun bunalım sorunuyla ilgili tüm hatalarının kaynağını ortaya dökmektedir. Bu hata, tüm burjuva iktisatçılarının müptelası oldukları üretim maliyetleri kuramıdır. Kâr ve bunalımın üretim maliyetleri çerçevesi içindeki anlaşılabilmesi ve açıklanabilmesi mümkün değildir (üretim maliyetleri kuramı, Vorontsov'un, aynı derecede duyulmadık varsayımlarına göre, kârları içermemektedir). Bu orijinal düşüncenin değerini, ancak yazarın kendi sözleriyle takdir edebiliriz:

'Burjuva iktisatçılarının doktrinine göre, bir ürünün değeri, bunun üretilmesinde kullanılan emek tarafından belirlenmektedir. Ancak burjuva iktisatçılar, değeri bu şekilde açıklar açıklamaz, söylediklerini unutmakta; değişim olgusuna girdiklerinde, açıklamalarını, emeğin yerini «üretim maliyeti»nin aldığı farklı bir kuram üzerine oturtmaktadırlar. Bu kurama göre, ürünler birbirleriyle 'üretim maliyetleri' eşit hale geldiği zaman değiştirilebilirler. Değişim sürecini bu şekilde anlayan görüş, ülke içinde meta artığı olabilecoğüne yer veremez. Bu açıdan bakıldığında, işçinin yıllık emeğinin ürünü; o ürünün yapıldığı belli bir malzeme miktarını, imalat sırasında kullanılan araçlar ve üretim süreci içinde işçilerin geçimini sağlamaya yönelik ürünleri içerir. Bu, (herhalde ürün farzediliyor

---

1 **Patriotic Memoirs**, cilt V: 'A Contemporary Survey', s. 14.

R.L.) piyasaya kullanım-biçimini değiştirmek, kendisini bir yandan işçiler için gereken bir yandan da üretim araçlarının yenilenmesi için gereken emeğe dönüştürmek için gelmektedir. Ürün kendisini meydana getiren parçalara bölünür bölünmez, bu parçaların yeniden bir araya getirilmesi süreci yani üretim süreci başlayacak ve bu süreç içinde yukarda sıralanan değerler tüketilecektir. Bunların yerini, geçmişteki tüketim ile geleceğin tüketimi arasındaki bağlantı halkası olarak yeni bir ürün yaratılacaktır. Sosyal yeniden üretimin, üretim maliyetleri açısından bakıldığında, sürekli bir süreç olduğunu göstermek için girişilen bu özgün çaba ardından, çabuk aşağıdaki sonuca varılmaktadır: 'Bir ülkedeki ürünlerin toplam yığınını böyle değerlendirdiğimizde, toplumun talebini aşan meta artığı bulamayız. Burjuva iktisatının değer kuramı açısından, pazarlanamayacak bir artık imkansızdır.'

Vorontsov, burjuva değer kuramını aşırı otokratik bir şekilde ilip kakmakla, kapitalist kârları, üretim maliyetlerinden elimine etikten sonra, bu eksikliği büyük bir buluş olarak sunmakla: 'Yukarıdaki çözümleme, son zamanlarda hüküm süren değer kuramının bir yönünü daha ortaya koymakta: Bu kuramın kapitalist kârlara yer bırakmadığı ortaya çıkmaktadır.'

Bunu izleyen tartışma, kısalık ve basitliği açısından çarpıcıdır. 'Gerçekten de, eğer üretim maliyeti olarak 5 rubleye karşılık gelen kendi ürünümü, eşdeğerde bir başka ürün ile değiştirirsem, elimde, sadece masraflarımı karşılamaya yetecek kadar değer geçer, tutumluluğum için hiçbir şey kazanmam.'

Ve şimdi Vorontsov, sorunun özü ile şöyle kapışmaktadır:

'Burjuva iktisatçılarının savunduğu görüşlerin kendi mantıki gelişimi içinde, piyasadaki meta artığı ile kapitalist kârların özdeş olduğu kanıtlanmıştır. Bu durum, her iki olgunun karşılıklı bağımlılık içinde olduğu sonucunu haklı göstermekte, birinin varlığının, diğerinin koşulunu oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten de, ortada kâr yoksa, meta artığı da yoktur. ..., Kâr, ülke içinde doğuyorsa, durum farklıdır. Böyle bir kâr, özünde üretimle bağlantılı değildir. Bu kâr, üretime teknik ve doğal koşullarla değil, dışsal sosyal biçimlerle bağlantılı olarak vardır. Üretimin devam edebilmesi için, ... işçilere, sadece malzeme, alet ve geçimlik mal sağlanması gerekmektedir. Dolayısiyle, toplam üretimin, sadece bu malara karşılık gelen ürünleri tüketilir. Kârları meydana getiren artık için sınai üretimin yerleşik yapısı içinde yer yoktur. Böyle bir kâr için üretimle organik bir bağlantısı olmayan, bir dereceye kadar tesadüfi nitelik taşıyan tüketicilerin bulunması gerekir. Bu niteliktaki tüketici ise yeterli miktarda bulunamayabilir. Bulunamazsa, piyasada, meta artığı meydana gelecektir.'[1]

---

1 **Outlines of Economic Theory** (St. Petersburg, 1895), s. 157 ff .

Artık ürünü, sermayenin bir buluşu; kapitalisti de, 'kapitalist üretimle organik bağlantısı olmayan', 'tesadüfi' bir tüketiciye dönüştüren ve bu 'basit' açıklamadan gayet memnun görünen Vorontsov, bunalım konusuna girer. İlerideki çalışmalarında 'kullandığını' iddia ettiği Marx'ın 'mantıki' değer kuramını esas alarak, bunalımların artı-değerin sonucu olduğu yorumunu getirmektedir.

'Eğer çalışan nüfus, üretim maliyetine ücret biçiminde giren (malları) tüketiyorsa, kapitalistler de, artı-değerin, pazarın genişlemesi için gereken bölümünün dışında kalan kısmını yok etmelidirler (aynen bu sözcükleri kullanıyor — R.L.). Eğer kapitalistler böyle davranabilecek durumdaysalar ve böyle hareket ederlerse, meta artığı olamaz. Eğer böyle davranmazlarsa; fazla-üretim, sınai bunalımlar, işçilerin fabrikalardan çıkartılması ve bunun gibi diğer kötülükler doğacaktır.'

Vorontsov'a göre, '**insan organizması yeterli esneklik** gösteremeyeceğinden; tüketim kapasitesi, artı-değerin arttığı oranda genişleyemeyeceğinden', sonunda ortaya yukardaki kötülükler çıkacaktır. Bu marifetli görüşünü tekrar tekrar şöyle ifade eder: 'Kapitalist sınai örgütlenmenin en zayıf noktası, girişimcilerin gelirlerinin tamamını tüketememesinde yatar.'

Vorontsov, Marx'ın, Ricardo'nun değer kuramına getirdiği 'mantıki' yorumlamasını bu şekilde 'kullandıktan' sonra; Sismondi'nin bunalım kuramını mümkün olan en kaba ve basit biçimiyle benimseyerek, kendi bunalım kuramına varmakta. Tabii, Sismondi'nin görüşlerini yeniden üretirken, Rodbertus'un görüşlerini benimsediğine inanmaktadır. 'Tümevarım yöntemi', der zaferle, 'Rodbertus'un nesnel bir şekilde ortaya koyduğu bunalım kuramında, fakirlik kuramında son bulmaktadır.'[1]

Vorontsov'un, nesnel yönteme karşıt olarak gördüğü 'tümevarım araştırma yöntemi'nden ne kastettiği açık değil - Vorontsov için herşey mümkün olduğundan, Marx'ın kuramını kastediyor olabilir. Aslında Rodbertus da bu yaratıcı Rus düşünürün elinden daha bir iyileştirilmeden kurtulamaz. İşin ilginci Vorontsov, Rodbertus'un kuramını hepsi hepsi ücret haddine istikrar kazandırılması noktasını kaldırarak iyileştirmekte. Oysa bu nokta, Rodbertus'un tüm sisteminin dayanak noktasını oluşturmaktadır. Vorontsov'a göre, Rodbertus'un bunalımların önlenmesi için önerdiği bu önlem sadece geçici bir çaredir, çünkü 'yukarıdaki olgunun (aşırı-üretim, işsizlik vs.,) baş nedeni, çalışan sınıfların ulusal gelirden çok küçük bir pay alması değil, kapitalist sınıfın her yıl kendi paylarına düşen tüm ürünleri tüketebilmesinin mümkün olmamasıdır'.[2]

Vorontsov; Rodbertus'un, gelir dağılımı reform önerisini, kendine özgü 'tamamen mantıki' tutarlılığıyla reddeder reddetmez, kapi

---

1 'Militarism and Capitalism' - **Russian Thought** (1889) içinde, cilt 9, s. 78.
2 'Militarism and Capitalism', **Russian Thought** (1889) içinde, cilt 9, s. 80.

talizmin yazgısı hakkında da şu tahmine varmaktadır: 'Batı Avrupa'da hüküm süren sınai örgütlenmenin daha da ilerleyip gelişebilmesi, - ulusal gelirin, kapitalistlere düşen ve bunların tüketme kapasitesinin dışında kalan parçasının yok edilmesi (**motomot** — R.L.) için bir yol bulunabilmesine bağlıdır. Bu soruna getirilecek en basit çözüm, toplam gelirin, üretime katılanlar arasındaki bölüşümünde değişikliklere gitmektir. Eğer girişimciler, ulusal gelirdeki tüm artışın sadece kendi hevesleri ve fantazilerini karşılamaya yetecek kadarlık bölümünü ellerinde tutup geri kalan kısmını çalışan sınıfa, halk kitlesine bırakırlarsa, kapitalizm rejimi uzun süre ayakta kalır."[1]

Ricardo, Marx, Sismondi ve Rodbertus yahnisinin üzerine, kapitalist üretimin aşırı-üretim sorununun köklü bir şekilde tedavi edilebileceği buluşu dökülmekte; kapitalistlerin, artı-değerlerini sermayeye dönüştürmekten kaçınıp, sermayeye dönüştürülecek parçayı, bedava, hediye olarak işçi sınıfına vermesi durumunda, kapitalizmin sonsuza dek 'refaha ereceği ve gelişeceği' belirtilmekte. Bu arada kapitalistler, Vorontsov'un güzel öğüdünü kabul edecek duyarlılığa erişinceye kadar, artı-değerlerinin bir bölümünün her yıl yok edilmesinde daha farklı yollar izlemektedirler. Modern militarizm örneğin, faturası kapitalistlerin geliriyle karşılandığı ölçüde, amaca uygun önlemlerden biridir. Ancak kapitalizm için birinci deva, Rus kapitalizminin bamtelini oluşturan dış ticarettir. Dünya pazarı masasına en son varan Rus kapitalizmi, eski kapitalist ülkelerle rekabet etmede çok güç durumdadır; önünde dış pazar olasılığı bulunmadığı gibi, varolması için gereken, en can alıcı koşullara da sahip değildir. Rusya, 'köylülerin ülkesi', 'popülist' üretimin ülkesi olarak kalmaktadır.

'The Commodity Surplus in the Supply of the Market' adlı makalesini, 'Eğer bütün bunlar doğruysa' diye noktalar Vorontsov, 'o zaman kapitalizm, Rusya'da sadece küçük bir rol oynayabilir. Hırıma yanaşmamalı; sanayi alanında da, bizim ekonomik koşullarımız altında, nüfusun büyük bir çoğunluğunun refahı için vazgeçilemeyecek nitelikteki iç sanayiler üzerinde çok büyük hasara yol açmamakdır. Eğer okuyucu, kapitalizmin böyle bir uzlaşmayı kabul etmeyebileceği yorumunda bulunursa, o zaman bizim yanıtımız; kapitalizm daha da zor duruma düşer, olur.'

Böylece Vorontsov konunun tamamından elini eteğini çekmekte, Rusya'nın ekonomik kalkınmasına ilişkin ileriye dönük diğer fırsatlar açısından da hiçbir sorumluluk üstlenmemektedir.

---

1 İbid., s. 83. Bkz. **Outlines**, s. 196.

Bölüm 20

Nikolayon

Popülist eleştirinin ikinci kuramcısı Nikolayon, yazılarında çok farklı bir ekonomik eğilim ve bilgi yansıtmakta. Rusya'daki ekonomik ilişkiler üzerine en bilgili uzmanlardan biri olan Nikolayon, **Slovo** adlı dergide yayınlanan, tarımsal gelirin sermayeye dönüştürülmesini ele aldığı bilimsel çalışmasıyla, daha 1880'de üzerinde dikkatleri toplamıştı. Bundan onüç yıl sonra, Rusya'daki büyük 1891 kıtlığından etkilenerek yaptığı incelemelerini **Outlines of Our Social Economy Since the Reform** adlı kitabında daha da derinleştirdi. Bu kitapta, Rusya'da kapitalizmin nasıl geliştiğini gerçekler ve sayılarla kanıtlayarak ayrıntılı bir şekilde ortaya dökmekte ve bu kanıtlara dayanarak, kapitalist gelişmenin Rus halkı açısından tüm kötülüklerin ve kıtlığın kaynağı olduğunu göstermektedir. Kapitalizmin, Rusya'daki yazgısına ilişkin görüşleri, genel anlamda kapitalist üretimin gelişmesinin koşullarını açıklamaya yönelik bir kuram üzerine oturmaktadır. Biz de şimdi bunu ele alacağız.

Pazar, kapitalist ekonomi biçimi için belirleyici önem taşıdığına göre, her kapitalist ulus, mümkün olan en geniş pazarı güvence altına almak ister. Tabii ilk olarak, kendi iç pazarına dayanır. Ancak, gelişmenin belli aşamasında, iç pazar, kapitalist ulus için aşağıdaki nedenlerle yeterli olmayacaktır: Sosyal emeğin bir yılda yaptığı bir yeni üretim iki bölüme ayrılabilir; işçiler tarafından ücret biçiminde alınan pay ve kapitalistlerin el koyduğu parça. İlk parça açısından baktığımızda, dolaşımdan bir ülkede ödenen ücretlerin toplamının değerine karşılık gelecek miktarda geçimlik mal çekilebilir. Ancak kapitalist ekonomi, bu parçayı kararlı bir şekilde, giderek daha fazla miktarlarda azaltma eğilimindedir. Bu amaçla uygulanan yöntemler; çalışma zamanının uzatılması, emek yoğunluğunun artırılması ve teknik ilerlemelerle üretimi artırmaktır. Son yöntem, erkek işgücünün yerini kadın ve çocuk işgücünün almasına olanak tanımakta, bazı durumlarda erkek işgücü tamamen yerinden olmaktadır. İstihdam edilmeye devam eden işçilerin ücretleri yükseliyor olsa bile, bu yükselme, sözünü ettiğimiz değişiklikler nedeniyle, hiçbir zaman kapitalistlerin tasarruflarına erişemez. Dolayısiyle, çalışan sınıf, iç piyasada giderek daha küçük bir rol oynayacaktır. Aynı sırada bir başka değişiklik daha olmakta; kapitalist üretim, tarım kesiminden gelenlere ek istihdam sağlayan dalları da yavaş yavaş ele geçirmekte, köylülerin elindeki olanaklar derece derece azalmakta, kırsal nüfus, giderek daha az sınai ürün alabilmektedir. Bu durum, iç piyasanın daralmaya devam etmesi için bir başka neden olmaktadır. Kapitalist sınıfa gelince; bunların da, tamamen ters nedenlerle olmakla birlikte, yeni

yaratılan ürünlerin tamamını realize edemediğini görüyoruz. Bu sınıfın gereksinmeleri ne kadar geniş olursa olsun, kapitalistler artık-üretimin tamamını kendi başlarına tüketemezler. Çünkü artık-üretimin bir bölümü, rekabetçi bir toplumda varolabilmenin gerekli koşulu olarak, üretimi genişletmek için ihtiyaç duyulan teknik değişiklikler için gereklidir. İkinci olarak, kapitalist üretimin genişlemesi, üretim araçları üreten sanayi dallarının (örneğin, madencilik ve makine sanayi, vs.) genişlemesi anlamına gelmektedir. Oysa bu dalların ürünleri, daha en baştan, kişisel tüketim için uygun değildir, sadece sermaye olarak işlev görebilir. Üçüncü ve son olarak, ucuz fiyatlarla kitle üretimine gelişmesiyle sağlanan daha yüksek üretkenlik ve sermayeden yapılan tasarruflar, toplumu, sadece bir avuç kapitalist tarafından tüketilemeyecek olan meta üretimine zorlamaktadır.

Her ne kadar bir kapitalist elindeki artı-değeri, bir başka kapitalistin artık-ürünüyle realize edebilirse de, bu sadece belli bir üretim dalının ürünleri için, tüketim malları için geçerlidir. Oysa, kapitalist üretimin dürtüsü, kişisel gereksenmelerin tatmin edilmesi değildir. Üretim araçları üretimine kıyasla, tüketim malları üretiminde görülen sürekli azalma bunun bir başka kanıtı olmaktadır.

'Böylece kapitalist ulusun toplam üretiminin, sınai kesimde istihdam edilen nüfusun gereksinmelerini aşması gerektiğini görüyoruz. Aynı şekilde tek tek fabrikalar da o fabrikalarda çalışan işçilerle girişimcinin gereksinmelerinin çok üzerinde üretim yapar. Bu durum, ulusun kapitalist ulus olmasından, toplum içindeki kaynak dağılımının da nüfusun gerçek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla değil, sadece efektif talebe göre düzenlenmesinden gelir. Nasıl bir fabrika sahibi üretim yaptığı pazar sadece kendisinin ve çalıştırdığı işçilerin gereksinmesiyle sınırlı tutulduğu takdirde bir tek gün için bile kapitalist olamazsa, gelişkin bir kapitalist ulusun iç piyasası da o ülke için yeterli olamayacaktır.'

Demekki, kapitalist gelişme, bir aşamada kendi ilerlemesini engellemektedir. Bu engeller sonuç olarak üreticinin üretim araçlarından kopartılmasına yolaçan emek üretkenliğindeki artışın tüm topluma değil, sadece bireysel kapitaliste yarar sağlamasından kaynaklanmaktadır. İşgücü kitlelerinin çalışma zamanlarına ilişkin yukardaki süreç yoluyla işsiz kalması, toplum açısından bir kayıp olmakla kalmamakta, aynı zamanda engel oluşturmaktadır. Kitlelerin gerçek ihtiyaçlarının tam anlamıyla karşılanabilmesi, üretici ile üretim araçlarının birlikte olması gerçeğine dayanan 'popülist' bir üretim biçimi doğduğu takdirde mümkün olabilir. Oysa kapitalizmin amacı, tam da bu üretim dallarını ele geçirmektir. Bunu yaparken de, kendi geleceğinin temel dayanağını yok etmektedir. Örneğin Hindistan'da her on - onbir yılda bir tekrarlanan dönemsel kıtlıklar, İngiltere'deki dönemsel sınai bunalımlarının nedenlerinden biridir. Kapitalist gelişme yoluna koyulan her ulus, er geç, bu üre

tim biçiminin içsel çelişkileriyle karşı karşıya gelecektir. Ve bir ulus, kapitalizme ne kadar geç başlarsa, bu çelişkiler kendilerini o kadar güçlü bir şekilde hissettirecektir. Çünkü iç piyasa bir kez doyurulduğunda, ikame bulunamayacak, dış piyasa çoktan rekabet halindeki eski kapitalist ülkeler tarafından fethedilmiş olacaktır.

Bütün bunlar; kapitalizmin sınırlarının, kendi gelişmesinin yol açtığı yoksulluk ve işsizliğin, satın alma gücünden yoksun ilişkilerin sayısını artırmasıyla çizildiğini söylemektedir. Her efektif talebi hızla karşılayabilen emek üretkenliğindeki artış, giderek genişleyen nüfus kitlelerinin, en can alıcı gereksinmelerinin dahi karşılanamamasına yol açmakta; bir yandan satılamayan mal yığınları oluşurken, diğer yandan büyük kitleler en basit ihtiyaçlarından yoksun kalmaktadır.

Bunlar, Nikolayon'un, genel görüşleridir.[1] Marx'ı bildiğini ve **Kapital**'in ilk iki cildini mükemmel bir kullanıma soktuğunu görüyoruz. Buna karşın, tartışmasının genel eğilimi, gerçek anlamda Sismondi'cidir. Kitleleri yoksullaştırdığı için iç piyasanın daralmasına yol açan, Kapitalizmdir; modern toplumun karşılaştığı her felaket, 'popülist' üretim biçiminin daha farklı bir ifadeyle küçük girişimlerin ortadan kaldırılmasının sonucudur. Nikolayon'un ana teması budur. Nikolayon, küçük girişimciliği yücelterek, eleştirilerilerinin genel eğilimini Sismondi'den bile daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır:[2] Kapitalist toplam üretim, sonuç olarak, o toplumun sınırları içinde realize, bu sadece dış piyasalara açılarak gerçekleştirilebilir. Burada Nikolayon, çok farklı bir kuramsal noktadan yola çıkmasına karşın, Vorontsov ile aynı sonuca ulaşmakta. Bu sonuç, Rusya'ya uygulandığında, kapitalizmin bu ülkedeki geleceğine yönelik kuşkulu tutumunun bilimsel ekonomik temeli de ortaya çıkmaktadır. Rusya'da kapitalist gelişme, daha en baştan, dış piyasalara ulaşım olmadan meydana gelmiş, dolayısiyle kapitalizmin sadece en kötü yönlerini sergilemiş halk kitleleri yoksullaşmıştır. Dolayısiyle, Rusya'ya kapitalizmi getirmek, 'öldürücü bir yanlışlıktı'.

Nikolayon, bu noktada, Tevrat peygamberi gibi gürlemektedir: 'Yüzyılların geleneğini sürdürmek yerine, üretici ile üretim araçları arasındaki yakın bağlantı ilkesi mirasımızı geliştirmek yerine; Batı Avrupa'da köylülerin kendi üretim araçlarına sahip olması esasına dayanan üretim biçimine yönelik bilimsel uygulamalardan yararlanacağımıza; köylülerin üretim araçlarını onların elinde yoğunlaştırarak üretkenliklerini artıracağımıza; Batı Avrupa'nın üretim biçiminden değil, ama örgütlenmesinden, güçlü işbirliğinden, işbölümünden, makinelerinden vs., vs., yarar sağlayacağımıza; topra-

---

1 Bkz. **Outlines of Our Social Economy**, öncelikle s. 202-5, 338-41.

2 Vladimir Ilyich (Lenin), **On The Characteristics of Economic Romanticism** (1897) adlı yazısında, Rus 'popülistleri' ile Sismondi'nin görüşleri arasındaki çarpıcı benzerlikleri ayrıntılı bir şekil ortaya koyar.

gına sahip köylü ilkesini geliştirip, bunu köylülerin toprağı işlemesine uygulayacağımıza, bilim ve uygulamalarını yaygın bir şekilde köylülere açacağımıza. -- bütün bunları yapacağımıza, biz tam tersi yolu tuttuk. Köylülerin topraksızlaşmasına yol açmasına rağmen kapitalist üretim biçimlerinin gelişmesini önlemede başarısız kaldık; tam tersine, tüm ekonomik yaşamımızı tüm gücümüzle 1891 kıtlığına yol açacak şekilde bozduk.

Hastalık çok ilerlemiş olmasına karşın, şimdi bile geri dönmek için çok geç değil. Tam tersine, nasıl Kırım savaşından sonra Alexander'in reformları gerekliydiyse, şimdi de, proletaryalaşma ve çökme karşısında ekonomik siyasetin baştan sona reforma tabii tutulması o denli acildir.

Nikolayon'un öne sürdüğü sosyal reform ütopyacı, niteliktedir. Rus 'popülist'in bütün bunları Sismondi'den yetmiş yıl sonra yazdığını hesaba kattığımızda, görüşlerinin Sismondi'nin görüşlerindon daha da açık bir küçük burjuva ve reaksiyoner yanlılık yansıttığını söyleyebiliriz.

Nikolayon'a göre, ortak toprak sahipliği esası üzerine kurulmuş olan, geleneksel **obshchina**, Rusya'yı, kapitalizm tufanından kurtaracak olan saldır. Bunun üzerine modern büyük sanayi ve bilimsel teknikler, sadece kendisinin bildiği yöntemlerle aşılanacak, böylelikle obshchina 'sosyalize edilmiş' daha ileri bir üretim biçiminin esası olarak hizmet edecektir. Rusya'nın başka bir seçeneği yoktur: Ya sırtını kapitalist gelişmeye çevirecek, ya da kendisini ölüm ve çürümeye terkedecektir.[1]

---

1 **Outlines of Our Social Economy**, s. 322. Friedrich Engels, Rusya'daki durumu daha farklı değerlendirir. Nikolayon'u, tekrar tekrar Rusya'nın daha ileri sınai kalkınmadan geri duramıyacağına, çekilen acıların da kapitalizmin tipik çelişkilerinden başka birşey olmadığına ikna etmeye çalışır. 22 Eylül 1892 tarihinde şöyle yazar: 'Sınai üretimin kaçınılmaz olarak, büyük sanayi, buhar gücünün kullanımına, elektrik, mekanik yollarla yapılması anlamına geldiği görüşündeyim. Rusya'ya demiryollarının sokulduğu andan itibaren, bütün bu ağır modern üretim yollarını kullanmak kaçınılmazdır. Lokomotiflerinizi, vagonlarınızı, demiryollarınızı ve benzer teçhizatı tamir edebilecek durumda olmanız gerekir. Ancak bunun ucuza yapılabilmesi için, tamir gerektiren şeyleri de ora da yapabilecek durumda olmalısınız. Savaş teknikleri bir sınai dalı (zırhlı kruvazörler, modern top, makineli tüfek, çelik kurşunlar, dumansız barut, vs.,) haline gelir gelmez, bütün bu kalemlerin üretilebilmesi için büyük bir sanayi kurulması, sizin için de siyasal bir gereklilik olmuştur. Bütün bu kalemler, ileri derecede gelişmiş bir maden sanayii olmadan yapılamaz. Maden sanayii ise, diğer tüm üretim dallarında ve öncelikle dokumacılıkta benzer bir ilerleme olmadıkça gelişemez' (Marx - Engels'den Nikolayon'a, St. Petersburg, 1908, s. 75). Aynı mektupta ayrıca: 'Rus sanayisi, sadece iç pazara dayandığı sürece, sadece iç talebi karşılayabilir. Oysa iç pazar ancak yavaş yavaş büyüyebilir. Hatta, Rusya'da şu andaki koşullar altında iç pazar daralmak zorunda gibi görünüyor. Pazar oluşmasına hizmet eden ama aynı süreç yoluyla, köylü ev sanayilerinin temelini yıkarak, kendi iç pazarını yok etmesi, ileri sınai kalkınmanın, on

makla alkışlanan 'popülist' obshchina'yı çözüm yolu olarak göster-

lenemeyecek bir sonucudur. Oysa köylüler ev sanayileri olmadan yaşayamazlar. Köylüler, yeni yaşam koşulları altında yeni kökler salmadıkça, proletaryalaşmadıkça; yıkıma uğrayacaklar, satın alma güçleri asgariye inecek, yükselen yeni tesis ve fabrikalar için çok küçük bir pazar oluşturacaklardır.

'Kapitalist üretim, ekonomik dönüşümün içsel çelişkilerle dolu bir aşamasıdır. Bu içsel çelişkiler, kapitalist üretim geliştiği ölçüde gelişir ve görünür hale gelir. Pazarın, eş zamanlı olarak yaratılması ve yok edilmesi, bu çelişkilerden sadece bir tanesidir. Bir başkası, daha sonra doğacak umutsuz durumdur; ki bu durum, açık dünya pazarlarında az çok rekabet edebilecek durumdaki ülkelere kıyasla, dış piyasaya sahip olmayan, Rusya gibi bir ülkede daha çabuk oluşacaktır. Rekabet edebilecek durumdaki ülkeler, umutsuz durum karşısında, ticaret siyasetinde kahramanca önlemler alarak, yani zor kullanarak yeni piyasalar açarak, biraz rahatlayabilmektedirler. İngiliz ticareti için açılan en son pazar Çin, İngiltere'de ekonominin geçici bir şekilde canlandırılmasında yeterli oldu. İngiliz sermayesinin Çin'de demiryolları yapımında bu kadar ısrar etmesinin nedeni budur. Oysa, Çin'de demiryollarının yapımı, küçük kırsal girişimcileri ve iç sanayi açısından tamamen yıkım anlamına gelmektedir. Çin'de, bu felaketi bir derece olsun azaltacak yerli büyük sanayi olmadığı için, yüz milyonlarca kişinin geçimini sürdürmesi imkansız hale gelecektir. Bunun sonucunda kitle göçler başlayacak, Amerika, Asya ve Avrupa'ya, dünyanın bugüne kadar görmediği şekilde, gelişmeleri nefretle karşılayan Çin'liler akın edecektir. Bunlar, işgücü piyasasında, Amerikan, Avustralya ve Avrupa işgücüyle, kendileri açısından yeterli bir yaşam standardı olarak gördükleri düzeyde rekabete girişeceklerdir. Bunların yeterli gördüğü yaşam standardının, dünyanın en düşük standardı olduğu da gayet iyi bilinmektedir. Bu koşullar altında, eğer Avrupa'daki üretim sistemi bir bütün olarak tamamen değiştirilmedikçe, o an, böyle bir devrimi başlatmanın anı olacaktır.' (ibid., b. 79).

Engels, Rusya'daki gelişmeleri büyük bir dikkat ve ilgiyle izledi ancak Rusya'daki tartışmalara aktif bir şekilde katılmayı sürekli olarak reddetti. 24 Kasım 1894'de, ölmeden kısa bir süre önce yazdığı mektupta, bunun gerekçesini şöyle açıklamaktaydı: 'Rus arkadaşlarım hemen her gün her hafta, yazarımızın (Marx) söylediklerini sadece yanlış yorumlamakla kalmayan, ama yanlış bir şekilde aktaran Rus kitapları ve dergilerindeki görüşlere, itirazlar getirme çağrısında bulunan isteklerle beni bombardıman etmekteler. Arkadaşlarım, böyle bir müdahalemin, durumun düzeltilmesi için yeterli olacağı güvencesini vermekteler. Oysa ben, bu önerilerin hepsini, kesin bir şekilde reddetmekteyim. Çünkü, gerçek ve ciddi çalışmalarımı ihmal etmeden, daha kolay ve rahat bir şekilde okuyabileceğim Batı Avrupa dillerinden çok farklı bir dilde, yabancı bir ülkede yapılan, sadece bölük pörçük gözüme çarptığı şekilde bildiğim bir yazını tüm aşamaları ve ayrıntılarıyla sistematik bir şekilde incelememin mümkün olmadığı bir tartışmanın içinde yer almayı göze alamam. Heryerde, belli bir tavır aldıktan sonra başkalarının görüşlerini yanlış yorumlamaya girişmekten utanmayan, başkalarının görüşlerini kendi amaçları için, dürüst olmayan bir şekilde kötüye kullanan insanlar vardır. Eğer yazarımıza olan buysa, korkarım bana da iyi kalpli davranmayacaklardır. Dolayısiyle sonunda, önce başkalarını korumak, sonra kendimi korumak için anlaşmazlığa müdahale etmek zorunda kalırım' (ibid., s. 90).

mektedir. O yıllarda belki de daha haklı gerekçelerle sorunları obshchina'yı Engels, **Volkstaat** (1875) içindeki **Fluechtlingsliteratur**'da **antik kurumların** ölü bir kalıntısı olarak görmekte ve reaksiyoner niteliği hakkında şöyle yazmaktaydı:

'Rusya'nın burjuvazi çizgisinde ilerlemeye devam etmesi, komünel mülkiyeti, Rus hükümetinin (devrimci popülistlerin tahayyül ettiği şekilde) «kamçı ve süngülerle» müdahalede bulunmasından çok farklı bir şekilde yavaş yavaş yıkacaktır. Komünel mülkiyet, vergi ve tefeciliğin baskısı altında, ayrıcalık olmaktan çıkar, usandırıcı bir zincir haline gelir. Köylüler, kendi başlarına ya da aileleriyle birlikte toprağı geride bırakıp yaşamlarını gezgin işçiler olarak kazanmak için topraktan kaçarlar. Rusya'da komünel mülkiyetin çoktan çiçek açma aşamasını geçtiğini ve çürümeye yaklaşmakta olduğu belirtilerini görüyoruz.'

Engels, bu sözleriyle, Nikolayon'un en önemli çalışmasının yayınlanmasından onsekiz yıl önce, **obshchina** sorununu gözünden vurmaktaydı. Nikolayon, Engels'in değerlendirmesi ardından, **obshchina** hayaletini yenilenmiş bir cesaretle gündeme getirmiştir ama bundan on yıl gibi kısa bir süre sonra devletin **obshchina**'yı resmen gömmesi, tüm tartışmasının kötü bir tarihsel yanılgı olduğunu göstermektedir. Bu kırsal topluluk mekanizmasını, mali nedenlerle, elli yıl süreyle yapay bir şekilde devam ettiren mutlakiyetçi hükümet, sonunda bu nankör görevden kendi isteğiyle vazgeçmek zorunda kalmıştır. Tarım sorunu; eski 'popülist' görüşlerin ekonomik olayların izlediği yolun ne kadar gerisinde kaldığını ve ölü doğduğu iddialarıyla yas tutulan ya da lânetlenen kapitalist gelişmenin, yaşama ve çoğalma kapasitesinin aslında ne kadar güçlü olduğunu açık bir şekilde sergilemiştir. Olayların, tamamen değişik bir tarihsel sahnede gösterdiği bu gelişme, birkez daha ve son kere, kapitalizmin gelişme kapasitesinden kuşku duyarak yola çıkan sosyal eleştirinin, 1819 Fransa'sında ve 1893 Rusya'sında aman vermeyen bir mantıkla reaksiyoner Ütopyacılığa uzandığını ortaya koymaktadır.[1]

---

1 'Popülist' karamsarlığın ayakta kalan şampiyonları ve öncelikle Vorontsov, Rusya'da tüm olan bitenlere karşın, son ana kadar görüşlerine bağlı kaldıklarını söylemeliyiz - bu gerçek, akıllılıklarından çok karakterlerine bir övgüdür. Vorontsov, 1902 yılında, 1900 ve 1902 bunalımlarıyla ilgili olarak şöyle yazmıştı: 'Neo-Marxistlerin doktriner dogması, halkın düşüncesi üzerindeki gücünü hızla kaybeder. Bireycilerin en yeni başarılarının gelip geçici olduğunu, resmi yandaşları bile kavramışlardır. ... Yirminci yüzyılın ilk on yılı içinde, Rusya'daki ekonomik gelişmeyle ilgili olarak 1870'lerin mirası olan görüşlere dönüyoruz (Bkz. **Political Economies** dergisi, Ekim, 1902, A. Finn Yenotayevski' atıfta bulunur: **The Contemporary Economy of Russia** 1890 - 1910, St. Petersburg, 1911, s. 2) 'Popülist' Mohican'ların sonuncusu, bugün bile, 'geçici niteliğin' kendi kuramında değil, ekonomik gerçeklikte olduğunu savunuyor. Barrére'nin deyişinden ne çıkar ki: 'Il n'y o que les morts qui ne reviennent pas'.

Bölüm 21

Struve'nin 'Üçüncü Kişileri' ve 'Üç Dünya İmparatorluğu'

Şimdi bu görüşlere Rus Marxistlerinin getirdiği eleştirilere dönüyoruz.

Nikolayon'un kitabını, **'On Capitalist Development in Russia'**,[1] adlı makalesinde ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiş olan Peter V. Struve 1894 yılında 'popülizm' kuramını çeşitli yönlerden eleştiren, Rusca bir kitap yayınladı[2]. V. Struve önümüzdeki sorunla ilgili olarak, hem Vorontsov, hem de Nikolayon'un tersine, kapitalizmin, iç piyasanın daralmasına yol açmayacağını, tam tersine iç piyasayı genişleteceği görüşünü kanıtlamaya çalışmaktadır. Nikolayon'un, aynı Sismondi'nin yaptığı hataya düştüğü açıktır. Nikolayon ve Sismondi, kapitalizmin küçük girişimcilik gibi geleneksel üretim biçimleri üzerindeki sadece yıkıcı etkileri üzerinde durdular. Bu yazarlar kapitalizmin yol açtığı yıkımın sadece genel refahı çökerten ve nüfusun geniş katmanlarını yoksullaştıran yönünü gördüler; bu sürecin, doğal ekonomiyi yıkıp, bunu kırsal alanlarda meta üretimi ile ikame eden ekonomik yönlerini farkedemediler. Oysa kapitalizm, daha önceki bağımsız ve kendi kendilerine yeterli üreticileri giderek büyüyen miktarlarla kendi yörüngesine çekerken; daha önce kendi ürünlerini satın almayan yeni halk katmanlarını sürekli olarak meta müşterileri haline dönüştürmektedir. Gerçekten de, kapitalist gelişmenin izlediği yol, 'popülistlerin' Sismondi'nin modeline bakarak çizdikleri resmin tamamen tersidir. Kapitalizm, iç piyasayı yıkmak bir yana, para ekonomisini yayarak, gerçekte iç pazar yaratmaktadır.

Struve, öncelikle, artı-değerin iç piyasada realize edilemeyeceği kuramına karşı çıkar. Şöyle bir tartışma getirir: Vorontsov'un kuramının temelini, olgun bir kapitalist toplumu, sadece girişimcilerle işçilerin meydana getirdiği inancı oluşturur. Nikolayon da, baştan sona bu kavramı kullanmaktadır. Vorontsov'un kuramı, artı-değerin yalnızca kapitalistler ve işçilerin tüketimiyle realize edilemeyeceği yani 'üçüncü kişilere' gereksinme duyulaca-

1 **Sozialdemokratischen Zentralblatt**, cilt 3. No.1'de yayınlandı.

2 **Critical Comments on the Problem of Economic Development in Russia.**

gını belirttiği noktaya kadar doğrudur.[1] Ancak, böylesi 'üçüncü kişilerin' her kapitalist toplumda varolduğu da doğru değil midir? Vorontsov ve Nikolayon'un görüşleri, 'herhangi bir tarihsel süreci daha iyi anlamamızda, bir saç kalınlığı kadar bile ileri götüremeyen'[2] bir hayaldir.' Ne kadar ileri düzeyde gelişmiş olursa olsun, gerçekte sadece kapitalistlerle işçilerden oluşan hiçbir kapitalist toplum yoktur.

'İngiltere ve Galler'de bile, çalışan her bin kişiden 543'ü sanayide, 172'si ticarette, 140'ı tarımda uğraşmakta, 81'i geçici ücretli işçilik yaparken, 62'si memuriyet, serbest meslekler ve benzeri işlerde istihdam edilmektedir.'

Demek ki İngiltere'de bile, geniş miktarda, 'üçüncü kişiler' vardır ve artı-değer eğer kapitalistler tarafından tüketilmediyse, artı-değerin realize edilmesine, bu kişiler yardımcı olmaktadır. Struve, bu üçüncü kişilerin artı-değerin tamamının realize edilmesine yetecek kadar tüketip tüketmeyecekleri sorusunu açık bırakmakta — önemli olan konunun bunların iddia edildiği üzere 'tüketim yapmayacakları görüşünün kanıtlanması olduğunu'[3] belirtmektedir. Bunun, Rusya gibi dev bir nüfusa sahip, muazzam bir ülke için yapılamayacağını ileri sürmekte, Rusya'nın dış piyasalara gereksinme duymayan, şanslı bir konumda olduğunu vurgulamaktadır. Bu açıdan Rusya, — burada Struve; Profesör Wagner, Schaeffle ve Schmoller'in zihinsel hazinelerine dalmakta — Amerika Birleşik Devletleriyle, aynı ayrıcalıklara sahiptir. 'Eğer Kuzey Amerika Birliği örneği, bir anlam taşıyorsa, bu kapitalist sanayinin, belli koşullar altında hemen tamamen kendi piyasasına dayanarak çok ileri bir gelişme düzeyine varabileceğinin kanıtlanması anlamına gelmektedir.'[4]

---

1 Op. cit., s. 251.

2 İbid., s. 255.

3 İbid., s. 252.

4 İbid., s. 260. 'Struve'nin ABD. benzetmesine dayanarak, kötümser bakış olarak tanımladığı görüşleri reddetme çabasında yanıldığı kuşku götürmez. Rusya'nın kapitalizmin korkunç koşullarının üstesinden A.B.D. kadar kolayca gelebileceğini söyler. Ancak A.B.D.'nin daha en baştan yeni bir burjuva devletini temsil ettiğini ve bu devletin Avrupa Feodalizminden kaçıp, salt burjuva toplumu oluşturmak isteyen küçük burjuvalarla köylüler tarafından kurulmuş olduğunu unutur. Oysa Rusya'da temelde bir tür uygarlık öncesi aşamanın, ilkel komüncü toplumu yatmaktadır. Bu temel daha şimdiden çözülmektedir ama, hâlâ kapitalist devrimin (bu aslında bir sosyal devrimdir) meydana gelip etkinlik kazanabileceği ortamı bu maddi temeli oluşturmaktadır.

Amerika'da para ekonomisi yüzyılı aşkın bir süre önce kurulmuştur.

Oysa Rusya'da son zamanlara kadar doğal ekonomi hüküm sürmekteydi. Dolayısiyle, böyle bir devrim, Rusya'da Amerika'da olduğundan çok daha acımasız ve şiddetli olmak zorundadır. Dolayısiyle getireceği acılar da çok daha büyük olmalıdır' (Engels'den Nikolayon'a. 17 Ekim 1893, **Letters** ..., s. 85)

A.B.D.'nin 1882 yılında çok az miktarda sınai ürün ihracatı yapıyor olması Struve'nin genel bir doktrin şeklinde formüle ettiği yukardaki ifadeyi destekleyen örnek olarak sunulmaktadır: 'Bir ülkenin nüfusu ne kadar büyük, toprakları ne kadar genişse, o ülke kapitalist gelişme için yabancı piyasaya o kadar az gereksinme duyar. Bu görüşten yola koyulan ve 'popülistlere' tamamen karşı çıkan Struve, Rusya için, 'diğer herhangi bir ülkeden daha parlak bir gelecek' görmektedir.

Tarımda meta üretimi esası üzerinden gelişme sağlanması, Rusya'da sinai kapitalizmin gelişmesini desteklemeye yetecek genişlikte pazarı er geç yaratacaktır. Bu pazar, ülkenin ekonomik ve kültürel ilerlemesine paralel olarak ve doğal ekonominin yerini para ekonomisinin almasıyla birlikte, sınırsız bir şekilde genişlemeye muktedirdir. 'Bu açıdan, kapitalizm, Rusya'da diğer herhangi bir ülkede olduğundan daha lehte koşullara sahiptir.'[1]

Struve; Trans - Sibirya demiryolu sayesinde, Sibirya'da, Orta Asya'da, Anadolu, İran ve Balkanlarda açılan yeni pazarlarla ilgili olarak gayet ayrıntılı ve renkli bir tablo çizmekte. Ancak bu peygambervari gayretkeşliği, kendisinin artık 'sonsuza kadar genişleyen' bir iç piyasadan değil, aslında belirli dış piyasalardan bahsetmekte olduğu gerçeğini görmesini önlemekte. Daha ilerki yıllarda, 'Marxist' olduğu zamanlar kuramsal temellerini kurduğu Rus kapitalizmine ilişkin bu iyimser görüşlerini ve emperyalist genişlemeye dönük liberal programını, siyaset alanına da sokmaktadır.

Struve'nin görüşlerinin genel eğilimi, kapitalist üretimin, genişleme için sınırsız bir kapasiteye sahip olduğu şeklindeki inancı yansıtmakta, ancak, bu iyimserliğin ekonomik temeli oldukça zayıf kalmaktadır. Birikimin dayanak noktası olarak gördüğü, 'üçüncü kişilerden' kimi kastettiği konusunda biraz çekingen durmakta. Ancak, İngiltere'deki mesleki istatistiklere değinmesi, 'üçüncü kişiler' olarak burjuva iktisatçılarına tamamen kayboldukları sırada pek bir sevgili haline geliveren **Yüce tabakayı,** serbest meslek sahiplerini, özel kesim yöneticileriyle, memurları düşündüğüne işaret ediyor. Bu 'üçüncü kişiler', Marx'ın ifadesiyle iktisatçıların açıklayamadığı konuların açıklaması olan, 'yüce tabakadır'. Kategorik olarak kapitalistlerle işçilerin tüketimine değindiğimizde aslında girişimcilerden bireyler olarak bahsetmediğimiz, bunların uşakları olan memurlar, serbest meslek sahipleri, yani bir bütün olarak kapitalist sınıftan bahsettiğimiz gayet açıktır. Hiçbir kapitalist toplumdan eksik olmayan bu 'üçüncü kişiler', ekonomik açıdan baktığımızda, başta artı-değer gelmek üzere, ismen olmasa da fiilen işgücünün emeğinin ortak tüketicileridirler. Bu gruplar satın alma güçlerini, (ya da her ikisinden birden) ya proletarya'nın ücretinden, ya da artı-değerden çekerler, ancak genel anlamda artı-değere or

---

1 **Critical Comments** ..., s. 287.

tak olan tüketiciler olarak değerlendirilirler. Dolayısiyle, bunların tüketimi zaten kapitalist sınıfın tüketimi içine sokulmuştur. Eğer Struve, bu üçüncü kişileri el çabukluğuyla durumu kurtarmak ve artı-değeri realize etmek için kapitalistlere yeniden tanıştırmaya kalkarsa, kurnaz vurguncu buna kanmayacaktır. Kapitalist, bu yüce tabakayı görür görmez, bunların, kendisinin sağladığı parayla mallarını satın alan eski tanıdık asalak maiyetten başka birşey olmadığını görecektir. Hayır, Struve'nin 'üçüncü kişileri' görüşü asla işlemez!

Struve'nin, dış pazarla ilgili ve dış pazarın kapitalist üretim için önemine değinen kuramı da aynı şekilde kabul edilemez. Bu konuda, 'popülistlerin' mekanik yaklaşımını kabul etmekte. 'Popülistler', profesörlerinin ders kitaplarından öğrendikleriyle, kapitalist (Avrupa) ülkenin önce iç piyasayı sonuna kadar kullanacağını, bu piyasa hemen hemen ya da tamamen tüketildikten sonra dış pazarlara döneceğini savunmaktadırlar. Wagner, Schaeffle ve Schmoller'in ayak izinden giden Struve, garip bir sonuca ulaşmakta; büyük topraklara ve geniş nüfusa sahip bir ülkenin, kapitalist üretimi 'kendi-içinde bir bütünlük' haline getirebileceğini ve sonsuza dek sadece iç piyasaya dayanabileceğini söylemektedir.[1] Oysa gerçekte

1 Profesör Schmoller, Alman profesörleri tarafından geliştirilen 'Üç İmparatorluk Kuramı'nın (İngiltere, Rusya ve A.B.D.) reaksiyoner yönünü gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu saygıdeğer düşünür, ticaret siyaseti üzerine yazdığı el kitabında (Handelspolitische Säkularbetrachtung), 'neo-merkantilizm'e, yani üç kötünün emperyalist tasavvurlarına kederli bir şekilde kaşlarını çatarak, 'Daha ileri düşünsel, ahlaki ve estetik uygarlık kurulabilmesi ve sosyal ilerleme sağlanabilmesi için' Almanya'nın güçlü bir donanma kurmasını, ayrıca Avrupa Gümrük Birliği oluşturulmasını ister. 'Dünyanın içinde bulunduğu ekonomik gerginlik nedeniyle, Almanya'ya gerektiği takdirde savaşa hazır olmak ve Dünya Güçleri tarafından müttefik olarak istenebilmesi için, kendisine güçlü bir donanma kurma görevi düşmektedir.' Ancak Profesör Schmoller, Dünya Güçlerini büyük çaplı sömürgeci genişleme siyaseti izlemeleri nedeniyle suçlamak istemediğini de belirtir. 'Almanya, Üç Dünya Gücü gibi ne fetih siyaseti izleyebilir ne de izlemelidir, ancak gerekirse kendi sömürgelerini ve geniş ticaretini korumak amacıyla Kuzey Denizinin abluka altında tutulmasını kırabilmeli, ittifak oluşturduğu ülkelere de aynı güvenceyi sunabilmelidir. Üç Dünya Gücünün, tüm küçük devletler için tehdit oluşturan aşırı saldırgan siyasetlerine belli bir sınırlama koyabilmek, fetihlerin azaltılmasını sağlamak, sömürgelere el konmasını düzenlemek, aşırı ve tek yanlı himayeci vergilere yumuşak, tüm zayıf unsurların sömürülüp kötü muameleye tabii tutulmamasına ölçülülük getirilmesini sağlamak, diğer tüm devletlerin güvenliğini korumak için, Üçlü Birliğin (Almanya, Avusturya - Macaristan ve İtalya), Fransayla işbirliği yapması görevidir. Daha ileri bir düşünsel, ahlaki ve estetik uygarlığın kurulabilmesi ve sosyal ilerleme sağlanması hedefi, dünyanın yirminci yüzyılda Üç Dünya İmparatorluğu arasında bölünmesinin önlenmesine ve bu Üç İmparatorluğun, gaddar ve neo-merkantilizm kurmasına izin verilmemesine dayanmaktadır' (**Die Wandlungen der Europaischen Handelspolitik des. 19. Jahrhunderts**, (19'ncu yüzyılda Avrupa'nın Ticaret siyasetindeki değişiklikler), **Jahrb. für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft**, cilt XXIV, s. 381.

kapitalist üretim doğası gereği evrensel ölçekte üretimdir. Alman düşünürlerinin buyurduğu kitapvari emirlerin tersine, kapitalizm, **başla** sözcüğüyle birlikte dünya pazarına üretim yapar. İngiltere'deki tekstil, demir ve kömür gibi kapitalist üretimin çeşitli öncü dalları daha köylü mülkiyeti ortadan kaldırılmadan ve ülke içindeki el sanatları ile eski ev sanayilerinin çöküş süreci son bulmadan çok önce ürünlerini tüm ülke ve kıtalara boşaltmaktaydı. Bir örnek daha; Almanyadaki kimya ve elektroteknik sanayi dallarının, daha en baştan beş kıtaya üretim yapmak yerine, dışardan çok miktarda mal giren ve daha pekçok Alman sanayi dalının paylaştığı, ama hiç de tükenmiş gibi durmayan iç piyasaya üretim yapmakla yetinmeleri şeklindeki bir tavsiyeyi kabul etmesi mümkün müdür? Ya da Alman makine sanayiine, ithalat istatistiklerine bakarak bu sanayi dalının ürünlerine yönelik talebin önemli bir bölümünün yabancılar tarafından karşılandığını söyleyerek, henüz dış piyasalara açılmamaları gerektiğini anlatabilir miyiz? Hayır, böylesi şematik bir 'dış ticaret' kavramı, dünya pazarının ayrıntılarla dolu karmaşıklığını ve işbölümündeki farklılıkları kavramamıza yardımcı olamaz. A.B.D.'deki sınai gelişmenin, bu satırları yazarken, İngiltere için hem dünya hem de İngiliz pazarında tehlikeli bir rakip haline gelmiş olması, A.B.D.'nin elektroteknik alanında da Almanya'nın rekabetini, hem dünya pazarında hem de Almanya'da yenmiş olması, Struve'nin daha kağıda döküldüğü anda bayatlamış olan görüşlerini tekzip etmektedir.

Struve, kapitalist ekonominin uluslararası bağlantılarının, sosyal işbölümüne dayalı homojen bir canlı organizma yaratmak olduğu, dünya için sayısız çeşitte doğal zenginlik ve üretken koşullar oluşturma şeklindeki tarihsel eğilimi görmeyen ve pazarı sadece bir tüccarın çıkarları çerçevesi içinde anlayan Rus 'popülistlerinin' görüşlerini paylaşmaktadır. Ayrıca, Wagner ve Schmoller'in kapitalist sanayi açısından, dünya pazarında, mamül ürüne talep kadar can alıcı önem taşıyan hammadde yan ürün işgücü ve sınırsız miktarda geçimlik mal sağlanması gerçeğini ya tamamen göz ardı eden ya da asgariye indiren Üç İmparatorluk (İngiltere, Rusya ve A.B.D.'nin kendilerine yeterli imparatorlukları) uydurmacısını kabul etmektedir. Kapitalizmin genel tarihinin küçücük bir aynasını oluşturan İngiliz pamuklu dokuma sanayiinin ondokuzuncu yüzyıl boyunca beş kıtaya birden yayılmasının tarihi, profesörlerin çocuksu iddialarıyla alay etmektedir. Bu iddiaların tek bir gerçek önemi vardır: Himayeci gümrük vergileri sistemi oluşturulmasına kuramsal gerekçe sağlamak.

Bölüm 22

Bulgakov ve Marx'ın Çözümlemesini Tamamlayışı

'Popülist' kuşkuculuğun ikinci eleştiricisi, S. Bulgakov, Struve'nin 'üçüncü kişilerini' tanımaz ve bunların kapitalist birikiminin dayanağını oluşturduğu görüşünü derhal reddeder.

'Marx'dan önce, iktisatçıların büyük bir çoğunluğu' der Bulgakov, 'Gordiyon düğümünü kesmek, yani artı-değeri tüketmek için, şu ya da bu tür 'üçüncü kişilere' gereksinme olduğunu söyleyerek sorunu tepeden inme şekilde çözdüler. Bu rolü lüks seven toprak sahipleri (Malthus örneğinde olduğu gibi), ya da hoşgörülü kapitalistler, militarizm ve benzeri unsurlar oynamaktadır. Bu olağandışı aracılar olmadığı takdirde artı-değere talep olmayacak, piyasalarda çıkmaza saplanılacak, bunun sonucunda fazla üretim ve bunalım meydana gelecektir'.[1]

'Böylelikle Struve, kapitalist üretimin gelişirken, nihai dayanağını harika bir 'üçüncü kişinin' yaptığı tüketimde bulacağını varsayar. Peki ama, bu yüce tabaka özünde artı-değerin tüketicileri olarak karakterize ediliyorsa bunlar satın alma olanağını nereden sağlamaktadır?'

Bulgakov, tüm sorunu daha en başından, Marx'ın **Kapital**'in ikinci cildinde ele aldığı, toplam sosyal üretim ve yeniden üretim çözümlemesine oturtmaktadır. Birikim sorununu çözebilmek için, basit yeniden üretimden başlaması gerektiğini ve bunun nasıl işlediğini eksiksiz bir şekilde anlaması gerektiği gerçeğini kavramıştır. Bu bağlamda, tüketim malı üretilmeyen sanayi dallarında artı-değer ve ücretlerin nasıl tüketildiğinin açık bir resmini çizmek; bunun yanısıra değişmeyen sermayenin toplam sosyal üretim içinde kullanılmış olan parçasının dolaşımını anlamak çok büyük bir önem taşımaktadır der. Bunun, Marx tarafından ortaya atılmadan önce, iktisatçıların farkında bile olmadığı, tamamen yeni bir sorun olduğunu ileri sürer. 'Marx, bu sorunu çözmek için, kapitalist yolla üretilen tüm metaları iki büyük kategoriye ayırır: Üretim malları ve tüketim malları üretimi. Böyle bir ayırım, daha önceki pazar kuramına ilişkin tüm ağız kavgasından daha büyük bir kuramsal önem taşımaktadır.[2]

---

1 S. Bulgakov, **On the Markets of Capitalist Production. A. Study in Theory** (Moskov, 1897), s. 15.

2 İbid., s. 27.

Bulgakov'un, Marx'ın kuramının heyecanlı ve açık sözlü bir savunucusu olduğunu görüyoruz. Çalışmasının amacının, kendi ifadesiyle, kapitalizmin dış piyasalar olmadan varolamayacağı doktrininin eleştirisi olduğunu belirtir. 'Yazar, bu amaçla Marx'ın bilinmeyen nedenlerle ekonomi kuramında hemen hiç kullanılmamış olan ve **Kapital**'in ikinci cildinde ele aldığı son derece yararlı sosyal yeniden üretim sürecini kullanmıştır. Bu çözümleme, henüz tam anlamıyla tamamlanmış olarak kabul edilemezse de, pazar sorununa getirdiği çözüm, bu aşamada bölük pörçük biçimine rağmen, Nikolayon, V. V. ve diğer beylerin Marx'da bulduklarını iddia ettikleri çözümden ayrılan bir yaklaşım için yeterli bir temel sunmaktadır."[1]

Bulgakov, Marx'dan çıkarttığı kendi çözümünü şöyle formüle etmektedir: 'Bazı koşullar altında kapitalizm, sadece, iç piyasa sayesinde yaşayabilir. Kapitalist üretim artığının, dış pazar tarafından emilmesi, kapitalist üretim biçimine özgü bir **içsel gereklilik** değildir. Yazar bu sonuca, yukarda belirtilen sosyal yeniden üretim çözümlemesine ilişkin çalışması sonunda varmıştır.'

Ve şimdi Bulgakov'un yukardaki teze oturttuğu tartışmalarını duymak istiyoruz.

İlk bakışta görüşleri son derece basit durmaktadır: Bulgakov, Marx'ın, iyi bilinen basit yeniden üretim şemasını gayet sadık bir şekilde yeniden üretir ve Marx'ın görüşlerini savunan yorumlar ekler. Ayrıca Marx'ın, aynı derecede iyi bilinen genişlemiş yeniden üretim şemasına atıfta bulunur — ve bu, merakla bulmaya çalıştığımız ispatın kendisidir.

'Söylediklerimize dayanarak, birikimin özünü belirlemek zor olmayacaktır. Üretim araçları üreten birinci kesim, hem kendi üretimini, hem de Kesim II'nin üretimini genişletmek için ek üretim araçları üretmelidir. Kesim II de, her iki kesimdeki değişken sermayeyi artırmak üzere, ek tüketim malları sağlamalıdır. Para dolaşımını dikkate almadığımızda, üretimdeki genişleme, **birinci kesimin** ikinci kesimin gereksinme duyduğu ek üretimiyle, birince kesimin gereksinme duyduğu ikinci kesimin ek üretiminin değiştirilmesine indirgenebilir.'

Marx'ın çıkarımlarını sadık bir şekilde takip eden Bulgakov, tüm tezinin şu ana kadar sözden başka birşey olmadığını farketmez. Bu matematiksel **formüllerin**, birikim sorununu çözdüğüne inanmaktadır. Şüphesiz, Marx'dan kopya çektiği bu oranları hesaba kattığımızda, **üretim genişliyorsa**, bu **formüllerin** geçerli olacağını söyleyebiliriz. Ancak, Bulgakov, temel soruna gözlerini kapatmaktadır: Mekanizmasını incelediği genişlemeden kim yarar sağlayacaktır? Bu soru, birikimin matematiksel oranlarını, kağıt üzerine dökebildiğimiz için yanıtlanmış mı olacaktır? Hayır, çünkü Bul-

---

1 İbid., s. 2 - 3.

gakov konuya çözüm getirildiğini ilan edip, çözümlemesine para dolaşımını sokar sokmaz, şu soruyla karşılaşmaktadır: I ve II, ek ürünleri satın almak için nereden para bulacaktır? Marx'ı ele alırken, çözümlemesindeki zayıf nokta tekrar tekrar ortaya çıkmış, genişlemiş üretimin tüketicilerinin kim olacağı sorusu, saptırılmış bir biçim içinde, ek para kaynaklarının ne olduğu sorusuna dönüşmüştü. Bulgakov, Marx'ın yaklaşımını körü körüne takip etmekte, sorunu yanıltıcı bir şekilde formüle edişini kabul etmekte, hem de 'Marx'ın bu soruyu, **Kapitalin** ikinci cildinin toparlanması için kullanılan müsvettelerde yanıtlamadığını' çok iyi bilmektedir. Bu nedenle, Marx'ın Rus öğrencisinin, kendi başına nasıl bir yanıt getirmeye çalıştığını görmek daha da ilginç hale gelmektedir.

'Aşağıdaki çözüm' demekte Bulgakov, 'Marx'ın doktrininin bütünlüğüne en uygun düşen çözüm görünmektedir: II'nin, her iki kesime sağladığı para-biçimdeki yeni değişken sermayenin, II'nin artı-değeri içinde eşdeğer meta karşılığı vardır. Basit yeniden üretimde, artı-değeri realize etmek için, kapitalistlerin dolaşıma para sokmaları gerektiğini ve bu paranın sonuç olarak cebinden çıktığı kapitaliste geri döneceğini görmüştük. Artı-değerin dolaşımı için gerekli olan para miktarı, meta dolaşımının genel yasasına uygun bir şekilde, bu parayı içeren metaların değeri, ortalama para miktarına bölünerek bulunur. Aynı yasa burada da uygulanabilir: Kesim II'deki kapitalistler artı-değerlerinin dolaşımını sağlamak için belli miktarda para harcamak zorunda olduklarından, belli miktarda para yedeğine sahip olmalıdırlar. Bu yedekler, artı-değerin tüketim fonuna karşılık gelen parçasıyla, sermaye olarak biriktirilecek parçasının dolaşımına yetecek kadar bol olmalıdır.'

Bulgakov'a göre, belli miktardaki metaın — bu metaların bazıları artı-değer içersin içermesin — ülke içinde dolaşımını sağlamak için ne kadar paranın gerekli olduğu ele aldığımız konu açısından önemli değildir. 'Bir ülkedeki para kaynağının ne olduğu şeklindeki genel soruya getireceğimiz yanıt da, bu paranın altın üreticisi tarafından sağlandığı olacaktır'.[1]

Dolayısiyle, 'üretimdeki genişlemenin' bir uzantısı olarak, bir ülke daha çok paraya gereksinim duyarsa, altın üretimi de buna uygun şekilde artırılmak zorundadır. Biz kez daha aynı yerdeyiz: Altın üreticisi, aynı Marx'da olduğu gibi, birkez daha gökten düşüveren çözümdür. Bulgakov, yeni çözümüne bağladığımız umutlarda bizi düş kırıklığına uğratmakta. Soruna getirdiği 'çözüm', Marx'ın çözümlemesinin bir adım ötesine gitmiyor. Söyledikleri, şu üç aşırı basit ifadeye indirgenebilir: (1) Soru: Sermayeye dönüştürülecek artı-değerin realizasyonu için ne kadar paraya gereksinme duymaktayız? Yanıt: Genel meta dolaşımı yasasına uygun olarak ne kadar gerekiyorsa. (2) Soru: Kapitalistler, sermayeye dönüştürü-

---

1 **On The Markets of Capitalist Production, s. 50 - 55.**

lecek artı-değerin realizasyonu için neredon para bulacaklardır? Yanıt: Bu paraya sahip olmaları gerekir. (3) Daha en başta bu ülkeye para nereden gelmiştir? Yanıt: Altın üreticisi sağlamıştır. Bu açıklama yönteminin aşırı basitliği, çekici olmaktan çok kuşku uyandırıcıdır.

Altın üreticisini, kapitalist birikimin **deus ex machina**'sı yapan bu kuramı reddetmek için uğraşmamız gerekmiyor. Bunu Bulgakov'un kendisi gayet yeterli bir şekilde yapmaktadır. Altın üreticisine, seksen sayfa kadar sonra çok farklı bir çerçevede, bilinmeyen nedenlerle içinde bulduğu ücret fonu kuramına ilişkin uzun tartışma sırasında geri dönmekte. Burada birdenbire keskin bir kavrayış sergilemekte :

'Üreticiler arasında bir de altın üreticisi olduğunu zaten biliyoruz.

Altın üreticisi, basit yeniden üretim koşulları altında, bir yandan ülkede dolaşan mutlak para miktarını artırmakta, bir yandan da, üretim ve tüketim malları satın almaktadır. Ancak satın aldığı malların eşdeğerine karşılık gelecek şekilde mal satmamaktadır. Altın üreticisi belki de Kesim II'nin tüm birikmiş artı-değerini satın alma hizmetini gerçekleştirmekte; Kesim II de, bu altınla Kesim I'den üretim araçları satın almasının yanısıra, ek işgücüne ödemek için gerekli değişken sermayesini artırmaktadır. Bu durumda altın üreticisi şimdi gerçek dış pazar gibi durmaktadır.

'Ancak bu varsayım çok saçmadır. Bu varsayımı kabul etmek, sosyal üretimdeki genişlemeyi, altın üretimindeki genişlemeye bağımlı kılmak olur. (bravo, bravo!) Bu ise, altın üretiminde bir artış olması gerektiğini varsaymaktadır ki, bu son derece gerçek dışıdır. Eğer altın üreticisi, kendi işçileri için, kesim II'nin tüm birikmiş artı-değerini satın almak zorunda kalırsa, kendi değişken sermayesinin günden güne hatta saatten saate artması gerekir. Böyle bir durumda, artı-değerinin yanısıra, değişmeyen sermayesi, oransal bir şekilde büyümeli ve altın üretimi de genel anlamda dev boyutlara ulaşmalıdır. (bravo, bravo!) Bu yanıltıcı varsayımı istatistiksel sınamaya tabi tutmaya gerek bile yok — zaten mümkün değildir. Kredi kurumunun, kapitalist ekonominin gelişimine eşlik ederek büyümekte oluşu, bu varsayımın reddedilmesi için yeterli bir gerçek kanıt olmaktadır. (bravo, bravo!) Kredi, dolaşımdaki para miktarını azaltma eğilimindedir (bu azalma, tabii ki mutlak değil, göreli anlamdadır) ve gelişen değişim ekonomisinin gerekli bir tamamlayıcısıdır. Kredi olmazsa ekonominin gelişmesi, para yokluğu nedeniyle engellenebilir. Kanımca, paranın değişimi - işlemlerinde oynadığı rolün artık çok küçük olduğunu kanıtlamak için sayı vermemize gerek yok. Böylece gerçeklere uymadığı kanıtlanan hipotez, reddedilmelidir.'[1]

---

1 **On the Markets of Capitalist Production**, s. 132 ff.

Bravo! Bravissimo! Bu gerçekten mükemmel! Ancak Bulgakov, sermayeye dönüştürülen artı-değerin ne yolla ve kim tarafından realize edileceği sorusuna, daha önce getirdiği yanıtı da 'reddetmektedir'. Ayrıca, kendi ifadelerini reddederken, aslında altın üreticisinin toplumun tüm artı-değerini yutacağı şeklindeki hipotezini Marx'ın tek bir sözcükle 'saçma' olarak nitelendirmesini de daha bir ayrıntıyla açıklamış olmaktadır sadece.

Kabul etmek gerekir ki sorunu kapsamlı bir şekilde ele alan, Rus Marxistlerinin getirdiği gerçek çözümü başka yerde aramak gerekir. Bulgakov aynı Tugan Baranovski ve Ilyin (Lenin) gibi, karşıt görüşü savunan kuşkucuların toplam üretimin değerini çözümlerken, birikimin olabilirliği konusunda çok büyük bir hata yaptıkları gerçeğini vurgulamak istemektedir. Bu kişiler ve özelliklo Vorontsov, toplam sosyal üretimin tüketim mallarından meydana geldiğini varsaymışlar ve tüketimin, kapitalist üretimin gerçekten de baş amacı olduğu gibi yanlış bir öncülden yola çıkmışlardır. Bu görüş, şimdi Marxistlerin açıkladığı gibi, artı-değerin realizasyonu ilo ilgili tüm yanlış anlamanın ve kuşkucuların beyinlerini paraladıkları hayali zorlukların kaynağıdır.

'Bu okul, bu yanlış anlama nedeniyle varolmayan sorunlar yaratttı. Normal koşullar altında, kapitalist üretim, kapitalistlerin elindeki tüketim fonunun, artı-değerin sadece küçük bir parçasını oluşturacağını diğer daha büyük parçanın ise üretimin genişlemesino ayrılacağı varsayımında bulunduğu içindir ki, bu **(popülist)** okulun hayal ettiği türden sorunlar söz konusu değildir'.[1]

Bulgakov'un, burada, gerçek sorunu (artı-değerin realizasyonu — T.E.) göz ardı etmesindeki fütursuzluk, çarpıcıdır. Artı-değerin tamamının kişisel tüketime gittiği koşullar altında gerçekten de mu na ifade etmeyen bu sorunun genişlemiş yeniden üretim varsayımı altında sivri bir şekilde ortaya çıkıvermesini anlamamış görünüyor.

'Bütün bu hayali zorluklar', Marx'ın buluşları ve bu buluşların Rus öğrencilerinin karşıtları karşısında yorulma bilmeksizin ısrarla bulunması sayesinde ortadan yokolmaktadır. Bunlardan ilki, sosyal üretimin, değer cinsinde, v+s'den değil v+c+s'den oluştuğudur. İkinci olarak, bu toplam içinde c'nin v'ye oranı, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte sürekli olarak artmakta; aynı sırada, artı-değerin sermayeye dönüştürülen parçası da tüketilen parçaya göreli olarak sürekli olarak büyümektedir. Bulgakov, bu esas üzerinden hareket ederek, kapitalist toplumda, üretim ile tüketim arasındaki ilişkilerin tamamlanmış bir kuramını oluşturmakta. Bu kuram genel olarak Rus Marxistleri ve özel olarak Bulgakov için o kadar önemli bir rol oynamaktadır ki, söylenenlerden haberdar olmak gerekmektedir.

---

1 İbid., s. 20.

'Tüketim; sosyal gereksinmelerin karşılanması' der Bulgakov, 'sermaye dolaşımında sadece tesadüfi bir andır. Üretimin hacmi, sosyal gereksinmelerin miktarıyla değil, sermaye miktarıyla belirlenir. Üretimdeki gelişmeye, tüketimdeki büyüme eşlik etmediği için bu ikisi karşılıklı uzlaşmazlık içindedir. Kapitalist üretim, efektif tüketimden başka birşey tanımaz. Ancak, sadece artı-değer ya da ücret alanlar efektif tüketici olabilir ve bunların satın alma gücü yalnızca ellerindeki gelire karşılık gelir. Oysa, kapitalist üretimin temel evrimsel yasası, değişken sermayenin ve kapitalistlerin tüketim fonunun (mutlak anlamında artmasına rağmen), göreli olarak azaldığına işaret etmektedir. O halde, **üretimdeki büyüme, tüketimi azaltır** diyebiliriz.[1] Bu durumda üretim koşullarıyla, tüketim koşulları çatışma halindedir. Üretim, tüketimi artırmak için genişlemez, genişleyemez. Oysa genişleme, kapitalist üretimin içsel temel bir yasasıdır ve her kapitalistin karşısına, sert rekabet komutuyla çıkar. Ancak genişleyen üretim, ek üretim için piyasa anlamını taşıyacağından bu çelişki ihmal edilebilecek bir çelişkidir. «İçsel çelişkiler, yan üretim alanlarının genişlemesiyle çözümlenir.'[2] (Bulgakov burada, Marx'dan tamamen yanlış anladığı bir deyişe atıfta bulunmaktadır. Bunu ilerde birkez daha ele alma fırsatımız olacak.) 'Bunun nasıl olabileceği gösterilmiş bulunuyor., (genişlemiş yeniden üretim çözümlemesi kastediliyor.) 'Kabul edileceği üzere, genişlemenin büyücek bir payı Birinci Kesime, yani değişmeyen sermaye üretimine; ve sadece (göreli olarak) küçük bir payı tüketim metalarını üreten İkinci Kesime ayrılmaktadır. İki kesim arasındaki ilişkilerde meydana gelen bu değişme, kapitalist toplumda tüketimin nasıl bir rol oynadığını gayet güzel bir şekilde göstermekte ve kapitalist metalara yönelik en önemli talebi nerede bulmayı bekleyebileceğimize işaret etmektedir.'[3] Bu durumda, kapitalist üretim, kâr dürtüsü ve bunalımlar açısından dar sınırlar içinde tutulup, böylesi düz ve dar bir patika üzerinde ilerliyor olsa da, tüketimdeki azalmaya rağmen ve ondan ayrı bir şekilde, sınırsız bir genişlemeye muktedirdir. Rus yazınında, tüketimdeki azalmaya bakarak, kapitalist üretimde dış pazar olmaksızın önemli bir artış olamayacağına sık sık işaret edilmektedir. Oysa bu, kapitalist toplumda tüketimin oynadığı rolün yanlış değerlendirilmesinden, tüketimin kapitalist üretimin nihai sonucu olmadığını anlayamamaktan gelmektedir. Kapitalist üretim, tüketimdeki artışın ihsanıyla değil, yan üretim alanlarının genişlemesi nedeniyle varolur. Yan üretim dallarının genişlemesi, kapitalist üretime pazar oluşturur. Say ve Ricardo okulunun yapay uyum doktrininden memnun olmayan Malthusçular, kapitalist üretim biçiminin mutlaka azaltacağı tüketimi artır-

---

1 Bulgakov'un italikleri.
2 Kapital, cilt 3, s. 387.
3 Bulgakov. op. cit., s. 161.

ma yolları bulmak, umutsuz durumu çözüm getirmek için uğraşmışlardır. Gerçek ilişkileri çözümleyen tek kişi Marx'dı: Tüketimdeki büyümenin, üretimdeki büyümenin büyük ölçüde gerisinde kaldığını göstermiş, 'üçüncü kişiler' olarak kimi keşfederseniz keşfedin, bunun böyle olacağını ortaya koymuştu. O halde tüketimin ve bunun hacminin, üretimdeki genişlemeye sınır koyduğu düşünülemez. Kapitalist üretim; üretimin gerçek amacından sapması durumunda, bunalımlar yoluyla değişikliklere uğrar, ama bu tüketimden bağımsızdır. Üretimdeki genişlemeyi sadece sermayenin hacmi sınırlandırabilir, genişleme sermayenin hacmine bağımlıdır."[1]

Bulgakov ve Tugan Baranosvki'nin kuramı, tamamen Marx'a atfedilmektedir. Rus Marxistlerine göre bu kuram, genel anlamda Marx'ın doktrininin doğrudan sonucudur ve bu doktrinin organik bir parçasını oluşturur. Bulgakov, bir başka yerde, kuramın Marx'ın genişlemiş yeniden üretim çözümlemesinin sadık bir yorumu olduğunu gayet açık bir şekilde söyler. Kapitalist üretime kucak açan bir ülkede iç devinim şu doğrultuda gelişir:

'Sosyal yeniden üretimin, değişmeyen sermaye üretimini Kesim I gerçekleştirir. Kesim I değişken sermayesi ve kapitalistlerinin tüketiminin karşılanması için, tüketim mallarına, tüketim fonu ölçüsünde bağımsız talep oluşturur. Kesim II de, Kesim I'in ürünlerine yönelik talebi başlatır. **Böylece, kapitalist üretimin daha ilk aşamasında dış piyasaya bağımlı olmayan kendi kendine yeterli, bir anlama birikim yoluyla kendiliğinden büyüyebilen bir kapalı devre oluşturulmuştur.**[2]

Bu kuram, Rus Marxistlerinin elinde rakipleri 'popülist' kuşkucuları piyasa sorununda dövmek için sopa haline gelir. Bu kuramın tüm cüretkârlığını, kapitalist ekonominin bilinen gerçeklerinin, günlük uygulamalarla düştüğü şaşırtıcı çelişki içinde takdir edebiliriz. Muzaffer bir şekilde Marxismin en saf İncili olarak ilan edilen bu tezin, son derece basit bir karışıklık üzerine oturtulduğu ortaya çıkınca, bizden gösterceği hayranlık da bir o kadar artmakta. Tugan Baranovski'nin doktrinine geldiğimizde, bu karışıklığı ele almak için yeniden fırsat bulacağız.

Bulgakov, kapitalist ekonomide üretim ile tüketim arasındaki ilişkileri yanlış anlaması üzerine, tamamen yanlış bir dış ticaret kuramı oluşturur. Aslında yukardaki gibi bir yeniden üretim tablosunda dış ticarete yer yoktur. Eğer kapitalizm, her ülkede, tam bir 'kendi kendine yeterlilik' içinde, kendi kuyruğunu takip eden bir köpek yavrusu örneği, daha en baştan 'kapalı bir devre' kurarsa, ürünleri için sınırsız bir pazar oluşturabilecek, dolayısiyle kendi kendisini

---

1 İbid., s. 167.

2 Bulgakov, op. cit., s. 210. (bizim italiklerimiz)

büyüyüp giden bir genişlemeye mahmuzlayabilecektir. Her kapitalist ülkenin kendi kendine yeterli kapalı bir ekonomik bütünlük oluşturabileceği görüşü içinde, dış ticaret sadece bir tek yönden kabul edilebilir durmaktadır: O da toprak ve iklim koşullarının neden olduğu belli eksiklikleri karşılamak için dışardan ithalat yapmak, yani sadece gerekli olduğu için hammadde ya da gıda malı ithal etmek olabilir. Bulgakov, kapitalist ülkeler arasındaki uluslararası ticaret kuramında, tarım ürünleri ithalatına şeref kürsüsünü vermekte, sanayi ürünleri ihracatını, tarım ürünleri ithal edebilmek için gerekli fonları sağlayan bir unsur olarak görerek, 'popülistlerin' tezini tamamen altüst etmektedir.

Burada, uluslararası meta trafiği, üretim biçiminin niteliğinden değil, söz konusu ülkelerin doğal koşullarından doğar görünmekte. Bu kuram, herhalde Marx'dan değil, Alman burjuvazisinin ekonomi uzmanlarından alınmış. Nasıl Struve, Üç İmparatorluk Kuramını Wagner ve Schaeffle'den aldıysa, Bulgakov da, merhum List (R.I.P.)'den devletlerin, 'tarım' ve 'tarım ve imalat' esası üzerinden sınıflandırılmasını benimsemekte, ya da kategorileri zaman geçimine uğraması nedeniyle 'imalat' ve 'imalat ile tarım' şeklinde adapte etmektedir. Doğa, ilk kategori üzerinde hammadde ve gıda açığı yaratarak, dış ticarete bağımlılık yaratmıştır. İkinci kategoride ise, tüm gereksinmeler bolca sağlandığından dış ticarete gerek yoktur. İlk kategorinin tipik örneği İngiltere, ikincisinin A.B.D.'dir. Dış ticaretin durması İngiltere açısından ekonomik ölüm anlamına gelecek; oysa A.B.D. için, tüm iyileşme garantisiyle sadece geçici bir bunalım yaratacaktır.

'Orada üretim, iç piyasaya dayanarak sınırsız genişlemeye muktedirdir.'[1]

Daha şimdiden Alman iktisadının saçları kırlaşmış bir kalıntısı olan bu kuramın, uluslararası kapitalist ekonomideki karşılıklı ilişkileri hiç anlamadığı ortada. Bu kuram modern uluslararası ticareti, belki Fenikelilerin devrine uygun düşecek biçimde anlamakta. Profesör Buecher'in şu vaızını dinleyin bir hele:

'Liberalist dönem uluslararası trafiğe büyük ölçüde yardımcı olmuştur ama bundan çıkarak ulusal ekonominin sona ermekte olduğu ve bunun yerini uluslararası ekonomi döneminin alacağı sonucuna varmak yanlış olur... Bugün Avrupa'da, meta arzı açısından bağımsız olmayan, sınai üretimleri ulusal gereksinmeleri aştığı için, kullanımı yabancı tüketim çevrelerinde bulunması gereken sürekli bir artık yaratan, ama gıda ve lüks mallarının büyük bir kısmını ithal etmek zorunda kalan bazı küçük ülkeler olduğunu biliyoruz. Gerçi sınai üretim yapan ülkelerle, hammadde üreten ülkelerin yan yana varolduklarını ve birbirlerine bağımlı olduklarını biliyoruz ama, böylesi bir 'uluslararası iş bölümü', insanoğlunun, daha

1 İbid., s. 199.

önceki ... dönemlere kıyasla, dünya ekonomisi şeklinde isimlendirdiğimiz daha ileri bir gelişmişlik düzeyine ulaşmakta olduğu şeklinde değerlendirilmemelidir. Bugüne kadar ekonomik gelişmenin hiçbir aşaması, ihtiyaçların karşılanmasında, kalıcı tam bir özerklik sağlamamıştır. Her aşamada şu ya da bu yolla doldurulması gereken boşluklar kalmıştır. Kaldıki, 'uluslararası ekonomi' dedikleri, ulusal ekonomiler için hiç değilse şu ana kadar zaten karşı karşıya bulunduklarından daha farklı olgulara yol açmış değildir ve biz böylesi olguların yakın bir gelecekte ortaya çıkacağından çok kuşkuluyuz.'[1]

Bulgakov açısından baktığımızda, bu kavram beklenmedik bir sonuca yol açmaktadır: Kapitalizmin gelişme için sınırsız kapasiteye sahip olduğu kuramı, sadece uygun doğal koşullara sahip ülkelerle sınırlanmaktadır. Örneğin İngiltere'deki kapitalizm, dünya pazarı yakın bir zamanda tükeneceği için, peşinen feci akıbetine mahkumdur. Oysa, A.B.D., Hindistan ve Rusya gibi ülkeler 'kendi kendilerine yeterli oldukları' için, kapitalizmin bu ülkelerde sınırsız bir gelişme göstermesi beklenebilir.

---

1. K. Buecher; The Rise of National Economy (**Die Enstehung der Volkswirtschaft**), Beşinci baskı, s. 147. Profesör Sombart'ın kuramı, bu alandaki en son katkıdır. Sombart, uluslararası bir ekonomiye doğru gitmekte olduğumuzu değil, tam tersine uluslararası ekonomiden uzaklaşmakta olduğumuzu savunur. 'Tam tersine, bugün uygar ülkeler arasındaki ticari ilişkiler, bu ülkelerin ekonomilerine bir bütün olarak baktığımızda, güçlü değil, oldukça zayıf bir bağ oluşturmaktadır. Tek tek ulusal ekonomiler, dünya piyasasını, bundan yüz, yüz elli yıl öncesine kıyasla, daha çok değil, daha az dikkate alıyorlar. Hiç değilse ... modern ekonomik - politik açısından uluslararası ilişkilerin öneminin arttığını varsaymak hatalı olur. Tam tersi geçerlidir.' Sombart, iç piyasada talebin esnek olmaması nedeniyle, dış piyasaya ihtiyacın artmakta olduğu ve uluslararası iş bölümünün ilerlediği varsayımını alaycı bir şekilde reddetmektedir. Sombart, 'tek tek ulusal ekonomilerin giderek daha da mükemmel dünyacılara doğru gideceğine, ve iç piyasanın öneminin, tüm sanayi dalları açısından dünya pazarının önemini aşacağına' ikna olmuştur. (**Die Deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert**, İkinci baskı, 1909, s. 399 - 420).

Ortalığı alt üst eden bu buluş, profesörün, 'ihracat yapan ülkeleri', bazı nedenlerle ithalatlarını kendi ihtiyaçlarını aşan tarımsal üretim fazlasıyla ödedikleri yani 'toprak ile' ödeme yapan ülkeler olarak görmesi şeklinde garip bir kavram üzerine oturmaktadır. Bu şemaya göre, Rusya, Romanya, A.B.D., ve Arjantin 'ihracat yapan' ülkeler; Almanya, İngiltere ve Belçika, ihracat yapmayan ülkelerdir. Kapitalist ilerleme, Rusya ve A.B.D.'de tarımsal üretim artığını er geç iç piyasada kullanılır hale getireceğinden, dünyada giderek daha az 'ihracat yapan' ülke kalacağı — uluslararası ekonominin ortadan yok olacağı ortadadır. Sombart'ın bir başka buluşu da; büyük, 'ihracat yapmayan' kapitalist ülkelerin, ihraç ettikleri sermayenin faiziyle, giderek 'bedava' ithalat yaptıkları düşüncesidir - Buna rağmen Prof. Sombert ne sermaye ihracatını ne de sınai ürün ihracatını dikkate alır. 'Zaman içinde muhtemelen ihracat yapmadan ithalat yapabileceğimiz bir noktaya ulaşacağız' (s. 422). Modern, sanayi yönel ve nadide!

Bulgakov'un dış ticaret konusundaki görüşleri, bu açık garipliklerin yanısıra çok köklü bir yanlış anlamayı ima eder. Sismondi'den Nikolayon'a, artı-değerin realizasyonu için dış piyasaların gerekli olduğunu savunan kuşkuculara karşı, özünde şu tartışmayı getirir:

'Bu uzmanlar dış ticareti, ülke içinde kurtulunamayan artı-değeri sonsuza dek yutacak «dipsiz bir kuyu» şeklinde görmektedirler.

Bulgakov ise, muzaffer bir şekilde dış ticaretin ne kuyu ne de dipsiz olduğuna işaret etmekte, Dış ticaret, Bulgakov'a ithalat ile ihracatın birlikte varolduğu, ikisinin genellikle birbirini dengeledi-ği, iki ucu keskin bir kılıç olarak durmaktadır. Böylece bir sınırdan diğerine itilen neyse, bunun tersi, değişmiş bir kullanım-biçimi olarak geri getirilecektir. 'İhraç edilene eşdeğerde ithal metalar için yer bulmalıyız. Bu ise **ex hypothesi** imkansız olduğundan dış piyasaya başvurmak sadece yeni zorluklar yaratacaktır.

Bir başka yerde, Rus 'popülistlerinin' artı-değerin realize edilmesi için buldukları dış pazar yolunun, 'Malthus'un, V. Kirchmann'ın ve Vorontsov'un **On Militarism and Capitalism**'de buldukları yoldan daha az anlamlı olduğunu' söylemektedir.[2]

Bulgakov, heyecanla Marx'ın yeniden üretim şemasını kopya çekmektedir ama, gerçek sorunu, kuşkucuların, Sismondi'den Nikolayon'a el yordamı ile kaydettikleri ilerlemeye kıyasla, hiç kavrayamadığını ortaya sermekte. Elden çıkartılan artı-değeri, 'değişmiş bir biçimde' de olsa, yeniden ülkeye getirdiğinden, dış ticaretin soruna çözüm getireceği görüşünü reddeder.

Böylece Bulgakov sorunun, V. Kirchmann ve Vorontsov'un çizdiği tabloya uygun bir şekilde, artı-değerin belli bir miktarının, ortadan yok edilmesi ve dünya üzerinden silinmesi olduğuna inanmaktadır. Gerçek sorunun; artı-değerin realize edilmesi, metaların biçim değiştirmesi ve artı-değerin' değişik biçim' alması olduğu aklına gelmez.

Bulgakov farklı bir yol izlese de sonunda Struve ile aynı hedefe varır. Kapitalist birikimin, (Kronos'un çocuklarını yutması ama dışardan yardım olmadan daha da şiddetli bir şekilde doğurması örneğinde olduğu gibi) kendi ürünlerini yutan kendi-kendine yeterli-

---

1 Bulgakov, op. cit., s. 132.

2 İbid., s. 236. Aynı görüşün, ödün vermez bir biçimini de V. Ilyin (Lenin) getirmektedir: 'Romantikler (kuşkucuları böyle isimlendirmekte) şu tartışmayı getiriyor: Kapitalistler artı-değeri tüketemeyeceklerinden bunun dışarda elden çıkartılması gerekir. Sorarım: Yoksa kapitalistler kendi ürünlerini yabancılara karşılıksız olarak mı veriyorlar, ya da belki de denize döküyorlardır. Eğer bu ürünleri satıyorlarsa, bir eşdeğer sağlamalıdırlar. Eğer belli malları ihraç ediyorlarsa, başka bazı malları da ithal etmelidirler' (**Economic Studies and Essays**, s. 2). Kapitalist üretimde dış ticaretin oynadığı role yönelik bu açıklama, Struve ve Bulgakov'un getirdiği açıklamadan çok daha doğrudur aslında.

liğini yüceltir. Bu durumda Marxismin, burjuva iktisatına dönüşmesi için bir adım daha atılması gerekmektedir ve tesadüfe bakın ki bu adımı Tugan Baranovski atmaktadır.

Bölüm 23

Tugan Baranovski ve 'Oransızlık' Kavramı

Bu kuramcıyı, görüşlerini Rusça olarak 1894 yılında, yani Struve ve Bulgakov'dan önce geliştirmiş olmasına rağmen sona bıraktık. Bu kısmen düşüncelerini daha ileri bir tarihte olgunlaştırıp[1] Almanca yazmasından ve aynı zamanda Marxist eleştiricilerin öncüllerinden yola çıkarak vardığı sonuçların uzantıları en derine işleyen kişi olmasından ileri gelmektedir.

Tugan Baranovski de Bulgakov gibi, bu şaşırtıcı problemler labirentinde, Marx'ın ipucu veren yeniden üretim çözümlemesinden yola çıkmaktadır. Ancak Bulgakov, Marx'ın heyecanlı bir havarisi olarak, onu sadece sadık bir şekilde takip etmeyi amaçlayıp, verdiği sonuçları ustasına atfederken, Tugan Baranovski, Marx'ın yeniden üretim sürecine getirdiği mükemmel açıklamayı nasıl kullanacağını bilemediğini söylemektedir. Tugan Baranovski'nin tüm kuramının dayanak noktasını oluşturan ve Marx'ın ilkelerinden vardığı en önemli sonuç kuşkucuların tüm varsayımlarının tersine, kapitalist birikimin, kapitalizme özgü gelir ve tüketim biçimleri altında mümkün olmakla kalmayıp, bunlardan tamamen bağımsız olduğunu belirtmesidir. En iyi pazarı, tüketim değil, üretim oluşturur demektedir. Yani, üretim ve pazar aynı şeydir. Üretimin genişlemesi kendi içinde sınırsız olduğuna göre, pazarın kendi ürünlerini massedebilmesinin de sınırı yoktur.

'Alıntı yapılan şema', der 'basit olmasına karşın süreç gorokligi şekilde anlaşılmazsa, çeşitli itirazlara yol açabilecek bir postulayı kanıtlamakta — bu postula, kapitalist üretimin kendisi için pazar yarattığı postulasıdır. Sosyal üretimi genişletmek mümkün olduğu sürece ve üretken güçler bu amaç için yeterliyse, sosyal üretim oransal bir şekilde paylaşıldığı takdirde talepte de buna karşılık gelecek bir genişleme olmalıdır. Çünkü bu koşullar altında, tüm yeni üretilen mallar, diğer malların satın alınabilmesi için, yeni satın alma gücü yaratacaktır. Basit yeniden üretimi, büyüyen yeniden üretimle kıyasladığımızda, kapitalist ekonomide metalara olan talebin, bir anlama sosyal tüketimin toplam hacminden bağımsız olduğu şeklindeki çok önemli bir sonuca varırız. 'Sağduyuya' saçma görün-

---

1. **Studies on the Theory and History of Commercial Crises in England** (Jena, 1901) ve **Theoretical Foundations of Marxism** (1905).

se bile, metalara yönelik toplam sosyal talep büyürken, bir bütün olarak sosyal tüketim hacminin azalması mümkündür.'[1]

Biraz ilerde de şöyle der: 'Sosyal sermayenin yeniden üretimi sürecinin soyut çözümlemesinden yola çıkarak, sosyal sermayenin oransal bir şekilde dağıldığı varsayımı altında, sosyal üretimden geriye hiçbir şey kalmayacağı sonucuna ulaştık'.[2]

Tugan Baranovski, Marx'ın bunalım kuramını, Sismondi'nin 'aşırı-tüketim' kavramından geliştirdiğini iddia ettiği bir gözden geçirmeye tabi tutar. 'Marx, işçilerin yani nüfusun büyük bir çoğunluğunun yoksul durumda olmasının, talepte düşmeye yol açacağı ve sürekli olarak genişleyen kapitalist üretimin ürünlerinin realize edilebilmesini imkansız hale getireceği görüşünü büyük ölçüde kabul etmektedir. Bu görüş, kesinlikle yanlıştır. Kapitalist üretimin kendi pazarını yarattığını gördük - tüketim, kapitalist üretimin sadece bir anıdır. Planlı bir sosyal üretim altında, yöneticilere talep hakkında tüm **bilgi** sağlanır ve sermayeyle emeği bir üretim dalından diğerine serbestce kaydırma **yetkisi** verilirse, o zaman sosyal tüketim düzeyi ne kadar düşük olursa olsun, meta arzı, talebi aşmayacaktır.'[3]

Pazarın dönemsel olarak taşmasına yol açan tek koşul, üretimin genişlemesinde oransızlık meydana gelmesidir. Tugan Baranovski, bu varsayım üzerinden kapitalist birikimin izleyeceği yolu, aşağıdaki şekilde çizer: 'Eğer üretim oransal bir şekilde düzenlenirse... İşçiler ne 'üretecektir? Gayet açık bir şekilde, kendileri için gereken geçimlik mallarını ve üretim araçlarını. Hangi amaçla? Üretimi ikinci yılda artırmak için. Hangi ürünlerin üretimi? Bir kez daha işçiler için üretim araçları ve tüketim malları — ve bu **ad infinitum** devam edecektir.[4]

Bu soru ve yanıt oyununu inanın kendi kendisiyle alay etmek için değil tüm ciddiyetiyle oynamaktadır. 'Eğer, üretimdeki genişlemenin, pratikte hiçbir sınırı yoksa, o zaman piyasadaki genişlemenin de aynı şekilde sınırsız olması gerektiğini varsaymalıyız; çünkü **eğer sosyal üretim, oranlı bir şekilde düzenlenirse, o zaman, elimizdeki üretim güçleri yeterli olduğu takdirde pazarın genişlemesinin de sınırı yoktur.**[5]

Bu durumda üretim kendi talebini yarattığına göre kapitalist ülkelerin dış ticareti, Bulgakov'da da görmüş olduğumuz gibi garip bir mekanizma haline dönüştürülmektedir. Dış pazar, İngiltere için örneğin, mutlaka gereklidir. 'Bu kapitalist, üretimin, iç piyasada yer bulamadığı artık-ürün yarattığını kanıtlamaz mı? Peki İngiltere ne-

---

1 **Studies on the Theory and History** ..., s. 23.
2 İbid., s. 34.
3 İbid., s. 333.
4 İbid., s. 191.
5 İbid., s. 231, italikler orijinalde yer almakta.

den dış pazara ihtiyaç duyar? Yanıt zor değil: Çünkü, İngiltere'nin satın alma gücünün büyücek bir bölümü, yabancı metaları alabilmek için kullanılmaktadır. İngiliz iç pazarına, yabancı metalar ithal edilmesi, İngiliz mallarının da dışarıya ihraç edilmesini gerekli kılmaktadır. İngiltere, ithalat yapmadan yapamayacağına göre, ihracat da bu ülke için can alıcı bir koşul olmaktadır. Çünkü, ihracat yapmadan, ithalatını ödeyebilmesi mümkün değildir.'[1]

Tarım ürünleri bir kez daha, Alman profesörlerinin şemalarına uygun bir şekilde, dürtü yaratıcı ve belirleyici faktör olarak tanımlanıyor.

Nedir o halde Tugan Baranovski'nin birikim sorununa ilişkin cüretkar yanıtını dayandırdığı genel akıl yürütme çizgisi; bunalım ve daha pek çok sorun hakkında getirdiği yeni açıklamalar? İnanması zor ama, hiç de tartışmalara yol açacak birşey değil. Tugan Baranovski'nin yanıtı, hiçbir eksiği ya da fazlası olmadan tamamen Marx'ın genişlemiş yeniden üretim modelinden oluşmakta. Sürekli olarak ve biraz böbürlenerek kendisinin 'sosyal sermayenin yeniden üretim sürecinin soyut çözümlemesine değindiğinden ve getirdiği 'çözücü mantığından' söz etmekte ama, çözümlemesinin bütünü, bir dizi farklı sayılarla Marx'ın genişlemiş yeniden üretim modelini kopya etmekten başka birşey değil. Tugan Baranovski'nin tüm eserleri içinde daha farklı hiçbir görüşün izine rastlayamayız. Kabul etmek gerekir, Marx'ın şemasında, birikim, üretim, realizasyon ve değişim, saat kesinliği içinde tıkır tıkır işlemektedir. Mürekkep ve kağıt bitmediği sürece, bu tür birikimin 'ad infinitum devam edebilmesine şaşmamak gerek. Ve Tugan Baranovski'nin gayet ciddi bir şekilde gerçek olayların izlediği yolu ortaya koyduğunu söylediği çözümleme, bu matematiksel eşitliklerle yapılmış, zararsız yazılı egzersizden başka birşey değildir.

'Çıkardığımız semalar, kesin olarak kanıtlayacaktır ki...'

Bir başka yerde, birikimin imkansız olduğuna inanan Hobson'a şü sözlerle karşı çıkacaktır. 'Sosyal sermayenin büyüyen yeniden üretimi, Hobson'un aklından geçen sermaye birikimi örneğine tekabül etmektedir. Peki ama bu şema, ortaya fazla üretim çıktığını mı göstermektedir? Hayır hiç de öyle değil.'[2]

'Şemada', ortaya üretim fazlası çıkmadığı için, Hobson reddedilmekte ve konu kapanmaktadır.

Kabul etmek gerekir ki Tugan Baranovski, somut gerçeklerin hiç de öyle düzgün bir şekilde işlemediğini bilmektedir. Değişim ilişkilerinde sürekli dalgalanmalar olmakta ve dönemsel bunalımlar meydana gelmektedir. Ancak Tugan Baranovski'ye göre bu bunalımlar, üretim artarken 'iki numaralı şemadaki' oranların korunmamasından, bu oranlara daha en baştan uyulmamasından ortaya çıkmaktadır. Bu oranlara bağlı kalınmış olsa bunalım çıkmayacak ve

---

1 İbid, s. 305.

2 **Studies on the Theory and History** ..., s. 191.

kapitalist üretim, tüm ayrıntılarıyla, aynı kağıt üzerindeki güzelliğiyle devam edecektir. Tugan Baranovski, yeniden üretim sürecini, sürekli bir süreç olarak düşündüğümüz takdirde bunalımları göz ardı edebileceğimiz görüşüne inanmaktadır. Oranlar her an bozulabilir, ancak ortalama anlamda, fiyatlarda günden güne meydana gelen değişimler ve uzun erimde dönemsel bunalımlar gibi çeşitli sapmalar yoluyla bu oranlar daima yeniden kurulacaktır. Bu 'oranların' aşağı yukarı korunduğu iddiası, kapitalist ekonominin hâlâ güçlü bir şekilde sürüp gittiği gerçeği ile kanıtlanmaktadır — yoksa kapitalizm çoktan karışıklık içinde çöker giderdi. Bu durumda, uzun erimde, Tugan Baranovski'nin 'oranlarına' uyulduğundan, gerçeğin de 'iki numaralı' şemaya uyduğu sonucuna varmalıyız. Madem ki bu şema sonsuza kadar genişletilebilir, o halde kapitalist birikim de **ad infinitum** devam edebilir.

Bütün bu söylenenlerde çarpıcı olan, Tugan Baranovski'nin, şemanın, gerçek olayların akışına karşılık geldiği şeklinde bir sonuca ulaşmış olması değildir. Görmüş olduğumuz gibi, Bulgakov da bu görüşü paylaşmaktaydı. Gerçekten şaşırtıcı olan, Tugan Baranovski'nin şemayı ispatlayacağı yerde, bunun doğru egzersizi olayların gerçek durumunun kanıtı olarak düşünmesidir. Bulgakov, Marx'ın şemasını, kapitalist ekonominin, gerçek, somut değişim ilişkileri içine oturmak için dürüst bir çaba gösterdiği. Marx'ın, henüz tamamlanmadığını kabul ettiği şemasına son ana kadar sadık kaldı ve başarısız olmasına karşın, şemanın ortaya çıkardığı zorlukları çözmek için uğraştı. Oysa Tugan Baranovski'nin kanıta ihtiyacı yoktur, bu konuda kafasını çalıştırması da gerekmez: Matematiksel toplamalar tatmin edici sonuç verdiğine göre, sözünü ettiği oranlara sadık kalındığı koşulu altında, kapitalist birikim de herhangi bir engelle karşılaşmadan sürüp gidecektir.

Bütün bunlara karşın. Tugan Baranovski'nin, şemanın tüm garip sonuçlarıyla birlikte gerçeğe uyduğu ve gerçeği yansıttığı doğrultusunda dolaylı bir kanıtı vardır. Bu da, kapitalist üretimin, tüketimi Marx'ın şemasına uyan bir şekilde, üretimin gerisine atması, insan emeğini makineyle bir tutarak, tüketimi bir araç, üretimi ise kendi içinde sona eren bir amaç olarak görmesi gerçeğidir.

'Teknik ilerleme, emeğin aracı olan makinenin, canlı emeğe (işçiye) kıyasla giderek daha büyük önem kazanması gerçeğini ifade etmektedir. Üretim araçları, üretim süreci ve meta piyasasında giderek büyüyen bir rol oynamaktadır. Makineye kıyasla, işçi giderek daha da geri plana itilmekte; işçilerin tüketiminden kaynaklanan talep de, üretim araçlarının üretken kullanımının gölgesinde kalmaktadır. Kapitalist ekonominin tüm işleyişi, kendi başına varolan bir mekanizma niteliğini almakta ve bu mekanizma içinde insanın yaptığı tüketim, üretim süreci ve sermaye dolaşımı içinde sanki bir an olarak görülmektedir.'[1]

---

1. İbid., s. 27.

Tugan Baranovski, bu buluşu, kapitalist üretim biçiminin, gayet somut bir olguyla kanıtlanan, temel yasası olarak görmektedir; kapitalizmin ilerlemesiyle, Kesim I, Kesim II'ye göreli olarak ve ona rağmen büyümektedir. Aslında, hepimizin bildiği gibi, yeniden üretimin şematik açıklamasını oturttuğu bu yasayı bulan Marx'dı. Şemayı ilerde geliştirirken, basitlik amacıyla, Kesimler arasında daha sonra meydana gelen değişmeleri dikkate almamıştı. Üretim araçları üreten kesimin, tüketim araçları üreten kesime kıyasla otomatik bir şekilde büyümesi, Tugan Baranovski'ye, kuramının yegane kanıtını vermektedir: Kapitalist toplumda, tüketim giderek önemsiz hale gelirken, üretim giderek kendi içinde bir amaç olmaktadır. Bu tez, Tugan Baranovski'nin tüm kuramsal yapısının temel taşını oluşturur.

'Tüm sinai toplumlarda' diye ilan eder, 'aynı tip gelişmeyle karşı karşıya bulunmaktayız — ulusal ekonominin gelişimi heryerdo aynı temel yasayı izler. Modern sanayie üretim araçları yaratan madencilik sanayii, giderek daha fazla öne çıkar. İngiltere'den ihraç edilen, derhal tüketilebilecek nitelikteki imalat ürünlerindeki göreli azalma, kapitalist gelişmeye hükmeden temel yasanın bir başka göstergesidir. Teknik ilerleme hız kazandıkça, tüketim malları, üretim araçlarına göreli olarak geri itilmektedir. İnsanların yaptığı tüketim üretim araçlarının üretken kullanımı karşısında giderek önemsiz kalan bir rol oynamaktadır.'[1]

Tugan Baranovski bu 'temel yasayı' fazlaca birşey ifade etmeyen diğer yasaları gibi, hazır bir şekilde Marx'dan almıştır. Baranovski, bununla yetinmez, Marxist düşünceyi Marx'a okumaya yönelir. Marx, kör bir tavuk gibi eşinerek yeni bir inci daha çıkarmıştır — Tugan bunu kabul edecektir — ama bununla ne yapacağını bilmemektedir. Bunun bilime nasıl yararlı hale getirileceğini bulmak için Tugan Baranovski gibi bir kişiye ihtiyaç duyulmaktadır. Ve bu yeni keşfedilmiş yasa, Tugan Baranovski'nin elinde, birden bire kapitalist ekonominin tüm işleyişine yeni bir ışık tutmaktadır. Üretim araçları üreten kesimin, tüketim malları üreten kesimin pahasına genişleyeceği yasası, gayet öz, kesin, açık ve ölçülebilir ifadelerle ortaya koymaktadır ki, kapitalist toplum, insanı, üretim araçlarıyla aynı seviyeye koymakta insanların tüketimine giderek daha az önem vermektedir. O halde Marx, artı-değerin tek yaratıcısının makine değil insan olduğunu varsayarak, insanların tüketiminin kapitalist üretim için bir sınır oluşturacağını, bunun şimdilik dönemsel bunalımlar yarattğını ama yakın gelecekte kapitalist ekonominin çökmesine, feci bir şekilde sona ermesine neden olacağını söyleyerek, tamamen yanlış yapmaktadır. Kısacası, üretim araçlarının tüketim malları karşısında artış göstereceğini buyuran 'temel yasa', kapitalist toplumun, Marx'ın anlayamadığı ve yorumla

---

1 İbid., s. 58.

ma görevinin mutlu bir şekilde Tugan Baranovski'ye kaldığı yegane niteliğini yansıtmaktadır.

'Temel yasanın', Rus Marxistleriyle kuşkucular arasındaki tartışmada belirleyici rol oynadığını gördük. Bulgakov'un söylediklerini biliyoruz. Sözünü ettiğimiz bir başka Marxist, Vladimir Ilyin, 'popülistler' karşısında giriştiği polemikte, benzer görüşler getirmektedir: 'Kapitalist üretimin yasasının, değişmeyen sermayenin, değişken sermayeden daha hızlı büyümesi olduğu gayet iyi bilinen bir gerçektir yani, yeni oluşturulan sermayenin giderek büyüyen bir parçası, sosyal yeniden üretimin, üretim malları yaratan kesimine gitmektedir. Dolayısiyle, bu kesim, tüketim malları yaratan kesimden daha hızlı büyümek zorundadır. Daha farklı bir ifadeyle, Sismondi'nin, «imkansız», «tehlikeli», vs., ilan ettiği durum meydana gelmektedir. Sonuç olarak, tüketim malları, toplam kapitalist üretim yığınının küçülen bir bölümünü meydana getirmektedir. Bu durum, kapitalizmin tarihsel «görevine» ve özgün sosyal yapısına tamamen uygundur: Birinci durum, toplumun üretken güçlerinin gelişmesi (üretim için üretim), ikinci durum ise, nüfusun bunları yararlı hale sokmasının engellenmesidir'.[1]

Bu açıdan da Tugan Baranovski yine daha ilerdedir. Çelişkilere duyduğu sevgi nedeniyle, mutlak üretim hacmi düşerken bile sermaye birikimi olabileceğinin matematiksel ispatını sunma şakasına kadar gitmektedir. Bu bağlamda, Karl Kautsky'nin işaret ettiği gibi, kuşkulu bir bilimsel sapmaya girmekte, bir başka ifadeyle, üretkar çıkarımlarını, çok özgün, bir ana karşılık gelecek şekilde şekillendirmektedir: Basit yeniden üretimden, genişlemiş yeniden üretime geçiş anı — bu an, kesin olarak hiçbir siyasal önem taşımadığı gibi, kuramsal olarak bile istisnai bir andır.[2]

---

1. **V. Ilyin [Lenin] 'Studies and Essays in Economics' (Oekonomische Studien und Artikel. Zur Charakterisierung des ekonomischen Romantizismus,** St. Petersburg, 1899), s. 20, - Yeri gelmişken, aynı yazar, genişlemiş yeniden üretimin sadece kapitalizmle başladığı ifadesinden sorumludur. Tüm kapitalizm öncesi üretim biçimleri için yasa olarak gördüğü basit üretim koşulları altında, yontma taş devrinden nasıl olup da bir adım öteye gidebildiğimizi atlamaktadır.

2 **Die Neue Zeit,** cilt XX, bölüm 2, **Krisentheorien,** s. 116, Kautsky'nin, Tugan Baranovski'ye sunduğu sistematiksel açıklamada, tüketimin, 'değer açısından, üretim araçları yığınıyla tamamen aynı oranda' büyümek zorunda olduğu şeklindeki sonuca iki yorum getirilebilir: İlk olarak, Kautsky, Marx gibi, emek üretkenliğindeki artışa dikkat etmediğinden, tüketim göreli olarak gerçekte olduğundan daha büyük bir hacim gibi durmaktadır. İkinci olarak, Kautsky'nin değindiği tüketimdeki artış sadece bir sonuç, genişlemiş yeniden üretimin sonucudur. Yeniden üretimin ne temeli ne de amacıdır. Bu artış, büyük ölçüde, değişken sermayedeki artıştan, sürekli olarak ek işçi istihdam edilmesinden gelmektedir. Bu işçilere bakılması, yeniden üretimdeki genişlemenin ne amacıdır, ne de amacı olmalıdır - hatta aynı bağlamda, kapitalist sınıfın kişisel tüketimini artırmak gibi amaç da güdülmez. Kautsky'nin getirdiği tartışma, hiç kuşku yok, Tugan Baranovski'nin genişlemiş yeniden üretimi, tüketimdeki mut-

lak azalmayla birlikte düşünme şeklindeki basit kavramını reddetmektedir. Bütün buna karşın, üretim ve tüketim arasındaki ilişkilere yeniden üretim süreci çerçevesinde bakmak niteliğini taşıyan temel sorunun yakınına bile uğramaz. Ancak, aynı çalışmanın bir başka yerinde şöyle der: 'Kapitalistler giderek zenginleşirken ve sömürdükleri işçilerin sayısı büyürken, bu iki gelişme, sürekli olarak genişleyen büyük kapitalist sanayinin ürettiği tüketim malları için pazar yaratır. Ancak bu pazar sermaye birikimi ya da işgücü üretkenliği kadar hızlı büyümediği için, yetersiz kalmak zorundadır.' Bu tüketim malları için, işçi ve kapitalistin dışında kalan meslek gruplarından ve üretim biçimi henüz kapitalist olmayan uluslardan ek pazar sağlanması gerekmektedir. Bu pazar bulunmuştur ve giderek genişlemektedir, ancak bu genişleme çok yavaş olmaktadır. Çünkü bu ek pazar, yeterince esnek değildir ve kapitalist yeniden üretim süreci gibi genişleme kapasitesine sahip değildir. Kapitalist üretim, İngiltere' de ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde görüldüğü gibi, büyük sanayi aşamasına varır varmaz pazarlardaki tüm genişlemeyi geride bırakarak sıçramalarla gelişme yeteneğine sahip olmaktadır. Pazarın büyük ölçüde genişlemesini izleyen her refah dönemi, daha en baştan hızla sona ermeğe mahkumdur - kaçınılmaz bunalım. Kısacası bu, Marx'ın ortaya koyduğu ve anladığımız kadarıyla «ortodoks» Marxistlerce genel olarak kabul edilen bunalım kuramıdır' (ibid., s. 80). Kautsky bu görüşlerine karşın, toplam üretimin realizasyonuna yönelik bu akıl yürütmeyi, Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şeması ile uyumlaştırmakla ilgilenmemektedir. Bu belki de, alıntının da gösterdiği gibi, sorunu sadece bunalım yönünden ele almasından bir başka deyişle, sosyal üretimi az çok bir homojen yığın olarak düşünüp, bu yığının yeniden üretim süreci içinde değişiklik geçirdiğini ihmal etmesinden kaynaklanmakta.

L. Boudin, can alıcı noktaya yaklaşır görünmektedir. Tugan Baranovski üzerine yazdığı mükemmel değerlendirmede, şu açıklamayı getirmekte; 'Kapitalist ülkelerde', aşağıda ele alınacak olan tek istisna dışında, artık-üretim varolması, üretimin çarklarını durdurmaz. Bunun nedeni, üretimin, çeşitli alanlar arasında daha etkin bir şekilde paylaştırılacağı ya da pamuklu ürünlerin yerini makine imalatının alacağı değildir. Bunun nedeni, kapitalist gelişmenin, bazı ülkelerde, diğerlerine kıyasla daha önce başlamasıdır. Bugün bile gelişmiş kapitalizmin görülmediği ülkeler vardır. Kapitalist ülkelerin elinde, ister pamuklu ürün ister demir eşya olsun bunları tüketemeyecekleri ama ellerinden çıkartabilecekleri dış piyasa vardır. Önde gelen kapitalist ülkelerde, demir eşyanın, ana ürün haline gelip pamuklunun yerini almasının önemini yadsıyamayız. Tam tersine bu dönüşüm son derece önemlidir. Ancak, uzantıları, Tugan Baranovski'nin düşündüklerinden oldukça farklıdır. Bu dönüşüm, kapitalizmin sonunun başlangıcına işaret etmektedir. Kapitalist ülkeler, tüketim amacıyla meta ihraç ettikleri sürece, bu ülkelerde kapitalizm için bir umut vardı. Ortaya, kapitalist olmayan dış dünyanın bu ürünlerin ne kadarını ve ne kadar süreyle emebileceği sorusu atılmıyordu. Oysa, önde gelen kapitalist ülkelerin ihracatı içinde, makinenin payının, tüketim mallarının hesabına artış kaydetmesi, daha önce kapitalizmin dışında kalan ve artık üretimin döküldüğü bölgelerin şimdi kapitalizmin girdabına girdiğini göstermektedir. Bu ülkelerin artık kendi kapitalizmlerini geliştiriyor olması, gereksinme duydukları tüketim mallarını kendilerinin üretebileceğini göstermektedir. Şimdilik kapitalist gelişmenin sadece ilk aşamalarında olmaları nedeniyle, kapitalist yöntemlerle üretilmiş makine teçhizatına gereksinme duymaktadırlar. Ancak çok yakında bunlara gerek duymayacaklar. Şimdi nasıl pamuklu ürün ve tüketim malları üretebiliyorlarsa, gelecekte kendi demir araçlarını üretebileceklerdir. Bu ülkeler iler-

Kautsky, Tugan Baranovski'nin 'temel yasası'nın da, sadece bir yeniliği olduğunu belirtmekte, çünkü Tugan Baranovski'nin sadece büyük kapitalist sanayilere sahip, eski ülkelerdeki üretim örgütlenmesini dikkate aldığını kaydetmekte.

'Doğrudur' der Kautsky, 'işbölümündeki gelişmeyle birlikte, doğrudan kişisel tüketime giden malların üretildiği fabrikalar göreli olarak giderek azalacaktır. Aynı zamanda, hem bu fabrikalara hem de birbirlerine araç, makina, hammadde, taşımacılık hizmetleri vs., sağlayanların sayısında göreli bir artış olacaktır. Köylü ekonomisinde, keten tohumunu eken kişi, kendi araçlarını kullanarak keteni insanların tüketebileceği hale sokuyordu. Oysa bugün, tek bir gömleğin imal edilmesinde; ham pamuğun üretimi, demiryolları, buharlı makinalar ve ürünü limana taşıyan vagonlar vs., tüm bu dalları yüzlerce kuruluş paylaşmaktadır. Uluslararası iş bölümü nedeniyle bazı ülkelerde — eski sinai ülkeler — kişisel tüketime yönelik üretimdeki genişleme yavaşlarken, üretim araçları üretiminde daha büyük adımlar atılacaktır. Böyle bir gelişme, ekonomik yaşamın nabzında tüketim malları üretimine kıyasla çok daha belirleyici rol oynar. Söz konusu ülke açısından, üretim malları üretiminin sürekli olarak artacağını, bunun tüketim malları üretiminden daha hızlı bir şekilde olacağını ve üretim araçları üretiminin, tüketim malları üretimine bağlı olmayacağı şeklinde bir sonuca kolayca varabiliriz.

Üretim araçlarının, tüketimden bağımsız bir şekilde üretileceği görüşü Tugan Baranovski'nin, bayağı iktisatçılara özgü bir serabıdır. Ama bu yanılgıyı desteklemek için kullandığı kanıt serap değildir: Kesim I'in, sadece eski sınai ülkelerde değil, teknik ilerlemenin üretimde belirleyici rol oynadığı heryerde Kesim II'ye kıyasla daha hızlı büyüdüğü tartışılamaz. Kâr oranının düşme eğiliminde olması, Marx'ın temel yasasının temelini oluşturur. Ama buna rağmen ya da tamamen bu nedenle; Bulgakov, Ilyin ve Tugan Baranovski, bu temel yasa içinde kapitalist ekonominin, üretimin kendi amacını oluşturduğu ve insanların tüketiminin sadece arızı bir rol oynadığı şeklinde bir temel nitelik taşıdığı sonucunu bulduklarını hayal ederlerse, bu gülünç olur.

---

de önde gelen kapitalist ülkelerin artık ürünlerini massedememekle kalmayacaklar, kendileri artık-ürün üreteceklerdir. (**Die Neue Zeit**, cilt XXV bölüm 1, **Mathematische Formeln gegen Karl Marx**, s. 604). Burada, uluslararası kapitalizmin gelişmesiyle bağlantılı olarak genel ilişkilerin önemli bir yönünü açmakta. Bunun mantıki bir sonucu olarak, emperyalizm konusuna varmakta. Ancak bu noktada, keskin çözümlemesine, maalesef yanlış bir yön vermekte; militarist üretimi, 'dikkatsiz harcama' başlığı altında, kapitalist olmayan ülkelere uluslararası sermaye ihraç edilmesi sistemi ile birlikte değerlendirmekte, — Parantez içinde belirtelim, Boudin, aynı Kautsky gibi, üretim araçları kesiminin, tüketim malları kesimine göreli olarak daha hızlı büyüyeceği yasasını, Tugan Baranovski'nin yanlış anladığını belirtmektedir.

Değişmeyen sermayenin, değişken sermayenin hesabına büyümesi, emek üretkenliğindeki artışın kapitalizm açısından yarattığı etkilerin bir ifadesidir, c'nin, v'den büyük olduğu (c>v) formülünü, kapitalizm dilinden üretim sürecinin diline tercüme ettiğimizde, ortaya, insan emeğinin üretkenliği ne kadar fazlaysa, veri miktarda üretim aracını mamul ürün haline sokmak için gereken zaman o kadar kısadır, anlamı çıkar.[1]

Bu, insan emeğinin evrensel yasasıdır. Tüm kapitalizm öncesi üretim biçimleri için geçerli olan bu yasa, ilerde sosyalist toplum düzeni için de geçerli olacaktır. Toplam sosyal üretime somut kullanım biçimi açısından baktığımızda, bu yasa kendisini üretim malları üretiminde, tüketim malları üretimine kıyasla, giderek daha fazla sosyal emek zaman kullanılmasında göstermektedir. Bu dö-

---

1 Toprağın verimliliği, vs., gibi doğal koşullarla, bağımsız ve birbirinden soyutlanmış üreticilerin yeteneklerini (kantitatif anlamda üretim yığını içinde değil, kalitatif anlamda, malın cinsinde kendini gösterir), dışarda bıraktığımızda, kapitalist toplumda emek üretkenliğinin derecesini bir işçinin, belli bir zaman aralığında ve aynı işgücü yoğunluğuyla üretim araçlarını ürünlere dönüştürebilme ölçüsü belirler. Dönüşüme uğrattığı üretim araçları kitlesi emek üretkenliği ile birlikte artar. Ancak üretim araçları ikili bir rol oynamaktadır. Bazılarının miktarındaki artış, emek üretkenliğinin sonucudur; bazılarının miktarındaki artış ise emek üretkenliğinin artmasının koşuludur. Örneğin; imalatta iş bölümü ve daha çok makina kullanımı sayesinde, aynı zaman içinde daha çok hammadde işlenmekte, dolayısiyle emek-sürecine daha büyük hammadde ve yan ürün kitlesi girmektedir. Bu artan emek üretkenliğinin sonucudur. Diğer yanda ise, mekanik kitlesi, koşum hayvanları, mineral gübre, yağmur boruları, vs., emek üretkenliğinin artmasının koşuludur. İster sonuç, ister koşul olsun, üretim araçlarının, bunların içindeki işgücüne kıyasla büyüyerek artması, emeğin artan üretkenliğinin ifadesidir. Emek üretkenliğindeki artış, emek kitlesinin, üretim araçları kitlesine göreli olarak azalmasında ifade bulmakta ya da emek-sürecinin öznel faktörünün, nesnel faktöre göre azalmasında kendisini göstermektedir.' (**Capital**, cilt 1, s. 635-6). Bir başka bölüm daha, 'Emeğin üretkenliğindeki gelişme ve dolayısiyle kapitalist üretim biçiminin gelişimiyle birlikte; (ki kapitalist üretim biçimi, emeğin sosyal üretkenlik gücünü daha önceki tüm üretim biçimlerinden daha fazla artırmıştır), üretim araçları kitlesinde istikrarlı bir artış olmuştur. Üretim araçları, emeğin aletleri olarak, görevlerini kısa ya da uzun sürelerle veya tekrarlanan aralıklarla (binalar, makineler, vs.,) yerine getirmek üzere, üretken sürece kalıcı bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Ayrıca bunların miktarındaki artış, sosyal emeğin üretkenliğinin büyümesinin aynı anda hem nedeni hem de koşuludur. Bu tür zenginliğin, hem göreli hem de mutlak olarak büyümesi, öncelikle kapitalist üretim biçiminin bir özelliğidir. (**Kapital**, cilt 1, bölüm XXIII, s.2). Değişmeyen sermaye, yani üretim araçlarının maddi biçimi, sadece emeğin araçları şeklinde değil, aynı zamanda yan ürünler ve çeşitli tamamlanmışlık aşamalarındaki hammaddelerden meydana gelir. Üretim ölçeğindeki genişleme, emek üretkenliğinin işbirliği yoluyla artması, işbölümü, makine vs., yanısıra, günlük, yeniden üretim sürecinde kullanılan hammadde kitlesi ve yan ürünler de büyümektedir' (**Kapital** cilt 2, s. 160).

nüşüm, Sosyalist çizgilere göre düzenlenmiş planlı ve kontrol altındaki bir sosyal ekonomide, çağdaş kapitalist ekonomide olduğundan çok daha hızlı bir şekilde meydana gelecektir. Herşeyden önce, akılcı bilimsel teknikler, topraktaki özel mülkiyet engelleri kaldırılırsa daha geniş boyutta uygulanabilir. Bu dönüşüm, dev üretim alanlarında büyük bir devrime yol açacak, sonuç olarak canlı işgücünün makineyle değiştirilmesi anlamına gelecek böyle bir oluşum, bugünkü koşullar altında üstesinden gelinmesi imkansız teknik işleri gerçekleştirebilmemize olanak sağlayacaktır. İkinci olarak, üretim sürecinde genel makine kullanımı da yeni bir ekonomik tabana oturtulacaktır. Şu anda makine, canlı emekle değil, onun sadece ücreti ödenmiş parçasıyla rekabet etmektedir. Makinenin ikame ettiği işgücünün maliyeti, makinenin kullanılabilirliğinin en alt sınırını oluşturmaktadır. Yani, kapitalizm makinayla, makinanın üretim maliyeti — aynı miktarda üretim varsayımı altında — yerini aldığı işçilerin ücretlerinden düşük olduğu sürece ilgilenir. Oysa sosyal yeniden üretim süreci açısından baktığımızda, ki sosyalist toplum için önemli olan budur, makine, işçinin kendisini idame ettirebilmesi için gerekli olan emekle değil, işçinin fiilen kullandığı emekle rekabet etmektedir. Diğer bir ifadeyle, kâr dürtüsüyle değil de, insan emeğinin tasarruf edilmesi amacıyla işleyen bir toplumda, makinenin kullanımı, onun yapımı için gerekli olan işgücünden daha fazlasını tasarruf edebildiği anda ekonomik hale gelmektedir. Makine kullanımının böylesi ekonomik değerlendirmelere bile gitmeksizin, sağlık ve benzer nedenlerle işçilerin çıkarına olmasına değinmedik bile. (a) kapitalist bir toplumla, (b) sosyalist bir toplum arasında makinanın ekonomik yararlılığına ilişkin çekişme; emek ile emeğin karşılığı ödenmiş bölümü arasındaki farka, yani en azından tüm kapitalist artı-değerin emek eşdeğerine eşittir. Sonuç olarak, kapitalist kâr dürtüsü ortadan kaldırılıp, emeğin toplumsal örgütlenmesine geçilirse, makinenin marjinal kullanımı, birdenbire, tüm kapitalist artı-değer ölçüsünde, büyüyecek, böylece, şimdilik ölçülemeyen dev bir alan, makinenin muzaffer yürüyüşüne açılmış olacaktır. Bu durum, optimum teknik ilerlemeyi sağladığı ileri sürülen kapitalist üretim biçiminin, aslında üzerine oturduğu kâr dürtüsüyle, teknik ilerlemeye büyük toplumsal sınırlamalar koyduğunun elle tutulur kanıtı olmaktadır. Öyle ki bu sınırlar kaldırılır kaldırılmaz sağlanacak teknik ilerleme öylesine güçlü bir dürtü oluşturacaktır ki, bunun yanında kapitalist üretimin teknik harikaları çocuk oyunu kalacaktır.

Bu teknik dönüşüm sosyalist bir toplumda sosyal üretimin bileşimi açısından, üretim araçları üretiminin — emek zaman birimleri cinsinden ölçüldüğünde — tüketim araçları üretimine kıyasla, şimdikinden daha büyük bir hızla artacağı anlamına gelebilir sadece, Rus Marxistlerinin, kapitalizmin tipik temelini ortaya koyduğu şeklinde, değerlendirdikleri sosyal üretimin iki kesimi arasında insanı

tüketme gereksinmesinin ihmal edilmesini yansıtan bu ilişki, aslında doğanın insan emeğine daha da boyun eğmesinin en kesin ifadesidir. Bu durum, üretimin, sadece insanların gereksinmeleri gözetilerek düzenlenmesi durumunda daha da çarpıcı bir nitelik kazanacaktır. Böylece, Tugan Baranovski'nin 'temel yasası'nın biricik nesnel kanıtı, 'temel' bir karışıklık içinde yıkılmaktadır. 'Yeni birikim kuramı' ve 'oransızlık'ı dahil, kurduğu tüm yapı, kağıt üzerindeki temeline indirilmektedir: Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şemasının körü körüne kopya edilmesine.

Bölüm 24

Rus 'Legalist' Marxizmin Sonu

Rus legalist Marxistleri ve en başta Tugan Baranovski, kapitalist birikimden kuşku duyanlara karşı verdikleri mücadelede, Marx'ın yeniden üretim çözümlemesini ve bunun **Kapital**'in ikinci cildindeki şematik tanımını uygulayarak, ekonomi kuramını zenginleştirmiş olduklarını haklı olarak iddia edebilirler. Ancak aynı Tugan Baranovski, semayı, tamamen yanlış bir şekilde, problemin formülasyonu olarak değil de, çözümü olarak değerlendirdiği için, verdiği sonuçlar Marx'ın doktrinin temel düzenini tersine çevirecektir.

Tugan Baranovski'nin, kapitalist üretimin sınırsız pazar yaratabileceği ve tüketimden bağımsız olduğu şeklindeki yaklaşımı, kondisini doğrudan doğruya Say-Ricardo tezine götürmekte — tüketim ve üretim arasında, arz ve talep arasında doğal dengo. Aralarındaki fark, Say ve Ricardo sadece basit meta dolaşımı içinde düşünürken, Tugan Baranovski'nin aynı doktrini, sermayo dolaşımına uygulamış olmasıdır. Bunalımlara 'oransızlık'ın neden olduğu şeklindeki kuramı, Say'ın eski basmakalıp saçmalığının bir başka şekilde ifade edilmesidir; herhangi bir metaın fazla üretilmiş olması, sadece bir başka metaın az üretilmiş olduğunu gösterir. Tugan Baranovski bu anlamsızlığı Marx'ın yeniden üretim çözümlemesinde kullanılan terminolojiye çevirmektedir sadece. Say, genel aşırı üretimin, para dolaşımı altında mümkün olup olmadığı noktasını tamamen atlamaktadır. Tugan Baranovski ise, aşırı üretimin para dolaşımı koşulları altında da geçerli olacağını belirtmekte ve bu nokta, Marx'ın şemalarıyla pek hoş bir şekilde oynamasının koşulu olmaktadır. 'İki numaralı şema', para dolaşımı koşullarına uygulanır uygulanmaz, diken ve kancalarla kabarıvermektedir. Bulgakov, Marx'ın yarıda kesilen çözümlemesini mantıki sonucuna götürmeye girişince bu dikenlere takılmıştı. Tugan Baranovski ise, Marx'dan ödünç alınan ve Say ile Ricardo'dan gelen çıkarımlarla doldurulan bu düşünce biçimleri bileşimini, alçakgönüllülükle, 'Marx'ın kuramıyla klasik iktisadın sentezine varma girişimi' olarak tanımlamakta.

Küçük burjuvanın duyduğu kuşkuları bir yana itip, kapitalist üretimin gelişeceğini savunan bu iyimser kuram, neredeyse bir yüz yıl sonra, Marx'ın doktrininin ve bunun 'legalist' şampiyonlarının üzerinden atlayarak başlangıç noktasına, Say ve Ricardo'ya geri dönmektedir. Üç 'Marxist', burjuva iktisadının cennetten kovulmasından hemen önce Altın Çağını yaşayan burjuva uyumcularıyla el birliği etmektedir — çember kapanmıştır.

'Legalist' Rus Marxistlerinin, 'popülistler' karşısında zafer kazandığına hiç kuşku yoktur. Ama, bu zafer biraz aşırı mükemmeldi. Savaşın kızgınlığı içinde, her üçü de — Struve, Bulgakov ve Tugan Baranovski — görüşlerini abarttılar. Soru, genel olarak kapitalizmin ve özel olarak Rus kapitalizminin gelişme kapasitesine sahip olup olmadığıydı. Bu Marxistler, bu kapasitenin varolduğunu kanıtlamak için, kapitalizmin sonsuza dek devam edebileceğine kadar uzanan kuramsal ispatlar önerdiler. Sermaye birikiminin sınırı olmayacağını varsayarsak, kapitalizmin, yaşayabilmesi için sınırsız kapasiteye sahip olacağı da kanıtlanmış olur tabii ki! Birikim; üretimi genişletmenin, emek üretkenliğini artırmanın, üretim güçlerini geliştirmenin ve ekonomik ilerlemenin, kapitalizme özgü yöntemidir. Eğer kapitalist üretim biçimi üretim güçlerinin ve ekonomik ilerlemenin sınır tanımadan genişlemesini güvence edebilirse, o zaman gerçekten de yenilemez. Böyle bir durumda sosyalist kuramı destekleyen en önemli nesnel tartışma yıkılır; sosyalist siyasal eylem ve proletarya sınıf mücadelesinin ideolojik temeli ekonomik olayları yansıtmaz olur ve sosyalizm tarihsel bir gereklilik olmaktan çıkar. Yola, kapitalizmin mümkün olduğunu göstermek için çıkmak böylesi akıl yürütme eğilimi, sosyalizmin imkansız olduğunu göstererek son bulur.

Bu üç Rus Marxist, tartışma boyunca, yukardaki anlamda geri düştüklerinin tamamen farkındaydılar. Ancak Struve, kapitalizmin kültürel görevine duyduğu heyecan içinde buna aldırmaz.[1]

Bulgakov ise aynı kuramın bir başka parçasıyla, sosyalist kuramda açılan gedikleri elinden geldiğince kapatmaya çalır: Bulgakov, üretim ve tüketim arasında varolduğuna inandığı dengeye kar-

---

1 Struve, 1901 yılında yayınlanan Rusca makalelerinin önsözünde şöyle der; 'Yazar, 1894 yılında, «Critical Comments on the Problems of Economic Development in Russia», adlı makalesini yayınladığında, felsefede pozitivizm, sosyoloji ve iktisatta ise ortodoks olmayan ama açık sözlü Marxist eğilimde düşünmekteydi. O zamandan bu yana, yazar artık tüm gerçeği ne pozitivizm'de ne de esaslarını burada bulan (!) Marxizm'de görmektedir. Öldürücü doğmatizm farklı düşünenlere kaşlarını çatıp sert bakarak korkutmakla kalmıyor, onların ahlak ve psikolojisi üzerinde casusluk yapıp, bu tür, çalışmaları «Epikürcü akıl dengesizlik» olarak görüyor. Eleştirinin, yaşayan ve düşünen birey için, kendi başına ne kadar değerli bir hak olduğunu anlayamıyor. Yazar, sürekli olarak «dengesizlik» ile itham edilmek tehlikesiyle karşı karşıya bile olsa, bu hakkından vazgeçme niyetinde değildir.' (**Miscellany**, St. Petersburg, 1901).

şın, kapitalizmin yine de azalan kâr haddi nedeniyle yok olabileceğini ummaktadır. Ancak, sonunda bu biraz tehlikeli rahatlığın altındaki temeli kesip atan da kendisiydi. Sosyalizmi kurtarmak için bel bağladığı temeli unutarak Tugan Baranovski'nin öğretisini benimsedi: Kâr oranındaki göreli düşme büyük sermayeler açısından, sermayenin gösterdiği mutlak büyüme ile telafi edilmektedir.[1] Tugan Baranovski de sonunda, diğerlerinden daha istikrarlı bir şekilde ve bir barbarın kaba zevkiyle, sosyalizmi destekleyen tüm nesnel ekonomik tartışmaları yıkar ve kendine uygun, ahlaki temeller üzerine oturan, 'daha güzel bir dünya' kurar. 'Kişi, amacı (insan), araç (üretim) haline dönüştüren, ve aracı (üretim), amaç (insan) haline sokan ekonomik düzeni protesto eder'.[2]

Bizim üç Marxist, kişi olarak, sosyalizmin yeni temellerinin çolimsiz ve derme çatma olduğunu gösterdiler. Sosyalizm için yeni temeli atmadan sırtlarını döndüler. Rusya'da kitleler, amacı (insan) aracın (üretim) önüne koyacak olan geleceğin sosyal düzeninin idealleri uğruna verdikleri savaşta canlarını tehlikeye atarken, 'kişi', Kant'dan felsefi ve ahlaki teselli bulmak için geri çekildi. 'Legalist' burjuva Marxistleri kendilerini kuramsal olarak bulmayı beklеyeceğimiz yerde son buldular — burjuva uyumcularının kampın da.

---

1 Bulgakov, op. cit., s. 252.

2 Tugan Baranovski, **Studies on the Theory and History** ..., s. 229.

Kısım 3

Birikimin Tarihsel Koşulları

Bölüm 25

Genişlemiş Yeniden Üretim Şemasındaki Çelişkiler

Birinci bölümde, Marx'ın birikim şemasının, genişlemiş yeniden üretimden sonunda kimin yarar sağlayacağı sorununu çözmediğini belirledik. Şemayı, ikinci cildin sonunda gösterildiği şekliyle harfi harfine okursak, kapitalist üretimin, **artı-değerin tamamını** kendi başına realize edeceği ve sermayeye dönüştürülen artı-değeri tamamen kendi gereksinimleri için kullanacağı izlenimi ediniliyor. Bu izlenim, Marx'ın şemayı çözümleyiş **biçimiyle doğrulanmakta.** Marx, şemadaki dolaşımı, tamamen paraya, yani, kapitalistlerle işçilerin efektif talebine indirgemeye çalışmakta. Bu çaba, sonunda 'para üreticisini' **deus ex machine** olarak sunmasına kadar uzanıyor. Ayrıca, **Kapital'in** birinci cildinde, aynı anlama gelecek şekilde yorumlanması gereken en önemli bölüm yer almakta. Belli bir yılın üretimi herşeyden önce, sermayenin o yıl boyunca tüketilmiş olan maddi parçalarının yenilenmesi için gereken nesneleri (kullanım-değerlerini) sağlamalıdır. Bunları çıkardığımızda geriye, artı değeri içeren net ya da artık-ürün kalır. Acaba bu artı-değer nedon oluşur? Sadece kapitalist sınıfın ihtiyaçlarıyla isteklerini karşılamaya yönelik olan dolayısiyle kapitalistlerin tüketim fonuna giren şeylerden mi? Öyle olsaydı artı-değer kupası sonuna kadar boşalır, bu sit yeniden üretimden başka hiçbir şey gerçekleştirilemezdi.

Birikim yapabilmek için artık ürünün bir bölümünün sermaye ye dönüştürülmesi gerekir.

Ancak, sermayeye dönüştürebileceğimiz nesneler, bir mucizo olmadığı takdirde emek-sürecinde kullanılacak olan üretim araçlarıyla, emekçilerin bakımına uygun geçimlik nesnelerden başka birşey olamaz. Dolayısiyle yıllık artık-emeğin bir bölümünün; bu nesnelerden, o yıl kullanılan sermayeyi yenilemek için gereken miktarı aşacak şekilde, ek üretim araçları ve tüketim malları üretmesi için kullanılması gerekir. Bir cümleyle, artık-ürün yeni sermayenin yeni unsurlarından meydana geldiği içindirki, artık-ürünün değeri olan artı-değer sermayeye dönüştürülebilecektir.'[1]

---

1 **Kapital,** cilt 1, s. 593-4.

Birikimin koşulları aşağıda sıralanmaktadır: (1) Sermayeye dönüştürülecek olan artı-değer önce sermayenin doğal biçimi içinde ortaya çıkar (ek üretim araçları ve işçiler için ek geçimlik mallar). (2) Kapitalist üretimdeki genişleme, tamamen kapitalist ürünlerle, yani kendi üretim araçları ve geçimlik mallarıyla olur. (3) Bu genişlemenin sınırları her seferinde ve daha en baştan, belli bir veri durum altında sermayeye dönüştürülecek olan artı-değer miktarı tarafından belirlenir. Bu sınırlar, artık-ürünü meydana getiren üretim araçlarıyla geçimlik malların miktarına bağlı olduğu için genişletilemez. Sınırların daraltılması da mümkün değildir. Çünkü böyle bir durumda, artı-değerin bir bölümü, doğal biçimi içinde kullanılamayacaktır. Bu sınırlardan her iki yöne doğru sapmalar (aşağı ya da yukarı), dönemsel dalgalanmalara ve bunalımlara yol açabilir — ancak bunlar, bu bağlamda ihmal edilebilir, çünkü sermayeye dönüştürülecek olan artık ürün, genelde fiili birikime eşit olmalıdır. (4) Kapitalist üretim, artık-ürünün tamamını satın aldığı içindir ki, sermaye birikiminin sınırı yoktur.

Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şeması bu koşullara bağlı kalır. Şemada birikim devam edip gider ama bundan kimin yararlanacağı ve üretimin giderek genişletildiği yeni tüketicilerin kim olduğu hakkında en ufak bir işaret yoktur. Şema, bir örnek içinde, gelişmeler için şöyle bir yol varsayar: Kömür sanayii, demir sanayiini genişletmek için genişletilmekte, demir sanayii, makine sanayiini genişletmek için genişletilmekte, makina sanayii de tüketim malları üretimini genişletmek için genişletilmektedir. Bu sonuncusu da, hem kendi işçilerini hem de büyüyen kömür, demir ve makine çalışanları ordusuna bakabilmek için genişletilmektedir. Ve böylelikle **ad infinitum**, Tugan Baranovski'nin kuramına uygun bir şekilde, daireler içinde dönmekteyiz. Marx'ın şeması, soyutlanmış bir şekilde ele alınırsa, gerçekten de böyle bir yoruma izin vermektedir. Kaldı ki Marx da, toplam sermayenin sadece kapitalistlerle işçilerden oluşan bir toplumdaki birikim sürecini açıklamayı amaçladığını, tekrar tekrar belirtmektedir. **Kapital**'in her cildinde bu anlama gelen pasajlar bulunabilir.

Birinci ciltte, tam da 'Artı-değerin Sermayeye Dönüştürülmesi' bölümünde şöyle der:

'İncelememizin amacını, kendi bütünlüğü içinde, tüm diğer yan koşullardan arındırılmış olarak araştırabilmek için, tüm dünyayı tek bir ulus olarak ele almalı ve kapitalist üretimin her yerde kurulmuş olduğunu, her sanayi dalına sahiplenmiş olduğunu varsaymalıyız.[1] Varsayım, ikinci ciltte de tekrar tekrar geri gelmektedir: Nitekim, 'Artı-değerin Dolaşımı' başlıklı 17'nci bölümde: 'Şimdi, sadece iki başlangıç noktası vardır: Kapitalist ve emekçi. Üçüncü bir sınıfta yer alan tüm kişiler, hizmetleri karşılığındaki parayı ya bu

1 İbid, s. 504, not. 1.

iki sınıftan sağlarlar ya da bu parayı oğer eşdeğer bir hizmette bulunmadan alıyorlarsa, o zaman artı-değere rant, faiz vs. ... biçiminde ortak olmaktadırlar. Bu durumda kapitalist sınıf, para dolaşımının tek başlangıç noktası olmaktadır.'[1]

Aynı yerde, biraz ilerde, 'Özellikle Birikim Varsayımı Altında Para Dolaşımı' başlığını taşıyan bölümde: 'Ancak, para sermayenin, kısmi değil de genel birikimini düşündüğümüzde, kapitalist sınıf açısından ortaya zorluk çıkmaktadır. Bizim yaptığımız varsayıma göre — kapitalist üretimin dıştalayıcı genel egemenliği — bu sınıfın dışında, işçi sınıfından başka bir sınıf yoktur.'[2]

Ve yirmi numaralı bölümde bir kez daha: '... bu durumda sadece iki sınıf vardır; işgücünü kullanan çalışan sınıf ve sosyal üretim araçlarıyla paranın sahibi, kapitalist sınıf.'[3]

Marx, üçüncü ciltte, kapitalist üretim sürecini bir bütün olarak ele alırken, gayet açık bir şekilde şöyle demektedir: 'Tüm toplumun, sadece sınai kapitalistlerle ücretli işçilerden oluştuğunu varsayalım. Ayrıca ortalama koşullar altında, toplam sermayeyi meydana getiren büyük parçaların, kendilerini yeniden üretmesini engelleyen fiyat dalgalanmaları bulunmadığı istisnasını getirelim. Kaldıki, tüm yeniden üretim sürecinin, öncelikle kredi yoluyla gelişen genel karşılıklı ilişkilerini dikkate aldığımızda, bu fiyat dalgalanmaları zaten yalnızca geçici nitelikteki genel duraksamalara yol açabilirler. Bir de kredi sisteminin taraftar olduğu sahte işlemlere ve spekülasyonlara başvurulmadığını düşünelim. Böyle bir durumda bunalımlar, sadece bazı dallardaki üretimdeki oransızlıkla; yani kapitalistlerin tüketimiyle, sermayelerinin birikimi arasındaki oransızlıkla açıklanabilir. Ancak, şimdiki durumda, üretimo yatırılan sermayelerin yeniden üretimi, büyük ölçüde üretmeyen sınıfların tüketme gücüne bağımlıdır, çünkü emekçilerin tükotmo gücü sınırlıdır. Bu sınırlılığa, kısmen ücret yasaları, kısmon do omoklo lerin kapitalist sınıf tarafından kârlı bir şekildo istihdam edilebildikleri takdirde harcama yapabilecekleri gerçoği nodon olmaktadır.'[4]

Bu son alıntı, bizi burada ilgilendirmeyen bunalım sorunuyla ilgilidir. Ancak, aynı alıntının, Marx'ın, toplam sermayonin dovinimini, 'şimdiki durumda' sadece üç tüketici kategorisino dayandığı şeklinde düşündüğünü gösterdiği de açıktır: Kapitalistler, işçilor vo 'üretken-olmayan sınıflar' — yani kapitalist sınıfın asalakları (kral, papaz, profesör, fahişe, paralı asker). Marx bunları, ikinci ciltte, dolaylı tüketim gücünün temsilcileri ve artı-değerin ya da ücretlerin

---

1 Op. cit., cilt 2, s. 384.
2 İbid, s. 400-1.
3 İbid, s. 488.
4 **Kapital,** cilt 3, s. 568.

ortak parazit tüketicileri olarak görerek, haklı bir şekilde konu dışı bırakmaktadır.

Son olarak, Marx, birikime ilişkin genel varsayımlarını, **'Artı Değer Kuramları'**nda[1] şöyle formüle etmektedir: 'Burada, sermayenin, sadece, çeşitli gelişme aşamalarından geçerken aldığı biçimleri düşünmeliyiz. Bunu yaparak, gerçek yeniden üretim sürecinin fiili koşullarını uygulamadan, metaın her zaman, ne değerdeyse, o değerden satılacağını varsayıyoruz. Kapitalistlerin rekabetini ve kredi sistemini dikkate almıyoruz. Toplumun gerçek anlamda kimlerden meydana geldiğini de hesaba katmıyoruz. Toplum, hiçbir zaman sadece işçi sınıfından ve sınai kapitalistlerden meydana gelmez, dolayısiyle üreticilerle tüketiciler arasında kesin bir ayırım yoktur. İlk kategori (gelirleri; kârlarla emeğin ücretinden gelen, ilkel olmasa da kısmen ikincil nitelik taşıyan, tüketiciler) ikinci kategoriden (üreticiler) çok daha geniştir. Dolayısiyle, ilk kategorinin gelirinin büyüklüğü ve bu gelirin ekonomik aile birimi tarafından nasıl harcandığı, öncelikle dolaşım süreci ve sermayenin yeniden üretimini büyük ölçüde etkiler.'

'Toplumun gerçek yapısı'na dönersek, Marx burada sadece artı-değerin ve ücretin parazit tüketicilerini; yani kapitalist üretimin temel kategorilerinin asalaklarını ele almakta.

Bu durumda Marx'ın, kapitalist üretim biçiminin dıştalayıcı ve evrensel egemenliği altında bulunan, tamamen işçilerle kapitalistlerden oluşan bir toplumdaki yeniden üretim sürecini açıklamak istediği meydandadır. Ancak, şema, bu varsayım üzerinden, üretim amacıyla yapıldığından daha başka bir şekilde yorumlanamaz.

Marx'ın, genişlemiş yeniden üretim şemasının ikinci örneğini anımsayalım:

Birinci yıl:

I. 5,000c + 1,000v + 1,000s = 7,000 üretim araçları
II. 1,430c + 285v + 285s = 2,000 tüketim malları
9,000

İkinci yıl:

I. 5,417c + 1,083v + 1,083s = 7,583 üretim araçları
II. 1,583c + 316v + 316s = 2.215 tüketim malları
9,789

Üçüncü yıl:

I. 5,869c + 1,173v + 1,173s = 8,215 üretim araçları
II. 1,715c + 342v + 342s = 2.399 tüketim malları
10,614

Dördüncü yıl:

I. 6,358c + 1,271v + 1,271s = 8,900 üretim araçları
II. 1,858c + 371v + 371s = 2,600 tüketim malları
11,500

---

1 **Theorien** ..., cilt 2, bölüm 2, 'Sermaye Birikimi ve Bunalımlar', s. 263.

Burada birikim yılı hiç kesilmeden devam etmekte, kapitalistler artı-değerin yarısını tüketmekte, yarısını sermayeye dönüştürmektedirler. Bu sermaye oluşturma süreci içinde; temel, yani organik bileşim (sermayenin değişmeyen ve değişken sermaye olarak bölünmesi) sabit kalmakta. Sömürü oranı da (her zaman yüzde yüz oranındadır), ilk sermaye için neydiyse, ek sermaye için de aynıdır. Artı-değerin sermayeye dönüştürülen bölümünün, Marx'ın **Kapital**'in birinci cildindeki varsayımlarına uygun olarak; her iki kesimde de, sürekli olarak artırılabilmesi amacıyla, artı-değer ek üretim araçları ve işçiler için ek geçimlik mallar şeklinde yaratılmıştır. Marx'ın şemasındaki varsayımlardan, üretimin kimin için genişletildiği çıkartılamaz. Üretim ve tüketimin aynı anda arttığını kabul etmek gerekir. Kapitalistlerin tüketimi (değer cinsinden, ilk yılda 500+142'den, ikinci yıl da 542+158'e, üçüncü yıl da 586+171'e, ve dördüncü yıl da 635+185'e) artmaktadır. İşçilerin tüketimi de büyümektedir. Her iki kesimde de değişken sermayenin, değer cinsinden artması, bu büyümeyi yansıtmaktadır. Ancak, kapitalistlerin tüketimindeki büyüme, birikimin nihai amacı olarak değerlendirilemez. Tam tersine, kapitalistlerin kişisel tüketimi sürekli olarak artıyorsa, o zaman sadece basit yeniden üretim olabilir. Eğer kapitalistler kendi ürünlerini kendileri tüketmeyip, 'tutumluluk göstoriyorlarsa' yani birikime gidiyorlarsa, o zaman ortaya, kimin için üretim yaptıkları sorusu gelmektedir. Sermaye birikiminin nihai amacının, hiçbir zaman giderek genişleyen işçiler ordusuna bakma olduğu söylenemez. Kapitalistler açısından bakıldığında, işçilerin tüketimi birikimin sonucudur. Kapitalist üretimin ilkeleri (temelleri) tersine çevrilmediği sürece, işçilerin tüketimi aslında birikimin ne sonucudur, ne de amacı. Kaldı ki, işçiler, ürünün sadece değişken sermayeye karşılık gelen bölümünü tüketebilirler, bundan bir parça daha fazla tüketmeleri söz konusu olamaz. O halde, sürekli olarak artan artı-değeri kim realize edecektir? Şema, bu soruyu şöyle yanıtlar: Kapitalistler ve sadece kapitalistler. Ve kapitalistler bu artı-değerle ne yaparlar? — Şema bu soruyu da şöyle yanıtlar: Üretimlerini daha da genişletmek için kullanırlar. Bu durumda kapitalistler, üretimdeki genişlemeyi, fanatik bir şekilde, üretim için üretim teklemektedir. — Makineler yardımıyla — daha da çok yeni makinenin üretilmesi için, makine yapılmasını güvence altına alırlar. Ancak bütün bunların uzandığı sonuç, sermaye birikimi değil, hiçbir amaca hizmet etmeden, üretim malları üretimini artırmaktır. Bu boşu boşuna yorulmak bilmeden dönüp duran atlı karıncanın kapitalist gerçeğin doğru bir yansıması olduğunu, Marx'ın doktrininin gerçek bir çıkarımı olduğunu varsaymak ve çelişkili ifadeler içinde eğlenmek için, Tugan Baranovski gibi pervasız olmak gerekir.[1]

---

1 'Anlamsız sonuç çıkartanlar hiçbir zaman orijinal düşünürler olmamışlardır. Onlar, böyle sonuçları, Say'lere ve Mac Cullochlara bırakırlar' (**Kapital**, cilt 2, s. 451). - ve ekleyelim Tugan Baranovskilere.

Oysa Marx'ın tüm çalışması ve özelliklo **Kapital**'in ikinci cildinde şekillendirilen genişlemiş yeniden üretim çözümlemesi, kapitalist birikimin izlediği özgün yol hakkındaki genel düşünceleriyle ilgili olarak son derece açık ve ayrıntılı açıklamalar içermektedir. Eğer bu görüşlerini tam anlamıyla kavrarsak, o zaman ikinci cildin sonunda yer alan şemadaki eksiklikler kendini hemen belli eder.

Eğer genişlemiş yeniden üretim şemasını, Marx'ın kuramının ışığı altında dikkatli bir şekilde incelersek, o zaman ikisi arasında çeşitli çelişkiler buluruz.

Herşeyden önce şema, emeğin üretkenlik artısını hiç dikkate almaz. Çünkü, sermayenin bileşiminin her yıl aynı olduğu, yani üretim sürecinin teknolojik temelinin, birikimden etkilenmediği varsayılmaktadır. Bu yönteme, çözümlemeyi basitleştirmek amacını taşıdığı için, kendi içinde izin verilebilir. Ancak, yeniden üretimin ve toplam ürünün realizasyonunun somut koşullarını incelemeye geldiğimizde, sermaye birikimi sürecinin aynı zamanda teknolojide de değişikliklere yal açmak zorunda olduğuna hiç değilse bir yer ayırmalı ve bu değişiklikleri dikkate almalıyız. Emeğin üretkenliğinin artmasına izin verdiğimiz takdirde, sosyal üretimin maddi toplamının (hem üretim, hem tüketim malları) hacminde şemada belirtilenden daha hızlı bir şekilde artış olacağı görülecektir. Kullanım-değerlerinin toplamındaki bu artış, değer ilişkilerinde de bir değişiklik olacağına işaret etmekte. Marx'ın gayet ikna edici bir şekilde tartışıp, tüm kuramını üzerine kurduğu bu aksiyom, — emek üretkenliğinin sürekli olarak artış göstermesi — hem biriken sermayenin bileşimini hem de sömürü oranını etkilemektedir. Dolayısiyle bunlar şemada varsayıldığı şekilde sabit kalamaz. Tersine, eğer birikim devam ederse, her iki kesimin değişmeyen sermayesi; c, v+c'ye ya da toplam yeni değere (emek üretkenliğinin sosyal yönü) kıyasla sadece mutlak olarak değil, göreli olarak da artmalıdır. Aynı zamanda, değişmeyen sermaye ve de benzer şekilde artı-değer, değişken sermayeye göreli olarak büyümelidir — kısacası, artı-değer oranı, yani artı-değer ile değişken sermaye arasındaki oran da büyümelidir (emek üretkenliğinin kapitalizme özgü yönü). Tabii ki bu değişikliklerin yıldan yıla meydana gelmesi gerekmez. Marx'ın şemasındaki, birinci, ikinci ve üçüncü yıla ilişkin ifadeler mutlaka takvim yılına denk gelmez. Bunlar herhangi bir veri zaman aralığına karşılık gelir. Sonuç olarak, hem sermayenin bileşimindeki, hem de artı-değer oranındaki değişmelerin, ya birinci, üçüncü, beşinci ve yedinci yılda vs., ya da ikinci, altıncı ve dokuzuncu yılda vs., meydana geleceğini varsaymakta serbestiz. Önemli olan, bunlara, dönemsel olgular olarak bir yerde yer verilmesi ve dikkate alınmasıdır. Şema bu şekilde değiştirilirse, birikim sürecinin sonucunda, tüketim mallarında yıldan yıla üretim araçlarının hesabına, artık-üretim meydana gelecektir. Tugan Baranovski'nin tüm zorlukları kağıt üzerinde yendiği doğrudur: Farklı oranlar kullanarak, değişken

sermayenin yıldan yıla yüzde yirmi beş oranında azaldığı bir şema kurar sadece. Tugan, bu matematiksel egzersiz kağıt üzerine yeterince başarılı durduğu için, mutlak tüketim hacmi azalsa bile, birikimin saat gibi tıkır tıkır işlediğini 'ispat' ettiğini muzaffer bir şekilde ilan eder. Ancak sonunda, değişken sermayedeki bu mutlak azalmanın, gerçekle çarpıcı bir şekilde çeliştiğini o bile kabul etmek zorundadır. Değişken sermaye miktarının, tüm kapitalist ülkelerde büyüdüğü bir gerçektir. Sadece daha hızlı büyüyen değişmeyen sermayeye göreli olarak azaldığı söylenebilir. Gerçekte, değişmeyen sermayenin, değişken sermaye karşısında yıldan yıla daha büyük artış göstermesi ve artı-değer oranının büyümesi nedeniyle, sosyal ürünün maddi bileşimi ile sermayenin değer cinsinden bileşimi arasında da farklılık oluşmalıdır. Marx'ın şemasında, değişmeyen ve değişken sermaye arasında önerdiği, sabit, beşe bir oranını bir yana bırakıp sermayedeki artışla birlikte, sermaye bileşiminde de sürekli değişiklikler olacağını varsayalım. Bu durumda, değişmeyen sermayenin, değişken sermayeye oranı, ikinci yılda altıda bir, üçüncü yılda yedide bir ve dördüncü yılda sekizde bir olacaktır. Ayrıca, artı-değer oranının da, daha yüksek emek üretkenliği uyarınca, sürekli olarak büyüdüğünü düşünelim (aslında, değişken sermayenin göreli olarak azalması nedeniyle, artı-değer oranı baştaki yüzde yüz oranında sabit kalmaz). Son olarak, el konulan artı-değerin, her seferinde, yarısının sermayeye dönüştürüldüğünü varsaydığımızda, (ikinci kesimi, artı-değerin sermayeye dönüştürülen oranı yüzde el liyi aştığı için dışarda tutuyoruz. Burada birinci yılda 285'in, 184'ü sermayeye dönüştürülür), aşağıdaki sonuçlara varırız:

Birinci yıl:

I. 5,000c + 1,000v + 1,000s = 7,000 üretim aracı
II. 1,430c + 285v + 285s = 2,000 tüketim malı

İkinci yıl:

I. 5,428 (4/7)c + 1,071 (3/7)v + 1,083s = 7,583 üretim aracı
II. 1,587 (5/7)c + 311 (2/7)v + 316s = 2,215 tüketim malı

Üçüncü yıl:

I. 5,903c + 1,139v + 1,173s = 8,215 üretim aracı
II. 1,726c + 331v + 342s = 2,399 tüketim malı

Dördüncü yıl:

I. 6,424c + 1,205v + 1,271s = 8,900 üretim aracı
II. 1,879c + 350v + 371s = 2,600 tüketim malı

Bu sonuçlar, eğer birikim sürecinin doğru bir tablosuysa, üretim araçları (değişmeyen sermaye), ikinci yılda 16, üçüncü yılda 45 ve dördüncü yılda 88 açık verecektir. Tüketim malları ise, ikinci yılda 16, üçüncü yılda 45 ve dördüncü yılda 88 fazla verecektir.

Üretim araçları açısından gözlenen bu negatif bilanço, kısmen hayali olabilir. Emek üretkenliğindeki artış, maddi üretim araçları yığınının üretim araçlarının değerinden daha hızlı bir şekilde büyümesine yol açmakta, diğer bir ifadeyle, üretim araçları ucuzlamaktadır. Üretimdeki teknik ilerlemeler açısından, sermayenin kullanım değeri yani maddi unsurları önem taşıdığı için, üretim araçlarının miktarı, değerleri düşük bile olsa, birikimin belli bir noktaya kadar artmasını sağlayabilir diyebiliriz. Bu olgu, diğer bazı nedenlerle birlikte, kâr oranındaki fiili azalmayı da kontrol altına alarak, sadece bir eğilim haline dönüştürecektir (bizim örneğimizde kâr oranındaki düşme, sadece geri çevrilmiyor, tamamen durduruluyor). Ancak, aynı gerçek, ortaya daha geniş miktarda satılamayan tüketim malları çıkaracağına da işaret etmektedir. Bu durumda Kesim II'deki kapitalistleri, Marx'ın da zaman zaman yaptığı gibi, kendi artık ürünlerini tüketmeye zorlamamız gerekir. Ancak bunu yaparsak, bu kapitalistler için genişlemiş yeniden üretim yok olacak, ortada sadece basit yeniden üretim kalacaktır. Bunu yapmazsak, tüm artığı, satılamayan bir artık olarak ilan edebiliriz.

Ancak, bizim tablomuzda üretim araçları açısından ortaya çıkan açığı kapatmak çok kolay değil midir? Kesim I'deki kapitalistlerin artı-değerlerini, daha büyük ölçekte sermayeye dönüştürecekleri varsayımında bulunmamız bu açığı kapatmak için yeterlidir. Kaldı ki, kapitalistlerin, sermayelerine, Marx'ın yaptığı gibi, her seferinde artı-değerin yarısını ekleyecekler diye bir kural da yoktur. Emek üretkenliğindeki artış, artı-değerin giderek pekala daha fazla miktarlarda sermayeye dönüştürülebilmesine yol açabilir. Sonra, teknolojik ilerlemenin sonucunda kapitalist sınıf için tüketim malları da ucuzlayacağına göre, böyle bir varsayımda bulunmamız daha da kolaylaşmakta. Tüketilebilir gelirin değerindeki göreli azalma (artı-değerin sermayeye dönüştürülen parçasına kıyasla), kapitalist sınıfın, yaşam düzeyini ya aynı tutmasına ya da artırmasına da izin verecektir. O halde üretim araçlarındaki açığı kapatmak için, birinci kesimin artı-değerinin bu açığa karşılık gelecek miktarını, bu kesimdeki değişmeyen sermayeye aktarabiliriz. Aksi takdirde bu parça zaten tüketilecektir. Bir de, bu artı-değer zaten daha en baştan, bu kesimin diğer ürünleri gibi, üretim araçları biçiminde yaratılmıştır. O halde bu amaçla ikinci yılda 11 (4/7), üçüncü yılda 34 ve dördüncü yılda 66 düzeyinde aktarma yapabiliriz.[1] Ancak bir zorluğa getirilen çözüm, bir başka zorluk yaratır. Eğer Kesim I'deki kapitalistler birikim amacıyla, tüketimlerini göreli olarak azaltırlarsa, Kesim II'de de aynı oranda satılamayan tüketim malları artığı oluşacaktır. Bu durumda, değişmeyen sermayeyi,

---

1 Bu sonuçlar, Kesim II'deki değişmeyen sermayenin, teknik ilerleme koşulları altındaki miktarıyla, Marx'ın denge koşulları altındaki miktarı arasındaki farkı göstermektedir.

daha önceki teknolojik oran üzerinden artırabilmek bile imkansız hale gelecektir. Kesim I'deki kapitalistler, tüketimlerini göreli olarak azaltırlarsa, o zaman Kesim II'deki kapitalistler de kişisel tüketimlerini aynı oranda artırmak zorundadırlar. Bu durumda, Kesim I'in hızlanan birikim varsayımının, Kesim II'de yavaşlayan birikimle desteklenmesi gerekir; yani bir kesimde teknik ilerleme diğerinde ise gerileme olur.

Bu sonuçlar, salt bir rastlantıdan kaynaklanmaktadır. Marx'ın şeması üzerinde denediğimiz bu değişiklikler kendisinin de kabul ettiği gibi, teknik ilerlemenin, değişmeyen sermayenin, değişken sermaye karşısında göreli bir büyüme göstermesi ile birlikte gittiğini ortaya koyma amacını taşıyor. Ayrıca sermayeye dönüştürülen artı-değerin, **c** ve **v** arasında paylaştırılması oranının sürekli olarak değiştirilmesinin de gerekli olduğu ortaya çıkıyor. Oysa Marx'ın şemasında, sermaye oluşturmanın biçimi, önceden, artı-değerin maddi biçimi tarafından belirlendiğinden, kapitalistler paylaştırmayı istedikleri şekilde yapamıyor. Marx'ın yaptığı varsayıma göre, üretimdeki genişleme, sadece kendi araçlarıyla yani kapitalist yolla üretim araçları ve geçimlik mallarla gerçekleştirildiği için — başka bir yer ve üretim biçimi olmadığı gibi, iki kesimdeki kapitalistlerle işçilerden başka tüketici de yoktur, — ve birikim sürecinin pürüzsüz bir şekilde işlemesi, dolaşım sürecinin, her iki kesimin toplam üretimini tamamen massedebilmesine bağlı olduğundan, bütün bunların sonucu olarak, genişlemiş yeniden üretimin teknolojik biçimi, tamamen artık - ürünün maddi biçimi tarafından belirlenmektedir. Diğer bir deyişle: Marx'ın şemasına göre genişlemiş yeniden üretimin teknik düzenlemesi, sadece Kesim I ve Kesim II tarafından üretilen toplam artı-değeri kullanmak şeklinde olabilir, olmalıdır. Bu bağlamda, kesimlerin birbirlerinin üretim unsurlarını, sadece karşılıklı değişim yoluyla sağlayabileceklerini de aklımızdan çıkarmamamız gerekir. Dolayısiyle, sermayeye dönüştürülmek üzere ayrılan artı-değerin, değişmeyen ya da değişken sermaye arasında paylaştırılması ve ek üretim araçlarıyla geçimlik malların (işçiler için), Kesim I ve Kesim II arasındaki tahsisi daha en baştan verilir; bu paylaşımı hem maddi hem de değer açısından, şemadaki her iki kesim arasındaki ilişkiler belirler. Bu ilişkiler ise, Marx'ın şemasındaki varsayımlara göre, her durum için veri olan üretim tekniklerinin, eğer birikim devam ederse, daha sonraki dönemlerin genişlemiş yeniden üretiminin tekniklerini belirleyeceğini ima etmektedir. Marx'ın şemasına uyarak, kapitalist üretimdeki genişlemenin, her zaman, sermaye biçiminde doğan artı-değer yoluyla gerçekleştirilebileceğini varsayarsak ve bir kesimdeki birikimin, tamamen diğer kesimdeki birikime bağımlı olacağını düşünürsek; o zaman, üretimin teknik düzenlenmesinde **c**'nin, **v**'ye ilişkisi açısından hiçbir değişme olamaz.

Görüşümüzü bir başka şekilde de vurgulayabiliriz: Değişme

yen sermaye değişken sermayeye kıyasla daha hızlı büyüyeceği için — organik bileşimin dönüşüme uğraması — sermayenin, Kesim II' nin değil Kesim I'deki daha hızlı genişleyen üretimin maddi biçimini alacağı açıktır. Oysa iki kesimin birbirine kesin bir uyum göstermesi doğrusundan hareket eden Marx'ın şemasında, hiçbir kesimde, birikim oranında böylesi dalgalanmalara yer yoktur. Sürekli birikimin varolan teknik koşulları altında, toplumun elindeki artı-değerin giderek artan bir bölümünü, Kesim II'den ziyade Kesim I'e yatıracağını düşünmek haksız bir varsayım olmayacaktır. Kesimler aynı sosyal üretimin dalları olduğundan — isterseniz, **'kapitalistler toplamını'** destekleyen bir yapı deyin — biriktirilmiş artı-değerin bir kesimden diğerine, teknik nedenlerle daha farklı bir şekilde aktarılması tamamen mümkündür. Kaldıki böyle bir durum, sermayenin gerçek yaşam uygulamasına da uymaktadır. Ancak böyle bir varsayım, artı-değerin sermayeye dönüştürülmek üzere ayrılan parçası sadece değer cinsinden düşünüldüğü taktirde geçerlidir. Oysa, şema, artı-değerin bu parçasının, sermayeye nasıl dönüştürüleceğini de belirleyen kesin bir maddi biçimde olduğunu ima eder. Bu durumda Kesim II'nin artı-değeri geçimlik mallar biçimindedir. Bu sermayeye dönüştürülmüş artı-değerin, İkinci kesimden, kullanılmak üzere Birinci kesime aktarılması söz konusu olamaz. Çünkü, herşeyden önce bu artı-değerin söz konusu maddi biçiminin, Kesim I açısından bir işe yaramayacağı bellidir; ikinci olarak, iki kesim arasındaki değişim ilişkileri, Kesim I'den eşdeğer miktarda ürünün, Kesim II'ye aktarılmasını gerektirecektir. O halde, Marx'ın şemasının sınırları içinde kalacak Kesim I'de, Kesim II'ye göreli olarak daha hızlı bir genişleme gerçekleştirmek, kesinlikle imkansızdır.

Birikim boyunca, ne tür teknolojik değişiklikler düşünürsek düşünelim, bu değişiklikler Marx'ın şemasındaki temel ilişkileri bozmadan gerçekleştirilemez.

Ayrıca: Marx'ın şemasına göre, sermayeye dönüştürülen artı-değer bir sonraki dönemin üretim süreci içinde tamamen ve derhal massedilmektedir. Tüketime ayrılan bölümü dışarda bıraktığımızda, artı-değerin, sadece belli bir kullanımına izin veren, doğal bir biçimi vardır. Sema, artı-değerin yatırıma sokulmayı bekleyen bir sermaye olarak, nakit paraya çevrilmesine ya da iddihar edilmesine izin vermez. Marx'a göre, özel sermaye eğer parasal biçim alıyorsa, bu ya sabit sermayenin bir aşamada yenilenmesinde kullanılmak üzere amortismana karşılık gelecek şekilde tedrici olarak biriktirilen paradır, ya da realize edilen artı-değeri temsil eden ama yatırım için çok küçük miktarda kalacak paradır. Bu serbest para kaynakları toplam sermaye açısından, ihmal edilecek kadar küçüktür. Kaldıki, eğer sosyal artı-değerin küçük bir parçasının bile, gelecekte yatırılmak üzere, para biçiminde realize edildiğini varsayarsak, ortaya hemen şu soru gelmektedir: Artı-değerin bu maddi

kalemlerini kim satın almıştır ve parayı kim sağlamıştır? Eğer yanıt, tabii ki diğer kapitalistler olursa, — o zaman, kapitalistler sınıfının şemada iki kesim tarafından temsil edildiğini görerek, artı-değerin bu bölümünün **de fecto** yatırılmış olduğunu yani üretim sürecinde kullanılmış olduğunu düşünmemiz gerekir. Böylece, artı-değerin, derhal ve tamamen yatırıldığı noktasına dönmüş bulunuyoruz.

Yoksa, artı-değerin bir bölümünün, belli kapitalistlerin elinde, para biçiminde dondurulması, diğer kapitalistlerin elinde bu miktara karşılık gelen artı-değerin, maddi biçimde kalacağı anlamına mı gelmektedir? Artı-değerin yegane müşterileri kapitalistler olduğuna göre, bazılarının, realize edilen artı-değeri iddihar etmesi, diğerlerinin, artı-değerlerini realize edemez durumda kalacağını mı ima etmektedir? Böyle bir durum, yeniden üretimin ve aynı şekilde birikimin, şemada tanımlandığı gibi düzgün işlemeyeceği ve kesileceği anlamına gelecektir. Bunun sonucu, bunalım olacaktır, ama bu bunalım aşırı üretimden gelen bir bunalım değil, Sismondi'nin düşündüğü gibi, sadece, biriktirme niyetinden gelen bir bunalım olabilir.

Marx, **Theorien**'in bir bölümünde, 'bu bağlamda, üretim sürecinde kullanılabilecek olanın çok üzerinde sermaye biriktirilmesi ve bunun dışarıya borç verilmeye uzanabilecek şekilde, bankalarda para biçiminde atıl kalması beni hiç ilgilendirmiyor' demekte. Marx bu olgulara, rekabet konusunu ele aldığı bölümde değiniyor. Evet ama, şemasının, böyle bir sermaye oluşumunu dışarda tuttuğunu saptamak önemlidir. Rekabetin, — kavramı ne kadar geniş tutarsak tutalım, — değer yaratamayacağı, sadece yeniden üretim sürecinin sonunda oluşturulabilen sermayeleri yaratamayacağı açıktır.

O halde şema, üretimin sıçramalarla genişlemesini dışlamaktadır. Sadece; artı-değer oluşumuyla adım adım giden ve artı-değerin realizasyonu ile sermayeye dönüştürülmesinin özdeş olduğu bir temel üzerinden, tedrici bir genişlemeye izin verilmektedir.

Şema, aynı nedenle, her iki kesimi de eşit şekilde etkileyen, dolayısiyle tüm kapitalist üretim dallarını etkisi altına alan bir birikim düşünmektedir. Talebin, sıçramalarla genişlemesini dışarda bıraktığı gibi, kapitalist üretimin çeşitli dallarının tek yanlı ya da vahşi bir şekilde genişlemesine de izin vermez.

O halde şema, kapitalist gelişmenin izlediği gerçek yola karşı esen bir toplam sermaye devinimi varsaymaktadır. Kapitalist üretim biçiminin tarihi açısından, ilk bakışta, iki tipik gerçek vardır: Bir yanda, tüm üretim alanının dönemsel genişlemesi sıçramalarla olmakta; diğer yanda, üretimin farklı dallarında aşırı eşitsiz bir gelişme görülmektedir. Kapitalist üretim biçimi tarihinin en karakte

---

1 **Theorien über den Mehrwert**, cilt 2, bölüm 2, s. 252.

rıstik kesimini oluşturan, İngiltere dokuma sanayiinin onsekizinci yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak ondokuzuncu yüzyılın yetmişli yıllarına uzanan tarihi, Marx'ın şeması açısından bakıldığında, tamamen açıklanamaz durmaktadır.

Son olarak, şema, Marx'ın **Kapital**'in üçüncü cildinde ortaya koyduğu ve bir bütün olarak kapitalist sürecin nasıl bir yol izlediğine yönelik kavramla da çelişir. Bu kavram; üretim güçlerinin bir yandan sınırsız genişleme kapasitesine sahip olmasıyla, diğer yandan sosyal tüketimin, kapitalist bölüşüm koşulları altındaki genişleme kapasitesinin sınırlı olması arasındaki içsel çelişkiye dayanmaktadır. Marx'ın, bu çelişkiyi, 'Yasanın (azalan kâr haddi) İçsel Çelişkilerini Ortaya Çıkarmak', başlığını taşıyan onbeşinci bölümde nasıl açıkladığını görelim :

'Artı-değerin yaratılışı, gerekli üretim araçları bulunduğu ya da sermaye birikimi yeterli olduğu varsayımı altında ve artı-değer oranı yani sömürü yoğunluğu veri iken, çalışan nüfus sınırından başka bir sınıf tanımaz; çalışan nüfus veri iken de, sömürü yoğunluğu sınırından başka bir sınırla karşılaşmaz. Kapitalist üretim süreci, özünde, kendisini maddi artı-ürün içinde gösteren, artı-değer üretimidir. Artı-değer, karşılığı ödenmemiş emeğin, maddi biçimini üretilmiş metalar içinde gösterdiği parçadır. Bu artı-değer üretiminin — ve bir bölümünün yeniden sermaye ya da birikime dönüştürülmesi, artı-değer üretiminin vazgeçilmez niteliğini oluşturur — kapitalist üretimin baş amacını oluşturduğu, kapitalist üretimin itici dürtüsü olduğu asla unutulmamalıdır. Kapitalist üretimi, olmadığı bir şey olarak, yani, baş amacının, tüketim için mal üretmek ya da kapitalistler için daha çok eğlenme araçları üretmek olduğu şeklinde tanımlayamayız. (Ve tabii işçiler için daha da az. R.L.) Bu, kapitalist üretimin, kendisini en temel öz olarak ortaya koyan, özgün niteliğini görmemek olur. Artı-değer yaratılması, üretim sürecinin doğruden hedefidir ve bu sürecin yukarda değindiklerimizden başka sınırı yoktur. Üretilmesi mümkün olan artı-değer miktarı, metalar içinde maddi biçimini alır almaz, artı-değer üretilmiştir. Ancak artı-değer üretimi, kapitalist üretim sürecinin ilk eylemidir, sadece doğrudan üretim eylemini sona erdirir; sermaye, belli miktarda karşılığı ödenmemiş emek emmiştir. Süreç kendisini kâr haddinin azalması eğilimiyle belli eden bir gelişme gösterir ve üretilen artı-değer kitlesi, dev boyutlara kabarır. Bundan sonra, sürecin ikinci perdesi gelir. Toplam üretimin, tüm meta kitlesinin, değişmeyen ve değişken sermaye yanısıra artı-değeri temsil eden parçasının satılması gerekir. Eğer bu yapılamazsa ya da sadece kısmen başarılırsa, ya da sadece üretim maliyetinin altında gerçekleştirilebilirse, emekçi, sömürülmesine sömürülmüştür ama bu sömürü kapitalist için tam anlamıyla yerine getirilememiştir. Böyle bir durum, kapitaliste hiçbir artı-değer sağlamayacak, ya da üretilmiş artı-değerin sadece bir kısmı realize edilecek, belki de sermayenin kısmen ya da tamamen kay-

bedilmesi anlamına gelecektir. Doğrudan sömürü ile artı-değerin realize edilmesinin koşulları özdeş değildir. Bunlar, yer ve zaman yanısıra, mantık olarak da birbirinden ayrılır. Doğrudan sömürü, sadece toplumun üretme gücüyle sınırlıdır. Artı-değerin realize edilmesi ise, çeşitli üretim dalları arasındaki oransal ilişkiler ve toplumun tüketim gücüyle sınırlıdır. Toplumun, sözünü ettiğimiz bu tüketim gücünü, ne mutlak üretim gücü ne de mutlak tüketim gücü ne de mutlak tüketim gücü belirler; bunu belirleyen, nüfusun büyük kitlelerinin tüketimini azaltan, sadece dar sınırlar içinde değişen bir asgariye indiren, uzlaşmaz bölüşüm koşullarıdır. Tüketim gücü; biriktirme eğilimi, sermayeyi genişletme ve daha geniş ölçekte artı-değer üretme açgözlülüğüyle, daha da sınırlandırılmaktadır. Bu, ya ayakta kalabilmek için direnmek ya da başarısızlık durumunda cezalandırma yoluyla işleyen; varolan sermayenin eskimesi, genel rekabetçi mücadele, ürün kalitesini iyileştirmek gerekliliği ve üretim ölçeğini genişletmek şeklinde işleyen; üretim yöntemlerindeki ardı arkası kesilmeyen devrimler tarafından kabul ettirilen kapitalist üretim yasasıdır. Pazar sürekli olarak genişletilmelidir. Ancak bu yapılırken, kapitalizmin karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkileri düzenleyen koşullar, giderek üreticilerden bağımsız bir dogal yasa haline gelmekte, giderek daha da kontrol edilemez hal almaktadır. Bu olumsuz çelişki, dışarda kalan üretim alanlarını genişleterek kendi kendisini dengelemeye çalışır. Ancak, üretim güçleri geliştikçe, kendisini, tüketim koşullarının oturduğu dar taban ile uzlaşamaz halde bulur. Bu kendi kendisiyle çelişen temel üzerinde, aşırı sermaye ile birlikte aynı anda nüfus fazlası meydana gelmesi, asla bir çelişki değildir. Bu ikisinin birleşmesi, üretilen artı-değer kitlesini, gerçekten de artıracaktır ama, aynı zamanda artı-değerin üretimi koşullarıyla, artı-değerin realize edilmesi koşulları arasındaki çelişkiyi yoğunlaştıracaktır.'[1]

Bu tanımlamayı, genişlemiş yeniden üretim şemasıyla kıyasladığımızda, ikisinin katiyen uyuşmadığı görülüyor. Şemaya göre, artı-değer üretimi ile bunun realizasyonu arasında hiçbir içsel çelişki yoktur, ama tersine ikisi özdeştir. Artı-değer şemada, daha en baştan, birikimin gereksinmeleri için özel olarak tasarlanmış doğal maddi biçim içinde yaratılmaktadır. Hatta üretim yerini, kapitalist birikim süreci içinde realize edilebilecek ek sermaye biçiminde terketmektedir. Kapitalistler el koydukları artı-değerin, daha da fazla birikim amacıyla kullanılmasını güvence altına alacak, buna izin verecek, maddi biçim içinde üretilmesini daha en baştan sağlamaktadırlar. Burada, artı-değerin realizasyonu ve de birikimi, aynı süreç içinde mantıki olarak özdeştir. Dolayısiyle, şemadaki yeniden üretim sürecine göre, toplumun tüketim kapasitesi, üretime bir sınır koymamaktadır. Burada, toplumun tüketim kapasitesi 'uzlaş-

---

1 **Kapital**, cilt 3, s. 285, ff.

maz bölüşüm koşulları'nı aşmamıştır ama, üretim, yıldan yıla otomatik bir şekilde genişlemektedir. Genişlemenin, birikimin otomatik bir şekilde devam etmesi, hakikaten 'başarısızlık durumunda cezalandırmayla işleyen ... kapitalist üretim yasasıdır'. Kaldıki üçüncü ciltteki çözümlemeye göre 'o halde pazar sürekli olarak genişletilmelidir', 'pazar'ın kapitalistlerle işçilerin tüketimini aşacağı açıktır. Ve Tugan Baranovski, 'bu olumsuz çelişki, dışarda kalan üretim alanlarını genişleterek kendi kendisini dengelemeye çalışır', ifadesindeki 'dışarda kalan üretim alanları' ile Marx'ın, üretimi kastettiği yorumunu getirirse, sadece dilin ruhunu değil, Marx'ın gayet açık düşünce çizgisini de çiğnemiş olur. 'Dışarda kalan üretim alanları', gayet açık ve kesin biçimde, üretimin kendisi değil, 'sürekli olarak genişletilmesi gereken', tüketimdir. **Theorien über den Mehrwert**'den alınan şu bölüm, Marx'ın kafasından, bundan başka birşey geçmediğini göstermeye yeterlidir: 'O halde Ricardo, üretimdeki genişlemeye ve sermayedeki büyümeye, **pazar genişlemesinin** eşlik etmesi gerekliliğini kararlı bir şekilde reddetmektedir. Bir ülkede varolan sermayenin tamamı, aynı zamanda kârlı bir şekilde o ülkede kullanılabilir. Bu durumda, kendi (Ricardo'nun) görüşünü kuran Adam Smith'e karşı tartışma getirmekle kalmıyor, aynı zamanda bu görüşle her zamanki kendinden emin içgüdüleriyle çelişiyor."[1]

Marx, bir başka bölümde de Tugan Baranovski'nin, üretim için üretim kavramının kendisine tamamen yabancı olduğunu gayet açık bir şekilde göstermekte: 'Kaldı ki, ikinci cildin, üçüncü bölümünde, değişmeyen sermaye ile değişmeyen sermaye arasında sürekli bir dolaşım olduğunu gördük (hızlandırılmış birikimi bile düşünmeden). Bu, bireysel tüketimden tamamen bağımsızdır, çünkü hiçbir zaman böyle bir tüketimin içine girmez. Ancak, yine de kesin olarak böyle bir tüketim tarafından sınırlandırılmaktadır. Çünkü, değişmeyen sermaye üretimi hiçbir zaman değişmeyen sermaye üretimi için yapılmaz; yalnızca kişisel tüketime giden ürünlerin üretildiği dallarda daha çok sermaye gerektiği için yapılır."[2]

Kabul etmek gerekir ki, Tugan Baranovski'nin dayanağını oluşturan ikinci ciltteki şemada, pazar ve üretim çakışır — ikisi bir ve aynı şeydir. Burada; üretimin kendi kendisinin pazarı olduğu söylendiği için, pazarın genişlemesi, genişlemiş üretim anlamına gelmektedir — işçilerin tüketimi de üretimin bir unsuru, yani değişken sermayenin yeniden üretimi olmaktadır. Bu halde, üretimin ve pazarın genişletilmesinin sınırı, tek ve aynı şeydir: Bu sınırı sosyal sermayenin hacmi ya da birikimde varılmış olan aşama belirler. Sermayenin doğal biçiminden çıkartılan artı-değerin miktarı ne kadar büyükse, birikim de o kadar fazla olacak; birikim ne kadar

---

1 **Theorien** ..., cilt 2, bölüm 2, s. 305.
2 **Kapital,** cilt 3, s. 359.

büyükse, o kadar fazla artı değer, sermayenin maddi biçimi olarak yatırılabilecek, yani realize edilebilecektir. Demekki şema, üçüncü ciltte özetlenen çelişkiyi kabul etmiyor. Şema tarafından tanımlanan süreçte, pazarın, kapitalistlerle işçilerin tüketimini aşacak şekilde, sürekli olarak genişletilmesine gerek yoktur. Sosyal tüketim kapasitesinin sınırlı olması üretimin pürüzsüz, bir yol izlemesine ve sınırsız genişleme kapasitesine engel oluşturmayacaktır. Şema gerçekten de, üretim içindeki oransızlık ve üretim süreci üzerindeki kontrolun bozuk olması nedenleri dışında, bunalıma izin vermez. Ancak, kapitalist toplumda, tüketim kapasitesi ile üretim kapasitesi arasındaki derin ve temel uzlaşmazlığı dışarda bırakır. Oysa sermaye birikiminin içinden gelen bu çelişki, dönem dönem bunalımlarla patlar ve sermayeyi, pazarı sürekli olarak genişletmesi için mahmuzlar.

Bölüm 26

Sermayenin Yeniden Üretimi ve Toplumsal Ortamı

Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şeması, birikimin gerçek ve tarihsel sürecini açıklayamaz. Neden? Şemanın öncülleri yüzündon. Şema, birikim sürecini, kapitalistlerle işçilerin, tüketimin yegane unsurları olduğu varsayımı üzerinden tanımlamaya koyulur. Marx'ın, **Kapital**'in üç cildinde de, kapitalizmin evrensel ve dıştalayıcı egemenliğini, ısrarlı ve kasıtlı bir şekilde, çözümlemesinin kuramsal öncülü olarak varsaydığını gördük. Kabul etmek gerekir ki, bu koşullar altında, toplumda kapitalistlerle işçilerden başka bir sınıf olamaz. Şemanın gösterdiği gibi, kapitalist toplumun 'üçüncü kişileri' — memurlar, serbest meslek sahipleri, din adamları, vs., tüketici olarak, bu iki sınıf içinde ve tercihan kapitalist sınıfla birlikte sayılmalıdır. Ancak bu aksiyom, aldatıcı bir kuramsal araçtır. gerçek hayatta, kapitalist üretim biçiminin tamamen dıştalayıcı egemenliği altında, kendi kendine yeterli bir kapitalist toplum görülmemiştir. Bu kuramsal araç, sorunu sadece bütünlüğü içinde göstermeye yardımcı olduğu ve sorunun özündeki koşullara müdahele etmediği sürece kabul edilebilir. Önümüzdeki konu, kapitalist yöntemlerle üretim yapan bir toplumda, sorunun, tamamen kurgu üzerine oturduğu, toplam sosyal sermayenin basit yeniden üretimi çözümlemesidir: Artı-değer yaratan bu toplumda, artı-değere el koyan kapitalistlerin, bunun tamamını tüketeceği kabul edilmektedir. Amaç, bu veri koşullar altında, sosyal üretim ve yeniden üretim biçimlerini ortaya koymaktır. Problemin ortaya konuş şekli, üretimin, kapitalistlerle işçilerden başka tüketici tanımadığını ima etmekte, Marx'ın öncüllerine tamamen uymaktadır: Kapitalist üretim biçiminin evrensel ve dıştalayıcı egemenliği. Her iki kurgu da

aynı şeyi ima etmektedir. Bireysel sermayelerin birikimi çözümlemesinde de, sermayenin mutlak egemenliği koşulunu getirmek, **Kapital**'in birinci cildinde yapıldığı gibi, benzer şekilde meşru bir varsayımdır. Bireysel sermayelerin yeniden üretimi, toplam sosyal yeniden üretimin bir ögesidir. Ancak, diğer ögelerin deviniminin tersine, bağımsız bir yol izler. Dolayısiyle, sosyal sermayenin toplam devinimine varmak için, tek tek sermayelerin bireysel hareketlerini sadece bir araya getirmek olmaz. Sosyal sermayenin toplam devinimi özünde farklıdır. O halde, bireysel sermayelerin yeniden üretilmesinin doğal koşulları, ne birbirlerine uyar, ne de toplam sermayenin ilişkileriyle uyum içindedir. Normal dolaşım koşulları altında, her bireysel sermaye, dolaşım ve birikim sürecine tamamen kendi başına katılır, Diğerlerine, sadece kendi ürünleri için pazar bulmak zorunda olduğu ve kendi özgül faaliyetleri için üretim araçları sağlamak zorunda olduğu ölçüde bağımlıdır. Her ne kadar, bireysel sermayelerin birikiminin çözümlemesinde, kuramsal olarak, en uygun öncül, kapitalist üretimin evrensel ve dıştalayıcı egemenlik kurduğu ve birikim sürecinin yegane ortamını oluşturduğu varsayımıysa da; bu pazarı ve gerekli üretim araçlarını sağlayabilecek durumdaki tabakanın, kapitalist üreticiler olup olmadığı, bireysel sermaye için hiçbir önem taşımaz.

Ancak şimdi, ortaya, bireysel sermayeler açısından belirleyici önem taşıyan varsayımların, toplam sermayeyi göz önüne aldığımızda da meşru olup olmayacağı sorusu çıkıyor.

'Şimdi sorunu, şu şekilde koymalıyız: **Evrensel birikim durumunda**, yani üretimin tüm dallarında az ya da çok birikim oluyorsa, — zaten bu kapitalist üretimin koşuludur ve cimri için para istiflemek ne kadar doğalsa, birikim de, kapitalist için kapitalist olması sıfatıyla o kadar doğaldır (ama aynı zamanda kapitalist üretimin sürdürülebilmesi için de gereklidir) — bu evrensel birikimin **koşulları** nelerdir ve hangi ögelere indirgenebilir?'

Ve yanıt: '**Sermaye birikiminin koşulları, genel anlamda, sermayenin ilk kez üretimi ve yeniden üretimine hakim olan koşulların aynıdır**: Bu koşullara gelince; paranın bir kısmı emek, bir kısmı da diğer metaları (hammaddeler, makine, vs.,) satın alır. ... O halde yeni sermayenin birikimi, halen varolan sermayenin, yeniden üretildiği koşullar altında ilerleyebilir.'

Gerçek yaşamda, toplam sermayenin birikiminin fiili koşulları, bireysel sermayeler ve basit yeniden üretim için geçerli olan koşullardan tamamen farklıdır. Sorun şuna inmektedir: Eğer, artı-değerin, giderek artan bir bölümü, kapitalistlerce tüketilmeyip üretimin genişletilmesi için kullanılıyorsa, o zaman sosyal yeniden üretim ne tür biçimler alır? Sosyal üretimden, değişmeyen sermayenin yenilenmesi payını çıkardıktan sonra geriye kalan, **ex hypothesi** işçilerle kapitalistlerin tüketimiyle massedilemeyeceği gibi — bu, sorunun ana görünümüdür — toplam üretimi de işçilerle kapitalistler kendi

başlarına realize edemezler. İşçilerle kapitalistler, her zaman, sade ce değişken sermayeyi, değişmeyen sermayenin kullanılacak olan bölümünü ve artı-değerin tüketilecek olan parçasını realize edebi lirler; ama bu yolla üretimin sadece bir önceki ölçüde yenilenebil mesini güvence edebilirler. İşçilerle kapitalistlerin, artı-değerin ser mayeye dönüştürülecek olan parçasını, realize edebilmeleri mümkün değildir. Dolayısiyle, sadece işçilerle kapitalistlerden oluşan bir toplum için, artı-değerin, birikim amacıyla realize edilmesi, imkansız bir görevdir. İşin garibi, Ricardo ve Sismondi'den, Marx'a kadar, birikim sorununu ele alan kuramcıların tümü, çözümlemelerine, önlerindeki sorunu çözülemeyecek hale sokan varsayımlardan başladılar. Artı-değerin realizasyonu için, 'üçüncü kişileri'n yani kapitalist üretimin ilk ağızdaki aracılarının (işçiler ve kapitalistler) dışındaki kişilerin gerekli olduğu şeklindeki sağlam içgüdü, türlü çeşitli sapmaya yol açtı: Örneğin, 'üretken olmayan tüketim' kavramı: Malthus bunu, feodal toprak sahibinin kişiliğinde, Vorontsov militarizmde, Struve ise 'serbest mesleklerde ve kapitalist sınıfın diğer asalaklarında, görüyordu. Ya da, oyuna dış ticaret sokuluyordu; bu da Sismondi'den Nikolayon'a, birikime kuşkuyla bakan herkese, yararlı bir emniyet subabı oluyordu. Bu çözümsüz zorluklar nedeniyle, V. Kirchmann ve Rodbertus gibileri, birikimden tamamen vazgeçmeye çalışırken; Sismondi ve kendisinin Rus 'popülist' takipçileri, birikimin, en azından, mümkün olduğu kadar frenlenmesi gerektiğini vurguladılar. Birikimin belirgin hatlarını ortaya koyup, bunu çözmeye yönelik girişimlerin zayıf noktaları, Marx'ın toplum yeniden üretim sürecini kesin şematik görünümüyle sunması ve öncelikle basit yeniden üretim sorununa getirdiği ilhamlı açıklaması ve daha derine inen çözümlemesiyle açığa çıktı. Ancak o da derhal tam bir çözüm getiremedi. Bunun nedeni kısmen, çözümlemesine başlar başlamaz yarım bırakması, kısmen de göstermiş olduğumuz gibi, Adam Smith'in çözümlemesini reddetmekle meşgul olduğu için temel sorunu gözden kaçırmasıdır. Aslında, kapitalist üretimin evrensel düzeyde egemen olduğu varsayımında bulunmak, çözümü daha da zorlaştırmıştır. Yine de, Marx'ın basit yeniden üretim sorununa getirdiği mükemmel çözümlemesi ve kapitalist sürec bir bütün olarak, içsel çelişkileriyle ve bu çelişkilerin gelişmesini gösteren bir şekilde tanımlaması, (**Kapital** cilt 3) birikim sorununda, hem doktrininin diğer bölümleriyle, hem de kapitalizmin tarihsel deneyimi ve günlük uygulamalarıyla uyumlu bir çözüm getirdiğine işaret etmektedir. Bunun ışığı altında, şemadaki eksiklikler giderilebilir. Tüm ilişkiler bir tür tamamlanmamış olduğundan, genişlemiş yeniden üretim şemasını daha yakından incelediğimizde, bu şemanın, salt kapitalist üretim ve birikimden daha ileri bir düzenlemeye işaret ettiği ortaya çıkacaktır.

Şimdiye kadar genişlemiş yeniden üretimin bir yönünü, artı değerin realizasyonu sorununu ele aldık. Buradaki zorluklar bir

kimden kuşku duyanların tüm dikkatini üzerinde toplamıştı. Artı-değerin realizasyonu sorunu, hiç kuşkusuz, kapitalist birikimin can alıcı sorularından biridir. Realizasyon, en temel koşulu olarak — basitlik amacıyla, kapitalistlerin tüketim fonunu tamamen dışarda bırakırsak — kapitalist toplumun dışında kalan bir müşteri tabakasının varolmasını gerektirir. Artı-değerin maddi biçimi, artı-değerin realizasyonu konusunun tamamen dışında kaldığından, tüketicilerden değil, müşterilerden söz ettiğimize dikkat edilmelidir. En önemli gerçek, artı-değerin ne kapitalistlere ne de işçilere yapılan satışlarla realize edilebileceğidir. Artı-değer, sadece üretim biçimleri kapitalist olmayan sosyal örgütlenmelere ya da katmanlara satılırsa realize edilebilir. Burada iki örnek düşünebiliriz:

(1) Kapitalist üretim, kendi gereksinimini aşan, kendi işçileriyle kapitalistlerinin talebinin üzerinde tüketim malı üretir. Bunu kapitalist olmayan tabakalar satın alır. Örneğin, İngiliz dokuma sanayii, ondokuzuncu yüzyılın ilk altmış yılında ve bir dereceye kadar hâlâ, Avrupa'daki köylülerle, küçük burjuva kentlilere ayrıca Hindistan'da, Amerika'da Afrika'daki köylülere pamuklu dokuma sağlamaktaydı. Böylelikle, İngiliz dokuma sanayiinin gösterdiği dev genişleme, kapitalist olmayan ülkelere, kapitalist olmayan katmanların tüketimi üzerine kurulmuştu. Gelişen dokuma sanayii, İngiltere'de sinai makine (bobinler ve dokuma tezgahları) üretiminin yanısıra, maden ve kömür vs., üretim dallarında da büyük çapta gelişmeye yol açtı. Bu örnekte, Kesim II, ürünlerini, artan ölçüde kapitalist olmayan sosyal katmanlara satarak realize etti ve sağladığı birikimle, Kesim I'in iç pazara yönelik ürünlerine talebi artırdı, böylelikle, Kesim I'in ürünlerini realize edip birikimini artırmasına yardımcı oldu.

(2) Kapitalist üretimin yukardakinin tersine, kendi talebini aşan miktarda üretim araçları üretip, bunları kapitalist olmayan ülkelere sattığını düşünelim. İngiliz sanayii örneğin, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, Amerika ve Avustralya'daki eyaletlerde demiryolları yapımı için malzeme sağladı. (Demiryolları yapımı kendi başına, bir ülkede kapitalist üretimin egemen olduğunun kanıtı sayılamaz. Aslında bu örnekte, demiryolları, kapitalist üretime geçilmesinin sadece tek bir koşulunu sağlıyordu). Bir başka örnek, Asya ve Afrika kıtasındaki ülkelerle kapitalist üretim yapmayan diğer ülkelere çok miktarda boya gibi ürün sağlayan Alman kimya sanayiidir. Burada Kesim I, kendi ürünlerini kapitalizm dışı çevrelerde realize eder. Bunun sonucu olarak Kesim I'de giderek daha büyük bir genişleme olur. Bu da aynı ülkedeki, (kapitalist yöntemlerle üretim yapan) Kesim II'de, Kesim I'in büyüyen işçi ordusuna geçimlik araçlar sağlayabilmesi için, genişlemeye yol açar.

Bu örneklerin herbiri Marx'ın şemasından farklıdır. Birinci örnekte, Kesim II'nin üretimi, değişken sermaye ve artı-değerin tüketilen parçasıyla ölçüldüğünde, her iki kesimin gereksinmesini aş

makta. İkinci örnekte ise, Kesim I'in üretimi, her iki kesimdeki değişmeyen sermayenin hacmini aşmaktadır (bu genişleme, üretimi artırmak için yapılmış olsa da). Her iki örnekte de, artı-değer, Kesim I veya Kesim II'de sermayeye dönüştürülebilmesini gerekli ve mümkün kılan bir doğal biçim içinde yaratılmamaktadır. Gerçek yaşamda, bu iki örneğin sürekli olarak birbirleriyle kesişen birbirlerini destekleyen ve birleşen türden örneklerine rastlıyoruz.

Bu tartışmada, bir nokta hâlâ karanlık duruyor. Kapitalist olmayan ülkelere satılan, örneğin pamuklu kumaş gibi artık tüketim malları, sadece artı-değeri değil, kapitalist bir meta olarak, değişmeyen ve değişken sermayeyi de içermektedir. Toplumun sadece kapitalist olmayan katmanlarında satılan metaların artı-değerden başka birşey içermediğini varsaymak son derece keyfi olur. Ancak Kesim I, bu örnekte, gayet açık bir şekilde, sadece artı-değerini realize etmekle kalmıyor, birikim yapabiliyor ve bunu yaparken, ürünü için, kapitalist üretimin iki kesimi dışında kalan bir pazara gereksinme duymuyor. Yine de, her iki itiraz da yüzeyseldir. Tüm hahatırlamamız gereken, toplam üretimin her parçasının, toplam değerin belli bir oranını yansıttığıdır ve kapitalist üretim koşulları altında sadece toplam üretim değil, tek tek her meta artı-değer içerir. Ancak bu durum, bireysel kapitalistin hesabında bir değişiklik yaratmaz: Metalarının satışı, önce değişmeyen sermaye harcamalarını karşılamalı, ikinci olarak değişken sermayeyi yenilemelidir (ya da yanlış ifadelerle bile olsa, fiili uygulamaya uyarak, önce sabit sermayesini, sonra döner sermayesini yenilemelidir). Bunlardan arta kalan, hesaba kâr olarak geçecektir. Toplam sosyal üretimi, benzer bir şekilde, üç oransal parçaya ayırabiliriz. Bunlar; (1) toplum tarafından kullanılıp tüketilen değişmeyen sermaye, (2) değişken sermaye ve (3) elde edilen artı-değerdir. Basit yeniden üretim durumunda, bu parçalar, toplam üretimin maddi biçiminde de kendilerini gösterirler: Değişmeyen sermaye, üretim araçları olarak; değişken sermaye işçiler için geçimlik mallar olarak ve artı-değer kapitalistler için geçimlik mallar şeklinde cisim bulurlar. Ancak, artı-değerin tamamının kapitalistlerce tüketildiği basit yeniden üretim kavramının sadece bir kurgu olduğunu biliyoruz. Genişlemiş yeniden üretim veya birikime gelince, Marx'ın şemasında, sosyal üretimin değer cinsinden bileşimi, tamamen maddi biçime orantılıdır: Artı-değer, daha doğrusu, artı-değerin sermayeye dönüştürülmek üzere bir kenara ayrılan parçası, daha en baştan, üretimin, yeri bir teknik esasa göre genişlemesine uygun düşecek oranlar içinde, maddi üretim araçları ve işçiler için geçimlik mallar biçiminde oluşturulmuştur. Eğer artı-değerin, kapitalist üretim çevresinin dışında realize edildiğini varsayarsak, bu durumda artı-değerin maddi biçimi, kapitalist üretimin gereksinmelerinden bağımsızdır. Artı-değerin maddi biçimi, bunun realize edilmesine yardımcı olan, kapitalist olmayan çevrelerin gereksinmelerine uyar; yani, ar

tık hangi örneği seçerseniz, kapitalist artı değer, ya tüketim malları (örneğin, pamuklu kumaş) ya da üretim araçları (örneğin, demiryolu yapımı için malzeme) biçimini alabilir. Eğer kesimlerden biri, artı-değerini, ürünlerini ihraç ederek realize ediyor ve bunun sonucunda genişleyen üretim, diğer kesimin ürünlerini iç pazarda realize edebilmesine yardımcı oluyorsa; bu durum, **sosyal** artı-değerin, ya doğrudan doğruya, ya da dolaylı bir şekilde, bu iki kesimin dışında realize edilmiş olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Benzer bir değerlendirmeyle, bireysel kapitalistin, elindeki metalarının tümü, bir başka kapitalistin sadece değişmeyen veya değişken sermayesini yenileyebiliyor bile olsa, o kapitalistin kendi artı-değerini realize edebilmesine olanak tanır.

Yeniden üretim sürecinin, tek can alıcı noktası, artı-değerin realizasyonu değildir. Kesim I'in birikim sürecini artı-değerini dışarda elinden çıkartarak başlattığını düşünürsek ve kapitalist olmayan çevrelerin talebinin artacağını varsaydığımızda bile, aslında bu iki koşul, birikim için gerekli koşulların sadece yarısını oluşturur. Kadeh ve dudak arasında daha pekçok yudum vardır. Birikimin ikinci gereği, yeniden üretimi genişletmek için lazım olan malzemeye ulaşabilmektir. Kesim I'in artık üretimini, artık üretim araçlarını kapitalist olmayan çevrelerde paraya döndürdüğünü görmüş bulunuyoruz. Peki ama şimdi maddi malzeme nereden gelecektir? Artı-değerin realize edilmesinde ön kapıyı oluşturan bu işlem, aynı zamanda, bu realize edilmiş artı-değeri üretken yatırıma dönüştürme fırsatlarının kaçıp gittiği bir arka kapıdır sanki — kapılardan biri cehenneme, diğeriyse açık denize açılmaktadır. Daha yakından bakalım :

Burada, **c**'yi, hem Kesim I, hem de Kesim II için, üretimdeki tüm değişmeyen sermayeye karşılık gelir gibi kullanıyoruz. Sadece şemayı basitleştirmek amacıyla, Kesim I ve Kesim II'de yer alan **c**'nin, toplumdaki toplam değişmeyen sermayenin sadece bir kısmını oluşturduğunu; yani, belli bir yılın dolaşımı içinde kullanılıp tüketilen ve tek bir üretim döneminin ürünlerine katılan parçası olduğunu dikkate almıyoruz. Tabii ki kapitalist — ya da bir başka — üretimin, değişmeyen sermayesinin tamamını, her üretim döneminde tüketip, her seferinde yeni baştan yaratması çok saçma olur. Tam tersine, şemada sunulduğu gibi, üretimin gerisinde yatan, üretim araçları kitlesinin dönemden döneme yenilendiği — tüketilen parçanın yerine konması — varsayımıdır. Bu yenilenme payı, şemada, yıllık taksitler şeklinde gösterilmektedir. Emek üretkenliğindeki artışlar ve üretim hacminin genişlemesiyle, üretim araçları kitlesi sadece mutlak olarak değil, aynı zamanda, üretim sırasında tüketilen parçaya göreli olarak da artış göstermektedir ve değişmeyen sermayenin verimliliği de yükselmektedir. Üretimin genişlemesi açısından en önemli nokta, değişmeyen sermayenin bu parçasının, değerindeki artış ne olursa olsun, daha yoğun bir şekilde kullanılmasıdır.

'İstihraç sanayilerinde, madenler, vs., hammaddeler, peşin olarak yatırılan sermayenin parçasını oluşturmaz. Bu sanayi kolunda, emeğin nesnesi, daha önce kullanılmış olan emeğin ürünü değil. Doğanın bedava sağladığı madenler, mineraller, kömür, taş vs., nesnelerdir. Burada, değişmeyen sermaye, hemen tamamen emeğin kullandığı araçlardan oluşur, dolayısiyle üretim sırasında daha fazla emek massedilebilmektedir (gündüz ve gece vardiyaları vs.,). Diğer bütün faktörler sabitken, üretimin miktarı ve değeri, harcanan emek miktarına doğru orantılı bir şekilde artacaktır. Üretimin o ilk günündeki üreticiyi-yaratan, ve sonradan sermayenin maddi öğelerinin yaratıcıları haline gelenler — insan ve doğa — hâlâ birlikte çalışmaktadır. Birikim alanı işgücünün esnekliği sayesinde, değişmeyen sermayenin daha önce artırılmasına gerek olamadan genişlemektedir. — Tarımda, ekimlik topraklar, daha fazla tohum ve gübre olmadan genişletilemez. Ancak bunlar bir kez sağlandığında, toprağın kendisinin salt mekanik işleyişi, elde edilen ürün miktarında mucizevi etkiler yaratır. Daha önce kullanılan sayıda emekçi daha çok işgücü gerçekleştirdiğinde, kullanılan araçlarda hiçbir yeni ilerlemeye gerek olmadan, üretkenlik artar. Hiçbir yeni sermayenin müdahalesi olmadan, daha fazla birikim yapabilmenin birinci kaynağı, bir kez daha insanın doğa üzerindeki doğrudan eylemi olmaktadır. Son olarak, imalat adı verilen sanayide, her ilave emek kullanımına karşılık, ilave hammadde kullanılması gerekecektir, ama, emeğin kullandığı araçların mutlaka artması gerekmez. İstihraç sanayii ve tarım, imalat sanayiine hammaddeyle işgücü araçları sağlamaktadır. Eğer bu ürünlerin miktarı daha fazla sermayeye gerek olmadan artırılabiliyorsa, bundan imalat sanayii yarar sağlayacaktır. — Genel sonuç: Sermaye, zenginliğin iki temel yaratıcısı, işgücü ve toprağı, kendisiyle birleştirerek öylesine bir genişleme gücü elde etmektedir ki; bu güç, birikimin öğelerinin kendi boyutunun ya da kendisinin içinde bulunduğu üretim araçlarının kitlesinin ve değerinin koyduğu sınırların ötesine genişleyebilmesine izin vermektedir.'

Ayrıca, üretim araçları ile tüketim mallarının, kapitalist yöntemlerle üretileceği diye de bir kural yoktur. Marx'ın çözümlemesinin temel taşı olarak kullandığı bu varsayım, sermayenin ne günlük uygulaması ve tarihine uygun düşer, ne de bu üretim biçiminin özgül niteliğine. İngiltere'de, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, artı-değerin büyük bir kısmı, pamuklu kumaş biçiminde üretiliyordu. Ancak, bu artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi için gerekli olan maddi malzeme, kesin olarak artık ürünü temsil ediyorsa da, tamamiyle kapitalist artı-değer değildi. Amerikan Birliğinin köle eyaletlerinden ham pamuk ya da serflik Rusya'sının tarlalarından gelen tahıl (İngiliz işçileri için geçimlik malları) örnekleri yeterlidir. Kapitalist birikimin, kapitalist yöntemlerle üretilmeyen üretim araçlarına ne kadar bağımlı olduğunu, Amerikan iç savaşı sırasında plantasyonlarda ekimin durmasının İngiltere'de yol açtığı pamuk bunalımı ya da Do-

ğu'daki savaş sırasında çarlık Rusya'sından keten ithal edilememesinin Avrupa keten dokumacılığında yarattığı bunalım kanıtlamaktadır. Sermaye birikimi için gerekli olan maddi malzeme ile kapitalist olamayan katmanlar arasındaki yakın bağların bir başka örneği olarak, köylülerin yetiştirdiği (kapitalist olmayan yöntemlerle) mısır ithalinin, değişken sermayenin bir öğesi olarak sınai işgücünün beslenmesinde ne kadar can alıcı bir rol oynadığını hatırlamak yeterlidir.

Kaldıki, kapitalist üretim, doğası gereği sadece kapitalist yöntemlerle üretilen üretim araçlarıyla sınırlandırılamaz. Kâr oranını artırmaya çalışan bireysel kapitalist için, değişmeyen sermayenin öğelerini ucuza sağlaması çok büyük önem taşır. Ayrıca, artık-değer oranının artırılmasının en önemli yöntemini oluşturan, emek üretkenliğinde sürekli artış gerçekleştirebilmenin koşulu; doğa ve toprağın sağladığı kolaylıklarla tüm nesnelerin hiçbir sınır olmaksızın kullanılabilmesidir. Bu açıdan, herhangi bir sınırlamaya göz-yummak, sermayenin özüne ve tüm varoluş biçimine ters düşecektir. Kapitalist üretim biçimi, pekçok yüzyıla uzanan gelişmesi ardından, toplam dünya üretiminin hâlâ sadece bir parçasını oluşturur. Büyük ölçüde hükmettiği küçük Avrupa Kıtasında bile köylü tarımı ve bağımsız zanaatlar gibi tüm üretim dallarında egemenlik kurmayı başaramamıştır. Aynı gerçek, Kuzey Amerika'nın geniş bölgeleri ve diğer kıtalardaki bazı bölgeler için de geçerlidir. Kapitalist üretim, şimdiye kadar genel olarak ılıman kuşaktaki ülkeler içinde kalmış, örneğin Doğu'da ve Güney'de göreli olarak az ilerleme kaydetmiştir. Dolayısiyle, eğer üretimin öğelerini sağlamada sadece kendi dar sınırları içinde kalmış olsaydı, varmış olduğu gelişmişlik aşamasına ulaşması ve aslında genel anlamda gelişmesi imkansız olurdu. Kapitalist üretimin yasaları ve biçimleri, daha en baştan, tüm dünyayı üretim güçleri deposu haline sokma amacını taşır. Sömürmek amacı için, üretim güçlerine el koymaya itilen sermaye tüm dünyayı yağmalar, üretim araçlarını dünyanın dört bir yanından, her düzeydeki tüm uygarlıklardan, tüm toplum biçimlerinden, gerekirse kuvvet kullanarak sağlar, gaspeder. Üretilmiş olan artı-değerin maddi biçiminin çözmüş olmaktan çok uzak durduğu kapitalist üretimin maddi öğelerinin sağlanması sorunu, çok farklı bir yön alır. Sermayenin, realize ettiği artı-değeri üretken bir şekilde kullanabilmek için, hem kalite hem de miktar açısından, sınırsız seçenekte üretim araçları sağlamak üzere, tüm dünyayı giderek daha tam bir şekilde tüketmesi, gereklilik halini alır.

Birikim süreci, esnek olması ve kesintisiz olamaması nedeniyle, ihtiyaç anında, örneğin, eski kaynaklarından yaptığı ithalat aksadığı ya da sosyal talep birdenbire arttığında kullanılmak üzere, sürekli olarak çoğalan yeni hammadde alanlarına serbestçe girilebilmesinin gerekliliği kaçınılmaz olmaktadır. İç Savaş, Amerikan pamuğunun ithal edilmesini aksatıp, Lancashire bölgesindeki meşhur

'pamuk kıtlığı'na yol açınca, Mısır'da bir anda sanki sihirli bir şekilde, dev pamuk plantasyonları bitiverdi. Burada, Avrupa sermayesi için faaliyet sahası yaratan, antik bağımlılık sistemiyle birleşmiş Doğu mutlakiyetçiliğiydi. Böylesi kısa bir zamanda, böylesi mucizevi bir değişimi, teknik olanaklarıyla sadece sermaye gerçekleştirebilir — ancak böylesi mucizeleri gerçekleştirmek için gerekli olan üstünlüğünü, sadece, göreli olarak daha ilkel toplumsal koşulların hüküm sürdüğü kapitalizm öncesi topraklar üzerinde geliştirebilir. Bu türden bir başka örnek, dünya kauçuk tüketimindeki dev artıştır; bu artış, şimdi (1912), her yıl 50,000,000 sterlin değerinde kauçuk sütü üretilmesini gerektirmektedir. Avrupa sermayesinin kölelik ve bağımlılık sistemlerinin çeşitli biçimler içinde birleştiği Afrika sömürgelerinde ve Amerika'da, hammadde üretimi için uyguladığı ekonomik esas, ilkel sömürü sistemidir.

O halde artı-değer üretimiyle bunu izleyen birikim dönemi arasında, birbirinden bağımsız iki işlem yer alır — artı-değerin realize edilmesi (yani artı-değeri saf emeğe çevirmek) ve bu saf emeği üretken sermayeye dönüştürmek. Her ikisi de, kapitalist üretim ile onu çevreleyen kapitalist olmayan dünya arasındaki işlemlerdir. Artı-değeri realize etme ve değişmeyen sermayenin maddi öğelerini elde etmek açısından, uluslararası ticaret, kapitalizmin tarihsel varoluşu açısından en birinci gerekliliktir (özünde şu anda varolan gerçekler açısından, kapitalist ve kapitalist olmayan üretim biçimleri arasında değişim anlamına gelen bir uluslararası ticaret).

Birikimi şimdiye kadar sadece artı-değer ve değişmeyen sermaye açısından ele aldık. Birikimin üçüncü öğesi, birikim geliştikçe artan, değişken sermayedir. Marx'ın şemasında, sosyal üretim içindeki değişken sermayeye uygun maddi biçimi alan işçilerin geçimlik malları, sürekli olarak artmaktadır. Değişken sermaye aslında işçilerin geçimlik malları değildir; yeniden üretilebilmesi için bu geçimlik malların gerekli olduğu canlı emektir. O halde birikimin en temel koşullarından bir tanesi, sermayenin kendi gereksinimlerini karşılayabilmek için seferber edebileceği, canlı emek arzıdır. Emek arzı, uygun koşullar altında — sadece bir dereceye kadar — çalışma saatlerini uzatarak ya da çalışma yoğunluğunu yükselterek artırılabilir. Ancak, arzı artırmaya yönelik bu her iki yöntem de, değişken sermayeyi artırmaz, ya da bir dereceye kadar artırabilir (örneğin, fazla mesai ödemeleri). Yine her iki yöntem de, doğal ve toplumsal nedenlerle aşılamayacak kesin ve dar sınırlar içinde sıkışıp kalmıştır. Değişken sermayede, birikimle birlikte giden artış, kendisini istihdam edilen emeğin sayısındaki sürekli büyümede belli etmelidir. Bu ek emek nereden bulunabilmektedir?

Marx, bireysel sermayelerin birikimi çözümlemesinde aşağıdaki yanıtı vermektedir: 'Kapitalist sınıf, bu öğelerin fiilen sermaye olarak işlev görebilmesini sağlamak için, ek emeğe gereksinme duyar. Eğer halen istihdam edilmekte olan emekçilerin sömürüsü,

yaygın ve yoğun kullanım yoluyla artırılamıyorsa, o zaman ek işgücü bulunması zorunludur. Bunu mümkün kılmak için, kapitalist üretimin daha önceden işletmiş olduğu mekanizma, çalışan sınıfı, ücrete bağımlı bir sınıf haline dönüştürmek; aldığı ortalama ücretin, sadece yaşamını sürdürebilmesi için değil, aynı zamanda çoğalmasına yeteceği bir sınıf yaratmış olmasıdır. Artı-değerin sermayeye dönüştürülebilmesinin tamamlanabilmesi için, sermayenin, işçi sınıfının yıldan yıla sağladığı bu her şekil ve yaştaki emekçiyi, o yılın üretimi içinde yer alan artık üretim araçlarıyla bir araya getirmesi yeterlidir.'

O halde, değişken sermayedeki artış, doğrudan doğruya ve tamamen, sermayenin egemenliği altındaki çalışan sınıfın, doğal fiziki artışına bağlıdır. Bu açıklama, kapitalist üretim biçimini mutlak ve dıştalayıcı bir üretim biçimi olarak gören; sosyal sınıflar olarak da sadece kapitalist ve işçi sınıfını kabul eden genişlemiş yeniden üretim şemasıyla uyum içindedir. Bu varsayımlar üzerinden, sermayenin hükmettiği emek arzının genişletilebilmesinin, tek kaynağı, işçi sınıfının doğal artışıdır. Ancak bu görüş, birikim sürecine hükmeden yasaları çiğnemektedir. Biriken sermayenin gereksinmesiyle, işçilerin doğal çoğalması, zaman ya da miktar açısından birbirlerine denk düşmez. Marx, doğal çoğalmanın, sermayenin birdenbire patlayan gereksinmelerini karşılayamayacağını, mükemmel bir şekilde göstermiştir. Eğer, sermayenin gelişmesinin yegane temelini, bu doğal çoğalma oluştursaydı, ne aşırı zorlanma ve tükenme arasında salınan dönemsel dalgalanmalar gösteren birikim devam edebilir, ne de üretim alanları sıçramalarla genişleyebilirdi. Birikim imkansız olurdu. Birikim, değişmeyen sermayenin öğelerinde sağladığı artış kadar, değişken sermayenin büyümesini sağlamak açısından da sınırsız hareket özgürlüğüne sahip olabilmelidir — yani, işgücü arzını da hiçbir sınır olmadan sağlayabilmelidir. Marx, bunun 'sınai yedek işçi ordusu' yoluyla sağlanabileceğini düşünmektedir. Kabul etmek gerekir ki, basit yeniden üretim şeması, böyle bir orduyu tanımadığı gibi, böyle bir orduya yer veremez. Çünkü, kapitalizmin ücretli proletaryasının doğal çoğalması, sınai yedek işçi ordusu sağlayamaz. Bu ordunun işgücü, sermayenin hakimiyeti dışında kalan toplumsal depolardan çekilmektedir — sadece gereksinme duyulursa ücretli proletaryaya eklenmektedir. Kapitalist üretim için bu tür ek işgücü arzını, sadece kapitalist olmayan ülke ve gruplar sağlayabilir. Oysa Marx, sınai yedek ordusuna ilişkin çözümlemesinde yalnızca şu unsurlara yer verir: (a) yaşlı işçilerin yerini makinenin alması, (b) tarımda kapitalist üretimin üstünlük kazanmasının sonucunda kentlere kırsal işçi akını, (c) sanayiden ayrılan tek tük emek, (d) ve son olarak, göreli aşırı nüfusun en alt tortusunu oluşturan yoksullar. Bu kategorilerin tümü, kapitalist üretim tarafından şu ya da bu biçimde dışlanan, yıprandığı için şu ya da bu yolla işlerinden çıkartılan ücretli proletaryayı

oluşturmaktadır. Marx, ileri derecede kapitalist gelişmeyi içeren İngiltere'deki koşullardan açıkça etkilenerek, sürekli olarak kentlere göçeden kırsal işçilerin, ücretli proletaryaya dahil olduğu görüşünü savunmakta bunların eskiden tarımdaki sermayenin egemenliği altında olduğunu, şimdiyse sınai sermayenin nesnesi haline geldiklerini belirtmektedir. Ancak, Avrupa kıtasındaki koşullar açısından, yani bu kent ve kırsal proletaryanın hangi kaynaktan toplandığına ilişkin son derece büyük önem taşıyan sorunu ihmal etmektedir: Kırsal ve kentli orta tabakanın, köy ekonomisinin ve küçük zanaat girişimlerinin çökmesiyle birlikte, devam edegiden proletaryalaşma süreci ve çökerek ortadan yok olan kapitalist değil, kapitalist olmayan üretim biçimlerinin dışladığı işgücünün, kapitalist olmayan koşullardan, kapitalizmin koşullarına geçiş süreci.

Kapitalist üretimin tam anlamıyla gelişebilmesi tüm diyar ve iklimlere tam anlamıyla girebilmesini gerektirdiğinden, sadece beyaz işgücüyle yetinebilen ılıman bölgelerin doğal kaynakları ve üretim güçleri ile sınırlanması düşünülemez. Sermaye, beyaz işgücünün çalışamayacağı ülkeleri sömürebilmek için diğer ırklara gerek duyar. Dünya üzerindeki tüm üretim güçlerini kullanabilmek için, dünya işgücünü hiçbir sınırlama olmadan seferber edebilmelidir — bunu, artı-değer üretme sisteminin zorunlu kıldığı sınırlara kadar götürebilmelidir. Ancak bu işgücü, çoğunlukla, geleneksel, kapitalist olmayan üretim biçimlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu işgücünün, sermayenin faaliyet içindeki ordusuna katılabilmesi için, önce 'özgürleştirilmesi' gerekir. İşgücünün, ilkel toplumsal koşullardan kurtarılarak kapitalist ücret sistemine çekilebilmesi, kapitalizmin vazgeçilmez tarihsel niteliklerinden biridir. Üretimin ilk gerçek anlamda kapitalist dalı olan İngiliz dokuma sanayii için gerekli olan, sadece Amerikan Birliğinin Güney eyaletlerinin pamuğu değildi. Bunun yanısıra, plantasyonlara işgücü sağlamak üzere gemilerle Amerika'ya taşınan milyonlarca Afrika'lı zenci de bir o kadar gerekliydi. Bu zenciler daha sonra özgür proletarya olarak, kapitalist sistemin ücretli emekçi sınıfına dahil edilmişlerdi. Kapitalist olmayan toplumlardan gerekli işgücünü sağlamak, yaygın adıyla 'emek sorunu', sömürgelerdeki sermaye için çok daha önemliydi. Bu sorunu çözebilmek, emeği eski toplumsal sistemlerden sermayenin kontrolü altına sokabilmek için, mümkün olan tüm 'nazik zorlama' yöntemleri kullanılmaktadır. Bu çaba, modern ücret sistemi ile sömürgelerdeki ilkel otorite arasında son derece garip bileşimlere yol açmaktadır. Bu durum, kapitalist üretimin diğer toplumsal örgütlenmelerin işgücü olmadan yürüyemeyeceğinin somut örneğidir.

Marx'ın, kapitalist olmayan üretim araçlarına el konması ve köylülerin kapitalizmin proletaryası haline dönüştürülmeleri süreçlerini ayrıntılarıyla ele aldığını kabul etmek gerekir. Kapital'in birinci cildinde, yirmibeşinci bölümünde, İngiliz proletaryasının, kapitalist yöntemlerle çalışan tarımsal kiracı sınıfın ve sınai sermaye

nin ortaya çıkışını sömürgelerin Avrupa sermayesi tarafından yağmalanması konusuna özel bir ağırlık vererek açıklamaktadır. Ancak bunun ilkel birikim denen çerçevede ele alındığını aklımızda tutmalıyız. Marx için, sermayenin sadece doğuşunu, dünyaya ilk kez çıkışını gösteren bu süreçler geçicidir: Bunlar, kapitalist üretim biçiminin feodal toplumdan ortaya çıkışının doğum sancılarıdır sanki. Kapitalist üretim ve dolaşım biçimini çözümlemeye gelir gelmez, kapitalist üretimin evrensel ve dıştalayıcı egemenliğini vurgulamaktadır.

Oysa gördüğümüz gibi, kapitalizm tüm olgunluğunda bile, her yönden, yan yana birlikte varolduğu kapitalist olmayan katmanlara ve toplumsal örgütlenmelere dayanmaktadır. Sorun, Sismondi ve kendinden sonra gelen, kapitalist birikimden kuşku duyanların, eleştiri getirenlerin sandığı gibi ek üretime pazar bulma sorunu değildir sadece. Sermaye biriktirme ile kapitalist olmayan üretim biçimleri arasındaki karşılıklı ilişkiler; değişmeyen sermaye, değişken sermaye ve artı-değer için maddi koşulların bulunmasının ötesine geçip, değer konusuna kadar uzanır. Kapitalist olmayan üretim biçimi, bu sürecin, veri tarihsel ortamıdır. Sermaye birikimi, kapitalist olmayan üretim biçimleri olmadan, her yönden imkansız hale geleceği için, kapitalist üretim biçiminin evrensel ve dıştalayıcı egemenliği varsayımında bulunursak, birikimin gerçek resmini göremeyiz. Sismondi ve okulu, zorlukları, tamamiyle artı-değerin realize edilmesi sorununa bağlayarak, gerçekten de, birikimin can alıcı koşulları hakkında anlamlı bir sezgi getirmekteydiler. Ancak, değişmeyen ve değişken sermayenin maddi öğelerini artırmanın koşulları, artı-değerin realize edilmesine hükmeden koşullardan çok farklı bir konudur. Sermaye, birikimin engel olmadan gerçekleştirilebilmesi için tüm dünyanın üretim araçları ve işgücüne gereksinme duyar; tüm ülkelerin doğal kaynakları ve işgücü olmadan yapamaz. Sermaye, doğal kaynakların ve işgücünün büyük bir çoğunluğunun, hâlâ gerçekten de kapitalizm öncesi üretimin — birikimin tarihsel **ortamı**'dır — yörüngesinde olduğunu gördüğünden, bu topraklar ve toplumsal örgütlenmeler üzerinde üstünlük sağlamak için herşeyini ortaya koymak zorundadır. Diyelim kauçuk plantasyonlarının, Hindistan'da olduğu gibi kapitalist çizgide yönetilmesi durumunda bunların pekala kapitalist üretimin amaçlarına da hizmet etmemesi için hiçbir **a priori** neden yoktur. Böylesi üretim dallarının bulunduğu ülkeler başat olarak kapitalist değilse sermaye, bu ülkeler ve toplumlar üzerinde egemenlik kurmaya çalışacaktır. Ve ilkel koşulların, salt kapitalist toplumsal koşullar altında göz yumulabilenden çok daha acımasız önlemlere, çok daha büyük darbelere izin vordiği de bir gerçektir.

Artı değerin realizasyonu konusunda durum çok farklıdır. Burada kapitalist üretim biçiminin dışındaki tüketiciler gerçekten de zorunludur. Sermaye ve bunun birikimi için en acil ve can alıcı koşul

artı-değeri satın alacak kapitalist olmayan müşterilor bulunmasıdır. Bunun ne ölçüde bulunacağı, sermaye birikimi sorunu açısından belirleyici önem taşır.

Kuramsal yönleri ne olursa olsun, sermaye birikimi, bir tarihsel süreç olarak her yönden kapitalist olmayan toplumsal tabakalara ve toplumsal örgütlenme biçimlerine dayanır. Ekonomi kuramının da, hemen hemen bir yüzyıl süreyle anlaşmazlık konusu olan bu sorunun çözümü; birikimi reddeden Sismondi, Vorontsov, V. Kirchmann ve Nikolayon'un vaaz ettiği küçük burjuva kuşkuculuğu ile; sermayenin kendi kendisini üretmede sınırsız kapasiteye sahip olduğu görüşünü getirip, bunun mantıki sonucu olarak sonsuza-kadar-kapitalizm'e inanan Ricardo, Say ve Tugan Baranovski'nin savunduğu kaba iyimserlik şeklinde beliren iki aşırı uç görüş arasında bir yerde yatar: Marx'ın düşündüğü çözüm; kapitalizmin, gelişebilme ortamı olarak kapitalist olmayan toplumsal örgütlenmelere gereksinme duyduğu, ama varolmasının tek güvencesi olan bu koşulları özümseyerek ilerlediği şeklindeki diyalektik çatışmada yatar.

Bu konuda, birikimle ilgili tartışmalarda çok önemli yer tutan iç ve dış pazar kavramlarını gözden geçirmeliyiz. Her ikisi de kapitalist gelişme için can alıcıdır, ancak temelden farklıdırlar. Bunlar, siyasal coğrafya anlamında değil, sosyal ekonomi olarak anlaşılmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, iç pazar, üretimin kendi ürünlerini satın aldığı ve kendi üretim öğelerini sağladığı, kapitalist pazardır. Dış pazar, kapitalizmin ürünlerini masseden kapitalist üretim araçları ve işgücü sağlayan, kapitalist olmayan çevredir. Bu durumda ekonomi açısından, Almanya ve İngiltere arasındaki meta trafiği büyük ölçüde kapitalist iç pazarda meydana gelirken; Alman sanayii ile Alman köylüleri arasındaki alışveriş, Alman sermayesi açısından, dış pazarda yapılan bir işlemdir. Kapitalist iç ticaret, en iyi koşullar altında, sosyal üretimin sadece belli bir miktarını realize edebilir: Kullanılıp tüketilen değişmeyen sermaye, değişken sermaye ve artı-değerin tüketilmiş olan parçası, artı-değerin, sermayeye dönüştürülmek üzere ayrılmış parçasının başka bir yerde realize edilmesi gerekmektedir. Artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi üretimin gerçek itici gücü ve amacıysa da, hiç değilse şimdilik, değişmeyen ve değişken sermayenin (ve tabii artı-değerin tüketilmiş olan parçası) belirlediği sınırlar içinde ilerlemek zorundadır. Artı değerin sermayeye dönüştürülmesi, kapitalizmin uluslararası düzeyde gelişmesiyle birlikte çok daha acil ve tehlikeli bir hal alır. Değişmeyen ve değişken sermayenin alt katmanları da — hem mutlak hem de artı-değere göreli olarak — sürekli olarak büyüyen bir yığın haline gelir. Eski kapitalist ülkeler, birbirlerine hem daha geniş pazar sağlayıp hem de daha bağımlı hale gelirken, aynı zamanda, kapitalist olmayan ülkelerle ticari ilişki kurabilmek için, birbirleriyle giderek daha acımasız bir rekabete girişirler. Ortaya işte böylesi çelişkili bir olgu doğar. Artı-değeri sermayeye dönüştürme

nin koşulları, toplam sermayenin yenilonmosi koşullarıyla giderek daha fazla çatışır — yeri gelmişken, azalan kâr oranı yasasında ima edilen çelişkilerin sadece yansıması olan bir çatışmadır bu.

Bölüm 27

Doğal Ekonomiyle Mücadele

Kapitalizm tarihsel olarak kapitalist olmayan bir toplumda doğar ve gelişir. Batı Avrupa'da en başta, içinden doğduğu feodal çevrede belirir, — kırsal bölgelerde bağımlılık sistemi, kentlerde ise lonca sistemi — daha sonra feodal sistemi yutarak, varlığını köylülerle zanatkârlar çevresinde, daha farklı bir ifadeyle, hem tarım hem de ticarette, basit meta üretiminin geçerli olduğu sistem içinde sürdürür. Avrupa kapitalizmi ayrıca, hayvancılıkla uğraşan göçebelerin ilkel komünist aşiretleri, avcılar ve toplayıcılardan tutun da, köylülerle zanaatkârların metâ üretimine kadar uzanan, Avrupa'ya dahil olmayan dev topraklarla çevrilir. İşte sermaye birikiminin ortamı budur.

Üç aşamayı birbirinden ayırdetmeliyiz: Sermayenin doğal ekonomiyle mücadelesi, meta ekonomisiyle mücadelesi ve uluslararası sahnede birikimin arda kalan koşullarını elde etmek için verdiği rekabet mücadelesi.

Kapitalizm, varolabilmesi ve gelişmesi için, kapitalist olmayan üretim biçimlerinin bulunduğu bir ortama gerek duyar ama bu biçimlerin hepsi amacına hizmet etmez. Kapitalizm, kapitalist olmayan toplumsal tabakalara; artı-değeri için bir pazar, üretim araçları açısından arz kaynağı ve ücret sistemi için işgücü deposu olarak gerek duyar. Doğal ekonomi üzerine oturan üretim biçimlerinin, bu amaçlarının gerçekleştirilmesinde sermayeye hiçbir yararı dokunmaz. Doğal ekonominin geçerli olduğu, toprakta ortak mülkiyetin bulunduğu ilkel köy topluluklarında, feodal bağımlılık sisteminde, ya da bu nitelikteki tüm toplumsal örgütlenmelerde ekonomik düzenleme, özünde iç talebe dönüktür. Yabancı mallara talep ya hiç yoktur ya da çok azdır ve kural olarak artık üretim yoktur (ya da artık üretimi derhal elden çıkartmak için acil bir gereklilik yoktur). Belki daha da önemlisi, doğal ekonomilerdeki üretim; hem üretim araçları hem de işgücünün, şu ya da bu biçimde birbirlerine bağımlılık içinde oldukları için sürdürülebilmektedir. Komünist köy toplulukları, ekonomik örgütlenmesini aynı feodal **corvee** çiftliklerinde ya da benzer kuruluşlarda olduğu gibi, işgücünü ve en önemli üretim aracını oluşturan toprağı, örf ve âdetlere tabi tutarak sürdürür. Dolayısiyle, doğal ekonomi kapitalizmin duyduğu gereksinmelerin önüne her dönemeçte kati engeller çıkartır. O halde kapitalizm doğal ekonomiyi, tarihsel biçimi — köle ekonomisi, feodalizm, ilkel ko-

münizm veya ataerkil köylü ekonomisi — ne olursa olsun, yokotmek için mücadele verir. Bu mücadelede kullanılan en önemli yöntemler, siyasal güç (devrim, savaş), devletin baskıcı vergilendirmesi ve ucuz mallardır. Bunlar kısmen birlikte uygulanırlar kısmen birbirlerini izlerler ya da tamamlarlar. Avrupa'da, kuvvet kullanımı, feodalizme karşı verilen mücadelede devrim biçim aldı (bu, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllardaki burjuva devrimlerinin nihai açıklamasıdır). Kapitalizmin Avrupa dışındaki daha ilkel toplumsal örgütlenmelere karşı verdiği mücadele, çeşitli sömürgeci siyasetler yoluyla oldu. Bu yöntemler; vergilendirme sistemi ve öncelikle ilkel toplumsal örgütlenmelerle ticari ilişkiler kurulması gibi uygulamalarla birlikte, siyasal güç ve ekonomik faktörlerin bir arada gittiği bir ittifak oluşturur.

Ayrıntılarına girersek, sermaye, doğal ekonominin geçerli olduğu toplumlarla mücadelesinde aşağıdaki amaçları güder:

(1) Toprak, balta girmemiş ormanlardaki av hayvanları, madenler, kıymetli taş ve maden cevherleri, kauçuk, yabancı iklimo özgü bitkilerin ürünleri vs., gibi önemli üretim güçleri kaynaklarına derhal sahip çıkmak.

(2) İşgücünü 'özgürleştirip' kendi hizmetine sokmak.

(3) Meta ekonomisini getirmek.

(4) Ticaret ile tarımı ayırmak.

Avrupa'da kapitalizmin tarihinin başladığı ilkel birikim aşaması, yani Orta Çağların bitimiyle birlikte başlayan ve ondokuzuncu yüzyıla sarkan dönem içinde, kapitalizmin, İngiltere ve Avrupa'da üretim araçlarıyla işgücünü büyük ölçekte sermayeye dönüştürmede kullandığı en önemli silah köylülerin mülksüzleştirilmesiydi. Ancak iktidardaki sermaye, modern sömürgecilik siyasetiyle bu gün bile aynı işi hem de daha büyük ölçekte yapmaktadır. Kapitalizmin, üretim araçlarını günün birinde sadece meta değişimi yoluyla elde edebileceği anı beklemesini ummak hayaldir. Sermaye böyle bir duruma ulaşmada şimdiden zorluklarla karşı karşıyadır. Yeryüzünün dev büyüklükteki topraklarını elinde bulundurun toplumsal örgütlenmelerin meta değişimine girmeye hiçbir istekleri olmadığı gibi bunu yapabilmeleri de söz konusu değildir. Bu örgütlenmelerdeki toplumsal yapı ve mülkiyet birimleri, sermayenin öncelikle ilgilendiği üretim araçlarının satışına izin vermez. Bu üretim güçlerinin hiç kuşku yok en önemlisi; gizli maden hazineleri, meraları, ormanları ve suyuyla toprak ve bunun yanısıra ilkel çoban aşiretlerinin hayvanlarıdır. Sermaye buralarda yavaş iç parçalanma sürecini bekleyecek olsa, bu süreç yüzyıllar alabilir. Büyük bir sabırla bu sürecin tamamlanmasını ve en önemli üretim araçlarını ticaret yoluyla sağlamayı beklemek, bu toprakların üretim güçlerini tümden reddetmek anlamına gelir. İşte kapitalizmin sömürgo ülkelerle ilişkilerinde, en önemli üretim araçlarına el koymasını gerek

duyması bundan kaynaklanmaktadır. Yerlilerin ilkel bağlılık ilişkileri, toplumsal örgütlenmelerinin ve varolabilmelerinin maddi temelinin en güçlü bekçisi olduğundan, sermaye, kendi gelişmesini engelleyen tüm kapitalist olmayan toplumsal birimleri sistematik bir şekilde yıkmanın ve yok etmenin planlarını yapmalıdır önce. Bunu yaparak ilkel birikim aşamasının ötesine geçilebilmiştir ama süreç hâlâ devam etmektedir. Her yeni sömürgeci genişleme, sermayenin, yerlilerin toplumsal ve ekonomik bağlarına karşı amansız bir savaş vermesiyle birlikte gitmekte, yerlilerin üretim araçları ve işgücü zorla çalınmaktadır. Sermaye birikimini 'barışçı rekabet' ile sınırlama umudu, yani meta değişimini kapitalist ülkeler arasında olduğu gibi düzenleme umudu; sermayenin, daha ilkel örgütlenmelerin üretim güçlerinin ve talebinin aracılığı olmadan birikim yapabileceği ve kaderini doğal ekonominin, yavaş, kendi iç parçalanma sürecine bırakabileceği şeklindeki batıl inanca dayanmaktadır. Kasılmalarla genişleyen birikim, nasıl çalışan sınıfın doğal bir şekilde artmasıyla yetinemez ve bunu bekleyemezse; kapitalist olmayan formasyonların doğal iç çözülmeyle meta ekonomisine geçmesini de bekleyemez, böylece bir süreçle yetinemez. Bu durumda sermayenin önündeki tek çözüm, kuvvet kullanmaktır. Sermaye birikimine tarihsel bir süreç olarak baktığımızda, bu yöntemin sadece ortaya çıkış aşamasında değil günümüzde bile yerleşik bir silah olarak kullanıldığını görüyoruz. Durum, ilkel toplumlar açısından bir ölüm kalım meselesidir. Onlar için, muhalefete girişmekten ve sonuna kadar çarpışmaktan başka bir tavır olamaz — toptan tükenme ve yokolma. İşte bu nedenle sömürgeler ordular tarafından sürekli işgal altında tutulmakta, sömürgelerdeki rejimler bu nedenle hergün yerli halkın başkaldırılarıyla karşı karşıya kalarak cezalandırıcı seferlere çıkmaktadırlar. O halde şiddet yöntemi, kapitalizm ile birikimi engelleyen doğal ekonomik örgütlenmeleri arasındaki anlaşmazlığın doğrudan sonucudur. Bunların üretim araçları, işgücü ve tabii artık — ürünlere yönelik talebi kapitalizm için gereklidir. Kapitalizm, yerlileri meta müşterileri haline sokmak, üretim araçları ve işgücüne sahip çıkmak için, bunların sosyal birimler halinde bağımsız kalmalarını sona erdirmeye kararlıdır. Kuvvet kullanma yöntemi, en kârlı, en hızlı sonuç getiren, dolayısiyle sermaye için en uygun yöntemdir. Bu yöntem her zaman, artan militarizmle birlikte gitmektedir. Militarizmin önemini, ilerde bir başka bağlamda göstereceğiz. İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın da Cezayir'de izlediği siyasetler, kapitalizmin bu yöntemleri uygulamadaki klasik örnekleridir.

Hintlilerin antik ekonomik örgütlenmeleri —komünist köy örgütlenmeleri— uzun geçmişlerinde meydana gelen siyasal karışıklıklara rağmen, binlerce yıl boyunca çeşitli biçimler içinde korunabilmişti. Milattan önce altıncı yüzyılda Persler İndus havzasını işgal edip, ülkenin bir bölümünü boyundurukları altına almışlardı.

Bundan ikiyüz yıl sonra bu kez de Yunanlılar girdi Hindistan'a ve arkalarında İskender tarafından kurulan ve tamamen yabancı bir kültüre dayanan koloniler bıraktılar. Ülkeyi daha sonra vahşi İskitler işgal etti ve Hindistan yüzyıllar boyunca Arap boyunduruğu altında kaldı. Daha sonra Afganlar İran dağlarından saldırdılar. Afganları da, Tatar ordularının acımasız saldırıları kovdu. Moğolların izlediği yol, köylerin olduğu gibi katlima uğratıldığı, sakin kırsal bölgelerdeki narin pirinç filizlerinin kanla kırmızıya boyandığı, terör ve yıkım yoluydu. Hint köy toplumu, yine de ayakta kaldı. Çünkü birbirini izleyen müslüman işgalcilerin hiçbiri köylü kitlelerinin iç toplumsal yaşamını ve geleneksel yapısını bozmadı. Bunlar, nüfustan vergi toplamak ve askeri düzenlemeleri kontrol edebilmek için yörelere vali atamakla yetindiler. Tüm işgalciler ülkeye egemen olma ve sömürme amacını güttüler ama hiçbiri insanların toplumsal örgütlenmelerini bozmak ve üretim güçlerini çalmakla ilgilenmedi. Moğol İmparatorluğu altında, köylü yabancı hükümdara aynî olarak yıllık haracını ödüyordu ama köyünde rahatsız edilmeden yaşayıp, kendisinden önce babasının yaptığı gibi, sholgura'sında pirincini ekebiliyordu. Ardından İngilizler geldi — ve kapitalist uygarlığın kavurucu ateşi halkın toplumsal örgütlenmesini bozmayı başardı, binlerce yılın, Nogaylıların kılıcının beceremediğini, kısa bir zamanda halletti. İngiliz sermayesinin nihai amacı, Hint toplumunun varolabilmesinin temeline sahip çıkmaktı — toprak.

Bu amacın gerçekleştirilmesine, herşeyden önce, Avrupalı sömürgecilerin pek sevdiği, sömürgenin tüm toprağına siyasal hükümdar sahiptir masalı hizmet etti. Geriye dönüp baktığımızda, İngilizlerin yaptığı, yönetimi devralmalarını 'meşru' kılabilmek için, Moğollara ve valilere, Hindistan topraklarının tamamının özel mülkiyetini vermekten başka birşey değildi. James Mill gibi en saygın ekonomi uzmanları bu masalı bekleneceği üzere 'bilimsel' görüşleriyle ve öncelikle aşağıdaki ünlü sonuçla desteklediler.[1]

---

1 Mill, **History of British India**, adlı kitabında, türlü çeşitli kaynaklardan (Mungo Park, Herodot, Volney, Acosta, Garcilasso de la Vega, Abbe Grosier, Barrow, Diodorus, Strabo ve diğerleri) gayet keyfi ve tamamen rastgele bir şekilde topladığı kanıtlar üzerinden, toprağın ilkel koşullar altında, her zaman ve heryerde imparatora ait olduğu savını doğrulamaya çalışır. Bu tezi Hindistan'a uygulayarak şöyle devam eder : 'Bu gerçeklerden tek bir sonuca varılabilir : Toprağın mülkiyeti hükümdara aittir. Çünkü hükümdara ait olmazsa, kime ait olduğunu göstermek imkansız olacaktır' (James Mill, **History of British India** (4'ncü baskı, 1840), cilt 1, s, 311). **Bu klasik akıl yürütmeye, Mill'in editörü, Oxford Üniversitesinden Sanskritce Profesörü H. H. Wilson, Eski Hindistan'daki hukuki ilişkileri mükemmel bir şekilde bilen bir kişi olarak, ilginç bir yorum getirir. Daha önsözde, yazarın, Bentham'ın kuramlarını haklı gösterebilmek için, tüm Hindistan Tarihiyle hokkabazlık oynayan ve bu amaçla en kuşkulu yolları kullanarak, Hinduların, aslına hiç benzemeyen, insanlığı neredeyse öfkelendirecek bir portresini çizen, taraf tutan bir kişi olarak nitelendirir. Yu**

İngilizler Bengal'de köylü kitlelerine karşı başlattıkları kampanyada yerli halkın desteğini sağlamak için, daha 1793 yılında, kendi bölgelerinde buldukları zemindarlara (vergi toplayıcıları) veya pazar denetcilerine (babadan oğula geçer) toprak dağıttılar. Daha sonra aynı siyaseti Agram bölgesinde yeni işgal ettikleri yerlerde, Oudh'da ve Merkez Bölgelerde izlediler. Bu uygulamaların ardından şiddetli köylü başkaldırıları görüldü, olaylar sırasında vergi toplayıcıları, sık sık bölgelerinden kovuldu. Doğan karışıklık ve anarşi içinde, İngiliz kapitalistleri toprağın oldukça büyük bir kısmına el koymayı başardı.

Vergi yükü öylesine gaddarca yükseltildi ki, halkın emeğinin ürününün neredeyse tamamı vergilere gidiyordu. Bu uygulama, İngiliz vergi yetkililerinin resmi belgelerine göre 1854 yılında Delhi ve Allahabad bölgelerinde öylesine aşırıya götürüldü ki, köylüler topraklardaki paylarını sadece bu vergi karşılığında kiraya vermeyi ya da rehin bırakmayı daha uygun buldular. Hindistan köylerine, bu vergilendirmenin himayesinde toplumsal örgütlenmeyi içinden çürüten tefecilik yerleşti.[1] İngilizler bu süreci hızlandırmak için,

---

kardaki alıntımıza şu dipnotu ekler: 'Buradaki metin ve notların büyük bir bölümü tamamen konu dışı kalmaktadır. Müslümanların uygulamalarına yönelik örneklerin, doğru olduklarını kabul etsek bile bunların Hinduların yasa ve haklarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Kaldıki doğru da değildir bu örnekler; Mill'in rehberleri kendisini yanlış yere yöneltmiş', Wilson bunun ardından, özellikle Hindistan'la ilgili olarak, hükümdarın toprağa sahip olma hakkı kuramına kesin olarak karşı çıkar. (İbid., s. 305, dipnot.) **Henri Maine de, İngilizlerin, Hint topraklarına yönelik mülkiyet iddialarını müslümanlardan çıkarmaya çalıştığı görüşündedir ve böyle bir iddianın tamamen haksız olduğunu kabul eder. 'İngilizlerin yaptığı ilk varsayım, kendilerine müslümanlardan miras kalan varsayımdır. Bu, tüm toprağın mutlak olarak hükümdara ait olduğu ve bu toprak üzerindeki özel mülkiyetin hükümdarın hoşgörüsü sayesinde varolduğu varsayımıdır. İslami kuram ve bunun uygulamaları, hükümdarın haklarıyla ilgili eski görüşleri gözlerden uzak tutmaktadır. Bu hak, hükümdara toprağın ürününden, bugüne kadar hiçbir batılı hükümdarın sahip çıkamadığı kadar büyük bir pay vermiştir ama toprakta özel mülkiyet olabileceğini katiyen reddetmemiştir' (Village Communities in the East and West** (5'nci baskı, cilt 2, 1890, s. 104). Ayrıca Maxim Kovalevski de, ileri sürülen bu 'islami kuram ve uygulamanın' tamamiyle bir İngiliz efsanesi olduğunu mükemmel bir şekilde kanıtlamıştır. (Bkz. bu mükemmel çalışma Rusça yazılmıştır. **Toprakta Ortak Mülkiyetin Çözülmesinin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları** (Moskova, 1879, bölüm 1). Yeri gelmişken, bu kitabı yazmakta olduğumuz bu aşamada, İngiliz uzmanları ve onların Fransız meslektaşları Çin hakkında da benzeri bir efsaneyi savunarak, orada, tüm toprağın herzaman İmparatorun malı olduğunu savunmaktalar. (Bkz. bu efsane Dr. O. Franke tarafından reddedilmektedir; **Die Rechtsverhaltnisse am Grundeigentum In China, 1903**).

1 **Mirasın parçalanması ve toprağa konan vergilerin icrası toplulukları yok ediyor 'bugünler Hindistan'ın heryerinde bu formül duyulmaktadır.' (Henry Maine,** op. cit., s. 113).

köy toplumunun bildigi tüm golonek ve hakkaniyeti çiğnoyen bir yasa getirdi: Vergi borçlarına karşılık köy toprağına el konması. Eski aile birlikleri, kendilerine miras kalmış olan toprakları ve akrabalarının topraklarını satın almada, ilk müşteri olma hakkını kullanarak kendilerini boşu boşuna korumaya çalıştılar. Çürümeyi durdurmak mümkün değildi. Mezatcının çekici altında hergün bir parsel düştü; bireyler **topraktaki aile birliğinden ayrıldılar, köylüler borca girerek topraklarını yitirdiler.**

İngilizler, geleneksel toprak mülkiyeti biçimlerini yıkan ve Hint köy ekonomisinin çökmesine yol açan bu siyaseti, aslında köylüleri o ülkeye özgü baskı ve sömürüye karşı korumak gerekliliğinden kaynaklanmış gibi göstermeye çalıştılar; bilinen sömürgecilik hilelerini kullanarak, bu siyasetin, köylülerin çıkarlarını korumaya hizmet ettiğini ileri sürdüler.[1] **İngiltere, köy topluluklarının eski mülkiyet haklarının pahasına yapay bir toprak aristokrasisi yarattı. Ardından, bu baskıcı oldukları ileri sürülen kişilere karşı, köylüleri 'korumaya' girişerek, yasadışı yoldan gaspedilmiş toprakları İngiliz kapitalistlerinin mülkiyetine geçirme yolunu izledi.**

Hindistan'da böylece kısa bir zaman içinde, büyük toprak mülkiyeti meydana gelirken, köylüler ülkenin büyük bir bölümündo kitle halinde yoksullaşmış, kısa vadeli toprak kiracıları haline dönüştürülmüştür.

Son olarak, çarpıcı bir gerçek daha kapitalizmin tipik sömürgeleştirme yönteminin örneğini oluşturuyor: Hindistan'ı işgal edenler arasında, ilk kez İngilizler kamu hizmetlerine karşı tamamon kayıtsız kaldılar. Araplar, Afganlar ve Moğollar, muhteşem su yol-

---

1 **Örneğin Kandahar lordu Roberts'in (uzun yıllar Hindistan'daki İngiliz iktidarının temsilcisi olmuştur), İngiliz sömürgecilik siyasetine getirdiği bu yorum, son derece tipiktir. Sepoy başkaldırısı hakkında, İngiliz yöneticilerin babacan niyetlerinin 'yanlış anlaşılmış' olduğundan başka bir açıklama getiremez.' ...Hindistan'da toprak iskanı olarak bilinen sistemin adil olmadığı iddialarına karşılık olarak, bu sistem gereğince; her toprak sahibinin mülkiyet hakkı ve tapusu incelenmiş, kendisinin, toprağın sahibi olarak yüce Devlete ne kadar ödeme yapacağı düzenlenmiş ... kamu düzeni kurulmuş, daha önce birbiri ardından gelen Yerli Yöneticilerin ve hanedanların aşırı derecede baskı ve yolsuzluklarla uyguladıkları toprak geliri sistemi araştırılmış ve gözden geçirilmiştir. Bu amaçla kadastrolar yapılmış, mülkiyet ve kullanma haklarına ilişkin soruşturmalar açılmış, bunların sonucunda pekçok mevki ve nüfuz sahibi ailenin, ya daha mütevazi durumdaki komşularının mülkiyetine el koyduğu, ya da topraklarının değerine oranlı vergi bildiriminde bulunmadıkları saptanmıştır. Bu soruşturmalar en dürüst bir şekilde yürütülmüş olmasına rağmen, yüksek sınıflar tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmış, kitlelerin gönlünü de kazanamamıştır. Güçlü aileler, toprak gelirinin hak ve değerlendirmesinin adil bir şekilde kurulması çabalarımıza derinden içerlemişlerdir ... Öte yandan, kırsal nüfus, bizim yönetimimizden büyük ölçüde yarar sağladığı halde, mevkilerini yükseltmek ve beklentilerini iyileştirmek amacını güden Hükümetin, iyiliksever niyetlerini kavrayamamıştır' (Forty One Years in India, London, 1901, s. 233).**

ları kurmuşlar bakımını yapmışlar, ülkeye yol şebekesi kazandırmışlar, nehirlerin üzerine köprüler kurmuşlar ve kuyular açmışlardı. Hindistan'da Moğol hanedanının kurucusu Timur, ya da Timurlenk, toprağın ekilmesine, sulamaya, yolların güvenli kılınmasına ve yolculara erzak sağlanmasına özen göstermişti.[1] İlkel Hint Racaları, Afgan ya da Moğol işgalciler, bireylere karşı zaman zaman gaddarlıklara girişmişlerdi ama, bugün bile her adım başı rastlanan ve ancak dev bir ırkın eserleri olabilecek harika yapılara damgalarını vurmuşlardı. 'Hindistan'a 1858 yılına kadar hükmeden Şirket (Doğu Hindistan Şirketi), Hintlilerin yararına ne tek bir pınar hizmete sokmuş, ne tek bir — köprü kurmuş, ne de tek bir kuyu açmıştır.[2]

Bir başka tanık, İngiliz James Wilson, şöyle der: 'Madras yöresinde izleri günümüze kadar korunmuş eski muhteşem sulama sistemlerini görüp de bunlara hayran kalmamak mümkün değildir. Bent ve savaklar nehirleri büyük göllere çeviriyor, kanallarla altmış ya da yetmiş millik bir sahaya su dağıtılabiliyor. Büyük nehirler üzerinde bu tür otuz kırk kadar bent var... Dağlardan akan yağmur suları yapay göllerde toplanıyor. Bunların çoğu hâlâ duruyor ve çevreleri onbeş ila yirmibeş mil tutuyor. Bu dev yapıların hemen hepsi 1750 yılından önce tamamlanmış. Şirket ile Moğol yöneticiler arasındaki savaş sırasında — ve açıkcası **Hindistan'daki tüm yönetim süremiz boyunca** — bunlar maalesef **bozulmuş.**[3]

Şaşacak ne var! İngiliz sermayesinin Hint topluluklarına ekonomik destek sağlamak ya da ayakta kalmaları için yardımcı olmak gibi bir amacı yoktuki. Tam tersine, bu toplulukları yoketmeyi, üretim araçlarından yoksun bırakmayı amaçladı. Birikimin gem-

---

1 Timur, **Maxims on Government** adlı kitapda (1783 yılında Farscadan İngilizceye çevrilmiştir) şöyle der: 'Ve ben her kentte tapınak ve manastırlar kurulmasını; karayollarında seyahat edenlerin konaklayacağı yapılar dikilmesini ve nehirler üzerine köprüler kurulmasını buyurdum.

'Ve ben, yıkılmış köprülerin tamir edilmesini; çaylar ve köprüler üzerine köprüler kurulmasını; yollarda birbirlerinden birer menzil aralıklarla kervansaraylar yapılmasını; yollarda bekçiler ve muhafızlar bulundurulmasını, her kervansaraya kalıcı kişiler atanmasını buyurdum...

'Ve ben buyurdum ki, kim boş toprakları işlerse ya da suyolu ya da kanal açarsa, veya ağaç dikerse, ya da terkedilmiş bir bölgeyi ekime sokarsa o kişiden birinci yıl hiçbirşey alınmasın, ikinci yıl kulun gönüllü olarak sunduğu kabul edilsin, üçüncü yıl vergiler kurallara göre toplansın' (James Mill, op. cit., cilt 2, s. 493, 498).

2 Kont Warren, **De l'Etat moral de la population indigene,** Kovalevski tarafından aktarılıyor, op. cit., s. 164.

3 **Historical and Descriptive Account of British India.** En eski tarihlerden, Afgan savaşının sona erdiği döneme kadar uzanan bir kitap. Hugh Murray, James Wilson, Greville, Profesör Jameson, William Wallace ve binbaşı Dalrymple tarafından yazılmış (Edinburg, 4'ncü baskı, 1843), cilt 2, s. 427. Kovalevski tarafından aktarılmış, op. cit.

lenemeyen açgözlülüğü, sahiplenme içgüdüsü, doğası gereği 'pazar koşullarından' her yararı sağlamalıdır, yarını düşünemez. Kendinden önceki uygarlıkların ekonomik abidelerinin değerini kabul edecek kadar ileriyi görme yeteneği yoktur. (Geçenlerde Mısır'daki İngiliz mühendisleri, kapitalist girişimin geliştirilmesi amacıyla Nil üzerinde çok sayıda baraj kurulmasıyla görevlendirildiklerinde, aptalca dargörüşlülük nedeniyle Hindistan'da yok olmasına izin verilen sulama sistemine benzeyen eski bir sistemin izlerini bulmak için telaşla arandılar.) İngiltere, bu açıdan göstermiş olduğu asıl çabalarının sonucunu ancak 1867 yılında takdir edebildi. O yıl meydana gelen korkunç kıtlıkta, sadece Orissa yöresinde bir milyon kişi öldü; parlamento bu acil durumun nedenlerini araştırınca şoka uğradı. İngiliz hükümeti köylüleri tefecilikten kurtarmak için idari önlemler aldı. 1900 yılında çıkarılan Pencap Ferag Yasasıyla, köylülerin topraklarının köylü olmayan kişilere satışı ve ipotek edilmesi yasaklandı. Ancak vergi toplayıcısının onayıyla, bireysel istisnalar yapılabiliyor.[1] Eski Hint toplumsal birimlerini koruyan bağları kasıtlı olarak koparıp, yüzde onbeş düzeyindeki faiz oranlarına aldırış bile edilmeyen bir tefecilik sistemini geliştirdikten sonra, İngilizler şimdi yıkılan Hint köylüsünü Maliye Bakanı ve onun görevlilerinin kibar bakımına, daha farklı bir ifadeyle, köylünün geçinme olanaklarını çekip bitirenlerin 'koruyuculuğuna' teslim ediyor.

Kapitalist sömürgecilik kayıtlarında, eziyet çekmiş İngiliz Hindistan'ının yanıbaşında, Fransız yönetimi altında yaşayan Cezayir yer alıyor. Fransızlar Cezayiri işgal ettiğinde, Arap - Berberi nüfus açısından, eski toplumsal ve ekonomik kurumlar hüküm sürmekteydi. Bu kurumlar ülkenin uzun ve çalkantılı tarihine rağmen on dokuzuncu yüzyıla kadar korunmuştu. Günümüzde bile varlıklarını kısmen sürdürüyorlar.

Kentlerde; Magripliler, Museviler, tüccarlar, zanaatkârlar ve tefeciler arasında hiç kuşku yok özel mülkiyet söz konusu olmuştur. Ayrıca geniş kırsal bölgelere Türk süzerenliği altındaki Devlet tarafından el konmuş olabilir - ancak, üretken toprağın yaklaşık yarısını, hâlâ eski ataerkil gelenekleri sürdüren Arap ve Berberi aşiretleri ortaklaşa ellerinde tutuyordu. Pekçok Arap ailesi ondokuzuncu yüzyılda, ezeldenberi değişmemiş göçebe yaşamı sürdürüyordu. Yüzeyden bakan bir gözlemciye tezcanlı ve düzensiz görünen bu yaşam biçimi aslında kesin kurallara bağlıdır ve son derece monotondur. Yazları; kadın erkek, çoluk - çocuk, hayvanlarını ve çadırlarını alıp Tell yöresinde denizin yaladığı sahillere göçerler, kışları da çölün koruyucu sıcaklığına geri dönerler. Aşiretler belli yollardan seyahat ederlerdi. Her aşiret ve klanın yaz ve kış konaklama yerleri de değişmezdi. Yerleşik Arapların tarlaları, çoğunluk-

---

1 **Victor V. Leyden, Agrarverfassung und Grundsteuer in Britisch Ostindien, Jahrb, f. Ges., Verw. u. Volksw.**, cilt. 36, no. 4. s. 1855.

la klanların ortak mülkiyetindeydi. Büyük Berberi aile birlikleri de, seçimle belirlenen başkanlarının ataerkil rehberliği altında, eski geleneksel kurallara göre yaşardı.

Kadınlar ev işlerini sırayla gerçekleştirirdi. Klanin ev işlerinin tüm sorumluluğunu da, ya yine aile tarafından seçilmiş bir kadın ya da o gün iş sırası gelen bir kadın üstlenirdi. Çölün kenarında yaşayan Berberi klanlarının örgütlenmesi, ünlü Güney Slav **Zadruga'** sına çarpıcı bir benzerlik taşırdı — sadece tarlalar değil, tüm aletler, silah, para ve üyelerin çalışmak için sahip olduğu ya da gereksinme duyduğu herşey, klanın ortak mülkiyetindeydi. Kişisel mülk bir takım giyecekle, kadınlar için de çeyizindeki elbiseler ve süs eşyalarıyla sınırlandırılırdı. Daha değerli taç ve mücevherler, ortak mülkiyet sayılır ve bireyler tarafından ancak tüm aile onayladığı takdirde takılabilirdi. Eğer klan çok kalabalık değilse, yemekler ortak bir masada yenirdi. Kadınlar sırayla yemek pişirir, paylaştırma en yaşlıya bırakılırdı. Eğer aile çevresi çok genişse, o zaman ailenin başkanı her aileye, kesin bir oran gözeterek aylık erzak paylaştırırdı. Bu toplulukları, yakın akrabalık, karşılıklı yardım ve eşitlik bağları bir arada tutardı. Aile reisi ölüm döşeğinde yatarken oğullarına aileye sadık kalmalarını emrederdi.[1]

Cezayir'deki bu sosyal ilişkiler, daha onaltıncı yüzyılda, Türklerin yönetimi sırasında ciddi bir şekilde bozulmuştu. Ancak Türk maliyesi asla toprağın tamamına el koymamıştı. Böylesi iddialar daha ileri bir tarihte Fransızların icadettiği bir efsanedir. Hem kuramsal olarak hem de uygulamada İslamiyetin ekonomik temeline ters düşen böylesi bir hayal oyununu, gerçekten de olsa bir Avrupa kafası düşünebilir. Gerçekte olaylar tamamen farklıydı. Türkler köy topluluklarının komünel tarlalarına dokunmadı. Türkler hepsi hepsi klanların ekilmeyen topraklarının büyük bir bölümüne el koyarak bunları yerel Türk yöneticisinin idaresi altında miri topraklar (Beylikler) haline dönüştürdü.

Devlet bu toprakları kısmen yerli işgücünü kullanarak işletiyor, kısmen doğrudan ödeme ya da aynı ödeme karşılığında kiralıyordu. Türkler, el koydukları büyük miktarlarda toprağa daha fazlasını ekleyebilmek için, boyunduruk altında ailelerin her başkaldırışından, ülkede meydana gelen her karışıklıktan yararlanıyordu. Bu topraklar ya askeri kuruluşlar için kullanılıyor, ya da açık artır-

---

1 'Ailenin babası ölürken, hemen her zaman çocuklarına, büyüklerini örnek alarak birlik içinde yaşamalarını öğütler. Bu en son tavsiyesidir, biricik isteğidir' (A. Hanotaux et A. Letournaux, **La Kabylie et les Coutumes Kabyles,** cilt 2, 1873, 'Droit Civil', s. 468-73). Yazarlar, klandaki komünizmin bu etkileyici tanımını, şu garip cümle ile değerlendiriyorlar: 'Aile birliğindeki çalışma açısından, hepsi tek bir amaçla birleşmişlerdir ve hepsi genel çıkar için çalışır · ancak hiçbirisi bağımsızlığından vazgeçmez ve babadan oğula devraldığı hakları bırakmaz. Hiçbir ulusta, komünizmden böylesine uzak, ama eşitliğe böylesine yakın bir örgütlenme yoktur.'

mayla satılıyordu. Bu açık artırmalarda, toprak çoğunlukla Türklere ya da diğer tefecilere gidiyordu. Pekçok köylü vergi yükünden ve topraklarına el konmasından kaçabilmek için, aynı ortaçağ Almanya'sında olduğu gibi Kiliseye sığındı. Dolayısiyle hatırı sayılır büyüklükte toprak, kilisenin mülkiyetine geçti. Bütün bu değişiklikler sonucunda, Cezayir toprakları Fransız işgali öncesinde şu şekilde paylaşılmıştı: Miri topraklar yaklaşık 3,700,000 akr[1] tutuyordu. Ayrıca 7,500,000 akr büyüklüğünde ekilmemiş toprak tüm İnananların **(Beled-ül-İslam)** ortak mülküydü. 7,500,000 akr toprak, Romalılardan bu yana Berberilerin özel mülkiyetindeydi ve Türk yönetimi sırasında 3,750,000 akr toprak daha özel mülkiyete geçmişti. Geriye tek tek Arap klanlarının elinde sadece 12,500,000 akr tutarında ortak toprak mülkiyeti kalmıştı. Sahara bölgesinde, Sahara vahasının yakınında 7,500,000 akr verimli toprak klanların ortak mülkiyeti altındaydı, bunun bir miktarı özel kişilerin mülküydü. Bütün bunların dışında geriye kalan 57,500,000 akr büyük ölçüde boş araziydi.

Fransızlar, Cezayir'i işgal ettikten sonra uygarlık adına ne kadar büyük bir hizmet yaptıklarından dem vurdular. Cezayir, onsekizinci yüzyılın başında Türk boyunduruğundan kurtulduktan sonra, Akdeniz'i saran ve Hıristiyan köle kaçakçılığına girişen korsanların barınak yeriydi. O sıralarda İspanya ve Kuzey Amerika Birliği, kendileri de, hem de oldukça büyük ölçüde köle ticareti yapmaktaydılarsa da Müsümanların bu insafsızlığına karşı amansız bir savaş açtılar. Büyük Devrimin sancılarını çekmekte olan Fransa, Cezayir'deki anarşiye karşı haçlı seferi ilan etti. Cezayir'i, 'köleliklo mücadele' ve 'düzen ve uygar koşullar kurma' sloganlarıyla yönetimi altına aldı. Ancak giriştikleri uygulama, bu sloganların altında ne yattığını hemen gösterecekti. Cezayir yönetiminin ele geçirilmesini izleyen kırk yıl içinde, hiçbir Avrupa devletinin siyasal sisteminde Fransa'daki kadar çok değişiklik olmadığı bilinen bir gerçektir: Monarşinin restorasyonunu Temmuz Devrimi ve 'Yurttaş Kral' hükümranlığı takip etti. Ardından Şubat Devrimi, İkinci Cumhuriyet, İkinci İmparatorluk ve son olarak 1870 felaketinden sonra Üçüncü Cumhuriyet kuruldu. Sırasıyla; aristokrasi, büyük para çevreleri, küçük burjuvazi ve genel anlamda geniş orta sınıflar siyasal üstünlük sağladılar. Fransa'nın Cezayir siyaseti, birbirini izleyen bu olaylara rağmen hiçbir sapma göstermedi; en baştan en sonuna kadar tek bir amaç peşinde gitti; ondokuzuncu yüzyıl Fransa'sının tüm siyasal devrimlerinin tek bir temel çıkar üzerinde odaklaştığını, Afrika çölünün kıyısında gayet açık bir şekilde gösterdi: Kapitalist burjuvanın egemenliği ve onun mülkiyet kurumları. Cezayirdeki Tarımsal Koşulların Düzenlenmesi Komisyonunun sözcüsü olarak 30 Haziran 1873'de Fransa Millet Meclisinde bir konuşma yapan milletvekili Humbert şöyle diyordu: 'Görüşlerinize sunulan

---

1 Akr., İngiliz dönümüdür (0.4 hektar) - T.E.

yasa tasarısı, bir dizi talimatname, yasa, tebliğ ve senato kararnamesi üzerine sağlam bir şekilde kurulmuş bir yapıya son rötuşlarını atmaktan başka birşey değildir; bu bir dizi talimatname vs., ya hep birlikte ya da kendi başlarına aynı amacı taşır: Araplara özel mülkiyeti yerleştirmek, Fransa'da, iç siyasetteki iniş çıkışlara rağmen, sömürgecilik siyaseti, ortak mülkiyeti sistematik ve kasıtlı olarak engellemek ve yıkmak çabasında elli yıl direndi. Bu siyaset bellibaşlı iki amaca hizmet etti: Ortak mülkiyetin kırılması en başta Arap aile birliğinin toplumsal gücünü ezmeyi ve Fransız boyunduruğuna karşı inatla direnmelerini bastırma amacını güdüyordu. Bu direniş süresince sayısız isyanlar meydana gelmişti. Fransa'nın askeri üstünlüğüne rağmen ülke sürekli savaş durumundaydı.[1] İkinci olarak, ortak mülkiyet durdurulabilmeliydi ki, fethedilen ülkenin ekonomik varlıklarından yararlanılabilsin; daha farklı bir ifadeyle, Araplar bin yıldır sahip oldukları topraklardan yoksun kılınsınki, bu toprakları Fransız kapitalistleri alabilsin. O çok iyi bildiğimiz; şeriat gereğince tüm topraklar hükümdara aittir masalı bir kez daha oyuna sokuluyordu. İngilizlerin Hindistan'da yaptığının aynısını, Louis Philippe'in Cezayir'deki valileri yapıyor, klanların sahip olduğu topraklarda ortak mülkiyetin varolması 'imkansız' ilan ediliyordu. Bu masal; devlete ekilmeyen topraklar üzerinde, özellikle ortak mülkiyet altındaki koruluk ve otlakların sömürgecilik amacıyla kullanması için hak iddia etme gerekçesi olarak hizmet görüyordu. **'Cantonments'** olarak bilinen komple bir iskan sistemi geliştirildi. Bu sistem altında, klan topraklarına Fransızlar yerleştirildi, aşiretler küçük bir bölgeye sürüldü. Arap aile topraklarının bu şekilde çalınması, 1830, 1831, 1840, 1844, 1845 ve 1846 kararnameleriyle yasallaştırıldı. Ancak bu iskan sistemi, sömürgeciliği pek öteye götürmedi, yalnızca büyük spekülasyon ve tefecilik getirdi. Pekçok durumda Araplar, büyük borçlar içine girmekle birlikte kendilerinden alınmış olan toprağı tekrar satın almayı başardı. Fransızların baskıcı vergilendirmeye yöntemleri de aynı eğilimi yarattı. Öncelikle 16 Haziran 1851 yasası, tüm ormanların devlet malı olacağını ilan ederek, köylülerin elindeki 6,000,000 akrlık otlak ve fundalığı çalıyor, hayvancılığın en temel gereği bir anda köylülerden alınıveriyordu. Bu yasa, yönetmelik ve kurallar seli, ülkedeki toprak mülkiyetine büyük zarar verdi. Yerliler, telaşlı spekülasyon koşulları altında, topraklarını sonunda geri alma umuduyla Fransızlara sattı. Sık sık aynı toprak parçasını aynı anda iki ya da üç müşteriye satıyorlardı. Dahası, bu topraklar, el değiştirmeyecek aile toprakları olduğundan kendisinin bile değildi. Örneğin, Rouen'den bir spekülasyon şirketi, 50,000 akr toprak aldığını sanırken, aslında

1 Milletvekili Didier, 1851'de Millet Meclisinde yaptığı konuşmada 'Aile birliklerini dağıtmada hiç zaman kaybetmemeliyiz. Bunlar, yönetimimize karşı duran muhalefetin aracıdırlar' diyordu.

sadece 3,425 akr, o da ihtilaflı tapular almıştı. Bunu sonsuz sayıda davalar takip etti. Fransız mahkemeleri ilke olarak alıcıların tüm iddialarını ve ortak mülkiyet altındaki toprakların parçalanmasını kabul etti. Bu belirsizlik koşulları altında, spekülasyon, tefecilik ve anarşi salgın halini aldı. Arap nüfusun içine çok sayıda Fransızın sokulması, Fransız hükümeti için destek sağlamak amacını güdüyordu ama, bu plan büyük bir başarısızlığa uğradı. İşte bu nedenlerle, İkinci İmparatorluk döneminde, Fransız siyaseti bir başka taktik denedi. Hükümet, Avrupalı dargörüşlülüğüyle, tam otuz yıl, ortak mülkiyetin varlığını reddetmişti ama en sonunda dersini de almıştı. Ortak aile mülkiyeti, bir kalem darbesiyle resmen tanındı ve aynı anda parçalanmaya mahkum edildi. Senato'nun 22 Nisan 1864 tarihli kararnamesinin ikili önemi buradan geliyor. General Allard, Senato'da şöyle diyordu :

'Hükümet, bu siyasetin genel amacının, aşiret reislerinin etkisini zayıflatmak ve aile birliklerini dağıtmak olduğu gerçeğini unutmamaktadır. Hükümet bu yolla, hazırladığı yasa tasarısına muhalefet edenlerin savunduğu feodalizmin son kalıntılarını silip süpürecektir **[metinde aynı bu ifade kullanılmakta!]** ... Aile birliklerinin dağıtılmasını sağlamanın en kesin yöntemi, özel mülkiyet kurmak ve Arap aileleri içine Fransızları yerleştirmektir.'[1]

1863 yasası, toprakların parçalanması için özel bir komisyon oluşturdu. Bu komisyon, bir Tuğgeneral veya Albay başkandan, bir **sousprefet**'den, Arap askeri yöneticilerinin bir temsilcisinden ve bir resmi icra memurundan meydana geliyordu. Afrika iktisadının ve toplumsal koşulların bu doğal uzmanlarının görevi, üç aşamalıydı. İlk görev, büyük aile topraklarının kesin sınırlarını saptamaktı. İkinci görev, her klanın toprağını klanın çeşitli aileleri arasında bölüştürmek ve son olarak bu aile toprağını ayrı ayrı özel parsollere bölmekte Tuğgenerallerin Afrika içlerine beklenen seferi başladı. Komisyonlar gidecekleri yere doğru yola çıktılar. Komisyonlar, tüm toprak anlaşmazlıklarıyla ilgili yargıçlık görevinin yanısıra, kadastroculuk ve toprak dağıtıcılığı görevlerini kendi üzerlerinde toplu yorlar ve nihai karar Cezayir Genel Valisine kalıyordu. Komisyonların on yıl süren cesur çabası şu sonucu verdi :

1863 ve 1873 tarihleri arasında 700 büyük klan toprağının 400'ü, her klanın dalları arasında paylaştırılmış, böylece büyük toprak mülkiyeti ile küçük toprak mülkiyeti eşitsizliğinin temelleri de atılmıştı. Örneğin bir aile 2,5 ila 10 akr arasında değişen büyüklükte bir toprak parçasına sahip olurken; bir başka aile, paylaştırılan toprağın büyüklüğüne ve klandakilerin sayısına bağlı olarak 250 ila 450 akr büyüklükte toprak alıyordu. Büyük, ortak mülkiyet altın-

---

1 Kolakevski tarafından aktarılmakta, op. cit., s. 217. Tabi Büyük Devrimden bu yana, hükümete yönelik her muhalefete, açıktan veya gizli olarak feodalizmin savunuculuğunu yaptığı damgasının vurulması moda olmuştu.

daki toprakların parçalanması bu aşamada kaldı. Arap gelenekleri, aile topraklarının daha da parçalanması açısından, aşılamayacak sorunlar yaratıyordu. Fransız siyaseti, Tuğgeneral ve Albaylara karşın, özel mülkiyetin Fransızlara aktarılması amacını gerçekleştiremedi.

Ancak, açıktan açığa bir burjuvazi rejimi olan Üçüncü Cumhuriyet, İkinci İmparatorluğun bu ilk adımlarını beğenmedi, büyük bir cesaret ve kuşkuculukla, amacını doğrudan doğruya gerçekleştirmek üzere soruna diğer ucundan saldırıya geçti. Millet Meclisi, 1873 yılında hazırladığı yasayla, 700 Arap klanının tüm topraklarının parçalanacağını ve en kısa zaman içinde özel mülkiyetin zorla kurulacağını açıkladı. Sömürgedeki tehlikeli durum, bu girişimin gerekçesini oluşturuyordu. Hindistan örneğinde İngiliz kamuoyunun, izlenen sömürgecilik siyasetinin istismarcılığını görmesi ve parlamentodan soruşturma açılmasını istemesi için, 1866 yılında yaşanan büyük kıtlığın meydana gelmesi gerekiyordu. Avrupa, aynı şekilde Cezayirden yükselen feryatları altmışlı yılların sonlarında duyarak dehşete düştü. Kırk yılı aşkın Fransız yönetimi, yaygın kıtlıklara yol açmış, Araplar arasında ölüm oranı felaket ölçülerine varmıştı. Yeni bir yasa önerisinde bulunmak ve bu yasa yoluyla Arapların imdadına yetişmek için özel bir soruşturma komisyonu kuruldu: Oybirliği ile varılan karara göre, Arapları kurtaracak tek can simidi, özel mülkiyetin kurulmasıydı. Arapları yoksulluktan kurtaracak tek çözüm özel mülkiyetti, çünkü bu yolla, toprağını satabilecek ya da ipotek edebilecekti. Fransızların toprakları çalması ve baskıcı vergi uygulamalarına girişmesi nedeniyle borç altında ezilen Arapların sıkıntılarını gidermenin tek yolunun, bunları tamamen tefecilerin eline bırakmak olduğuna karar verilmiş oluyordu. Bu komedi, Millet Meclisinde büyük bir ciddiyet içinde açıklanıyor ve bu değerli kuruluş tarafından, bu ciddiyete yakışır bir ağırbaşlılıkla kabul edildi. Paris Komününün 'muzafferleri', utanmazlıklarını dalgalandırdılar.

Millet Meclisindeki tartışmalarda, öncelikle iki tanesi yeni yasanın desteklenmesinde önemli rol oynadı: Yasa tasarısını destekleyenler, özel mülkiyetin kurulmasını Arapların acilen istediğini tekrar tekrar vurguladılar. Aslında bu görüşü getirenler Cezayirde toprak spekülasyonu ve tefecilik yapanlardı. Bunların, kurbanlarını, aile bağlarından 'kurtarmakta' büyük çıkarı vardı. Cezayir'de şeriat hüküm sürdüğü müddetce, kalıtsal klan ve aile topraklarının el değiştirmesi mümkün değildi ve bu toprağı ipotek etmek isteyenlerin önüne aşılması imkansız zorluklar çıkıyordu. 1863 yasası, bu engellerin kaldırılması yolunda sadece bir gedik açmıştı. Şimdi sorun, tefecilerin diledikleri gibi davranabilmesi için bu engellerin toptan kaldırılması meselesiydi. İkinci tartışma; o değerli James Mill'in, Hindistan'daki mülkiyet ilişkilerine yönelik muğlak sonuçlarını çıkardığı aynı zihinsel kaynaktan gelen 'bilimsel' bir tartış-

maydı: İngiliz klasik iktisadının 'Smith ve Ricardo'nun havarileri, ustalarının öğretilerini çok iyi bilen kişiler olarak Cezayir'de kıtlıkların önlenebilmesi ve toprağın daha iyi ve daha yoğun ekilebilmesi için, özel mülkiyetin vazgeçilmez olduğunu etkileyici konuşmalarla yinelediler. Bunların getirdiği tartışmaya göre, hiç kimse kendisine ait olmayan ve ürününden yararlanamadığı bir toprak parçasına, sermaye ya da yoğun emek yatırmayacaktı.

Ancak gerçekler çok farklı bir dille konuşuyordu. Fransız spekülatörleri, özel mülkiyeti, toprağın daha yoğun ve daha iyi şekilde ekilmesi için kullanmıyordu ki. 1873 yılında 1,000,000 akr toprak Fransız mülkiyeti altındaydı. 300,000 akr toprağa sahip olan Cezayir ve Setif adlı kapitalist Şirketler, toprağı kendileri kullanmıyor, geleneksel yöntemlerle ekim yapan yerlilere kiralıyordu. Diğer Fransız toprak sahiplerinin dörtte biri de tarımla uğraşmıyordu. Nasıl kapitalizmin koşulları genel anlamda yoktan varedilemezse, bir gecede kapitalist yatırıma ve yoğun tarıma da girilemezdi. Böyle bir olasılık sadece kâr kollayan Fransız spekülatörlerin hayalinde ve onların bilimsel iktisatçılarının karanlık doktriner muhayyilelerinde mümkündü. 1873 yasasının haklı gösterilmesine yönelik tartışmaları, tüm bahane ve gösterişlerden temizlediğimizde ortaya çıkan temel nokta, Arapları topraklarından ve geçim kaynaklarından mahrum etmek isteğiydi. Bu tartışmaların yıpranmışlığı ve dürüstlükten uzak olduğu ortadaydı ama, Cezayir halkına ve ülkenin maddi varlığına büyük bir darbe indirecek olan bu yasa, 26 Temmuz 1873 tarihinde oybirliğiyle kabul edildi.

Ama bu ustalık bile kısa zamanda başarısız kaldı. İkinci Cumhuriyetin eski klan komünizminin yerine, bir dokunuşta burjuva özel mülkiyetini koymak için izlediği siyaset nasıl hüsranla sonuçlandıysa, Üçüncü Cumhuriyetin izlediği siyaset de ölü doğmuştu. 26 Temmuz 1873 yasası, 28 Nisan 1887'de bir başka yasayla destoklondi. 1890 tarihine gelindiğinde, yasa onyedinci yılına basarkon, 40,000,000 akr toprağın tasfiye işlemi için 14,000,000 frank harcanmıştı. Sürecin 1950'den önce tamamlanamayacağı vo 60,000,000 frank daha gerekeceği tahmin ediliyordu. Bütün bunlara karşın, klan komünizmini ortadan kaldırma amacı gerçekleştirilomomiştl. Sağlanan tüm çıplaklığıyla ortadaydı: Uluorta toprak spokülasyonu, gelişen tefecilik ve yerlilerin ekonomik yönden yıkıma uğraması.

Özel mülkiyeti kuvvet kullanarak kurmak mümkün olmadığı için yeni bir deneyim başlatıldı. 1890 tarihinde Cezayir hükümeti tarafından atanan bir komisyon, 1873 ve 1887 yasaları aleyhine sonuçlara vardı. Seine yasa koyucularının, yıkıma uğramış ülkede reformlara gidilmesini ele alması bir yedi yıl daha sürdü. Senato'nun yeni kararnamesinde, özel mülkiyetin idari önlemlerle ya da zorla kurulmasından ilke olarak kaçınılıyordu. 2 Şubat 1897 tarihli yasa ve Cezayir Genel Valisinin fermanıyla (3 Mart 1898), özel mülkiyo

tin kurulmasında müştori ya da toprak sahibinin gönüllü başvuruda bulunması ilkesi takip edilecekti.[1] Ancak bu hükümler bireysel toprak sahiplerinin, diğerlerinin onayı olmadan kendi toprağı için özel mülkiyet isteyebilmesine yönelikti. Bir de eğer toprak sahibi borçluysa ve tefeci baskı yapıyorsa, böylesi 'gönüllü' başvurular, uygun anda zorla kopartılabiliyordu. Böylece yeni yasa, kalıtsal klan topraklarının daha da parçalanıp sömürülebilmesi için Fransız ve yerli kapitalistlere kapıları açık bırakıyordu.

Cezayir'in seksen yıldır devam eden bu kıyımına son yıllarda daha da az muhalefet var, çünkü, Tunus yönetiminin ele geçirilmesi (1881) ve Fas'ın yakın zamanda işgal edilmesi ardından etrafı Fransız sermayesiyle çevrilen Araplar daha da çaresiz hale getirildiler. Fransa'nın Cezayir'de kurduğu rejimin son sonucu, Arapların Türkiye'ye göç etmesiydi.[2]

Bölüm 28

Meta Ekonomisinin Getirilmesi

Üretim araçları sağlamanın ve artı-değeri realize edebilmenin ikinci önemli koşulu, doğal ekonomiye dayalı toplumların bağımsızlığı ellerinden alınır alınmaz ya da bu süreç sırasında, bu toplumlara meta değişimini ve meta ekonomisini sokmaktır. Sermaye, kapitalist olmayan tüm tabakaların ve toplumların ürünlerini satın almak ve bunlara kendi ürünlerini satmak zorundadır. Galiba en sonunda şu 'barış' ve 'eşitliği' **do ut des**'i, karşılıklı çıkarın, 'barışçı rekabetin' ve 'uygarlığın etkilerinin' başladığını görür gibi oluyoruz. Sermaye, yabancı toplumsal birimleri gerçekten de zorla üretim araçlarından yoksun kılabilir, işçileri kapitalist sömürüye tabi tutabilir ama, onları kendi metalarını satın almaya ya da artı-değerini realize etmeye zorlayamaz. Eskiden doğal ekonominin hüküm sürdüğü yörelere taşımacılık olanaklarının getirilmesi — (demiryolları, denizyolları, kanallar), meta ekonomisinin yayılması açısından çok önemlidir, yeni bir umut belirtisidir. Meta ekonomisinin

---

1 **G. Anton, Neurere Agrarpolitik in Algerien und Tenusien, Jahrb. f. Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft** (1900), s. 1341 ff.

2 M. Albin Rozet, 20 Haziran 1912 tarihinde, Cezayir 'Indigenat' (İdari Hukuk) Reform Komisyonu adına, Fransa Millet Meclisinde yaptığı konuşmada, binlerce Cezayirlinin Setif bölgesinden göç etmekte olduğunu, son yılda Tlemcen bölgesindeki yerli halktan 1200'ünün Suriye'ye göç ettiğini söyledi. Bir göçmen, yeni yurdundan şöyle yazıyordu : 'Şam'da yerleştim ve çok mutluyum. Burada benim gibi göçetmiş pekçok Cezayirli var. Hükümet bize toprak ve işleyecek araçlar verdi.' Cezayir hükümeti, göç etmek isteyenlere pasaport vermeyi reddederek, göçü önlemeye çalışıyor. (Bkz. **Journal Officiel** 21 Haziran 1912, s. 1594 ff.)

muzaffer yürüyüşü, genellikle modern taşımacılığın muhteşem yapılarıyla — balta girmemiş ormanları geçen demiryolları, dağları delen tüneller, çölleri birleştiren telgraf telleri, en ücra limanlara uğrayan okyanus-aşırı gemileriyle — başlar. Ancak bunların barışçı değişikler olduğu tamamen hayaldir. Ticarette uygulanan ülkelerle kıyaslandığında, Doğu Hindistan Şirketi ile baharat üreten ülkeler arasındaki ilişkiler aslında korsanlık, zorbalık ve aleni dolandırıcılık yansıtıyordu, — aynı bugün Kanada'daki kızılderililer ile bunların kürkünü satın alan Amerikalı kapitalistler ya da Alman tüccarlarla Afrikalı zenciler arasındaki ilişkiler gibi. Modern Çin, meta değişiminin geri ülkelerdeki 'nazik' ve 'barışsever' uygulamalarının klasik örneğini oluşturmaktadır. Çin tarihi, kırklı yıllarda başlayan ve tüm ondokuzuncu yüzyıl boyunca devam eden, bu ülkeyi kaba kuvvet yoluyla ticarete açma amacını taşıyan savaşlarla kesintiye uğramıştır. Misyonerler, Hıristiyanların katledilmesini kışkırtmış; Avrupalılar, başkaldırıları tahrik etmiş ve zaman zaman giriştikleri katliamlarda, tamamen aciz ve barışçı tarımsal nüfus, Avrupa'nın Büyük Güçlerinin en modern kapitalist askeri teknikleriyle boy ölçüşmeye zorlanmıştı. Ağır savaş yükü devlet borçlarını artırması, Çin'in Avrupa'dan ödünç alması, mali kontrolün Avrupa'nın eline geçmesine ve tüm savunmasının kırılmasına yol açmış; Avrupalı kapitalistler için zorla demiryolları imtiyazları sağlanmış, serbest limanlar açtırılmıştı. Bütün bu eylemlerle, 1830'ların başından Çin devrimine kadar, ülkede meta değişimi kurma amacı güdüldü.

Avrupa uygarlığının, yani Avrupa sermayesinin meta değişiminin, Çin üzerindeki ilk etkisi Afyon Savaşlarında görüldü. Çin, İngiliz kapitalistlerine para kazandırmak için, Hindistandaki plantasyonlarda yetiştirilen bu uyuşturucuyu satın almaya zorlandı. Doğu Hindistan Şirketi, onyedinci yüzyılda Bengal'de afyon ekimini başlatmıştı. Uyuşturucunun kullanımını Çin'e yayan, şirketin Kanton'daki şubesiydi. Ondokuzuncu yüzyılın başında Afyon'un fiyatı öylesine düştüki, hızla 'halkın lüksü' haline geldi. 1821'de Çin'e 285 sterlin ortalama fiyat üzerinden 4,628 sandık afyon ithal edildi. Fiyat bir süre sonra yüzde elli oranında düştü. Çin'in ithalatı da 1825'de 9,621 sandığa, 1830'da ise 26,670 sandığa yükseldi.[1] Uyuşturucunun, özellikle fakir halk tarafından kullanılan ucuz cinsinin öldürücü etkileri öylesine büyük bir toplumsal felakete yol açtıki, Çin'in acil bir önlem olarak ithalata ambargo koyması gerekti. Aslında

---

1 1854'de 77,379 sandık ithal edildi. Bir süre sonra iç üretimin artması nedeniyle, ithalat bir miktar düştü. Ancak Çin hâlâ en büyük alıcıydı. Hindistan'da 1873/4 yılında afyon üretimi 6,400,000 tonun biraz altındaydı. Bunun 6,100,000 tonu Çin'e satılmıştı. Bugün (1912), Hindistan hemen tamamiyle Çin ve Malaya takımadalarına olmak üzere, 7,500,000,000 sterlin değerinde 4,800,000 ton afyon ihraç etmeye devam ediyor.

daha 1828 yılında kanton valisi afyon ithalatını yasaklamıştı ama, bu önlem ticareti sadece diğer limanlara kaydırmıştı. Sorunu incelemekle görevlendirilen Pekin denetleme kurulunun bir yetkilisi şu raporu hazırlamıştı. 'Afyon içenlerin, bu öldürücü uyuşturucuya öylesine büyük bir alışkanlık geliştirdiklerini gördüm ki, bunun karşılanması için herşeyi yapabileceklerini öğrendim. Afyonu, alıştıkları saatte içmedikleri takdirde kolları bacakları titremeye başlıyor, ter içinde kalıyorlar ve en basit bir görevi bile yapamaz oluyorlar. Ancak, çubuktan birkaç nefes çeker çekmez derhal iyileşiveriyorlar.

'Afyon, onu içenler için gereklilik haline gelmiştir. Dolayısiyle, yerel yetkililer tarafından sorguya çekilirken kendilerine bu uyuşturucuyu sağlayan kişilerin isimlerini vermemek için her türlü cezalandırmaya katlanmalarına şaşmamak gerekir. Yerel yetkililere zaman zaman, bu felakete göz yummaları ya da sürdürülmekte olan soruşturmaları geciktirmeleri için hediyeler veriliyor. Kanton'a mal getiren tüccarların büyük bir bölümü afyon kaçakçılığı da yapmaktadır.

'Ben, afyon içmenin kumar oynamaktan çok daha büyük bir felaket olduğu görüşündeyim, dolayısiyle afyon içenlere verilen cezalar, kumarbazlara verilen cezanın gerisinde kalmamalıdır.'

Bu yetkili, hüküm giymiş her afyon içen kişinin kamışla seksen kez kırbaçlanmasını, kendisine afyon sağlayanın ismini vermeyenlerin ise yüz kere kırbaçlanarak, üç yıl sürgün cezasına çarptırılmasını önerir. Pekin'in bu atkuyruklu Cato'su, raporunu, herhangi bir Avrupalı yetkiliyi afallaştıracak bir açıklıkla sonuçlandırır: 'Afyon'un çoğunlukla, bunu ülke içlerine taşıyan kâr peşindeki tüccarlara göz yuman, dürüst olmayan yetkililer tarafından dışardan getirildiği anlaşılıyor. Afyona önce iyi aileden gelme kişiler, zenginler ve tüccarlar alışıyor. Ancak alışkanlık tabii ki sonunda halk arasında da yayılıyor. Afyon'un tüm yörelerde, sadece memurlar arasında değil, orduda da içildiğini saptadım. Çeşitli bölgelerin yetkilileri, afyon satışını yasaklayan yasayı, özel emirlerle desteklemekteler. Ancak bu kişilerin aileleri, ebeveynleri, çocukları ve hizmetçileri afyon içmeye devam ediyor; tüccarlar da yasaklamanın fiyatlar üzerinde yarattığı artıştan kâr yapıyor. Hatta polisi bile kazanmışlar; polis afyonun ortadan kaldırılmasına yardımcı olacağına afyon satın alıyor. Bu da, her türlü yasaklama ve kararnamelere uyulmamasının bir başka nedenidir.'[1]

Sonuç olarak 1833 yılında afyon içenlere, yüz kırbaç ve iki ay hapis cezası getiren bir yasa kabul edildi ve yerel valilere her yıl afyonla mücadelede ilerleme katedilip katedilmediği hakkında rapor hazırlamaları emri verildi. Bu kampanya iki sonuç yarattı: Bir yan-

---

1 J. Scheibert tarafından aktarılmakta, **Der Krieg in China** (1903), cilt 2, s. 179.

dan, en başta Honan, Setchuan ve Kueitchan yöreleri gelmek üzere, ülke için afyon plantasyonları bitmeye başladı; diğer yandan, İngiltere, Çin'e ithalat ambargosunu kaldırması için savaş ilan etti. Bunlar, Çin'in afyon çubuğu üzerinden Avrupa uygarlığına 'açılmasının' harika başlangıcı oldu.

İlk hedef Kanton'du. Kentin Perl halicinin ana girişindeki savunma tahkimatından daha ilkeli düşünülemezdi. Her gün güneş batarken, çeşitli mesafelere yerleştirilmiş olan tahta sallar demir zincirlerle birleştiriliyordu. Tüm savunma buydu. Bir de, Çin topları sadece belli bir açıdan ateş edebiliyorlardı, dolayısiyle tamamen etkisizdiler. İşte Çinliler İngiliz saldırısını, sadece birkaç ticaret gemisinin yanaşmasını önlemeye yetecek bu savunmayla karşıladı. 7 Eylül 1839 tarihinde bu savunmayı aşmak için iki İngiliz kruvazörü yetti. Çinlilerin bir araya getirdiği onaltı yelkenli savaş gemisi ve onüç top gemisi kırkbeş dakika içinde ya havaya uçuruldu ya da dağıtılıverdi. İngilizler, bu ilk zafer ardından, 1841 yılının başında çok daha güçlü bir donanmayla saldırıyı yeniledi. Bu kez, sadece birkaç yelkenli gemiden oluşan Çin donanmasına ve kalelere aynı arda saldırıldı. Ateşlenen ilk yangın roketi bir Çin yelkenlisinin zırhını delip geçti, barut deposuna girdi, gemi ve tüm mürettebat havaya uçtu. Kısa bir zaman içinde amiral gemisi dahil olmak üzere onbir yelkenli yok edildi, arda kalanlar da hızla geri çekildi. Kara harekatı biraz daha uzun sürdü. Çin topları tamamen etkisiz olduğundan, İngilizler ellerini kollarını sallayarak tahkimatları aştılar ve savunmasız bırakılmış stratejik bir mevziye tırmanarak, çaresiz Çinlileri yukardan katletmeye başladılar. Savaşın sonunda Çinliler 600 ölü, İngilizler ise bir ölü ve 30 yaralı verdi. Bu otuz kişinin yarısından çoğu, bir barut kutusunun yanlışlıkla patlaması sonucunda yaralanmıştı. İngilizler birkaç hafta sonra bir kahramanlık örneği daha göstererek, Anung-Hoy ve Kuzey Wantong kalelerini ellerine geçirdiler. Bu iş için tam teçhizatlı oniki kruvazör ayrılmıştı. Dahası, Çinliler bir kez daha en önemli şeyi yapmayı unutup, Güney Wantong adasını silahlandırmayı ihmal etmişlerdi. İngilizler buraya gayet rahat bir şekilde bir havan bataryası indirdi, liman bir yandan havan topuyla, diğer yandan kruvazörlerle bombalandı. Bunun ardından Çinliler birkaç dakika içinde kalelerden püskürtüldü, çıkarmaya karşı hiçbir direniş olmadı. Bunu izleyen merhametsizlik gösterisi — diyor bir İngiliz raporu — İngiliz kurmayı tarafından sonsuza dek esefle karşılanacaktır. Kaleden kaçan Çinliler, suyla dolu bir hendeğe düşmüşlerdi. Hendek bir süre sonra, gerçek anlamda ağzına kadar, merhamet dileyen çaresiz askerlerle dolmuştu. İngiliz ordusunun Hintli askerleri, bu takatsiz insan yığınına, iddiaya göre emirlere karşı çıkarak ateş üzerine ateş açtı. Kanton'un meta değişimini çamucak kabullenmesi işte bu yolla oldu.

Diğer limanlar da daha iyi bir savunma yapamadı. 4 Temmuz

1841 tarihinde, Ningpo kentinin girişindeki üç adanın açığında 120 topla donatılmış üç İngiliz kruvazörü belirdi. Ertesi gün daha da çok kruvazör geldi. İngiliz amirali akşam Çin valisine gönderdiği bir mesajda, adaların teslim olmasını istedi. Vali, direnmek için hiçbir gücü olmadığı ancak Pekin'den emir almadan teslim olamayacağı yanıtını gönderdi. Zaman istedi. İstek reddedildi ve sabah ikibuçukta İngilizler korumasız adalara saldırdı. Sekiz dakika içinde sahildeki kale ve evler, için için yanan bir enkaz yığını haline geldi. Kırılmış mızraklar, kılıçlar, kalkanlar, tüfekler ve birkaç cesedin yayıldığı terkedilmiş sahile çıkan İngilizler askerleri, adadaki Tinghai kentinin duvarları üzerinde ilerlediler. Gece boyunca diğer gemilerden indirilen askerlerle desteklenen İngilizler, gün doğarken, hemen hemen hiç savunmasız surlara merdivenlerini dayadılar. Kentin hakimiyetini ellerine geçirmeleri için hepsi hepsi birkaç dakika kalmıştı. Bu muhteşem zafer Günlük Emirde yakışık alır bir alçakgönüllülükle ilan edilmişti: 'Kader, 5 Temmuz 1841 tarihini, Çin İmparatorluğunun bu en güzel adası üzerinde Majesteleri Kraliçenin bayrağının ilk kez yükseldiği, ilk Avrupa bayrağının bu güzel kırlar üzerinde zaferle dalgalandığı tarihi gün olmasını buyurmuştur.'[1]

İngilizler, 25 Ağustos 1841 tarihinde Amoy kentine yaklaştılar. Kentin kaleleri, Çin'in elindeki en büyük çaplı, yüz topla silahlandırılmıştı. Ancak bu toplar hemen hemen hiç işe yaramadığından, komutanlar da becerikli olmadığından, limanı ele geçirmek bir çocuk oyunuydu. İngiliz gemileri yoğun baraj ateşinin korunağında Kulangau surlarının yakınına geldiler, deniz askerlerini indirdiler ve Çin askerleri kısa bir direniş ardından püskürtüldüler. Limandaki 128 topla silahlandırılmış olan ama mürettebatlarının terkettiği 26 yelkenli savaş gemisi de ele geçirildi. Tatarların kullandığı bir batarya, üç İngiliz gemisinin birlikte açtığı ateşe karşı kahramanca direndi, ancak mevzinin gerisine İngiliz askerleri çıkartılmasıyla bu batarya da yok edildi.

Bu saldırıyla ünlü Afyon Savaşı son buldu. 27 Ağustos 1842 tarihli anlaşmayla, Hongkong adası İngiltere'ye verildi. Buna ek olarak, Kanton, Amoy, Futchou, Ningpo ve Shanghai kentleri, limanlarını dış ticarete açacaktı. Ancak aradan onbeş yıl geçmeden, Çin'e karşı bir savaş daha açıldı. İngiltere bu kez Fransayla güç birliği etmişti. 1857 yılında ittifak donanmaları Kanton'u birinci savaştakine yaraşır bir kahramanlıkla ele geçirdi. 1858 Tientsin barış anlaşmasıyla; afyon trafiği, Avrupa ticareti ve Hıristiyan misyonerliği, ülke içlerine de kabul edilecekti. Ancak İngilizler bir yıl sonra 1859'da, çatışmaları yenidən başlattılar ve Peiho nehri üzerindeki Çin

1 Scheibert, op. cit., s. 207.

savunma mevzilerini yok etmek istediler. Ancak, ölü ve yaralı sayısının 464 kişiyi bulduğu bu şiddetli savaşta geri püskürtüldüler.[1]

Bu olaydan sonra İngiltere ve Fransa yeniden güç birliği ettiler. 1860 Ağustos'unun sonunda General Cousin-Montauban kumandası altındaki 12,600 İngiliz ve 7,500 Fransız askeri, bir tek el ateş edilmeden Taku kalelerini ele geçirdi. Daha sonra Tientsin ve Pekin'e doğru ilerlemeye başladılar. Palikao'daki kanlı bir savaştan sonra Pekin Avrupa Güçlerinin eline düştü. Savaşın muzafferleri hemen tamamen boşalmış ve tamamen savunmasız kente girer girmez, fiilen General Cousin'in de yardımıyla İmparatorluk Sarayını yağmaladılar. General Cousin daha sonra mareşal ve Palikao Kontu olacaktı. Saray daha sonra, Lord Elgin'in emriyle yakıldı.[2] Avrupalı

---

1 Hsien-Feng takviminin onuncu yılının sekizinci ayının üçüncü gününde (6.9.1866) yayınlanan bir İmparatorluk Fermanında diğer konuların yanında şöyle deniyor: 'Biz, İngiltere ile Fransa'nın Çinle ticaret yapmasını hiçbir zaman yasaklamadık, uzun yıllar boyunca onlarla aramızda hep barış oldu. Fakat üç yıl önce İngilizler hiç neden olmadan Kanton kentimizi işgal ettiler ve yetkililerimizi tutsak aldılar. O zaman herhangi bir misillemede bulunmaktan kaçındık çünkü Vali Yeh'in inatçılığının bir dereceye kadar düşmanlıkların nedeni olduğunu kabul etmek zorundaydık. İki yıl önce, barbar Kumandan Elgin kuzeye geldi. O zaman Chihli valisi I'an Ting-hsiang'in, görüşmelere hazırlık amacıyla konuyu incelemesini emrettik. Ancak barbarlar bizim hazırlıksız oluşumuzu fırsat bilerek, Taku kalelerine saldırdılar ve Tientsin'e doğru ilerlediler. Halkımızı savaşın dehşetinden kurtarmak için, bir kez daha misillemede bulunmakta kaçındık ve Kuei Liang'a, barış koşullarını görüşmesini emrettik. Barbarların isteklerinin aşırıya gitmesine rağmen, Kuei Liang'ın önerilen ticaret anlaşmasıyla ilgili olarak Shanghay'a gitmesini emrettik ve tüm iyiniyetlimizle anlaşmanın onaylanmasına bile izin verdik.

'Bütün bunlara karşın, barbarların lideri Bruce, yine en akıl almaz türden uzlaşmazlık sergiledi ve sekizinci ayda savaş gemilerinden oluşan bir filoyla bir kez daha Taku açıklarında belirdi. Bunun üzerine Şeng Ko Lin Ch'i, kendini ne şiddetli bir şekilde saldırarak, hızla geri çekilmek zorunda bıraktı. Bütün bu gerçekler açık bir şekilde Çin'in sözünü tuttuğunu ve barbarların hukuka tuaraf olduğunu göstermektedir. Barbarların liderleri Elgin ve Gros, bu yıl bir kez daha sahillerimiz açığında boy gösterdiler. Çin, aşırı önlemlere başvurmak istemediğinden, karaya çıkmalarına ve Anlaşmanın onaylanması için Pekin'e gelmelerine izin verdi.

'Barbarların tüm bu zaman içinde gizliden gizliye komplo kurup, yanlarında asker ve topçu, getirerek Taku kalelerine arkadan saldıracağını ve kuvvetlerimizi püskürterek Tientsin'e doğru ilerleyeceğini kim düşünebilirdi ki!' (J. O. Bland ve E. T. Blackhouse, **China under the Empress Dowager** (Londra, 1910), s. 24-5. Cf. yine aynı çalışmadaki, tüm 'The Flight to Yehol' bölümü.)

2 Çin'in meta değişimini kabul etmesi için Avrupa'nın gösterdiği bu kahramanlıklar, Çin tarihinde ilginç bir olayın ortamını hazırlıyordu: Manchu İmparatorluk Yaz Sarayı'nın yağmalanmasından hemen sonra, 'Çin Gordon'u Taiping'deki asilere karşı sefere çıktı. 1863 yılında İmparatorluk kuvvetlerinin komutanlığını bile üstlendi. Aslında isyanın bastırılmasını İngiliz ordusu sağlamıştı. Aralarında bir de Fransız amiralinin bulunduğu çok sayıda Avrupalı,

Güçler, Pekin'de büyükelçilik kurmak, Tientsin ve diğer kentlerle ticareto başlamak için ödünler elde ettiler. 1876 Tchi-fu Sözleşmesi, Çin'e afyon ithal edilmesi için tüm köylüleri güvence altına aldı. Oysa aynı sırada İngiltere'de Afyonla Mücadele Birliği, uyuşturucu alışkanlığının Londra, Manchester ve diğer sanayi bölgelerine yayılmaması için faaliyet göstermekteydi. Bir Parlamento Komisyonu da, afyon kullanılmasının aşırı derecede zararlı olduğunu ilan ediyordu. Çin ile Büyük Güçler arasındaki bu anlaşmalar, ister misyoner ister tüccar olsunlar, tüm Avrupalılara toprak satın alma hakkı getiriyordu. Bunu sağlamak için, gerekli savlar kasıtlı hilelerle desteklenmekteydi.

Anlaşma metinlerindeki muğlaklıklar, Avrupa sermayesinin, herşeyden önce Anlaşma Limanlarının ötesine müdahalede bulunması için kolay bir gerekçe oluşturdu. Önce, anlaşma maddelerinin kaleme alınışından kaynaklanan her açık kullanıldı. Sermaye daha sonra, misyonerlerin toprak satın alma haklarının sadece Liman Kentlerinde sınırlı kalmaması ve imparatorluğun tüm bölgelerinde geçerli olması izni verilmesi için Çin hükümetine santaj yaptı. Bu hak iddiaları, Fransayla yapılan ve aslı Çince olan ek sözleşmenin, rahip Delamarre tarafından yapılan resmi çevirisindeki utanç verici tahrifatlara dayandırılmaktaydı. Fransız diplomasisi ve özellikle Protestan misyonerleri, Katolik papazların bu kurnaz dalaveresini oybirliğiyle kınadılar ama Fransız misyonerlerinin bu dalavereyle elde ettiği hakkın tümüyle kendilerine de tanınması için diretmekten geri durmadılar.[1]

Çin'in, Afyon Savaşları ile birlikte başlayan meta ekonomisine girişi, son olarak bir dizi 'kiralama' ve 1900 yılında Avrupa sermayesinin hayasızca Çin toprakları üzerinde uluslararası çıkar çekişmesine girmesiyle tamamlandı. Taku kalelerinin ele geçirilmesi ardından Dower İmparatoriçesinin, Kraliçe Victoria'ya yazdığı mektupta, bu ilk niyet ile 'Avrupa uygarlığının aracılarının' nihai uygulamaları arasındaki fark ince bir şekilde vurgulanmaktadır:

'Majestelerinize saygılar! İngiltere ile Çin İmparatorluğu arasındaki muamelelerde, ilişkilerimizin kurulduğu ilk günden bu ya-

---

Manchu hanedanlığını korumak için canlarını verirken, Avrupa ticaretinin temsilcileri, bu çatışmalardan kazanç sağlama fırsatını kaçırmıyor, hem kendi şampiyonlarına hem de onlara karşı savaşan asilere silah sağlıyordu. 'Biraz para kazanmak fırsatını kaçırmak istemeyen değerli tüccarlar, her iki orduya da silah ve cephane sağlıyordu. Asiler, İmparator'un adamlarına kıyasla bu silahları daha büyük zorluklarla sağlayabildiklerinden daha yüksek fiyat ödemek zorunda kalıyorlar ve bu fiyatları kabul ettikleri için de kendilerine öncelik veriliyordu. Bu şekilde, sadece kendi hükümetlerinin askerlerine değil, İngiliz ve Fransız askerlerine karşı da direnebiliyorlardı' (M. V. Brandt, **33 Jahre in Ostasien, 1911, cil 3, China, s. 11**).

1 Dr. O. Franke, **Die Rechtsverhaltnisse am Grundeigentum in China** (Leipzig, 1903), s. 82.

na hiçbir zaman Büyük Britanya topraklarının genişletilmesi düşüncesi var olmamış, sadece ülkenizin ticari çıkarlarını gayretli bir şekilde geliştirme isteği söz konusu olmuştur. Ülkemizin şimdi içine düşmüş bulunduğu dehşet verici savaş koşulları gerçeği altında; Çin'in ticaretin yüzde yetmiş ya da seksen gibi çok büyük bir oranla İngiltere ile yapıldığını aklımızda bulunduruyoruz; dahası, Gümrük vergilerinizin dünyadaki en düşük oran olduğunu ve limanlarınızda ithalat mallarına karşı pek az sınırlama konduğunu biliyoruz. İşte bu nedenlerle Anlaşma Limanlarımızda İngiliz tüccarlarıyla ilişkilerimiz, elli yıldır karşılıklı çıkarlarımız bozulmadan devam etmiştir. — Ancak şimdi ani bir değişiklik meydana gelmiş ve bize karşı genel bir şüphe yaratılmıştır. Eğer İmparatorluğumuzun bağımsızlığı düşünülebilecek herhangi bir koşul altında kaybolursa ve Güçler topraklarımızı ele geçirmek için uzun zamandır kurdukları komploları uygulayacak olurlarsa — (Duygusal Tzu Hsi ayni anda Japon İmparatoruna gönderdiği bir mesajda da, açık bir şekilde 'Batının toprak açlığı içindeki güçlerinin açgözlü kaplan gözleri bize doğru çevrilmiştir'[1] demektedir,) — bunun ülkenizin çıkarları üzerindeki etkisi felaket olacak, ticaretiniz üzerindeki etkisi öldürücü olacaktır. İmparatorluğumuz şu anda, kendisini koruyabilmesi için bir ordu kurmak ve gerekli fonları sağlayabilmek için elinden gelen tüm çabayı göstermektedir. Şimdi sizden bu durumu değerlendirmenizi istiyor, arabuluculuk yapmanıza güveniyor ve ilgiyle kararınızı bekliyoruz.[2]

Hem savaşlar sırasında hem de ara dönemlerde Avrupa uygarlığı Çin İmparatorluk saraylarını, devlet binalarını ve bu eski uygarlığın anıtlarını yağmalamakla meşguldü. Fransızların 1860'da İmparatorluk Sarayındaki efsanevi hazineleri yağmalaması ya da 1900'de 'tüm ülkelerin özel ve devlet mülklerini çalmak için birbirleriyle rekabete girişmesi' ile bitmemişti bu yağmalama. Avrupa'nın her girişimi, sadece meta değişimindeki ilerlemeyle değil, aynı zamanda en büyük ve en kutsal kentlerin tüten yığınlar haline gelmesi, geniş kırsal bölgelerde tarımın çökmesi ve savaş harcamalarını karşılamak için katlanılamayacak düzeydeki vergi baskısıyla birlikte gidiyordu. Çin'de kırktan fazla Anlaşma Limanı vardır ve bunların herbirinin bedeli kan dereleri, katliam ve yıkımla ödenmiştir.

Bölüm 29

Köylü Ekonomisiyle Mücadele

Doğal ekonomi karşısındaki mücadelenin son aşamalarından önemli bir tanesi de, sanayii tarımdan ayırmak, kırsal sanayileri

---

1 **Bland and Blackhouse,** op. cit., s. 338.
2 İbid., s. 337.

köylü ekonomisinden silip atmaktır. El zanaatları tarihsel başlangıcında yan bir uğraştı, uygar ve yerleşik toplumlarda tarıma sadece bir eklentiydi. Ortaçağ Avrupasında giderek **corvee** çiftliğinden ve tarımdan bağımsız hale geldi ve uzmanlaşmış meslekler haline geldi, yani metaların kent loncaları tarafından üretilmesine dönüştü. Sanayi bölgelerinde ise üretim ev zanaatlarından başlayıp, ilkel manüfaktür yoluyla gerçek kapitalist fabrikalara uzandı. Ancak köylü ekonomisinin geçerli olduğu tarım bölgelerinde, ev zanaatları tarımın içsel bir parçası olarak hâlâ hüküm sürüyordu. Tarımdan tasarruf edilebilen her saat, el zanaatlarına ayrılıyordu. El zanaatları, yan bir ev sanayii olarak, kişisel gereksinmelerin sağlanmasında, önemli bir rol oynuyordu.[1]

Kapitalist üretimin gelişmesinde, sanayi dallarının birbiri ardından tek başlarına kalıp tarım kesiminden ayrılması ve kitle üretimi yapan fabrikalarda yoğunlaşılması sık sık tekrarlanan bir olgudur. Tekstil sanayii bunun ders kitaplarına geçmiş örneğidir. Ancak aynı şey, bu kadar belirgin bir şekilde olmasa da diğer kırsal sanayiler için de geçerlidir. Sermaye, ürettiği metaların köylüler tarafından satın alınmasını sağlamalıdır. Dolayısiyle, köylü ekonomisini önce tek bir çevre içinde, tarım kesiminde sınırlamalıdır. Tarım kesimi kapitalizmin egemenliğine derhal boyun eğmeyecektir. Avrupa'daki mülkiyet koşulları altında bu çok büyük güçlüklerle mümkün olacaktır.[2] Bu süreç dış görünümüyle oldukça barışçı durmaktadır. Pek farkedilmeyen bu sürece görünümde sadece ekonomik faktörler neden olmaktadır. Fabrikalarda kitle üretiminde bulunmak, daha ileri işbölümü, üretim sürecinin bilimsel bir şekilde incelenmesi ve yönetilmesi, daha iyi makine kullanımı ve uluslararası hammadde kaynaklarına ulaşabilmek gibi nedenlerle, ilkel köylü ekonomisine göreli olarak, teknik yönden hiç kuşku yok ileridir. Oysa gerçekte tarımı sanayiden ayırma sürecini; ağır vergilendirme, savaş, ülke topraklarının ziyan edilmesi ve tekelleştirme gibi faktörler belirler. Dolayısiyle bu süreç, ekonominin alanına gir-

---

1 Ev sanayii Çin'de son zamanlara kadar burjuvazi tarafından bile yaygın şekilde uygulanmaktaydı, Mingpo gibi nüfusu üçyüzbini bulan dev ve yerleşik kentlerde bile geçerliydi. 'Ailenin ayakkabıları, şapkaları, gömlekleri vs., sadece bir kuşak öncesine kadar ev kadınları tarafından yapılmaktaydı. O zamanlar, genç bir kadının kendi emeğiyle yapabileceğini bir tüccardan satın alması duyulmamıştı.' (Dr. Nyok-Ching Tsur, 'Ningpo Kentindeki Sanayi Biçimleri', **(Die gewerblichen Betriebsformen der Stadt Ningpo)**, Tuebingen, 1909, s. 61)

2 Kabul etmek gerekir, köylü ekonomisinin tarihinin son aşamalarında, kapitalist üretim tüm etkisini gösterdiği zaman, bu ilişki tersine döner. Küçük köylüler ortadan kaldırılır kaldırılmaz, çiftçiliğe ilişkin tüm işler kadınlara, yaşlılara ve küçük çocuklara düşer. Erkekler geçimlerini ya ev sanayilerindeki kapitalist girişimciler için ya da fabrikalarda ücret-köleleri olarak çalışarak kazanırlar. Bunun tipik bir örneği, Wuerttemberg'deki küçük köylülerdir.

diği gibi en az bir o kadar da siyasal iktidar ve ceza hukuku alanına girmektedir.

Bu süreç hiçbir yerde Amerika Birleşik Devletlerinde olduğu kadar mükemmele ulaşmamıştır. Amerikalı çiftçi Avrupa ve özellikle İngiliz sermayesinin finanse ettiği demiryollarını takip ederek, Birliğin doğusundan batısına geçti. Dev büyüklükteki bölgeleri aşarken, ateşli silahlar ve av köpekleriyle, içki ve zührevi hastalıklarla kızılderilileri öldürdü, geriye kalanları da Batı'ya sürdü. Bu şekilde 'boşalttığı' toprağa el koyarak, ekime hazırladı ve sabanın önüne koştu. İç Savaştan önceki o güzel günlerin ıssız ormanlarının adamı, Amerikalı çiftçi, modern meslektaşından gerçekten de çok farklıydı. Yapamayacağı hiçbir şey yoktu ve dünyadan soyutlanmış çiftçiliğinde fiilen kendi kendine yeterliydi.

Doksanlı yılların başında Amerikalı Çiftçiler Birliği'nin liderlerinden Senatör Peffer şöyle yazıyordu: 'Bugünün Amerikan çiftçisi elli ya da yüz yıl önceki atalarından tamamen farklı türde bir adamdır. Hayatta olan pekçok erkek ve kadının hatırlayacağı gibi, çiftçilerin çoğu zanaatkârdı, yani kendileri için pekçok alet yaparlardı. Her çiftliğin tahta ve demir işleri için bir atelyesi olur evlerde de tarak ve dokuma tezgahları bulunurdu. Bunlarda halı dokunur, çeşitli türden yatak örtüleri hazırlanırdı. Yine her çiftlikte kaz beslenir bunların tüyleri evin yatak ve yastıklarını doldurmak için kullanılır, fazlası en yakındaki kasaba pazarında satılırdı. Kış mevsiminde ise buğday, un ve mısır unu gibi ürünler, altı ila sekiz atın çektiği büyük arabalarla yüz ya da ikiyüz mil uzaktaki pazara götürülür, bir sonraki yıl çiftlikte kullanılacak bakkaliye ve manifatür türü eşyalarla değiştirilirdi. Bütün bunlardan başka, çiftçiler arasında makine ustaları bulunurdu. Bir çiftlik arabası bir ya da iki yılda yapılırdı. Malzeme, atelyenin yakınında bulunur, kullanılacak kerestenin nitelikleri kontratta belirtilirdi. Kerestenin belli bir mevsimde sağlanması gerekir ve kuruması için belli bir süre bekletilirdi. Böylelikle, malzeme bir araya getirildiğinde, kontratı imzalayan her iki taraf da kullanılan her tahta parçasının nereden geldiğini ve nasıl kurutulduğunu bilirdi. Kış mevsiminde komşu marangoz bir sonraki mevsimin binası için pencere çerçevelerini, pancurları, kapıları, pervazları ve kirişleri hazırlardı. Sonbahar ayazları geldiğinde, ayakkabıcı, çiftçilerin evlerine uğrar, kendisine ayrılan bir köşede ailenin kışın kullanacağı ayakkabılarını yapardı. Bütün bu işleri çiftçiler kendi aralarında gerçekleştirirler ve ödemelerinin büyük bir bölümü çiftliğin ürünleriyle yapılırdı. Kış yaklaşınca, kesim mevsimi gelirdi. Ailenin bir sonraki yıl kullanacağı et hazırlanır ve tütsülenirdi. Sıra, elma ezmesi ve çeşitli reçeller için meyve, çiftliğin bahçelerinden gelirdi. Bunlar aileye o yıl boyunca yeter de artardı bile. Buğday, ailenin nakit para ihtiyacını karşılamaya yetecek şekilde az dövülür, bir tek çöp ziyan edilmezdi. Herşey saklanır ve bir yerde mutlaka kullanılırdı. Bu tür ekonominin sonuçları

bir tanesi, çiftçinin nispeten çok az paraya gereksinme duyulmasıydı. O günlerde en büyük çiftçilere bile, aletlerin tamiri, işçi tutma ve çeşitli çiftlik işleri için olsa olsa ortalama bir yüz dolar yeterdi.'[1]

Bu cennet yaşam İç Savaştan sonra birdenbire sona erecekti. Savaş, Birliğe 1,200,000 sterlin tutarında dev bir Ulusal Borç yüklemiş bunun sonucu olarak vergiler büyük oranda artırılmıştı. Öte yandan, yüksek himayeci gümrük oranları tarafından teşvik edilen ve makine yapım sanayii başta gelmek üzere, modern sanayi ve ulaşımda faaliyet gösteren şirketlerde hummalı bir gelişme vardı. Demiryolu yapımını ve çiftlik iskanını geliştirmek için bu şirketlere dev büyüklükte hazine arazisi sağlanıyordu: Sadece 1867 yılında bu şirketlere 192,500,000 akr arazi verilmiş, bunun sonucunda demiryolları daha önce görülmedik oranda büyümüştü. 1860 yılında 31,000 milin altında kalan demiryolu uzunluğu, 1870 yılında 53,000 mili aşmış, 1880 yılında ise 93,000 mili geçmişti. (Aynı dönem içinde — 1870 - 1880 — Avrupa'daki demiryolları da 80,000 milden 100,000 mile uzamıştı.) Demiryolları ve toprak spekülasyonu Avrupa'dan Amerika'ya kitle göçüne yol açtı. 1869'dan 1892'ye kadar, yirmiüç yıl içinde 4,5 milyon kişi Amerika'ya göç etti. Bu şekilde Birlik yavaş yavaş Avrupa'dan ve özellikle İngiltere'den kurtuldu. Amerika Birleşik Devletlerinde fabrikalar kuruldu; tekstil, demir, çelik ve makine üretimine yönelik iç sanayiler gelişti. Bu devrimci dönüşüm, tarımda en hızlıydı. Güneyliler, İç Savaştan hemen sonra kölelerin özgürlüklerini kazanmasıyla, buharlı pulluk kullanımına geçmek zorunda kalmıştı. Batıda ise demiryollarının peşisıra yeni çiftlikler bitivermişti. Bunlar daha en baştan en modern makine ve teknikleri kullanıyordu.

'İlerlemeler, Batı'nın tarımını hızla dönüşüme uğratıyor kol emeği kullanımını bugüne kadarki en düşük düzeye indiriyor, ... Tarıma makinenin girmesiyle birlikte; sistematik, ileri iş yöntemi de bu asil sanatla ittifak oluşturdu. Böylece, binlerce akr'lık çiftlikler daha etkin bir şekilde yönetilmekte, araçlar amaçlara daha ekonomik şekilde uyarlanmakta ve 80 akrlık çiftliklerin pekçoğunda görülenden daha geniş bir reel kâr payı elde edilebilmektedir.'[2]

Bu zaman aralığında, dolaylı ve dolaysız vergiler çok fazla artmıştı. İç Savaş sırasında, 30 Haziran 1869 tarihinde geçirilen ve bugünkü vergilendirme sisteminin temelini oluşturan mali yasa, dolay-

---

1 W. A. Peffer, **The Farmer's Side, His Toubles and Their Remedy** (New York, 1891), Bölüm 2, 'How We Got Here', (Buraya nasıl vardık), kısım 1, (Changed Conditions of the Farmer', (Çiftçinin Değişen Koşulları) s. 56 - 7. Cf. ve A. M. Simmons, **The American Farmer** (2'nci baskı, Chicago, 1906), s. 74 ff.

2 **A.B.D. Tarım Komisyonu başkanının 1867 yılı raporu (Washington, 1868), Lafargue tarafından aktarılmakta; Die Neue Zeit** (1885), s. 344 içinde yer alan **Getreidebau und Getreidehandel in den Vereinigten Staaten,** Amerika Birleşik Devletlerinde tahıl ekimi ve tahıl ticaretine ilişkin bu makale, 1883 tarihinde ilk kez bir Rus dergisinde yayınlandı.

lı vergileri ve gelir vergisini şaşırtıcı ölçüde yükseltmişti. Bu ağır savaş vergisi, iç üretim üzerindeki vergiyi gümrük vergileri yoluyla azaltma amacını güden himayeci vergi çılgınlığı için gerekçe olarak kullanılıyordu.[1] Savaşı, himayeci programlarını uygulamaya sokmak için bir araç olarak ileri süren Morrill, Stevens ve diğer beyler, gümrük vergisi uygulamasını gayet açık bir biçimde her türden özel vurgunculuğun çıkarlarını artırmak için başlattılar. Ceplerini doldurmak için, kendisine ne türden olursa olsun özel gümrük vergisi uygulanması talebiyle yasama meclisinin önüne çıkan her üretici isteğinin derhal yerine getirildiğini gördü. Gümrük vergileri, her çıkar çevresinin arzu ettiği düzeye yükseltilmişti.

'Savaş' diye yazar Amerikalı Taussig, 'ulusal yaşamımız üzerinde canlandırıcı ve asilleştirici etki yarattı, ancak iş dünyası ve para meselelerini ilgilendiren yasalar üzerindeki etkisi moral bozucuydu. Yasa koyucular, kamuya yönelik sorumluluklarıyla, özel çıkarlar arasındaki çizgiyi genellikle göremiyorlardı. Yasalardaki değişiklikler, bu değişiklikleri isteyen ve çıkartan kişilere büyük servetler sağlıyordu ve ülke kamu görevlilerinin şeref ve saygınlığının hiç de lekesiz olmadığını üzüntüyle görüyordu.'[2]

Ülkenin ekonomik yaşamını tümden dönüşüme uğratan ve yirmi yıl süreyle değiştirilmeden kalan bu gümrük yasası, hiçbir eleştiri, hiçbir tartışma ve muhalefet olmadan, Kongre'den üç gün için de, Senato'dan da iki gün için de geçirilmişti.[3] Bu yasa bugün do A.B.D. gümrük vergilendirmesinin temelini oluşturur. A.B.D. maliye siyasetindeki bu değişiklik, büyük iş çevrelerinin açgözlülüğünü karşılamak için, parlamentoda herkesin utanmadan birbirinin ekmeğine gayet aleni bir şekilde yağ sürdüğü; seçimlerin, yasama organı ve basının gayet açık bir şekilde istismar edildiği bir devir açtı. İnsanlığı 'kölelik lekesinden' kurtarmak için verilen 'asıl savaş' ardından, kamu yaşamının sloganı, **'enrichissez-vous'** oldu. Zonci kurtarıcısı Yankee, borsada spekülasyonla servet oluşturma çılgınlığına girerken; Kongreden kendisine hazine arazisi sağladı; gümrük vergileri tekeller, düzmece hisse senetleri ve devlet fonları hırsızlığıyla kendisini zenginleştirdi. Sanayi gelişti. Artık küçük ya da orta büyüklükteki çiftçinin paraya hemen hemen hiç gereksinmo

---

1 '30 Haziran 1864 tarihini taşıyan üç Gelir Vergisi fiilen tek bir önlem oluşturuyordu ve muhtemelen dünyanın o güne kadar tanık olduğu en önemli vergilendirme önlemiydi... İç Gelir Vergisi, David A. Wells'ın söylediği gibi, Donnybrook Fair'den gelen Irlandalının getirdiği ilke üzerine oturtulmuştu: «nerede bir baş görürsen vur, nerede bir meta görürsen vergilendir»' (F. W. Taussig, **The Tariff History of the United States** (New York - London, 1888), s. 163 - 4).

2 İbid., s. 166 - 7.

3 'Bu aceleciliği; durumun gerekliliği, ülkenin içinde bulunduğu kritik durum, acil gelir gereksinimi gerekli kılmış olabilir ancak uygar ülkelerin tarihinin da böylesi bir örnek olmadığı da rahatça söylenebilir' (Taussig, op. cit., s. 166

duymadığı, buğday yedeklerini ihtiyaç duyduğu zaman paraya çevirdiği günler gerilerde kalmıştı. Şimdi, vergilerini ödeyebilmek için, aima hem de çok miktarda paraya ihtiyaç duymaktaydı. Kısa bir zaman aralığı içinde, gelişen olaylar ardından, artık tüm ürününü bir anda satmaya ve gereksinmelerini hazır mallar biçiminde imalatçıdan almak zorunda kalmıştı. Peffer bu olayı şöyle anlatıyor:

'O zamandan bugüne neredeyse herşeyin değişmiş olduğunu görüyoruz. Özellikle Batı'nın her yerinde çiftçi buğdayını bir anda harmanlıyor, bir kerede satıyor ve saman genellikle israf ediliyor. Domuzlarını satıp jambon ve domuz eti alıyor; sığırlarını satıp taze sığır eti ya da duruma göre konserve eti alıyor. Sattığı meyveyi teneke kutu içinde geri alıyor. Keteni, onu da eğer yetiştirirse, elli yıl önce yaptığı gibi iplik haline getirip çocuklarına giysi yapacağına, harmanlayıp tohumunu satıyor, samanını da yakıyor. Artık elli çiftçiden belki bir tanesi koyun yetiştiriyor. Yün gereksinmesini karşılamak için büyük koyun yetiştiricilerine gidiyor. Ama yün zaten kullanıma hazır kumaş ya da giysilere dönüştürülmüş oluyor. Giysi çiftlik evinde, komşu kadın ya da hepsi hepsi bir mil ötedeki terzi tarafından yapılacağına, ya en yakın kasabadan hazır alınıyor ya da kumaş alınıp kasaba terzisinde diktiriliyor. Çiftlikte kullandığı aletleri — yaba, tırmık, vs., — kendi yapacağına, balta ya da tokmak sapını bile kasabadan satın alıyor. Sicimini, halatı ve liften yapılmış her çeşit malzemeyi satın alıyor, kumaş ve giysisini satın alıyor, konserve meyvesini satın alıyor, sofrasındaki domuz ve sığır etini satın alıyor; kısacası bir zamanlar kendisinin ürettiği hemen herşeyi satın alıyor ve bunların hepsi büyük para tutuyor. Bütün bunların yanısıra ve en garip duranı, o eski günlerde Amerikalının evi mükellefiyetlerinin dışında tutulan bir evdi. Ödünç alınan paranın faizini ödemek için evin ipotek edilmesi binde bir rastlanan bir olay bile değildi. Çiftliğin işlerini yürütmek için gereken para az olduğu gibi, çiftçilerin elinde her zaman bu miktarı karşılamaya yetecek para bulunurdu. Şimdi, en az on kez daha fazla para gerekiyor. Oysa, bulunabilecek para ya hiç yok ya da çok az. Çiftliklerin neredeyse yarısı, ettikleri değer kadar ipotek altında ve faiz oranları da aşırı yüksek. Bu harika değişikliklerin nedenlerine gelince ... imalatçı yünlü kumaş fabrikasıyla, çırçır fabrikasıyla, süpürge fabrikasıyla, halat fabrikasıyla, tahta eşya fabrikasıyla, pamuklu dokuma fabrikasıyla, domuz eti paketleme fabrikasıyla, konserveleme fabrikasıyla devreye girdi; çiftlikteki küçük dükkanın yerini, kasabadaki büyük mağaza aldı; araba yapıcısının atelyesinin yerini, bir haftada yüz ya da ikiyüz araba yapabilen, kentteki büyük kuruluş aldı; ayakkabıcının atelyesi de yerini işin büyük bir kısmının makineler tarafından yapıldığı yine kentteki büyük kuruluşa terketti.'[1]

---

1 Peffer op. cit., p. 58 ff.

Son olarak, çiftçinin sadece tarıma yönelik emeğinin yerini de makine aldı: 'Çiftçi toprağı makineyle sürüyor, ekiyor, ürünü makineyle topluyor. Buğdayını makine topluyor, demetliyor; harman makinesini, buhar çalıştırıyor. Toprağı sürerken sabah gazetesini okuyup, ürünü toplarken gölgelikte oturabiliyor.'[1]

Sering'in seksenli yılların ortalarında yaptığı tahmine göre, Kuzey, Batı'da 'son derece mütevazi bir çiftlik' kurmak için 240 ila 280 sterlin arasında nakit gerektirmektedir.,[2]

'Büyük Savaş' ardından Amerikan tarımında görülen bu devrim burada bitmiyordu. Çiftçinin içinde yakalandığı girdabın sadece başlangıcıydı. Çiftçinin tarihi, bizi otomatik olarak kapitalist birikimindeki ilerlemenin ikinci aşamasına getirdiği gibi, bu aşamanın en mükemmel örneğini de oluşturmakta. — Doğal ekonominin, kişisel gereksinmeler için üretim yapmanın, tarım ve sanayi arasındaki yakın bağlantının kopartılması ve bunların yerine basit meta ekonomisinin konması gerekir. Kapitalizm gelişebilmesi artı-değerine pazar yaratabilmesi için meta üretimi ortamına gerek duyar. Ancak basit meta üretimi, doğal ekonominin yerini alır almaz, bu kez de basit meta üretimine karşı çıkar. Sermaye, basit meta üretimini getirir getirmez, ikisi arasında üretim araçları, işgücü ve pazar için rekabet başlar. Kapitalizmin ilk amacı üreticiyi soyutlamak, üreticiyi koruyan toplumsal bağları kopartmaktır. İkinci görevi küçük imalatçının elinden üretim araçlarını almaktır.

Amerikan Birliğinde 'Büyük Savaş', gördüğümüz gibi tekelci kapitalist şirketlerin ve bireysel spekülatörlerin hazine topraklarını ellerine geçirmesi dönemini açtı. Hummalı demiryolu yapımı ve demiryolu hisseleri üzerinde giderek artan spekülasyon toprak üzerinde çılgın bir kumara yol açtı. Kişiler ve şirketler dev zenginlikleri, hatta bazı illerin tamamını ceplerine indirdiler. Buna ek olarak, aracılar grubu şamatalı ve utanmazca reklamlarla, her türlü kandırmaca ve yalanlarla büyük miktarda göçmeni Avrupa'dan Amerika'ya çektiler. Bu göçmenler önce Atlantik kıyısı boyunca uzanan Doğu Eyaletlerine yerleştiler; bu eyaletlerde sanayinin büyümesiyle, tarım batıya itildi. 1850 yılında Ohio eyaletindeki Columbus'un yakınında yer alan 'buğday merkezi' bu tarihi izleyen elli yıl içinde 99 mil Kuzeye ve 680 mil Batı'ya kaydı. 1850 yılında toplam buğday üretiminin yüzde 51.4'ünü Doğu Eyaletleri sağlarken, 1880 yılında bu eyaletlerin payı yüzde 13,6'ya düşmüştü. Şimdi toplam üretimin yüzde 71,7'sini Kuzey Orta ve yüzde 9'unu Batı Eyaletleri karşılıyordu.

1825'de Kongre, Monroe yönetimi altında, kızılderilileri Mississippi nehrinin Doğusundan Batısına yerleştirmeye karar verdi. Kı-

---

1 İbid., s. 6.

2 'Kuzey Amerika'da Tarımsal Rekabet' (**Die landwirtschaftliche Konkurrenz Nordamerikas**) Leipzig, 1887, s. 431.

zılderililer umutsuz bir direniş gösterdi. Kızılderililere karşı girişilen 40 katliam seferinden kurtulanlar, sığır sürer gibi Batıya itildiler, sanki koyun tıkar gibi yerleşme merkezlerine sokuldular. Kızılderililer, çiftçilere yer açmaya zorlanmıştı, şimdi sermayeye yer açmak için Mississippi'nin gerisine çekilme sırası çiftçilere gelmişti.

Amerikan çiftçisi, demiryollarını izleyerek, büyük toprak spekülatörlerinin parlak renklerle boyadığı vaadedilmiş topraklara doğru, Batıya ve Kuzey-Batıya hareket ettiler. En verimli ve en kârlı yerlerde bulunan toprakları, tamamen kapitalist ekstansif ekim yapan şirketler ellerinde tuttular. Issızlığa sürülen çiftçilerin dört bir yanında tehlikeli bir rakip ve ölüm saçan bir düşman bitiverdi — 'bonanza çiftlikleri'. Bunlar o güne kadar ne Eski Dünyanın ne de Yeni Dünyanın tanıdığı, büyük kapitalist tarım şirketleriydi. Burada, artı-değer, modern bilim ve teknolojinin elindeki tüm kaynaklar kullanılarak üretiliyordu.

'Mali tarımın en önde gelen temsilcisi olarak, bugün ismi Atlantiğin her iki yakasında da bilinen Oliver Dalrymple'i gösterebiliriz. 1874 tarihinden bu yana Kızıl Nehir üzerinde işleyen bir dizi buharlı geminin ve aynı zamanda maliyecilerin oluşturduğu bir şirketin 75,000 akrı bulan altı çiftliğinin yöneticiliğini yapmaktaydı. Bu çiftliklerin herbiri 2,000 akrdan oluşan kesimlere, her kesim de 667 akrlık üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler formenler ve ekipbaşları tarafından idare edilir. Her bölüm için, 50 kişilik barakalar, at ve katırlar için ahırlar, mutfaklar, makine sundurmaları, demircilerle çilingirler için atelyeler kurulmuştur. Her bölüm yirmi çift at, sekiz tane çift bıçaklı pulluk, atla çekilen oniki sondaj pulluğu, oniki çelik dişli tırmık, oniki biçerbağlar, iki harman makinesi ve onaltı araba ile donatılmıştı. Makinelerin ve canlı emeğin (insan, at ve katırlar) en iyi durumda olmasını ve mümkün olan en çok işi yapmasını güvence altına almak için herşey sağlanmaktaydı. Tüm bölümleri hem birbirine hem de merkezi yönetime bağlayan bir telefon hattı vardı.

'75,000 akr büyüklüğündeki bu altı çiftlikde işler askeri düzen içinde 600 kişilik bir işçi ordusu tarafından yapılır. Yönetim, hasat sırasında 500-600 yedek işçi kiralar, bunlara çeşitli kesimlerde iş verir. İş, güz ayında tamamlandığında, formenler ve her bölüm için alıkonan on kişi dışında, herkesin işine son verilirdi. Dakota ve Minnesota'daki bazı çiftliklerde at ve katırlar kış aylarını çiftlikte geçirmezdi. Hasat tamamlanıp, toprak sürülür sürülmez, bunlar yüzer ya da ikiyüzerlik takımlar halinde, gelecek ilkbaharda geri getirilmek üzere, sekizyüz mil Güney'e götürülürdü.

'Pulluklar, ekim ve hasat makineleri çalışırken, teknisyenler at üzerinde bunları takip eder, bir sorun çıktığında, dörtnala makinenin yanına giderler, tamir ederler ve hiç gecikmeden tekrar çalışır hale sokarlardı. Toplanan ekin, hiç durmaksızın gece gündüz çalı-

şan harman makinesine taşınırdı. Bu makineler demir borular yoluyla ocağa verilen saman demetleri yakılarak çalıştırılırdı. Ekinın dövülmesi, savrulması, tartılması ve çuvallara doldurulması makinelerle yapılır, çuvallar çiftlik boyunca uzanan demiryolundaki vagonlara bindirilir, Duluth ya da Buffalo'ya gönderilirdi. Dalrymple, ekilen toprak miktarını her yıl 5,800 akr artırmıştır. 1880 yılında toplam 25,000 akr ekilmekteydi.[1]

Daha yetmişli yılların sonunda, 35,000 - 45,000 akr buğdaylık toprağa sahip bireysel kapitalistler ve şirketler bulunmaktaydı. Lafargue'nin yazdığı tarihten bu yana, Amerika'daki extansif kapitalist tarımsal üretim, kullanılan teknikler ve makine kullanımı açısından daha da ilerledi.[2]

Amerikan çiftçileri böylesi kapitalist girişimlerle rekabet edemedi. Maliye, üretim ve taşımacılık koşullarında meydana gelen genel devrim, çiftçiyi kişisel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretimden vazgeçmeye zorlarken, tarımın yaygınlaşması, tarım ürünleri fiyatında büyük bir düşmeye neden oldu. Çiftçiliğin pazara bağımlı olmaya başladığı anda Birliğin tarım pazarı yerel pazar olmaktan çıkıp, uluslararası pazar oldu ve birkaç dev kapitalist şirketin çılgın spekülasyonlarının eline düştü.

---

1 Lafargue, op. cit., s. 345.

2 Çalışma Komisyonu Başkanının Onüçüncü Yıllık Raporu (Washington, 1898), makine kullanımının, elle yapılan tarım karşısında şu ana kadar sağladığı üstünlüğü aşağıdaki tablo ile göstermekte:

İş Türü	Birim Başına Emek Zaman			
	Makine		El	
	Saat	Dakika	Saat	Dakika
Küçük tahıl ekimi	—	32,7	10	55
Küçük tahıl dövme, harmanlama	1	—	46	40
Mısır ekimi	—	37,5	6	15
Mısır kesimi	3	4,5	5	—
Mısır ayıklanması	—	3,6	66	40
Pamuk ekimi	1	3	8	48
Pamuk yetiştirilmesi	12	5	60	—
Ot kesimi (orak/biçici farkı)	1	0,6	7	20
Saman biçme ve balyalama	11	3,4	35	30
Patates ekimi	1	2,5	15	—
Domates ekimi	1	4	10	
Domates yetiştirme ve toplama	134	5,2	324	20

Avrupa ve de Amerika'da tarımsal koşulların tarihi açısından, dikkati çeken bir yıl olan 1879'da, A.B.D.'den Avrupa'ya kitle buğday ihracatı başladı.[1]

Bu pazar genişlemesinden tabii ki sadece Büyük İşletmeler kâr sağlıyordu. Küçük çiftçi, sayıları giderek artan extansif çiftliklerin rekabeti karşısında ezildi ve ürününü dünya pazarında baskı yaratmak için satın alan spekülatörlerin eline düştü. Dev kapitalist güçlerin karşısında çaresiz kalan çiftçi borç altında kaldı — gerileyen köylü ekonomisinin tipik olgusu. A.B.D. Tarım Bakanı Rusk, 1890 yılında gönderdiği bir sirkülerde, çiftçilerin karşı karşıya bulunduğu umutsuz durum hakkında şöyle yazıyordu :

'Çiftlikler, evler ve toprak üzerindeki ipotek yükü, hiç kuşku yok, aşırı derecede umut kırıcıdır. Bazı durumlarda bu yük belki çok aceleci bir şekilde kabul edilmiştir ama ipotekler çoğunlukla gerekliliğin sonucudur... Yüksek faiz oranları çeken ... bu ipotekler ... bugün tarım fiyatlarındaki devam eden düşme karşısında son derece üzücü bir hal almıştır. Pekçok çiftçi evini ve toprağını kaybetme tehditi altındadır. Çiftçilerimizin rahatsız oldukları hastalıkları gidermeye çalışanlar için bu çok ağır bir sorundur. Çiftçi ödünç aldığı bir doları bugünkü fiyatlar üzerinden geri ödemek için doları

---

1 Birlikten Avrupa'ya buğday ihracatı :

Yıl	Milyon kile	Yıl	Milyon kile
1868—9	17,9	1885—6	57,7
1874—5	71,8	1890—1	55,1
1879—80	153,2	1899—1900	101,9

(Juraschek'in **Uebersichten der Weltwirtschaft**, cilt 7, bölüm 1, s. 32).

Aynı anda çiftlikte teslim kile başı buğday fiyatı (cent cinsinden), aşağıdaki şekilde düştü :

1870—9	105	1896	73
1880—9	83	1897	81
1895	51	1898	58

Kile başına buğday fiyatı 1899 yılında 58 cente düştükten sonra yeniden yükselmeye başladı :

1900	62	1903	78
1901	62	1904	92
1902	63		

(İbid., s. 18).

'Dış Ticaret Aylık İstatistikleri' (**Monatliche Nachweise über den Auswartigen Handel**), 1912 Haziran ayında her 1,000 kg., için fiyatlar (**mark**) :

Berlin	227,82	Londra	170,96
New York	178,08	Odessa	173,84
Mannheim	247,93	Paris	243,69

ödünç aldığı zamana kıyasla daha çok ürün vermek zorunda kalıyor. Ama paranın geri ödenmesi tamamen umutsuz bir hal alırken faiz birikmekte ve fiyatlardaki düşüş, ipoteğin yenilenebilmesini son derece güçleştirmektedir.'[1]

29 Mayıs 1896 tarihinde yapılan sayıma göre 2,5 milyon çiftlik ağır borç yükü altındadır. Bunların üçte ikisi, borçları 440,000 sterline ulaşan çiftlik sahipleri tarafından işletilmektedir.

'Durum şudur: Çiftçiler, «ölüm vadisinden» geçmekteler; çiftçilik iş olarak kâr getirmemektedir, büyük savaştan bu yana tarım ürünlerinin değeri yüzde elli düşmüş, çiftliklerin değeri de son on yıl içinde yüzde 20 ila 50 oranında azalmıştır; çiftçiler evlerini ipotek ederek sağladıkları borç altında ezilmektedir, çoğu zaman fiyatlardaki düşme nedeniyle kefaletlerin değeri düştüğü için, aldıkları ödünçleri de yenileyememektedirler. Bu korkunç yıkım altında pekçok çiftçi evini kaybederken, ipotek değirmeni hâlâ öğütmektedir. Merhametsiz bir gücün elindeyiz; insanların evleri tehlikede.'[2]

Borç yükü altında kalan ve yıkımın eşiğine gelen çiftçinin önünde, kazancını desteklemek için ücret karşılığında çalışmak ya da çiftliğini terketmekten başka bir seçenek yoktur. Eğer henüz binlerce çiftliğin başına geldiği şekilde kendisine kredi açanların pençesine düşmemişse, cehennem haline gelen 'vaad edilmiş toprakları' terketmelidir. Seksenli yılların ortalarında, her yerde terkedilmiş, çökmekte olan çiftlikler görülmekteydi. Sering 1887'de şöyle yazıyordu:

'Çiftçi eğer bugüne kadarki borcunu zamanında ödeyememişse, ödeyeceği faiz yüzde 12,15 hatta yüzde 20'ye yükselmiştir. Ağır emeğinin meyvesini çalan bankerin, makine satıcısının ve bakkalın baskısı altında ezilmektedir... Çiftlikte ya kiracı olarak kalacak ya da şansını bir başka yerde denemek üzere Batı'ya göçedecektir. Kuzey Amerika'nın hiçbir yerinde Kuzey Batının çayırlarındaki kadar borçlu, düş kırıklığına uğramış ve bezgin çiftçiye rastlamadım. Dakota'da, çiftliğini satmaya razı olmayan tek bir çiftçi görmedim.[3]

'Vermont Tarım Komisyonu başkanı, 1889 yılında hazırladığı raporda eyaletteki çiftliklerin terkedilmesinin yaygınlaştığını belirtiyordu. Şöyle yazıyordu: «... bu eyalette, Batı'daki toprakların fiyatına yakın bir fiyatla, okulun ve kilisenin yakınında, demiryolundan uzak olmayan yerlerde, boş ekilebilecek topraklar bulunduğu anlaşılıyor. Bu komisyonun başkanı, eyalette böylesi toprakların bulunduğu illerin hepsini dolaşmadı ancak şu sonuca varacak yeterlikte yer gördü: Boş ya da daha önce ekilmiş topraklar artık ekilebilecek durumda değildir ancak bu toprakların büyük bir bölümü,

---

1 Peffer, op. cit., bölüm 1, 'Where We Are', bölüm 2, 'Progress of Agriculture', s' 30-1.

2 İbid., s. 4.

3 Sering, op. cit., s. 433.

işgücünü akıllı bir şekilde kullanarak bol mükafat getirebilecek hale sokulabilir.»[1]

New Hampshire Eyaletinin komisyon başkanının 1890 tarihinde yayınladığı bir el kitabının 67 sayfası, son derece ucuz fiyatlarla satışa çıkartılan çiftliklerin tanıtılmasına ayrılmıştır. 1442 çiftliği, kısa bir süre önce terkedilmiş, yerleşilebilecek durumdaki çiftlikler olarak tanımlar. Aynı şeyler diğer bölgeler için de geçerlidir. Bir zamanlar mısır ve buğday üreten binlerce akrlık toprak, ekilmeden bırakılmış, çalılık ve koruluk haline gelmiştir.

Terkedilmiş toprakların yeniden işkan edilmesi için spekülatörler reklam kampanyasına girişerek yeni göçmen grupları çektiler — bu yeni kurbanlar, bir öncekilerin akıbetiyle tabii ki çok daha hızlı bir şekilde karşılaşacaklardı.

Bir özel mektupta şöyle deniyor: 'Demiryolları ve pazarların yakınında hiç kamuya ait toprak kalmamış. Bu toprakların tamamı spekülatörlerin elinde. Yeni gelen kişi boş toprağı aldığında çiftçi sayılıyor ama çiftlik geçimini sağlamıyor. Büyük çiftçi ile rekabet edebilmesi mümkün değil. Yasanın zorunlu tuttuğu kadar toprağı ekiyor ama rahat bir geçim sağlamak için tarım dışında ek bir kaynağı bulmak zorunda. Örneğin Oregon'da rastladığım, beş yıllık bir vadeyle 160 akr toprak satın almış bir iskancı, her yaz günde bir dolara, oniki saat yol yapımında çalışıyor. Bu adam da 1890 sayımındaki beş milyon çiftçiden biri sayılıyor. Eldorado ilinde de, topraklarını sadece kendilerini ve hayvanlarını beslemek için eken pekçok çiftçiye rastladım. Pazar için üretim yaparak kâr sağlamaları mümkün değildi, başlıca gelirleri altın madenlerinde çalışmaktan, ağaç kesip satmaktan geliyordu. Bunlar refah içindeydi ama tarım sayesinde değil. İki yıl önce Eldorado ilinde, Long Canon'da bir toprakda çalıştık, bir kulübede yaşıyorduk. Toprağın sahibi yılda sadece bir kez geliyor, geri kalan zamanında Sacramento'da demiryollarında çalışıyordu. Bir kaç yıl öncesine kadar, yasalara uymak için bu toprağın bir parçası ekilmekteydi, şimdi hiç ekilmeden bırakılmış durumda. Komşuda kulübenin anahtarı varmış, bizi çıkarttı. Seyahatimiz sırasında ekmek için çaba gösterilip terkedilmiş pekçok toprak parçası gördük. Üç yıl önce bana yüz dolara eviyle birlikte bir çiftlik satmayı teklif etmişlerdi; kullanılmayan ev kısa bir zaman sonra karın ağırlığı altında çöktü. Oregon'da, küçük evleri ve sebze bahçeleri olan pekçok çiftlik gördük. Uğradığımız bir tanesi çok güzel yapılmıştı: Çok iyi malzeme kullanılarak, usta inşaatçı elinden çıkma sağlam bir ahşap bir yapıydı ama çiftçi herşeyi bırakıp gitmiş. Bütün bunları isterseniz bedava alabilirsiniz.'[2]

Yıkılmış Amerikan çiftçisi ne yöne dönebilir? Buğday merkezini ve demiryollarını takip ederek uzun bir yolculuğa çıktı. Buğday

---

1 Peffer, op. cit., s. 34 f

2 Nikolayon tarafından aktarılmakta, op. cit., s. 224.

merkezi genel olarak Kanada'ya, Saskatchewan ve Mackenzie nehrine kaymıştı. 62'nci paralelde buğday ekmek hâlâ iyi bir işti. Bazı Amerikalı çiftçiler buraya yöneldi — ama Kanada'da da bir süre sonra aynı akıbetle karşı karşıya kaldılar[1]. Kanada son yıllar içinde buğday ihraç eden bir ülke olarak dünya pazarına girdi; sermaye Kanada tarımına hiçbir yerde görülmedik ölçüde egemendir.[2]

Kanada'da Hazine toprakları özel kapitalist şirketlere Amerika Birleşik Devletlerinde olduğundan daha canavarca bir ölçekte atılmıştır. Özel sermaye, toprak imtiyazına sahip Kanada Pasifik Demiryolu Şirketinin sözleşmesi altında, devleti o güne kadar görülmemiş ölçüde soydu. Şirkete yirmi yıl süreyle demiryolları yapımında tekel olma garantisi veriliyor, inşaat sahası olarak 713 millik bir saha bedava sağlanıyor. 20 milyon sterlin tutarında, sermayeye 100 yıl süreyle yüzde üç oranında devlet garantisi verilmekle kalınmıyor — bunların üstüne üstlük şirkete 25 milyon akrlık toprak bedava veriliyordu; hem de en verimli, en uygun konumdaki bu toprakların demiryolunun hemen yakınında olması da gerekmiyordu. Dolayısiyle bu dev büyüklükteki topraklara yerleşmeye gelecek olanlar, daha en başta demiryolu sermayesinin insafına bırakılıyorlardı. Demiryolu şirketi, bu beş milyon akrlık toprağı, nakit para karşılığında derhal North - West Land Company adlı şirkete sattı. Manchester dükünün başkanlığındaki bir şirket, İngiliz kapitalistlerinin bir kuruluşuydu. Bol bol hazine toprağı verilen bir ikinci kapitalistler grubu da Hudson Bay şirketiydi. Bu şirkete Kuzey - Batıdaki toprak ayrıcalıklarından vazgeçmesi karşılığında; Winnipeg

---

1 Kanada'ya 1902 yılında 49,199 kişi göçetti. 1912'de göçmenlerin sayısı 400,000'i geçti - 138,000 İngiliz, 134,000 Amerikalı, Montreal'de yayınlanan bir rapora göre, Amerikan çiftçilerinin göçü bu yıl (1912) ilkbahar aylarında devam etti.

2 'Kanada'nın Batısını gezerken, bin akrın altında tek bir çiftliğe rastladım. Kanada Dominyonunda, 1881 yılında yapılan sayıma göre 2,384,337 akr büyüklüğünde toprak, sadece 9,077 çiftçi arasında bölünmüştü. Dolayısiyle tek bir çiftçinin payı 2,047 akrın altında değildi - Birliğin hiçbir eyaletinde bu ortalamaya yaklaşılamaz' (Sering, op. cit., s. 376), Seksenlerin başında, kabul etmek gerekir, çiftçilik Kanada'da o kadar yaygın değildi. Ancak Sering daha 1887 yılında 56,700 akrlık, bir limited şirketin sahip olduğu 'Bell Farm' adlı bir çiftlikten söz eder ki bu çiftlik Dalrymple biçimini örnek almıştır. Sering, seksenlerde Kanada'nın tarım alanında ileriye dönük rekabet gücü açısından kuşkuluydu. Batı Kanada'daki 'verimli kuşağın' Almanya'nın toplam yüzölçümünün beşte - üçü olduğunu belirtiyor, bunun sadece 38,400,000 akrlık bölümünün ekilebilir toprak olduğunu tahmin ediyor, bunun da en iyimser tahminle 15,000,000 akrlık bölümünün buğday ekimine ayrılabileceğini ileri sürüyordu (Sering, op. cit., s. 337 - 8). **Manitobe Free Press** 1912 yılının Haziran ayında Kanada'da 11,200,000 akrlık toprağa ilkbahar buğdayı ekildiğini hesaplıyor; Amerika Birleşik Devletlerinde ilkbahar buğdayı ekilmiş toprakların büyüklüğünün de 19,200,000 akr olduğunu tahmin ediyordu. (Bkz. **Berliner Tageblatt, Handelszeitung**. No. 305, 18 Haziran 1912.)

gölü, Amerika Birleşik Devletleri sınırı, Kayalık Dağlar ve Kuzey Saskatchawan arasında kalan bölgenin yüzde yirmisinin tapusu veriliyordu. Bu iki kapitalist grup, birlikte, iskan edilebilecek tüm toprakların dokuzda beşinin mülkiyetini sağlamış oluyordu. Diğer toprakların büyük bir bölümü de, Devlet tarafından, 26 kapitalist 'kolonileştirme şirketine[1] ayrılmıştı. Böylece Kanada çiftçisi fiilen heryerde sermayenin ve kapitalist spekülasyonun tuzağına düşmüştü. Ve sadece Avrupa'dan değil, Amerika Birleşik Devletlerinde de göç hâlâ devam ediyordu!

Bunlar, kapitalizmin uluslararası egemenliğinin özellikleridir. Köylüyü, toprağından çıkardıktan sonra İngiltere'den Amerika Birleşik Devletlerinin doğusuna sürmekte, oradan Batı'ya göndermekte ve Kızırderililerin yıkılmış ekonomilerinin enkazı üzerinde birkez daha küçük meta üreticisi haline dönüştürmektedir. Köylü burada birkez daha yıkıma uğratıldıktan sonra Kuzeye sürülmektedir. Sermaye, önde demiryolları arkada yıkım ilerlemekte, açtığı yol yıkımla damgalanmaktadır. Doksanlı yıllarda tarım ürünleri fiyatı yükselmektedir ama bu Avrupalı köylü için ne kadar beyhudeyse Amerikalı küçük çiftçi için de o kadar yararsızdır.

Bunlara karşın çiftçilerin sayısı sürekli olarak artmaktadır. Ondokuzuncu yüzyılın son on yılı içinde çiftçilerin sayısı 4,600,000'den 5,700,000'e yükselmiştir. Daha sonra on yıl içinde sayıda mutlak artış olmuştur. Aynı dönem içinde, çiftçilerin toplam değeri 150,240,000 sterlinden 330,360,000 sterline yükselmiştir.[2]

Tarım ürünleri fiyatındaki genel artışın, çiftçinin kendine gelmesine yardımcı olabileceği düşünülebilirdi. Ancak böyle olmadı; kiracı çiftçi sayısındaki artışın, bir bütün olarak çiftçi nüfusundaki artışı geride bıraktığını görüyoruz. Birlik'de, 1880 yılında toplam çiftçi sayısı içinde kiracı çiftçilerin oranı yüzde 25,5'di; bu sayı 1890'da yüzde 28,4, 1900'de yüzde 35,3 ve 1910'da yüzde 37,2'e yükseldi.

Gerçi tarım ürünlerinin fiyatı yükseliyordu ama, bağımsız çiftçilerin yerini giderek daha hızlı bir şekilde kiracı çiftçiler alıyordu. Şu anda Birlik'de kiracı çiftçilerin sayısı toplam çiftçilerin sayısının üçte birini çok aşmış bulunuyor ama bunların sosyal statüsü, Avrupa'daki tarım işçisininkinden farklı değildir. Bunlar gerçekten sermayenin ücretli köleleridir. Sermaye için zenginlik yaratmak üzere gerçekten çok çalışırlar, karşılığında ise sefil ve güvencesiz bir şekilde varolmakta başka birşey alamazlar.

Aynı süreç Güney Afrika'da tamamen farklı bir tarihsel ortamda, sermayenin, küçük meta üreticileriyle giriştiği rekabetindeki uyguladığı 'barışçı yöntemleri' daha da açık bir şekilde göstermektedir.

---

1 Sering, op. cit., s. 361 ff.

2 Ernst Schultze, **'Das Wirtschaftsleben der Vereinigten Staaten', Jahrb. f. Gesetzg., Verw. u. Volkswirtschaft** 1912, no. 17, s. 1724.

Cape kolonisinde ve Boer Cumhuriyetlerinde, geçen yüzyılın altmışlı yıllarına kadar salt köylü ekonomisi hüküm sürmekteydi. Boer'ler uzun süre çoban göçebe yaşamı sürdürmüşler. Hottentot'larla Kaffir'lerin elindeki son derece kıymetli çayırları ele geçirmek için bunları ya öldürmüşler ya da topraklarından sürmüşlerdi. Onsekizinci yüzyılda Doğu Hindistan Şirketinin gemileriyle gelen vebanın da Boer'lere çok yararı dokunmuş, veba nedeniyle sık sık Hottentot kabileleri toptan yokolurken bunların toprakları Hollandalı göçmenlerin eline geçmişti. Boerlerin Doğuya doğru yayılması, Bantu kabileleriyle anlaşmazlıklara neden olmuş ve uzun süre devam eden korkunç Kaffir savaşlarının başlamasına yol açmıştı. Kendilerini Tanrının Seçilmiş İnsanları olarak gören bu dindar Hollandalılar, modası geçmiş Püritan ahlak anlayışları ve Tevrat'ı yakından bilmeleriyle pek bir gurur duyuyorlardı ama, o ülkenin yerlilerinin topraklarını çalmakla yetinmeyip, parazit gibi Zencilerin sırtından geçirmek için kendi köylü ekonomilerini de kurdular. Zencileri kasıtlı ve sistemli bir şekilde tüketip yozlaştırdılar ve kendileri için köle - işgücü haline getirdiler. Bu süreçte alkollü içki çok önemli rol oynadı ve İngiliz hükümeti Cape Kolonisinde Püritanlerin muhalefeti nedeniyle içki içme yasağını uygulayamadı. Burada 1859'a kadar demiryolu yoktu ve Boer ekonomisi altmışlara kadar, doğal ekonomiye dayalı bütünüyle ataerkil niteliğini korudu. Ancak Boer'lerin bu ataerkil nitelikleri onları aşırı gaddar ve sert davranmaktan vazgeçirmedi. Livingstone'un, Kaffirlerden çok Boerlerden şikayetçi olduğu gayet iyi bilinir. Boerler, zencileri, Tanrının ve Doğanın kendilerine kölelik etmek için gönderdiği nesneler olarak, dolayısiyle kendi köylü ekonomilerinin vazgeçilmez temeli olarak gördüler. O kadarki, İngiliz sömürgelerinde köleliğin 1836 tarihinde kaldırılmasına ve köle sahiplerine 3,000,000 sterlin tazminat ödenmiş olmasına karşın Boerler bu uygulamaya 'Büyük Göç' ile karşılık verdiler. Boerler, Orange nehri ve Vaal üzerinden Cape Kolonisinden göç ettiler. Göç ederken de, Matabele'leri, Limpopo'yu aşıp Kuzeye sürdüler ve Makalaka'ların üzerine saldılar. Nasıl Amerikalı çiftçi, kapitalist ekonominin etkisiyle Kızılderilileri önüne katıp Batıya sürdüyse, Boerler de Zencileri kuzeye sürdüler. İşte Orange nehri ile Limpopo arasındaki 'Özgür Cumuhuriyetler', İngiliz burjuvazisinin, 'kutsal kölelik hakkına' ilişkin tasarılarını protesto etmek üzere kuruluyordu. Bu minik köylü cumhuriyetleri Bantu Zencilerine karşı sürekli gerilla savaşına girişiyordu. Boerlerle İngiliz hükümeti arasında yıllarca sürüp giden savaş, Zencilerin sırtından yürütülüyordu. İngiliz burjuvazinin sadece görünümde üzerine gittiği Zenci sorunu, yani zencilerin kölelikten kurtarılması, İngiltere ile bu cumhuriyetler arasındaki anlaşma için gerekçe oluşturuyordu. Gerçekte, köylü ekonomisi ve büyük kapitalistlerin sömürgeci siyaseti arasında, Hottentotlar ve Kaffirler için, yani onların toprağı ve işgücü için rekabet vardı. Birbirleriyle mücadele eden her iki tarafın ama-

cı da tamamen aynıydı: Renklileri* boyunduruk altına almak, kovmak ya da yoketmek, topraklarına el koymak, sosyal örgütlenmelerini ortadan kaldırarak hizmet etmeye zorlamaktı. Sadece bunların sömürü yöntemleri kökten farklıydı. Boerler, ataerkil köylü ekonomisinin temellerinin oturduğu modası geçmiş köleliği küçük ölçekte devam ettirmek için mücadele ederken, İngiliz burjuvazisi, toprağın ve yerlilerin modern anlamda büyük ölçekte sömürülmesi hedefini temsil ediyordu. Transvaal (Güney Afrika) Cumhuriyetinin Anayasası kaba bir ön yargıyla şöyle belirtiyordu: 'Halk, renklilerle beyazlar arasında ne Kilisede ne de Devlette hiçbir eşitliğe izin vermeyecektir.'[1]

Orange Free Eyaletinde ve Transvaal'da, Zencilerin toprak satın almasına, belgeleri olmadan seyahat etmesine ve güneş battıktan sonra dışarda dolaşmasına izin verilmiyordu. Bryce, Doğu Cape Kolonisinde bir İngiliz çiftçinin Kaffir kölesini öldürene kadar kırbaçladığını anlatır. Bu İngilize, halka açık mahkemede beraat ettikten sonra, komşuları müzik eşliğinde evine kadar refakat etmiştir. Beyaz adamın hür yerli emekçilere işlerini bitirdikten sonra sık sık çok kötü davrandığı görülüyordu — öyleki yerlilerin ücretlerini geride bırakarak kaçtığı oluyordu.

İngiliz hükümeti tamamen tersi taktikler uyguladı. Uzun süre yerlilerin koruyucusu gibi göründü. Özellikle kabile şeflerini pohpohlayıp otoritelerini destekleyerek, şeflerin kendi toprakları üzerinde tasarruf hakkı iddiasında bulunmalarını sağlamaya çalıştı. Zencilerin gerçek toplumsal örgütlenmelerine ters düşsede, mümkün olan her yerde, yerlilere, denenmiş yöntemlere göre kabile topraklarının mülkiyetini verdi. Aslında tüm kabileler topraklarını ortak mülkiyet altında tutuyordu. Matabele kabile şefi Lobengula gibi en zalim ve despot yöneticilerin bile; her aileye, ektikleri sürece belli bir toprak parçası vermesi bir görevdi. İngiliz hükümetinin nihai amacı açıktı: Yerli kabile şeflerini alet olarak kullanarak, kendisini çok önceden büyük ölçekli bir toprak soygununa hazırlıyordu. Başlangıçta, Zencilerin büyük askeri eylemlerle 'sindirilmesiyle' yetiniyordu. 1879 yılına kadar, Bantu'ların direnişini kırmak için, dokuz kanlı Kaffir savaşı verilmişti.

İngiliz sermayesi, gerçek niyetlerini iki önemli olay yaşandıktan sonra ortaya koydu: 1869-70 tarihinde Kimberley'de elmas yatakları, 1882-5 tarihinde de Transvaal'da altın yataklarının bulunması Güney Afrika tarihinde yeni bir dönem açtı. British South Africa Company (İngiliz Güney Afrika Şirketi), daha doğrusu Cecil

---

* Renkli sözcüğünü, 'coloured' karşılığında kullandım, Transvaal Anayasasında 'coloured' sözcüğü o zamanlar sadece siyahları kapsıyor olabilir. Bugün 'coloured' dediğimizde, Hintlilerle, Pakistanlıları kastediyoruz. Zencilere karşılık olarak bugün 'blacks' diyoruz. (T.E.)

1 Madde 9.

Rhodes, eylemo geçti. İngiltere'de kamuoyunun tutumu hızla tersine döndü ve Güney Afrika'nın hazinelerine yönelik açgözlülük, İngiltere hükümetini sert önlemler almaya itti. Güney Afrika'ya o güne kadar sadece küçük gruplar halinde görülen göçmenler doluşuverdi — göç daha önce Amerika Birleşik Devletlerine doğruydu. Elmas ve altın yataklarının bulunmasıyla Güney Afrika kolonilerindeki beyazların sayısı sıçramalarla artış gösterdi: 1885 ve 1895 tarihleri arasında yalnızca Witwatersrand'a 100 bin İngiliz göçetmişti. Mütevazi köylü ekonomisi derhal geri plana itilmiş; madencilik sermayesi ön plana çıkmıştı. İngiliz hükümetinin siyaseti birdenbire yön değiştirdi. İngiltere, ellili yıllarda imzalanan Sand River ve Bloemfontein anlaşmaları uyarınca kurulan Boer Cumhuriyetlerini tanımıştı. Şimdi İngiltere'nin siyasal gücü, dört bir yandan bu minik cumhuriyetler üzerine çullanıyor, tüm komşu bölgeler işgal edilerek, bu cumhuriyetlerin genişleyebilme olasılığı önleniyordu. Aynı sırada, bir zamanlar gözetilerek korunan Zenciler de kurban ediliyordu. İngiliz sermayesi istikrarlı bir şekilde yolunu açıyordu. İngiltere 1868 yılında, tabii ki sadece yerliler 'tekrar tekrar zorladığı' için Basutoland'ın yönetimini üstleniyordu.[1] 1871 yılında iso Orange Free Eyaletindeki, West Griqualand ya da Witwatersrand elmas yatakları ele geçirilerek, Krallık Kolonisi haline getiriliyordu. 1879 tarihinde Zululand, ilerde Natal Kolonisinin bir parçası haline gelmek üzere İngiliz boyunduruğu altına sokuluyor, 1885 yılında ise, Cape Kolonisine dahil edilmek üzere Bechuanaland'ın yönetimi ele geçiriliyordu. 1888 yılında İngiltere Matabele ve Mashonaland'in yönetimini devraldı ve 1889 yılında, tabii yine yerlilerin isteklerini yerine getirmek için İngiliz Güney Afrika Şirketine bu iki bölgenin beratı verildi.[2] İngiltere 1884 ve 1887 arasında St. Lucia Bay ve Doğu Sahilinin, Portekiz'in elindeki bölgelere kadar kadar uzanan kısmını topraklarına kattı. 1894 yılında da Tongaland'ı boyunduruğu altına aldı. Matabele ve Mashona, ellerindeki son gücü kullanarak umutsuz bir savaş daha verdi. Ancak şirket, başında Rhodes ile başkaldırıyı kanlı bir şekilde durdurarak, yerlileri uygarlaştırmak ve sindirmek için denenmiş önlemleri almaya başladı: İsyancı bölgelerde iki büyük demiryolu yapıldı.

---

1 'Basuto'ların, halk olarak varolabilmelerini, cesaret ve kahramanlıklarına borçlu oldukları büyük liderleri Moshesh o sırada hayattaydı. Ancak Orange Free Eyaletindeki Boerlerle sürekli savaş, Moshesh ve yandaşlarını sefaletin en son aşamasına getirmişti. İkibin Basuto savaşçısı öldürülmüş, hayvanları kaçırılmış, yerlilerin evleri yıkılmış, ürünleri yok edilmişti. Kabile, aç mülteciler haline sokulmuştu. Böyle bir durumda onları sadece, sürekli olarak ricada bulundukları İngiltere hükümeti kurtarabilirdi' (C. P. Lucas, **A Historical Geography of the British Colonies**, bölüm 2, cilt 4 (Güney ve Doğu Afrika'nın Coğrafyası), Oxford, 1904, s. 39).

2 Bu toprakların Doğu bölümü Mashonaland'dır, İngiliz Güney Afrika Şirketi ilk kez burada, Kral Lobbengula'nın izniyle yerleşti.

Boer Cumhuriyetleri, bu ani sarılmadan giderek rahatsız olmaya başladılar. Bu cumhuriyetlerin iç yönetimleri de tamamen darmadağınık olmuştu. Bir yanda ezici göçmen akını, diğer yandan öfkeli yeni kapitalist ekonominin kabaran dalgaları küçük köylü devletlerinin setlerini yıkma tehditinde bulunuyordu. Artık tarımsal ve **siyasal köylü ekonomisi ile** sermaye birikiminin talepleri ve gereksinmeleri arasında aleni çatışma doğmuştu. Cumhuriyetler, bu yeni sorunlarla hiçbir yönden başa çıkamaz duruma gelmişlerdi. Kaffir'lerden gelen ve İngilizlerin hiç kuşkusuz desteklediği sürekli tehlike, kontrolu zor ilkel yönetim, büyük kapitalistlerin rüşvet yoluyla işlerini yürüttüğü **volksraad**'ın yavaş yavaş yozlaşması, disiplinsiz maceracılar kalabalığını bir tür düzen altında tutacak polis kuvveti bulunmaması, Zencilerin madenlerde kullanılmasını düzenleyip, güvence altında tutacak bir çalışma yasasının olmaması, birdenbire bitiveren ve sayıları yüz bini bulan göçmenler kolonisine su sağlanamaması, kapitalistler için işgücünün maliyetini artıran yüksek gümrük vergileri ve kömür taşımadaki yüksek navlun ücretleri gibi etkenler köylü cumhuriyetlerinin ani ve şaşırtıcı bir şekilde iflasa sürüklenmesi doğrultusunda birleşiveriyordu.

Kapitalizmin kendilerini sarıveren ani patlaması karşısında, bu cumhuriyetler sadece inatcı ve sabit fikirli bir köylü beyninin düşünebileceği, hiç de yaratıcı olmayan, düşünülebilecek en kaba önlemlerle kendilerini korumaya çalıştılar: Çağın eğilimini, iktidar ve sermayeyi destekleyen ve sayıca kendilerinden çok fazla olan **uitlanders**'ı tüm vatandaşlık haklarından mahrum ettiler. Bu tutum, o kritik günlerde kötü bir şaka gibiydi. Köylü cumhuriyetlerindeki kötü yönetim, temettülerde asla hoş görülemeyecek bir düşmeye neden oldu. Madencilik sermayesinin sabrı taşmaktaydı. İngilizler Güney Afrika Şirketi demiryollarını kurdu. Kaffir'leri bastırdı. **Uitlanders**'ların başkaldırmalarını örgütledi ve son olarak Boer Savaşını kışkırttı. Köylü ekonomisi için çanlar çalmıştı artık. Amerika Birleşik Devletlerinde ekonomik devrim, savaşla başlamıştı. Güney Afrika'da ise savaş, ekonomik devrim döneminin sonu oldu. Ancak sonuç her iki örnekte de aynıydı: Sermaye; yerlilerin ilkel örgütlenmesinin temsil ettiği küçük köylü ekonomisinin yıkıntıları üzerine kurulan köylü ekonomisi karşısında zafer kazandı. Sermayenin egemenlik kazanması bilinen sonuçtu, Amerikan köylüsü aynı şeye karşı ne kadar umutsuzca direndiyse Boer Cumhuriyetlerinin direnişi de en az o kadar beyhudeydi. Sermaye, yeni Güney Afrika Birliğinde dizginleri resmen eline aldı ve küçük köylü cumhuriyetlerinin yerine, Cecil Rhodes'un emperyalist programının tasarlamış olduğu büyük modern devleti getirdi. Eskiden, İngilizlerle Hollandalılar arasında görülen çelişkinin yerini, sermaye ve emek arasındaki yeni çelişki aldı. Her iki devletin, sayıları bir milyonu bulan beyaz sömürgecileri beş milyon renkli işçiyi medeni ve siyasal haklardan mahrum ederek aralarında duygulandırıcı bir kar-

doşlik ittifakı mühürlediler. Sonuçta elleri boş kalanlar sadece Boer Cumhuriyetlerindeki Zenciler değildi. Bir zamanlar İngiltere hükümetinin siyasal eşitlik tanıdığı Cape Kolonisindeki yerli halk da bazı haklarından mahrum edilmişti. Muhafazakârların izlediği aleni baskıcı emperyalist siyasetin başlattığı bu asıl iş, Liberal Parti tarafından tamamlanacaktı. İngiltere'nin Güney Afrika'daki bir avuç beyaza tam bir özgürlük ve kendi kendilerini yönetme hakkı vermiş olması, 'Avrupa'nın liberal alıkları' tarafından, İngiliz liberalizminin yaratıcı sevk ve büyüklüğünün hâlâ devam ettiğinin kanıtı şeklinde değerlendirilerek, duygusal bir gururla çılgınca alkışlandı.

Bağımsız zanaatcılığın kapitalist rekabet tarafından yıkılması, — olumsuz yönleri yumuşatıldı diye daha az acılı olmamıştır, kendi başına bir bölüm ayrılmasını hakkeder. Böyle bir bölümün en korkunç yanını kapitalizm altında işsiz kalmak oluşturacaktır; — ancak bu olgulara burada girmemiz gerekmiyor.

Kapitalizm ile basit meta üretimi arasındaki mücadelenin genel sonucu şudur: Doğal ekonominin yerini meta ekonomisinin almasından sonra, sermaye basit meta üretiminin yerine geçer. Kapitalist olmayan örgütlenmeler, kapitalizme, gelişebileceği verimli bir toprak oluşturur; daha kesin olmak gerekirse: Sermaye, böylesi örgütlenmelerin enkazı üzerinden beslenir ve bu kapitalist olmayan **ortam** birikim için kaçınılmaz bile olsa, kapitalizm yine de bu ortam pahasına, bu ortamı yutarak ilerler. Sermaye birikimi, tarihsel olarak, kapitalist ekonomi ile kapitalizm-öncesi üretim yöntemleri arasında yer alan bir metabolizmadır. Bu metabolizma, kapitalizm-öncesi üretim biçimleri olmaksızın devam edemez ama bu üretim biçimlerini bozar ve özümler. Bu kapitalist-olmayan örgütlenmelerin yardımı olmadan sermaye birikimi olamaz ama, kapitalizm bu örgütlenmelerin yanı başında varlıklarını sürdürmesine de izin veremez. Sermaye birikimi, bu kapitalist-olmayan örgütlenmelerin sürekli bir şekilde giderek parçalanması mümkün kılar sadece.

Demekki, Marx'ın birikim şemasında varsayılan öncüler, birikim deviniminin tarihsel eğilimini ve mantıki sonucunu göstermekten başka birşey değildir. Birikim süreci her yerde doğal ekonominin yerine basit meta ekonomisini getirmek için gayret gösterir. Nihai amacı, kapitalist üretimin tüm ülkelerde ve her sanayi dalında evrensel ve dıştalayıcı egemenlik kazanmasıdır.

Ama bu sav bizi hiçbir yere götürmez. Bu nihai amaç gerçekleşir gerçekleşmez — tabii ki sadece kuramsal anlamda, gerçekte böyle birşey hiçbir zaman mümkün değildir — birikim de sona ermelidir. Bu durumda, artı-değerin realize edilmesini ve sermayeye dönüştürülebilmesini başarmak imkansız olur. Gerçek, Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şemasına karşılık gelmeye başlar başlamaz birikimin sonu görünmekte, sınırlarına ulaşmakta ve kapitalist üretim ölüm noktasına varmaktadır. Sermaye açısından biri-

kimin durması üretken güçlerin gelişmesinin durması anlamına gelecek ve bunu kaçınılmaz olarak, nesnel tarihsel gereklilik olarak, kapitalizmin çöküşü izleyecektir. İşte kapitalizmin tarihsel yaşamının son aşamasındaki çelişkili niteliğinin nedeni budur: Emperyalizm.

Bu durumda, Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şeması, birikimin gerçek anlamda kaydettiği ilerleme koşullarına uymaz. İlerleyen birikim, şemadaki gibi, sosyal üretimin iki büyük kesimi arasındaki, statik (üretim ve tüketim malları kesimleri) karşılıklı ilişkilere ve karşılıklı bağımlılığa indirgenemez. Birikim, kapitalist ekonominin kesimleri arasındaki yalnızca iç ilişkilerden daha öteye gider; birikim özünde sermaye ile kapitalist-olmayan çevre arasındaki ilişkidir. Bu ilişki içinde, üretimin iki büyük kesimi, kendi birikim süreçlerini bazen birbirlerinden bağımsız olarak yürütürler ama o zaman bile devinimleri her adımda birbirlerini keser, birbirlerine biner. Bundan da son derece karmaşık ilişkiler doğar. Her iki kesim için de kapitalist-olmayan üretim biçimleriyle ilişkilerinde, birikim hem maddi unsurlar, hem de değerin unsurları açısından, farklı bir hız ve yön alır ve bunlar katı formüller içinde ortaya konamaz. Marx'ın birikim şeması sermayenin egemenliğinin sınırlarına ulaştığı noktanın kuramsal yansımasıdır sadece. Bu nedenle, kapitalist birikimin başlangıç noktasının kuramsal formülasyonu olan basit yeniden üretim şemasından daha az kurgu ürünü değildir. Kapitalist birikimin kesin tanımı ve yasaları, bu iki kurgunun arasında bir yerde yatar.

Bölüm 30
Uluslararası Ödünçler

Kapitalist birikimin emperyalist aşaması, evrensel rekabet ima eder ve sermayenin daha önce artı-değerini realize ettiği **hinterland**'ın sanayileşmesinden ve kapitalist kurtuluşundan geçer. Bu aşamayı, yabancı ülkelere borç verme, demiryolu yapımı, devrimler ve savaşlar karakterize eder. 1900 ile 1910 arasındaki son on yıl, sermayenin dünya çapında ve özellikle Asya ve komşu Avrupa'daki devinimine ışık tutmaktadır: Rusya'da, Türkiye'de, İran'da, Hindistan'da, Japonya'da, Çin'de ve Kuzey Afrika'da. Doğal ekonominin yerini meta üretiminin alması ve basit meta üretiminin yerine kapitalist üretimin geçmesi nasıl sosyal sistemlerin tümden yıkılması, savaşlar ve toplumsal bunalımlarla sağlanabildiyse, şimdi **hintorland** ve geri kolonilerdeki kapitalist özerklik de savaş ve devrimler içinde sağlanmaktadır. Devrim, kapitalist kurtuluş için elzemdir. Geri topluluklar, modası geçmiş siyasal örgütlenmelerini, doğal ve basit meta ekonomisinin kalıntılarını bir yana itip, kapitalist üretimin amaçlarına uyan modern devlet mekanizmasını

yaratmalıdır. Türkiye, Rusya ve Çin'deki devrimler bu başlık altına girmektedir. Özellikle Rusya ve Çin'deki devrimler, kapitalizmin siyasal gereksinmelerine hizmet etmezler; bir dereceye kadar, modası geçmiş kapitalizm öncesi hakları devam ettirirler, bir yandan da sermayenin egemenliğine karşı duran yeni çelişkileri içlerinde taşırlar. Bu faktörler, bu devrimlerin büyük itici gücünü oluştururlar ama aynı zamanda devrimci güçlerin nihai zaferini engellerler, geciktirirler. Genç bir devlet, eski kapitalist devletlerle bağlarını genellikle savaşlar yoluyla koparır. Modern devletin kapitalist bağımsızlığı da bu savaşla kıvama girer, sınanır. İşte bu nedenle mali reformlar ve ordu, her zaman ekonomik bağımsızlık atılımının habercisidirler.

Sermaye'nin ileri atılımlarını, demiryolu ağının gelişimi kabaca yansıtmaktadır. Demiryolları en hızlı bir şekilde geliştiği yıllar Avrupa'da kırklı, Amerika'da ellili, Asya'da altmışlı, Avustralya'da yetmişli, seksenli ve Afrika'da doksanlı yıllardır.[1]

Devletin demiryolları ve silah yapımı için ödünç vermesi, sermaye birikiminin her aşamasında görülmektedir: Meta ekonomisinin getirilmesi, ülkelerin sanayileşmesi, tarımda devrim ve genç devletlerin kapitalist kurtuluşu. Ödünçlerin sermaye birikimi açısından çeşitli işlevleri vardır: (a) Kapitalist olmayan grupların parasını sermayeye dönüştürmesine hizmet eder: Burada para, hem metaın değerinin karşılığı, hem de kapitalist sınıfın asalaklarının

---

1

Yıl	Avrupa	Amerika	Asya	Afrika	Avustralya
1840	2,925	4,754	—	—	—
1850	23,405	16,064	—	—	—
1860	51,862	53,955	1,393	455	376
1870	104,914	93,193	8,185	1,786	1,765
1880	168,983	174,666	16,287	4,646	7,847
1890	223,869	331,417	33,724	9,386	18,889
1900	283,878	402,171	60,301	20,114	24,014
1910	333,848	526,382	101,916	36,954	31,014

Buna göre artış oranları da şöyleydi :

	%	%	%	%	%
1840/50	710	215	—	—	—
1950/60	121	257	—	—	—
1860/70	102	73	486	350	350
1870/80	61	88	99	156	333
1880/90	32	89	107	104	142
1890/1900	27	21	79	114	27

tüketim fonu olarak hizmet görmektedir; (b) para sermayeyi, devlet kuruluşları yoluyla üretken sermaye haline dönüştürmeye hizmet eder — demiryolları yapımı ve askeri malzemeler; (c) birikmiş sermayeyi, eski kapitalist ülkelerden genç kapitalist ülkelere yönlendirmeye hizmet eder. Ödünçler onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda, sermayeyi İtalyan kentlerinden İngiltere'ye, ondokuzuncu yüzyılda İngiltere'den Amerikan Cumhuriyetleri ve Avustralya'ya; Fransa, Almanya ve Belçika'dan Rusya'ya aktarmıştı; şimdi de (1912) Almanya'dan Türkiye'ye; İngiltere, Almanya ve Fransa'dan Çin'e ve Rusya üzerinden İran'a aktarıyor.

Emperyalist çağda, dış öldünçler, genç kapitalist devletlerin bağımsızlık elde etmelerinde bir araç olarak çok önemli bir rol oynadı. Modern dış ödünç sisteminin içsel çelişkileri, emperyalist aşamayı karakterize eden içsel çelişkilerin somut ifadesidir. Dış ödünçler, yükselen kapitalist devletlerin kurtuluşu için ne kadar kaçınılmazsa, eski kapitalist devletlerin genç kapitalist devletler üzerindeki etkisini sürdürmede ve bu devletlerin dış siyasetleri ile gümrük ve ticaret siyasetleri üzerinde mali denetim kurma ve baskı yapmada en güvenilebilecek bağdır. Eski kapitalist ülkelerde birikmiş sermayenin yeni alanlarda yatırıma sokulmasının kanalları olan bu ödünçler, bir yandan sermaye biriktirebilme olanaklarını genişletirken, bir yandan da yatırım yapan ülkeler için yeni rekabet yaratarak, sermaye birikimini sınırlandırmaktadır.

Uluslararası ödünç sisteminin bu içsel çelişkileri, artı-değerin realize edilmesi ile bunu takiben sermayeye dönüştürülmesi koşulları arasındaki yer-zaman farklılığının klasik örneğidir. Artı-değerin realizasyonu sadece meta üretiminin genel olarak yaygınlaştırılmasını gerektirirken; artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi, kapitalist ekonominin sürekli olarak basit meta üretiminin yerini almasını gerektirir. Bunun uzantısı olarak, artı-değerin hem realizasyonu hem de sermayeye dönüştürülmesinin sınırları daha da daralmaya devam eder. Uuluslararası demiryolları ağının yapımında uluslararası sermayenin kullanılması bu dengesizliği yansıtır. Ondokuzuncu yüzyılda, otuzlu ve altmışlı yıllar arasında, demoryolu yapımı ve bunun için gerekli olan ödünçler genel olarak doğal ekonominin yerinden sökülüp, onun yerine meta ekonomisinin yaygınlaştırılmasına hizmet etti — Rus demiryollarının yapımı için altmışlarda sağlanan ödünçler, veya Avrupa sermayesi ile Amerikan demiryollarının yapımı bunun örnekleridir. Son yirmi yıl süresince Afrika ve Asya'daki demiryolu yapımı ise hemen tamamiyle, emperyalist siyaset, ekonomik tekelleşme ve geri toplulukların ekonomik yönden boyunduruk altına alınması amaçlarına hizmet etti. Rusya'nın Doğu Asya'da demiryolu yapımına girişmesi örneğinde olduğu gibi, Rusya'nın Mançurya demiryolunda çalışan mühendislerini korumak için asker göndermesinin, Mançurya'nın işgal edil-

mesi yolunu araladığı yaygın olarak bilinmektedir. Rusya'nın İran'da, Almanya'nın Küçük Asya ve Mezopotamya'da ve İngiltere ile Almanya'nın Afrika'da demiryolları yapımı imtiyazları elde etmesinde yine aynı amaç göz önünde bulundurulmaktadır.

Bu bağlamda, dış ülkelerde sermaye yatırımlarına girişilmesiyle, bazı ülkelerin sermaye ithal etme isteği arasındaki bir yanlış anlamaya değinmeliyiz. Daha geçen yüzyılda yirmili yılların başında, Amerika'ya İngiliz sermayesinin ihraç edilmesi önemli sonuçlar yaratmış; İngiltere'de 1825 yılında meydana gelen ilk gerçek sınai ve ticari bunalımın büyük ölçüde nedenini oluşturmuştu. 1824 yılında, Londra borsasında Güney Amerika kaynaklı sermaye ve hisse senetleri yığılmıştı. Bir sonraki yıl içinde sadece Güney ve Orta Amerika'da kurulan yeni devletlerin Londra'dan sağladıkları ödünçler yirmi milyon sterlini aşmış, buna ek olarak yine Londra'da Güney Amerika'dan gelen dev miktarda sınai hisse senetleri ve benzer tahviller satılmıştı. Bu ani zenginlik ve Güney Amerika pazarlarının açılması, Latin Amerika ülkelerine çok daha fazla miktarda İngiliz metaları ihraç edilmesine yol açmıştı. Bu ülkelere İngiliz mallarının ihracatı 1821 yılında 2.900.000 sterlinden 1825 yılında 6.400.000 sterline yükselmişti.

Bu ihracatın en önemli kalemini pamuklu dokuma ürünleri oluşturuyordu; bu büyük talep İngiliz pamuklu üretiminin hızla genişlemesi için dürtü oluşturmuş ve pekçok yeni fabrika açılmıştı. İngiltere'de kullanılan ham pamuğun değeri 121 yılında 129 milyon sterline ulaşmış, 1826'da da 167 milyon sterline yükselmişti.

Böylece durum bunalımın ögelerini taşıyan tehlikeli bir nitelik almıştı. Tugan Baranovski şu soruyu ortaya atıyor: 'Peki ama Güney Amerika ülkeleri 1825 yılında, 1821'de satın aldıklarının iki mislini satın alabilmelerini sağlayan olanağı nereden buldular? Bu olanağı İngilizlerin kendisi sağladı. Londra borsasında çıkartılan istikrazlar ithal edilen malların ödenmesine hizmet etti. Kendilerinin yarattığı taleple kendileri aldanan İngiliz fabrika sahipleri, yüksek beklentilerinin temelsiz olduğunu kendi deneyimleriyle çabucak anladılar.'[1]

Tugan Baranovski, Güney Amerika'nın İngiliz mallarına yönelik talebinin İngiliz sermayesi tarafından yaratılmış olduğu gerçeğini, 'yanıltıcı', sağlıklı olmayan ve anormal bir ekonomik olgu olarak nitelendirmektedir. Böylece diğer kuramlarıyla hiçbir ortaklığı olmasını istemediği bir uzmanın doktrinini bu noktada hiç eleştirmeden kabul etmiştir. İngiltere'de daha 1825 bunalımı sırasında ortaya atılan bir görüşte, bunalımın İngiliz sermayesi ile Güney Amerika'dan gelen talep arasındaki ilişkilerin gelişimi ile açıklanabileceği ileri sürülmüştü. Aynı soruyu Tugan Baranovsky gibi, Sis-

---

1 Tugan Baranovski, **Studies on the Theory and History of Commercial Crises in England**, s. 74.

mondi de ortaya atmış ve **Nouveaux Principes** adlı kitabının ikinci baskısında olaylara en açık tanımını getirmişti:

'İspanyol Amerika'sının elindeki pazarın sınai üreticilere açılmasının, İngiliz imalat sanayiinin rahatlaması açısından çok iyi bir fırsat sunduğu sanılmıştı. İngiliz hükümeti bu görüşteydi. 1818 bunalımını takip eden yedi yıl içinde İngiliz ticareti, Meksika, Kolombiya, Brezilya, Rio de la Plata, Şili ve Peru'daki en ücra köşelere işlemek için o güne kadar hiç duyulmadık faaliyetlerde bulunmuştu. Hükümet, bu devletleri tanımaya karar vermezden önce İngiliz ticaretini sık sık buralara uğrayan savaş gemileriyle korumak zorundaydı ve bu gemilerin kaptanları aslında askeri bir görev degil, diplomatik bir görev yerine getirirdi. İngiltere, tüm Avrupa, bu yeni cumhuriyetleri yıkmak için komplolar kurduğu anda, Kutsal İttifakın kopardığı yaygaralara karşı koyarak bu ülkeleri tanımıştı. Ancak özgür Amerika'nın talebi ne kadar büyük olursa olsun; bu yeni cumhuriyetlere İngiliz mallarını satın alma olanağı sağlayan ödünçler birdenbire tüm sınırların ötesine artırılmamış olsaydı, yeni talep İngiltere'nin tüketim gereksinmesinin çok üzerinde üretmiş olduğu mallarının massedilebilmesi için yeterli olamazdı. Her Amerikan devleti İngiltere'den hükümetini pekiştirmeye yetecek miktarda ödünç almıştı. Bunlar sermaye niteliğindeki ödünçlerdi ama alındıkları yıl içinde gelir gibi derhal harcanmış; bir başka ifadeyle bu ödünçlerin hepsi hazine adına İngiliz malları satın almak ya da daha önce özel kişilerin ısmarlamış olduğu malların ödemesi için kullanılmıştı. Aynı sırada Amerikan madenlerini işletmek üzere dev sermayelerle pekçok şirket kurulmuştu. Ancak bu şirketlerin elindeki paranın tamamı, ya kullanmış oldukları makinelerin faturalarının ödenmesi ya da kullanılacakları yerlere gönderilmiş olan malların bedellerini karşılamak için harcanmış ve İngiltere'ye geri dönmüştü. İngiltere'nin Amerikalılardan, İngiliz sermayesiyle İngiliz mallarını satın almasını ve bu sermayeyi kendileri adına kullanmasını istediği bu özel ticaret devam ettiği sürece, İngiliz imalat sanayiindeki zenginlik baş döndürücü görünmüştü. Tüketimi artırmak için kullanılan, daha fazla gelir değil, İngiliz sermayesiydi: İngilizler, Amerika'ya gönderdikleri mallarının ödemesini kendileri yapıyor, böylece kendilerini sadece bu malları kullanma zevkinden mahrum ediyorlardı.'

Sismondi bu örneğe bakarak, kapitalist pazarın gerçek sınırlarının gelirle yani sadece kişisel tüketimle belirleneceği sonucuna varmış ve bu örneği birikime karşı durma gerekliliği tezi açısından yeni bir uyarı olarak kullanmıştı.

1825 bunalımının öncesinde yaşanan olaylar, sermaye genişlemesi ve patlama dönemlerinin, ayrıca böylesi özel ticaretin; sermaye birikiminin en önemli temellerini oluşturduğu gerçeğinin bugüne kadar gelen tipik nitelikleridir. Bu durum, özellikle İngiliz ser-

mayesinin tarihinde, Tugan Baranovski'nin aşağıdaki gerçekler ve sayılarla göstermiş olduğu gibi, her bunalımdan önce düzenli bir şekilde ortaya çıkmaktadır: 1836 bunalımının en temel nedeni, Amerikan pazarının, yine İngiliz parasıyla finanse edilen İngiliz mallarıyla doldurulmuş olmasıydı. 1834 yılında A.B.D'nin ithal ettiği mallar, ihraç ettiklerini 1,2 milyon sterlin aşıyordu ama aynı sırada kıymetli maden ithalatı da, kıymetli maden ihracatından yaklaşık 3,2 milyon sterlin fazlaydı. Hatta 1836 yılında yani bulanımın olduğu yıl, ithal ettikleri mal fazlası 10,4 milyon sterlindi ve hâlâ ithal edilen külçe altın fazlası hâlâ 1 milyon sterlini buluyordu. Bu para seli, aynı mal seli gibi, önemli ölçüde İngiltere'den geliyordu. A.B.D. demiryolları hisseleri İngiltere'de yığınlar halinde satın alınmıştı 1835/36. yılında Amerika Birleşik Devletlerinde, 10,4 milyon sterlin sermayeyle 61 yeni banka açıldı. Bunların büyük bir kısmı İngiliz bankasıydı. Ve yine İngilizler kendi ihracatlarının ödemesini kendileri yapıyordu. Birliğin Kuzey eyaletlerinde o güne kadar görülmemiş düzeye varan ve sonunda İç Savaşa kadar uzanan sınai patlama da yine İngiliz sermayesiyle finanse edilmişti. Sermaye, İngiliz sanayii için, Amerika Birleşik Devletlerinde de yine genişleyen bir pazar yaratmıştı.

Aslında sadece İngiliz sermayesi değil — diğer Avrupa sermayeleri de böylesi özel ticaret için mümkün olan her çabayı gösteriyordu. Schaeffle'in yazdıklarına göre, 1849 ve 1854 yılları arasında Avrupa'nın çeşitli borsalarında satılan Amerikan hisse senetlerine en azından 100 milyon sterlin yatırılmıştı. Aynı sırada, dünya sanayiindeki canlanma da öylesine boyutlara ulaşmıştı ki, sonunda bu canlanma 1857 yılındaki dünya bunalımına yol açmıştı. İngiliz sermayesi benzer koşulları altmışlı yıllarda, Amerika Birleşik Devletlerinin yanısıra Asya'da da yaratmak için hiç zaman kaybetmedi. Asya Türkiye'sine ve Doğu Hindistan'a bitip tükenmeyen bir sermaye akımı yönlendirildi, buralarda en harika demiryolları projeleri finanse edildi. 1860 yılında İngiliz Hindistan'ında demiryollarının uzunluğu 844 mildi; 1870'de 4,802 mile, 1880'de 9,361 mile ve 1890'da 16,875 mile çıktı. Bu gelişme, İngiliz metalarına talebi derhal artırdı. Ayrıca, İç Savaş biter bitmez, İngiliz sermayesi yeniden Amerika Birleşik Devletlerine akarak, altmışlı ve yetmişli yıllarda Birlik'teki dev demiryolu yapımını finanse etti; 1850 yılında 8,844 mil olan demiryolu uzunluğu, 1860'da 30,807 mile, 1870'de 53,212 mile, 1880'de 94,198 mile ve 1890'da 179,005 mile çıktı. Bu demiryollarının malzemesi de İngiltere tarafından karşılanmaktaydı. İngiltere'deki kömür ve demir sanayilerinin hızla gelişmesinin baş nedenlerinden biri buydu. Ancak, Amerika'da 1866, 1873 ve 1894 yıllarındaki bunalımların, aynı sanayi dallarını son derece ciddi bir şekilde etkilemesinin nedenleri de yine aynıydı. Sismondi'nin salt çılgınlık olarak düşündüğü durum, bu örnekte gerçeğin kendisiydi: İngilizler kendi sağladıkları malzeme, kendi sağladıkları demir vs., ile

kendi sermayeleri ile ödemişler, bu malzeme ve sermayeyi kendileri için kullanmaktan feragat etmişlerdi. Avrupa sermayesi bu çılgınlığın tadını öylesine tatmıştı ki, dönemsel bunalımlara karşın, Londra borsası yetmişli yılların ortalarında gerçek bir dış ödünç salgınına tutulmuştu. 1870 ve 1875 yılları arasında Londra'dan sağlanan bu tür ödünçlerin miktarı 260 milyon sterlini bulmuştu. Bunun ilk sonucu kendisini İngiliz ürünlerinin ihracatındaki hızlı artışla gösterdi. Ödünç sağlanan ülkeler dönem dönem iflas etmelerine karşın, bunlara dev miktarda sermaye akımı devam etti. Yetmişli yılların sonlarında Türkiye, Mısır, Yunanistan, Bolivya, Kosta Rika, Ekvador, Honduras, Meksika, Paraguay, Peru, St. Domingo, Uruguay ve Venezüela, dış borç faiz geri ödemelerini ya tamamen ya da kısmen durdurdular. Ancak buna hiç aldırmayan ödünç verme humması, seksenli yılların sonunda yeniden parlayıverdi — Güney Amerika devletlerine ve Güney Afrika sömürgelerine dev miktarlarda Avrupa Sermayesi ödünç verildi. Örneğin Arjantin Cumhuriyeti 1874 yılında 10 milyon sterlin ödünç almıştı; 1890 yılında ödünç miktarı 59 milyon sterline yükselmişti.

İngiltere bu ülkelerdeki demiryollarını da kendi kömür ve demiri ile kurdu ve bunların fiyatını kendi sermayesiyle ödedi. 1885 yılında Arjantin demiryollarının uzunluğu 1,951 mildi, 1893 yılında 8,557 mile ulaşmıştı.

İngiltere'nin ihracatı da buna paralel artıyordu:

	1886	1890
	£m.	£m.
Demir	21,8	31,6
Makine	10	16,4
Kömür	9	19

İngiltere'nin Arjantin'e toplam ihracatı 1885 yılında 4,7 milyon sterlinken, sadece dört yıl içinde 10,7 milyon sterline yükselmişti.

İngiliz sermayesi aynı sırada Avustralya'ya da devlet ödünçleri biçiminde aktı. Seksenli yılların sonunda, Victoria, New South Wales ve Tasmania sömürgelerine sağlanan ödünçler 112 milyon sterlin tutarındaydı. Bunun 81 milyon sterlini demiryolu yapımına yatırılmıştı. Avustralya'da demiryollarının uzunluğu 1880'de 9,900 mili, 1895 yılında da 15,600 mili geçmişti.

Bu demiryollarının yapımı için sermaye ve malzeme sağlayan İngiltere, kendisini 1890 yılında Arjantin, Transvaal, Meksika ve Uruguay'da, 1893 yılında da Avustralya'da başgösteren bunalımlar içinde buluvermişti.

Bunu izleyen yirmi yıl içinde görülen tek fark, dış yatırımda İngiliz sermayesine Alman, Fransız ve Belçika sermayelerinin de katılmış olmasıydı. Türkiye'deki demiryolları yapımı ellili yıllardan seksenli yılların sonlarına kadar sadece İngiliz sermayesi ile yapılmıştı. Demiryolu yapımını daha sonra Alman sermayesi devraldı ve büyük Anadolu demiryolları projesini uygulamaya soktu. Almanya'nın Türkiye'deki sermaye yatırımları, Almanya'dan yapılan ithalatın artmasına yol açtı.

1896 yılında Almanya'nın Türkiye'ye ihracatı 1,4 milyon sterlinken, 1911 yılında 5,65 milyon sterline yükseldi. Özellikle Asya Türkiye'sine ihraç edilen malların değeri 1901 yılında 0,6 milyon sterlinden 1911 yılında 1,85 milyon sterline yükseldi. Bu örnekte, Alman sermayesi, Sismondi'nin ifadesini kullanırsak, sadece Almanların kendi ürünlerini kullanma zevkinden feragat etmeleri için kullanıldı.

Durumu daha yakından inceleyelim:

İngiltere ya da Almanya'da realize edilip sermayeye dönüştürülemeyen ve atıl kalan sermaye, Arjantin, Avustralya, Cape Somürgesi veya Mezopotamya'da demiryolları ve su işleri vs., yapımına yatırılır. Makine, malzeme ve benzeri şeyler sermayenin kaynaklandığı ülke tarafından sağlanır ve aynı sermaye bunların maliyetini öder. Aslında bu süreç, her yerde hatta bu ülkelerdeki kapitalist koşulları karakterize etmektedir. Sermayenin işlev görebilmesi için, üretimin ögelerini satın alarak üretken sermaye haline gelmesi gerekmektedir. Bu örnekte üretim o ülke içinde kullanılmakta; ilk örnekte ise yabancılar tarafından kullanılmaktadır. Ancak kapitalist üretim, ürünlerinin kullanılması gibi bir amaç taşımaz, amaç artı-değer birikimidir. Sermaye bir ülkede artık-üretime talep olmadığından, yani sermaye birikimi olasılığı bulunmadığından atıl bir şekilde durmaktadır. Oysa kapitalist üretimin henüz gelişmediği yabancı ülkelerde, kapitalist-olmayan tabakalardan ya gönüllü olarak ya da zorla yeni talep yaratılmıştır. Birikim için bir ülkedeki kapitalistlerle işçilerin tüketimin hiçbir önemi yoktur. Sermaye için önemli olan ürünlerinin **başkaları** tarafından 'kullanıldığı' gerçeğidir. Ürünleri yeni tüketiciler realize etmeli, ürünlerinin kullanımı karşılığında ödemede bulunmalıdır. Yeni tüketicilerin bunu yapabilmesi için paraya ihtiyaçları vardır. Bu paranın bir kısmını, meta değişimi yoluyla sağlayabilirler. Demiryolları yapımı ve madenciliği (altın madenleri, vs.,) canlı bir mal trafiği izler. Demiryolları yapımına ve madenciliğe yatırılan sermaye, ek miktarda artı-değerle birlikte tedrici olarak realize edilir. İhraç edilen; sermayenin, yeni bağımsız bir şirketin sermayesinin bir bölümünü oluşturan ya da hükümet için ödünç niteliğinde olmasının hiçbir önemi yoktur. Sermaye sanayi kesiminde ya da mal dolaşımında işlev görebilmek için, her iki durumda da yabancı devlet

lerin aracılığını yeni olanaklar yaratmak için kullanmaktadır. İlk durumda, bazı şirketlerin sahte çıkması ve hemen başarısız kalması ya da ikinci durumda ödünç alan devletin sonunda iflas etmesi, yani sermaye sahibinin sermayesinin bir bölümünü şu ya da bu şekilde kaybetmesinin de önemi yoktur. Kaldı ki sermayenin kaynaklandığı ülke de bütün bunlardan bağışık değildir; bireysel sermayeler sık sık kaybedilebilir. Önemli olan nokta, eski ülkelerde biriktirilmiş olan sermayenin, sermaye birikiminin devam edebilmesi için başka yerlerde artı-değer yaratıp bunu realize edebilmesidir. Eski ülkelerde doğal ekonominin geçerli olduğu geniş bölgeler meta ekonomisine dönüştürülmeye açıktır; ya da varolan meta ekonomisi sermaye tarafından yerinden edilebilir. Demiryolu yapımı ve başta altın gelmek üzere madencilik, sermayenin eski ülkelerden alınıp yenilerinde yatırıldığı tipik alanlardır. Bu iki alana yapılan yatırımlar o güne kadar doğal ekonomi koşulları altında yapılan mal değişiminde değişikliklere yol açmaktadır. Bu yatırımlar ekonomi tarihinde eski ekonomik örgütlenmelerin hızla dağılması, toplumsal bunalımlar ve modern koşulların gelişmesi yolunda —yani ilk başta meta ekonomisinin gelişmesi, daha sonra da sermaye üretimi— önemli kilometre taşlarıdır.

Bu nedenle de, yabancı ülkelerdeki demiryolu ve madencilik hisselerine giden ödünçler ya da doğrudan sermaye yatırımları Marx'ın yeniden üretim modelindeki eksikliklerin güzel bir örneğidir. Bu örneklerde, sermayenin genişlemiş yeniden üretimi, zaten realize edilmiş olan artı-değerin sermayeye dönüştürülmesidir (ödünçler ya da dış yatırımlar küçükburjuvazinin ya da yarı-proletaryanın tasarruflarıyla finanse edilmediği sürece). Eski ülkelerdeki sermayesinin birikim amacıyla yeni ülkelere akabilmesi için nerede ve nasıl realize edilmiş olduğu önemli değildir. Kendisine Arjantin demiryollarının yapımında bir çıkış noktası bulan İngiliz sermayesi geçmişte Çin'de, Hindistan afyonu şeklinde realize edilmiş olabilir. Dahası, Arjantin'de demiryolları kuran İngiliz sermayesi sadece para sermaye olarak salt değer cinsinden değil aynı zamanda demir, kömür ve makine olarak maddi biçimi açısından da İngiliz kaynaklıdır. Daha farklı bir ifadeyle, artı-değerin kullanım biçimi de, daha en baştan birikim amacına uygun kullanım biçimi olarak yaratılmıştır. Ancak değişken sermayenin gerçek kullanım biçimi olan işgücü, yabancıdır: Eski ülkelerdeki sermayenin girişiği sömürünün yeni nesnesi, yeni ülkelerin yerli işgücüdür. Eğer ekonomizi tek bir düzeyde tutmak istersek, işgücünün de sermayenin kaynaklandığı ülkeden geldiğini söyleyebiliriz. Örneğin yeni altın madenlerinin bulunması, özellikle ilk aşamalarda eski ülkelerden kitle göçüne yol açmakta ve büyük ölçüde bu ülkelerin emeğiyle işletilmektedir. Dolayısıyle yeni üldeki sermaye, işgücü ve üretim araçlarının hepsi ayni kapatalist ülkeden, örneğin İngiltere'den gelmiş olabilir. Bu durumda birikimin tüm maddi koşulları

gerçekte İngiltere'de varolmaktadır — para sermaye olarak realize edilmiş artı-değer, üretken biçim içinde artık-ürün ve son olarak işgücü yedeği. Ancak birikim eski ülkede ilerleyemez: İngiltere ve eski müşterilerinin ne demiryollarına ne de genişlemiş sanayie ihtiyacı vardır. Genişlemiş yeniden üretim yani birikim, sadece kapitalist-olmayan uygarlıklarda geniş alanları kapsayan yeni bölgeler devreye sokulduğu ve tüketicilerin sayısı arttığı takdirde mümkündür.

Peki ama bu yeni tüketiciler fiilen kimdir; yabancı ödünçlerle başlatılan kapitalist işletmelerin artı-değerini realize eden kimdir ve son analizde bu borçları kim ödemektedir? Mısırın uluslararası borçları klasik yanıtını oluşturur.

Mısır tarihinde, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısını üç olgunun karşılıklı etkileşimi karakterize etmektedir: Büyük ölçekli kapitalist girişim, hızla büyüyen devlet borcu ve köylü ekonomisinin çökmesi, Mısır'da son zamanlara kadar **corvee** hüküm sürüyordu; vali ve daha sonra Hıdiv, toprak mülkiyetine ilişkin koşullarda kendi siyasetlerini diledikleri gibi uygulayabiliyordu. Bu ilkel koşullar Avrupa sermayesinin faaliyetleri için kıyaslanamayacak olanaklar sunuyordu. Ekonomik açıdan baktığımızda, herşeyden önce para ekonomisi koşulları kurulmalıydı ve devlet bu koşulları doğrudan, zorunlu kılarak yaratmıştı. Otuzlara kadar, modern Mısır'ın kurucusu Mehmet Ali, ataerkil basitlik yansıtan bir yöntem kullandı: Her yıl fellahların tüm hasatını devlet hazinesi için 'satın aldı'; fellahlara daha sonra asgari geçim için gereken ve tohumluk olarak kullanılacak miktarı daha yüksek fiyatlardan geri satın aldırttı. Buna ek olarak, çivit, biber, Amerika'dan şekerkamışı ve Doğu Hindistan'dan pamuk ithal etti, fellahlara hangi üründen ne kadar üretecekleri hakkında emirler çıkarttı. Hükümet pamuk ve çivit tekelini elinde tutarak, bu malların alım ve satım hakkını kimseye bırakmadı. Mısır'a bu yöntemlerle meta üretimi sokuldu. Mehmet Ali, kabul etmek gerekir, verimliliği artırıcı yönde birşeyler yaptı. Eski kanalların açılmasını sağladı ve hepsinden önemlisi Mısır'da bir dizi kapitalist girişimin yolunu aralayan Kaliub Nil barajlarının yapımını başlattı. Bu yapım işlemi, dört alanı kapsıyordu: (1) Sulama sistemleri (ilk olarak, 1845 ve 1853 yılları arasında) Kaliub tesisleri kuruldu. Başta hiç işe yaramayan bu tesislerin yapımı için 2,5 milyon sterlinlik harcamanın yanısıra karşılıksız köle işgücü kullanıldı; (2) ulaşım yolları — en önemli yapı, sonunda Mısır'a pahalıya oturan Süveyş kanalıydı; (3) pamuk ekimi ve (4) şeker kamışı üretimi. Mısır, Süveyş kanalının yapımıyla birlikte Batı sermayesinin ağına bir daha hiç kurtulamayacağı şekilde takılmıştı. Öncülük yapan Fransız sermayesinin hemen peşinden İngiliz sermayesi geliyordu. Bunu izleyen yirmi yıl içinde, bu iki sermaye arasındaki rekabetçi mücadele Mısır'da yaşanan iç karışıklıkların rengini de belirledi. Avrupa sermayesinin ilkel koşulları ortadan

kaldırarak sermaye biriktirme yöntemlerini belki de en kendine özgü şekilde yorumlayanı, Fransız sermayesiydi. Süveyş kanalının yanısıra, hiç yararı olmayan Nil barajlarını yapan Fransız sermayesiydi. Mısır ilk olarak yirmi bin serfin emeğini birkaç yıl süreyle karşılıksız olarak sağlamayı, ikinci olarak da Süveyş Şirketinin hisselerinin 3,5 milyon sterlinini, yani şirketin toplam sermayesinin yüzde kırkını satın alma hakkı olduğunu anlaşmaya bağladı. Bütün bunlar, Avrupa ile Asya arasındaki tüm ticareti Mısır'a kaydıracak olan kanalın açılması uğruna yapılıyordu. Mısır'ın dev miktardaki ulusal borçlarının çekirdeğini oluşturan bu 3,5 milyon sterlin yirmi yıl sonra İngiltere'nin askeri işgaline yol açacaktı. Sulama sisteminde aniden büyük bir dönüşüm başlatılmıştı: Nil deltasında yılın yedi ayı çalışan elli bin eski **sakia**'nın (öküzler tarafından döndürülen su çarkları) yerini kısmen buharlı pompalar aldı. Nil üzerinde Kahire ile Asvan arasında artık modern buharlı gemiler işliyordu. Ancak Mısır'ın ekonomik koşulları açısından, en köklü değişikliği pamuk ekimi getirdi. İngiltere'nin Amerikan iç savaşı nedeniyle pamuk kıtlığı çekmesi üzerine, bir ton pamuğun fiyatı otuz ile kırk sterlinden ikiyüz sterline çıkınca Mısır'da pamuk ekimi neredeyse bir salgın halini aldı. En başta Vali ve ailesi gelmek üzere herkes pamuk ekiyordu. Valinin toprakları geniş çapta toprak soygunculuğu, el koymalar, zorunlu 'satış' ya da açık hırsızlık yoluyla büyüdü. Vali, hiçbir yasal gerekçe göstermeden köylere bile el koyuveriyordu. Bu dev topraklarda akıl almayacak kadar kısa bir zaman içinde pamuk ekimine geçildi. Bu nedenle, Mısır'daki geleneksel tarım teknikleri de köklü bir devrime uğradı. Pamuk tarlalarını Nil'in mevsimlik taşmalarından korumak için her yere barajlar konduruldu, büyük bir yapay sulama sistemi kurulduldu. Sulama tesisleri toprağın sürekli ve derin bir şekilde sürülmeye başlanması gibi uygulamalar — Ucu Firavunlara kadar giden, toprağı pullukla üstten çizer gibi sürme tekniğini uygulayan köylüler için son derece yeni bir uygulamaydı — ve son olarak hasat zamanlarında yoğun emek kullanılması Mısır'daki işgücü üzerindeki baskıları çok büyük ölçüde artırdı. Kullanılan işgücü, devletin kendileri üzerinde sınırsız bir kullanma hakkı gördüğü hep aynı zorunlu köylü emeğiydi. Binlercesi zaten Kaliub barajları ve Süveyş kanalının yapımında kullanılmaktaydı, şimdi bir de valinin topraklarındaki sulama ve ekim işlerinin yapılması gerektiğinden, bu işgücü için herkes yaygara kopardı. Süveyş kanalı Şirketinin emrine verilen yirmibin serfe şimdi Hıdivin kendisinin ihtiyacı vardı ve bu olay Fransız sermayesiyle ilk çatışmaya neden oldu. Üçüncü Napolyon'un hakemliği altında şirkete 3,35 milyon sterlin tazminat verilmesi kararlaştırıldı. Bu Hıdivin çoktan kabul etmeye hazır olduğu bir anlaşmaydı. Nasılsa bu yük sonunda, söz konusu anlaşmazlığın gerisindeki işgücünü sahibi köylünün sırtına bindirilecekti. Derhal sulama işleri ele alındı. Ayrıca İngiltere ve Fransa'-

dan ayıklama makineleri, buharlı makineler ve traktör motorları ısmarlandı. İngiltere'den İskenderiye'ye gemiyle getirilen makineler daha sonra tüm ülkeye dağıtılıyordu. 1864 yılındaki sığır vebası tüm koşum hayvanlarını öldürdüğünden toprağı sürmek için buharlı pulluk makinelerine gereksinim doğmuştu. Bu makineleri sağlayan baş ülke yine İngiltereydi. Valinin; Mısır'ın ödemek zorunda olduğu ihtiyaçlarını karşılamak için Fowler fabrikaları birdenbire genişletildi.[1]

Fakat Mısır'ın şimdi de bir üçüncü tip makineye ihtiyacı vardı: Çırçır makineleri ve paketleme presleri. Deltadaki kentlerde düzinelerle çırçır makinesi kurulmuştu. Sagasis, Tanta, Samanud ve diğer bazı kentler, aynı İngiltere'deki sanayi kentleri gibi dumanla kaplanmıştı, İskenderiye ve Kahire'deki bankalarda da servetler dolaşıyordu.

Ancak daha bir yıl geçmeden bu pamuk spekülasyonu çökmüş, Amerikan Birliğinde savaşın sona ermesiyle birlikte bir libre

---

1 Fowler'in temsilcilerinden mühendis Eyth şöyle anlatıyor: 'Şimdi, Kahire, Londra ve Leeds arasında hummalı bir telgraf alışverişi olmaktaydı. —«Fowler 150 buharlı pulluğu ne zaman teslim edebilir?» — Yanıt: «Tüm kapasitesiyle çalışarak bir yıl içinde.» — «Uygun değil. İlkbahara kadar İskenderiye'ye 150 buharlı pulluk indirmenizi bekliyoruz.» — Yanıt: «İmkansız.»— O sırada fabrika haftada ancak üç buharlı pulluk yapabilecek büyüklükteydi. Not; Böyle bir makinanın maliyeti 2,500 sterlindi, yani söz konusu sipariş 3,75 milyon sterlini buluyordu. İsmail Paşa'nın bir sonraki telgrafı: «Fabrikayı derhal genişletmenin maliyetini bildirin. Vali faturayı karşılamaya hazır.» — Leeds'in eline nasıl bir fırsat geçtiğini düşünebilirsiniz. Buna ek olarak İngiltere'deki diğer bazı fabrikalarla, Fransa'nın da buharlı pulluk yapması isteniyordu. Valiliğin topraklarında kullanılacak olan malların indirildiği İskenderiye'deki depolar ağzına kadar kazan, tekerlek, bidon, tel halat ve her türlü kutu ve sandıkla dolmuştu. Her buharlı pulluğun başında en azından bir tane uygarlık öncüsü uzman gerektiği için, Kahire'nin ikinci sınıf hanlarına, örsün ya da sabanın başından çekip alınan ve hızla buharlı pulluk kullanılıcılığına terfi ettirilen, herşeyi yapabilen ama hiçbirşeyi beceremeyen umutlu gençler doluşmuştu. Bu vagonlar dolusu türlü çeşitli yükün limana boşaltılabilmesi için bir önceki gemiden indirilenler hemen ülke içlerine gönderiliyordu. Bu yükün menziline ya da menziline bir türlü ulaşamadığı yerlere ne halde vardığını tahayyül edemezsiniz, Nil nehrinin kıyılarında on kazan yatarken, bu kazanların ait olduğu makina on mil ilerde duruyordu. Burada küçük bir tel halat yığını buluyordunuz ama uygun palangayı bulmak için yirmi saat öteye gitmeniz gerekiyordu. Makineyi kurması gereken bir İngilizi bir yığın Fransız sandığı üzerinde aç ve umutsuz bir halde oturur buluyordunuz, arkadaşını da umutsuzluk içinde kendini oranın içkisine vermiş bir halde, Tanrının yardımını dileyen efendiler ve katipler Siut ve İskenderiye arasında oradan oraya koşuşturarak isimlerini bile bilmedikleri çeşitli mal kalemlerinin sonu gelmeyen listelerini çıkartıyorlardı. Yine de sonunda bu aletlerin bir kısmı çalıştırılabiliyordu. Yukarı Mısır'da pulluklar buhar püskürtüyordu — uygarlık ve ilerleme ileri doğru bir adım daha atmıştı' (**Lebendige Krafte, 7 Vortrage aus dem Gebriete der Technik,** Berlin, 1908, s. 21).

pamuğun fiyatı, birkaç gün içinde 27 peniden önce 12-15 peniye ve sonunda 6 peniye düşmüştü. Nitekim ertesi yıl İsmail paşa yeni bir spekülasyona, şeker kamışı üretimine girişti. Fellahların köle emeği, köleliğin kaldırıldığı Birliğin Güney Eyaletleriyle rekabet edecekti. Mısır tarımı ikinci kez altüst oluyordu. Fransız ve İngiliz kapitalistleri hızlı birikim için yeni bir saha buldu. 1868-9 yılında 18 dev şeker fabrikası ismarlandı. Bunların 200 ton olarak tahmin edilen günlük şeker üretimi, o zaman varolan en büyük şeker fabrikasının üretiminin dört misliydi. Bunların altı tanesi İngiltere'den, oniki tanesi de Fransa'dan ismarlanmıştı. Ancak Fransız-Alman savaşı nedeniyle sonunda aslan payını İngiltere kapmıştı. Bu fabrikalar, on kilometrekarelik şeker kamışı plantasyonlarının merkezlerini oluşturmak üzere, Nil boyunca onar kilometrelik aralıklarla kurulacaktı. Her fabrikaya, tam kapasite çalışabilmesi için günde 2,000 ton şeker kamışı gerekiyordu. Binlerce fellah şeker plantasyonlarında zorunlu çalışmaya itilirken yine binlercesi İbrahimiye Kanalını inşa etti. Bol bol sopa ve kırbaç kullanılıyordu. Taşımacılık kısa bir zaman içinde sorun oldu.

Her fabrikanın etrafına içeriye dev miktarlarda şeker kamışı taşımak için demiryolu ağı kurulması gerekiyordu. En kısa zaman içinde vagon ve çeşitli araçlar sağlanmalıydı. Bu büyük siparişler yine İngiliz sermayesine verilmişti. İlk dev fabrika 1872'de açıldı ve taşımacılığı geçici olarak 4000 deve üstlendi. Ancak böylesine büyük bir üretim seviyesinin gerektirdiği miktarda şeker kamışı sağlayabilmenin imkansız olduğu anlaşıldı. Toprak üzerinde zorunlu emeğe alışmış olan fellah, kırbaç şaklatarak bir günde modern sanayi işçisine dönüştürülemediğinden, çalışanların niteliği çok yetersizdi. Bu girişim, ithal edilmiş olan pekçok makine daha yerine takılmadan çöktü. Mısır'daki dev kapitalist girişimler dönemi, 1873 yılında şeker spekülasyonu ile birlikte son buldu.

Bu girişimler için gereken sermaye nasıl sağlanmıştı? Uluslararası ödünçlerle. İlk ödüncü, Said Paşa 1863 yılında, ölmeden bir yıl önce sağlamıştı. Nominal değeri 3,3 milyon sterlin olan bu ödünçten, komisyon, indirim vs., gibi kalemleri düştükten sonra ele 2,5 milyon sterlin geçmişti. Said Paşa, İsmail Paşa'ya bu borç yükünün yanısıra, Mısır'a 17 milyon sterlin borç bindirecek olan Süveyş Kanalı Şirketi ile yapılan anlaşmayı miras bırakıyordu. İsmail Paşa ise ilk ödüncü 1864 yılında aldı. Bu istikrazın nominal değeri, yüzde 7 faiz üzerinden 5,7 milyon sterlin; nakit değeri, yüzde 84 faiz üzerinden 4,85 milyon sterlindi. Bunun 3,5 milyon sterlininin tazminat olarak Süveyş Kanalı Şirketine ödenmesinden sonra geriyo kalan bir yıl içinde harcanmış, büyük bir kısmı pamuk kumarında kaybedilmişti. 1865 yılında ise Hıdiv'in özel topraklarını güvonco göstererek, İngiliz-Mısır bankası aracılığıyla ilk daire ödüncü alınmıştı. Bunun nominal değeri ise yüzde 9 faiz üzerinden 3,4 milyon sterlin; gerçek değeri de yüzde 12 faiz üzerinden 2,5 milyon

sterlindi. 1866'da **Fruehling & Goscher** nominal değeri 3 milyon sterlin, gerçek değeri 2 milyon sterlinlik ödünç sağladı. 1887 yılında da Osmanlı Bankası nominal değeri 2 milyon sterlin, gerçek değeri 1,7 milyon sterlinlik bir ödüncü bir araya getirdi. O aşamada istikraz yoluyla sağlanan ödünler 30 milyon sterlinlik bir borç yükü oluşturmuştu. 1868 yılında; **Oppenheim & Neffen** Bankacılık Kuruluşu, bu borcun bir bölümünü konsolide etmek için büyük bir ödünç sağladı. Bunun nominal değeri, yüzde 7 faiz üzerinden 11,9 milyon sterlindi ama İsmail'in eline yüzde 132 faiz üzerinden sadece 7,1 milyon sterlin geçti. Yinede bu para sayesinde Süveyş Kanalının açılışında, Avrupa Sarayları ve mali çevreleri ile ne olduğu bilinmeyen kadınların katıldığı çılgınca gösteriden geri kalınmadı ve Türk hükümdarının, sultanın eline 1 milyon sterlinlik yeni bir bahşiş verilebildi. Şeker kumarı 1870 yılında yeniden ödünç alınmasını gerektirdi. **Bischoffsheim & Goldschmidt,** şirketi tarafından, nominal değeri yüzde 7 faizle 7,1 milyon sterlin, nakit değeri 5 milyon sterlinlik bir ödünç biraraya getirilebildi. **Oppenheim**'da 1872/3 yıllarında, yüzde 14 faizle 4 milyon sterlinlik mütevazi bir ödüncün yanısıra, yüzde 8 faizli 32 milyon sterlinlik büyük bir ödünç toparladı. Bu miktar, istikraz borçlarını yarı yarıya azalttı ama Avrupa bankacılık kuruluşları bu ödüncün bir kısmını değeri düşürülmüş bonolarla sağladıklarından, Mısır'ın eline geçen nakit para 11 milyon sterlindi.

1874 yılında, yüzde 9 faizle 50 milyon sterlinlik bir ulusal istikraz girişiminde daha bulunuldu ama ele geçen miktar hepsi hepsi 3,4 milyon sterlindi. Mısır'ın çıkardığı tahviller nominal değerlerinin yüzde 54 altında satılmıştı. Said Paşa'nın ölümü ardından geçen onüç yıl içinde Mısır'ın devlet borçları 3,293 milyon sterlinden, 94,110 milyon sterline yükselmişti.[1]

Sermaye'nin bu operasyonları ilk bakışta çılgınlığın üst aşamasına varılması gibi görünüyor. Bir ödünç diğerini takip ediyor, eski ödünçlerin faizi yeni ödünçlerle kapatılıyor, İngiltere ve Fransa'dan sağlanan ödünçlerle bu ülkelerin sınai sermayesine verilen siparişler ödeniyordu.

Avrupa, İsmail'in çılgın ekonomisi karşısında iç çekip omuz silkerken, Avrupa sermayesi Mısır'da görülmedik ölçekte harika bir iş yapıyordu — Olan, İncildeki şişman inekler efsanesinin modern bir biçimde akıl almaz şekilde gerçekleşmesiydi. Böylesi bir olaya kapitalizmin tarihinde bir daha rastlanmadı.

Herşeyden önce her ödünçte belli bir tefecilik unsuru vardı. Alınan ödüncün yüzde yirmi ile yüzde otuz arasında değişen bir oranı Avrupalı bankerlerin ellerinde kalıyordu. Tabii ki sonunda

---

1 Bkz. Evelyn Baring, Cromer Lordu, **Egypt Today** (London, 1908), cilt 1, s. 11.

fahiş faizler şu ya da bu şekilde ödenmek zorundaydı — ama nasıl, ödeme olanakları nereden bulunacaktı? Bu olanakları, Mısır'ın yaratması gerekiyordu ve kaynak Mısır köylüsüydü — son analizde, geniş ölçekli kapitalist girişimlerin en önemli ögelerini köylü ekonomisi sağlıyordu. Köylü herşeyden önce toprak sağlıyordu. Hıdiv'in sözde özel toprakları, sayısız köyün şantaj altında soyulmasıyla hızla dev boyutlara ulaşıyordu. Bu topraklar sulama projelerinin, pamuk ve şeker spekülasyonlarının temelini oluşturuyordu. İşgücünü de zorunlu çalışma yoluyla fellah sağlıyordu; dahası, hiçbir ödeme yapılmadan sömürülüyor hatta çalıştığı sırada kendi yemeğini kendisi getiriyordu. Avrupa mühendisleri ve Avrupa makinelerinin Mısır'daki sulama, taşımacılık, tarım ve sanayi kesimlerinde gerçekleştirdiği harikalar, fellah serfler ve köylü ekonomisi sayesinde oluyordu. Köylü kitleleri Kaliub Nil barajlarında, Süveyş kanalında, pamuk plantasyonlarında ve şeker fabrikalarında işe koşuluyordu. Gereksinme başgösterdikçe bir işten diğerine aktırılıyor, dayanma sınırının ötesinde sömürülüyorlardı. Gerçi köle işgücü kullanımı sermayenin amaçları açısından her adımda teknik sorunlar yaratıyordu ama sermaye işgücü arzı üzerinde sınırsız egemenlik kurduğundan, bu insanların hangi koşullar altında çalışacağı, yaşayacağı ve sömürüleceğini belirleyerek teknik sınırlamaları telafi edebiliyordu.

Köylü ekonomisi sadece toprak ve işgücünü değil, parayı da sağlıyordu. Fellahlar kapitalist ekonominin etkisi altında vergilendirme yoluyla iyice eziliyordu. Köylülerin toprakları üzerine konan vergiler sürekli olarak artırıldı. Altmışların sonlarında köylülerden **hektar** başına 2 sterlin 25 peni vergi toplanırken, kraliyet ailesinin dev büyüklükteki özel topraklarından bir kuruş vergi alınmıyordu. Buna ek olarak, devamlı özel vergiler yaratılıyordu. Köylülerden hemen tamamen kraliyet topraklarının yararlandığı sulama sistemine katkı olarak **hektar** başına 16 peni, kesilen her hurma ağacı için 9 peni, içinde yaşadıkları kerpiç kulübe için 9 peni alınıyordu. Ayrıca her on yaşın üzerindeki erkek için 36 peni baş vergisi ödüyorlardı. Köylülerin ödediği toplam vergi Mehmet Ali Paşa döneminde 2,5 milyon sterlin, Said Paşa döneminde 5 milyon sterlin ve İsmail Paşa döneminde 8,15 milyon sterlindi.

Avrupa sermayesine olan borçlar arttıkça köylülerden alınan vergiler de yükseliyordu.[1] 1869 yılında tüm vergiler yüzde on oranında artırılmış, bir sonraki yılın vergisi de peşin olarak alınmıştı. 1870'de **hektar** başına 40 peni ek toprak vergisi alınmıştı. Köylüler Yukarı Mısır'da vergiden kurtulmak için köylerini terkediyor,

1 Yeri gelmişken, Mısır köylüsünden çekilen para bir de Türkiye yoluyla Avrupa sermayesinin eline geçiyordu. Türkiye'nin 1854, 1855, 1871, 1877 ve 1886 tarihinde aldığı ödünçler Mısır'ın birkaç kez artırılan ve doğrudan İngiltere Merkez Bankasına ödenen katkılarına dayanıyordu.

evlerini yıkıyor ve topraklarını boş tutuyordu. 1876'da, hurma ağaçları üzerindeki vergi 6 peni daha artırıldı. Köylerde herkesin hurma ağaçlarını kesmeye başlaması ateş açılarak önlendi. 1879 yılında Siut'un kuzeyinde, sulama vergisini ödeyemeyen ve vergiden kurtulmak için hayvanlarını kesen onbin fellahın aç kaldığı söylenir.[1]

Fellahın kanı son damlasına kadar tüketilmişti. Avrupa sermayesi tarafından sülük olarak kullanılan Mısır devletine işlevini tamamlamış olduğundan artık ihtiyaç duyulmuyordu. Hıdiv İsmail'e yol verildi; sermaye artık tasfiye işlemlerine başlayabilirdi.

Mısır'ın İngiltere'nin 1875 yılında satın aldığı 4 milyon sterlin tutarındaki Süveyş Kanalı hisselerinin faizi için 394,000 sterlin ödemesi gerekiyordu. Mısır maliyesini 'yönetmek' üzere İngiliz komisyonları harekete geçti. Gariptir ki, iflas etmiş ülkenin umutsuz durumu Avrupa sermayesini hiç yıldırmamıştı. Mısır'ı kurtarmak üzere tekrar büyük ödünçler sunuldu. Cowe ve Stokes toplam borcun ödenmesi için yüzde 9 faizle 76 milyon sterlinin gerekli olacağını düşünüyordu. **Credit Foncier,** toplam borcu 91 milyon sterliklik bir ödünçle konsolide etmek için piyasaya sürülen milyonlarca tahvili satın aldı ama başarısız kaldı. Mali durum giderek umutsuz bir hal alırken, ülkenin ve tüm üretim güçlerinin Avrupa sermayesinin eline düşmesi zamanı yaklaşıyordu. 1878 yılının Ekim ayında Avrupalı alacaklıların temsilcileri İskenderiye'ye vardı. İngiliz ve Fransız sermayesi, Maliye üzerinde ikili kontrol kurdu ve 1876 yılında geçici olarak askıya alınan faiz geri ödemelerinin 1877 yılında yeniden başlatılabilmesi için yeni vergiler yarattı; köylüye daha da büyük vergi yükü kondu.[2]

Avrupa sermayesinin talepleri artık mali sistemin tek kaygısı ve ekonomik yaşamın tek uğraşı haline gelmişti. 1878 yılında yeni bir komisyon ve bakanlık oluşturuldu. Bunlarda çalışanların yarısını Avrupalılar meydana getiriyordu. Mısır Maliyesi 1879'da **Commission de la Dette Publique Egyptienne** (Mısır Devlet Borçları Ko-

---

1 **The Times** gazetesinin 31 Mart 1879'da yayınladığı bir haberde şöyle deniyordu: 'Delta'da yaşayanların belirttiğine göre bu yılın son dört ayına düşen vergi, eski vergi toplama yöntemlerine göre alınmış bulunuyor. Bu haber insanların yolların kenarında açlık çekerken, fiziki zorluklar nedeniyle ülkede geniş topraklar ekilmeden bırakılmışken, çiftçiler hayvanlarını, kadınlar çeyizlerini satarken, tefeciler tapu dairelerini bonolarıyla, mahkemeleri de rehinelere el koyulması davalarıyla doldururken, çok garip duruyor' (Th. Rothstein tarafından aktarılıyor, **Egypt's Ruin,** 1910, s. 69 - 70).

2 **The Times** gazetesinin muhabiri, Iskenderiye'den şöyle yazıyordu : Bu üretim, tümüyle, köylülerin aynî olarak ödediği vergilerden oluşuyor. Alacaklıların ceplerini doldurmak için gece gündüz çalıştırılan, sefil barınaklarda yaşayan, karşılığının altında çalışmaya zorlanan, yoksul durumdaki köylüleri düşününce, tahvil kuponlarının zamanında ödeniyor olması, mutluluk verici bir durum olmaktan çıkıyor' (Rothstein tarafından aktarılıyor, op. cit., s. 49).

misyonu — Düyun-u Umumiye — T.E.) yoluyla Avrupa sermayesinin kalıcı denetimi altına sokuldu. 1878'de vali ailesinin 431,100 akr büyülküğündeki çiftlikleri hazine toprakları haline dönüştürüldü ve devlet borcuna karşılık olarak Avrupalı kapitalistlere teminat olarak gösterildi. Aynı şey Hıdiv'in, büyük bir kısmı Yukarı Mısır'daki özel topraklarına da uygulandı. 485,131 akr büyüklüğündeki bu topraklar daha ileri bir tarihte, bir konsorsiyuma satıldı. Diğer toprakların büyük bir kısmı da başta Süveyş Kanalı Şirketi gelmek üzere kapitalist şirketlerin eline geçti. İngiltere işgalin masraflarını karşılamak üzere camilerle okul topraklarına el koydu. Avrupalı yetkililer çok büyük maaş alırken, Avrupanın mali kontrolü altında sefil hale gelen Mısır ordusundaki başkaldırı ve elindeki herşeyi yitirmiş olan İskenderiye halkının başlattığı isyan, son darbe için gerekçe oluşturdu. İngiliz ordusu, sermayenin yirmi yıllık operasyonu ardından 1882 yılında, Mısır'ı bir daha ayrılmamak üzere iptal etti. İşgal, Mısır'daki köylü ekonomisinin, Avrupa sermayesi tarafından, Avrupa sermayesi için tasfiye edilmesinin nihai adımıydı.[1]

Avrupa'nın sağladığı ödünç sermaye ile Avrupa sınai sermayesi arasındaki ilişkiler sıradan bir gözlemci açısından garip durabilir; çünkü ödünç Mısır'dan gelen siparişleri ödemekte ve bir ödüncün faizi bir başka ödünçle karşılanmaktadır. Oysa bu ilişkilerin sermaye birikimi açısından son derece akılcı ve 'gerçek' olduğu artık açıkça anlaşılmış olmalıdır. Bu ilişkiler, ortalığı karıştıran bağlantı halkalarından arındırıldığı zaman, gayet basit bir gerçeği yansıtmaktadır; Avrupa sermayesi Mısır köylü ekonomisini büyük ölçüde yutuvermiştir. Dev topraklar, işgücü ve devlete giden emek ürünü, Avrupa sermayesine dönüştürülerek biriktirilmiştir. Besbelli ki normal olarak yüzyıllar alacak bir tarihsel gelişme, **kırbaç** yoluyla yirmi-otuz yıl içine sığdırılabilmiş; Mısır'daki koşulların ilkel niteliği sermaye birikimi için verimli bir ortam sağlamıştır.

Sermayede böylesine olağanüstü artış olurken, ortaya bir başka ekonomik sonuç çıkmış; ülkedeki üretim güçlerinin aşırı baskı altına sokulmasıyla meta değişimi gelişirken, köylü ekonomisi yı-

---

1 Kapitalist uygarlığın ilkel ülkelerdeki önde gelen temsilcisi Eyth, verilerimizin büyük bir kısmını aldığımız, Mısırla ilgili tablosunu, tipik bir şekilde emperyalizme duyduğu inançla şöyle sonuçlandırmakta: 'Geçmişten öğrendiklerimiz gelecek için de geçerlidir. Ayrıca, kendi başlarına modern koşullara ayak uyduramayan ülkeleri yakalamalıdır, yakalayacaktır. Ancak bu, türlü çeşitli mücadelelerle olacaktır. Doğru ile yanlış arasındaki siyasal ve tarihsel haklılık genellikle milyonlar için felaket anlamına gelecek ve milyonların kurtuluşu siyasal yönden yanlış olana dayanacaktır. Güçlü el, dünyanın her yerinde karışıklığa bir son verecektir. Bu Nil kıyılarında bile böyle olacaktır.' (op. cit., s. 247). Rothstein, İngilizlerin, 'Nil kıyılarında' ne tür bir 'düzen' kurduğu gayet açık bir şekilde ortaya koymuştur.

kılmıştı. İsmail dönemində Mısır'da ekilebilir topraklar ve yeni kazanılan topraklar 5 milyon akr'dan 6,75 milyon akr'a çıkmış, kanal sistemi 45,625 milden 54,375 mile, demiryolları da 256,25 milden 1,638 mile uzamıştı. Siut ve İskenderiye'de harika doklar yapılmış, Kızıl denizde Mekke'ye giden hacılar için buharlı gemi seferi konmuş, Suriye ve Türkiye sahillerine de benzer seferlere başlanmıştı. 1861 yılında 4,450,000 sterlin değerindeki ihracat, 1864 yılında 14,4 milyon sterline yükselmiş; Said Paşa döneminde 1,2 milyon sterlin değerindeki ithalat, İsmail döneminde 5-5,5 milyon sterlin artmıştı. Seksenli yıllarda Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte canlanan ticaret 1890 yılında 8,15 milyon sterlin ithalata, 12,45 milyon sterlin ihracata yol açmıştı. 1900 yılında ise ithalat; 144 milyon sterlin, ihracat da 12,25 milyon sterlindi. 1911 yılı istatistiklerinde ise ithalat 27,85 milyon sterlin, ihracat 26,85 milyon sterlindi. Meta üretimi, Avrupa sermayesinin yardımıyla sıçramalarla genişlemiş, Mısır bu yolla Avrupa sermayesinin eline düşmüştü. Mısır örneği, Çin'de ve son zamanlarda Fas'da da görüldüğü gibi; uluslararası ödünçlerin, demiryolu yapımının, sulama sistemlerinin ve uygarlığın benzer yapıtlarının gerisinde saklanan militarizmin, sermaye birikiminin infazcısı olduğunu ortaya koymaktadır. Doğu devletleri doğal ekonomiden meta ekonomisine ve daha sonra da kapitalist ekonomiye yutulmaktadır. Bu dönüşümleri kendilerini sermayeye teslim etmeden gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Bu devletlerin sancılı dönüşümleri uluslararası sermaye tarafından özümsenmeleriyle özdeştir.

Bunun güzel yeni bir örneği de Alman sermayesinin Asya Türkiye'sinde yaptığı anlaşmadır. Asya ile Avrupa arasındaki eski ticaret yolu üzerinde uzanan bu bölgeye sahip çıkmak için başta İngiliz sermayesi gelmek üzere Avrupa sermayesi erken bir tarihte girişimde bulunmuştu.[1]

İngiliz sermayesi, ellili ve altmışlı yıllarda İzmir-Aydın-Dinar ve İzmir-Kasaba-Alaşehir demiryolu hatlarını kurmuş, hattı Afyon

---

1 Daha geçen yüzyılın yirmili yıllarının başında, İngiliz - Hindistan hükümeti Albay Chesney'den, Akdeniz ile Basra Körfezi dolayısiyle Hindistan arasında mümkün olan en kısa bağlantının kurulabilmesi için Fırat nehri üzerinde ulaşımın mümkün olup olmadığını araştırmasını istemişti. Ayrıntılı hazırlıklar ve 1831 yılının kış aylarında yapılan bir ön keşiften sonra, gerçek keşif seyahati 1835/7 arasında yapıldı. İngiliz görevli ve yetkilileri de Doğu Mezopotamya'da daha geniş bir bölgeyi incelediler, kadastrosunu çıkardılar. Bu girişimler İngiliz hükümeti açısından yararlı sonuç getirmeden 1866 yılına kadar devam etti. Büyük Britanya, Akdenizle Hindistan'ı Basra Körfezi yoluyla bağlama planına ilerde daha farklı bir biçimde geri döndü: Dicle demiryolu projesi, Cameron, 1879 yılında İngiliz hükümeti adına, planlanan demiryolunun geçeceği araziyi incelemek üzere Mezopotamya'yı gezdi. (Max Freiherr v. Oppenheim, **Vom Mittelmeer zum Persischen Golf durch den Hauran, die Syrische Wüste und Mesopotamien**, cilt 2, s. 5 ve 36).

Karahisar'a uzatmak için imtiyaz sağlamış ve Haydarpaşa-İzmit arasındaki ilk demiryolunu Anadolu Demiryollarına kiraya vermişti. Bu dönemde Fransız sermayesi de demiryolu yapımının bir bölümü üzerinde etkisini hissettirmeye başladı. 1888 yılında sahnede Alman sermayesi belirdi. Alman sermayesi, **Banque Ottomane** (Osmanlı Bankası)'nın temsil ettiği Fransız kapitalist grupla yapılan pazarlıklardan sonra ortaya çıkan yeni uluslararası çıkar birliğinin hisselerinin yüzde altmışını satın aldı. Hisselerin geriye kalan yüzde kırkı da uluslararası sermaye arasında paylaşıldı.[1] 1306 yılı Recep ayının 14'ncü gününde, (4 Mart 1889), en başta **Deutsche Bank**'ın (Almanya Merkez Bankası T.E.) mali desteğiyle Anadolu Demiryolları Kumpanyası adıyla bir Türk şirketi kuruldu. Bu şirket yetmişli yılların başından beri çalışmakta olan Haydarpaşa-İzmit demiryolunu devraldı ayrıca İzmit-Eskişehir-Ankara (525 mil) demiryolu yapımının imtiyazını sağladı. Bu şirket ayrıca Adapazarı-Üsküdar hattının tamamlanmasını, Bursa'ya bir yan hat açılmasını, 1893 yılında elde edilen imtiyazla Eskişehir-Konya (278 mil) demiryolu ağının kurulmasını ve son olarak Ankara-Kayseri hattının (264 mil) hizmete sokulmasını üstlendi. Türk hükümeti şirkete kilometre başına Haydarpaşa hattında 412 sterlin, İzmit-Ankara hattında da 600 sterlin yıllık gayrisafi kazanç garantisi verdi. Hükümetin garanti ettiği gayrisafi kazançların karşılanabilmesi için, İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancaklarından toplanan öşür geliri **Arministration de la Dette Publique Ottomane** (Düyun-u Umumiye)'ye devredildi. Hükümet Ankara-Kayseri hattı için kilometre başına yılda 775 Osmanlı Lirası (712 sterlin) gayrisafi yıllık kazanç garantisi verdi. Eskişehir-Konya hattı için de [ek bağış kilometre başına yılda 219 Osmanlı lirasını (yılda 200 sterlin) aşmadığı sürecel yine kilometre başına yılda gayrisafi 775 Osmanlı Lirası (712 sterlin) kazanç garantisi sağladı. Hükümet garanti edilenin üzerindeki gayri safi kazançların dörtte birini alacaktı. Hükümetin verdiği garantinin yönetimini yürüten **Düyun-u Umumiye İdaresi** Trabzon ve Gümüşhane **sancaklarının** öşürünü doğrudan kendisi topladı ve garantilerin ödenmesi için ayrılan öşürü ortak bir fon altında topladı. 1898'de, Eskişehir-Konya hattındaki tavan bağış payı 218'den 296 Osmanlı lirasına yükseldi.

Bu şirket 1899 yılında Haydarpaşa'da bir liman kurma ve işletme, yazılı emir çıkartma, tahıl kaldırma asansörleri yerleştirme, her türlü mal için depo kurma, boşaltma ve yükleme işlemleri için kendi personelini kullanma ve son olarak gümrük siyaseti açısından, bir tür serbest liman kurma imtiyazları elde etti.

Şirket 1901 yılında da, Konya-Ereğli-Bulgurlu hattını, Bağdat-Basra-Basra Körfezi hattına (1500 mil) bağlayacak Bağdat demiryolunun imtiyazını aldı. Bu imtiyazı sağlamak için kurulan yeni bir

---

1 S. Schneider, **Die Deutsche Bagdadbahn** (1900), s. 3.

anonim şirket, hattın yapımını Frankfurt'da kayıtlı bir İnşaat Şirketine devretti. Bu inşaat şirketi hattın önce Bulgurlu'ya kadar yapımını gerçekleştirecekti.

1893 ve 1910 yılları arasında Türk hükümeti Adapazarı-Ankara hattı için ek 1,948,000 sterlin, Eskişehir-Konya hattı için de 1,800,000 Osmanlı lirası; toplam 3,632,000 sterlin bağışta bulundu.[1] Şirkete son olarak 1907 İmtiyazıyla, Karaviran gölünü kullanarak Konya ovasının sulanması işlerini gerçekleştirme yetkisi verildi. Bu sulama işleri devlet hesabına altı yıl içinde tamamlanacaktı. Şirket bu amaçla hükümete 26 yıl içinde ödenmek kaydıyla, yüzde 5 faizle 780,000 sterlin sermaye sağladı. Buna karşılık hükümet şu teminatları gösterdi: (1) **Düyun-u Umumiye'ye** demiryolları bağışlarını ve diğer yükümlülükleri idare etmek üzere bırakılan öşür fonu fazlasından ödenmek üzere yılda 25,000 Osmanlı lirası; (2) Yeni sulamaya sokulan bölgelerde son beş yılın öşür fazlası; (3) Sulama şirketlerini işletmeden sağlanacak net gelir; (4) Yeni kazanılan ya da sulamaya açılan toprakların satışından sağlanan gelir. Frankfurt'daki şirket bu işlerin yerine getirilmesi, 'Konya ovasının sulanması için', 5,4 milyon sterlin sermayeyle bir alt şirket kurdu.

Şirket 1908 yılında Konya demiryolunun yine gelir garantisiyle Bağdat ve Basra Körfezine uzatılması imtiyazını elde etti.

Bu demiryolu bağışlarını karşılayabilmek için, Almanya'dan üç taksitle, 2,16 milyon, 432 milyon ve 4,76 milyon sterlin değerinde Bağdat demiryolu ödüncü sağlandı. Bu ödünçlere teminat olarak Aydın, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Bursa ve Halep vilayetlerinden alınan toplam öşür gelirleri, ayrıca Konya, Adana, Halep vs., vilayetlerinden alınan koyun vergileri gösterildi.[2] Burada birikimin amacı gayet açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Alman sermayesi

---

1 Saling, **Börsenjahrbuch** 1911/12, s. 2211.

2 Saling, op. cit., s. 360-1. Baron v. Hirschîin yardımcısı olarak Avrupa Iürkiye'sindeki bu işlemlere fiilen katılmış olan Württemberg'li mühendis Pressel, Avrupa sermayesinin demiryolu yapımı için Türk hükümetinden kopardığı toplam bağışları düzenli bir şekilde şöyle dökmektedir :

	Uzunluk (km)	**Ödenen Bağışlar (Frank)**
Avrupa Türkiyesinde üç hat	1888,8	33,099,352
Asya Türkiyesinde 1900'den önce tamamlanmış demiryolları	2313,2	53,811,538
Düyun-u Umumiyet İdaresine, Demiryolları garantisi ile ilgili olarak ödenen komisyon ve diğer masraflar		9,351,209
Toplam		96,262,099

Asya Türkiyesinde demiryolları, limanlar ve[1] sulama tesisleri kurmakta, işgücü olarak kullandığı Asyalılardan yeni artı-değer çekmektedir. Ancak bu artı-değerin Almanya'da yapılan üretim araçlarıyla (demiryolu malzemesi, makine, vs.,) realize edilmesi gerekmektedir. Bu nasıl yapılmaktadır? Kısmen demiryolları, limanlar vs., ile yaratılan ve Küçük Asya'nın doğal ekonomi koşulları altında gelişen meta değişimi yoluyla. Kısmen de, (meta değişimi, sermayenin gereksinmelerini karşılamak üzere yeterince hızlı bir şekilde büyümediği takdirde), ulusal reel geliri metalara dönüştürmek için güç kullanarak, devlet mekanizmasını kullanarak. Böylece bu mallar, sermaye ile artı-değeri realize edebilmek için paraya çevrilmektedir. Yabancı sermaye tarafından işletilen şirketlere giden gelir bağışları ve ödünçler karşılığında gösterilen teminatlar bu amaca hizmet etmektedir. Çeşitli şekilde teminat olarak gösterilen öşür, Türk köylüsü tarafından aynî olarak ödenmektedir, ve öşür oranı yüzde 12'den tedrici olarak yüzde 12,5'a yükseltilmiştir. Asya vilayetlerindeki köylüler öşürü ödemedikleri taktirde ürünlerine polis, merkezi yönetim ya da yerel yönetim tarafından el konulur. Doğal ekonomiye dayanan eski Asya mutlakiyetçiliğinin ifadesi olan öşür, doğrudan Türk hükümeti tarafından değil, **ancien regime**'in vergi toplayıcılarından pek de farklı olmayan mültezimler tarafından toplanır. Daha farklı bir ifadeyle, her vilayetten beklenen vergi geliri mültezimlere açık artırmaya çıkarılır. Bu açık artırmaları kazanan bireysel ya da grup halindeki spekülatörler, sancakların öşürünü diğer spekülatörlere, bu spekülatörler de kendi paylarını daha küçük aracılara satarlar. Bu aracıların hepsi

---

1 Bütün bunlar 1899'dan önceki dönemle ilgilidir. Gelir bağışlarının kısım kısım ödenmesine o tarihten itibaren başlanmıştır. Asya Türkiyesin'deki 74 **sancaktan** 28'inin öşür geliri, gelir bağışlarına teminat olarak gösterilmiş ve bu bağışlarla 1856 ve 1900 tarihleri arasında Asya Türkiyesinde 1,576 mil demiryolu döşenmiştir. Yeri gelmişken, uzman Pressel, demiryolu şirketinin Türkiye aleyhine el altından ne gibi hesaplar yaptığının örneğini de vermekte; Anadolu şirketinin 1893 anlaşması uyarınca Bağdat demiryolunu Ankara üzerinden döşemeye söz verdiğini, ancak bu planın yürümeyeceğine karar vererek, hattın Konya üzerinden geçmesi işine giriştiğini, bu arada kazanç garantilerini aldığı hattı öylece bıraktığını belirtmekte. 'Bu şirketler İzmir - Aydın - Dinar hattını alır almaz, hattın Konya'ya uzatılmasını talep etmekte ve yan hatlar tamamlanır tamamlanmaz kazanç garantisinin olmadığı bu hatlardan mal taşınması için yeri göğü birbirine katmakta, belki daha da önemlisi bu taşımadan sağladıkları kazançları paylaşma durumunda kalmamaktadırlar; oysa diğer ana hatlarda, gayri safi kazançları belli bir miktarı aştığında elde ettikleri artığın bir kısmını hükümete ödemek zorundadırlar. Dolayısiyle Aydın hattından hükümet hiçbirşey kazanmazken, şirketler milyonlar kazanabilmektedir. Hükümet, Kasaba - Ankara hattının fiilen tüm gelir garantisinin maliyetini karşılarken, kontrata göre gayrisafi 600 sterlini aşan fazladan alacağı yüzde 25'lik payla asla kâr yapmayı umut edemez' (W. V. Pressel, **Les Chemins de Fer en Turquie d'Asie (Zürih**, 1900), s. 7).

masraflarını karşılamak ve mümkün olan en büyük kârı yapmak istediklerinden sonunda öşür toplandığında köylülerin katkısının dev boyutlara ulaştığı görülür. Mültezim, hesaplarında yapmış olabileceği her hangi bir yanlışlığı köylünün hesabına düzeltmeye çalışacak, hep borç içindeki köylü de hasadını satma zamanını sabırsızlıkla bekleyecektir. Ancak, sık sık, ürününü biçtiği halde, mültezim henüz payını almadığı için haftalarca harmana başlayamadığı görülmektedir. Böylesi durumlarda köylünün tüm hasatı tarlalarda çürümeye yüz tutar. Mültezim, genellikle tahıl tüccarı olan kişi olarak bu durumdan yararlanarak, köylüyü ürününü daha düşük bir fiyattan satmaya zorlar. Mültezimler, şikayetçi köylüler karşısında başta muhtarlar gelmek üzere yetkililerin desteğini nasıl kazanacağını da bilir.[1]

Öşür; tuz, tütün, içki, ipek, balıkçılık vs., gibi vergiler, demiryolları bağışları ve ödünçlere teminat olarak Düyun-u Umumiye İdaresine bırakılmıştı. Düyun-u Umumiye İdaresi, mültezimlerle yapılan anlaşmaların denetlenmesi her zaman hakkını elinde tutuyor, öşür gelirinin doğrudan doğruya yerel bürolarındaki kasalarına ödenmesini şart koşuyordu. Eğer belli bir yöre için mültezim bulunamazsa, öşür, aynî olarak Türk hükümeti tarafından depolanıyor, depo anahtarını elinde tutan Düyun-u Umumiye İdaresi, bu ürünleri kendi adına satabiliyordu.

Küçük Asya, Suriye ve Mezopotamya'daki köylülerle, Alman sermayesi arasındaki mekanizma şöyle işliyordu: Konya, Bağdat, Basra, vs., vilayetlerde, tahıl, ilkel köylü ekonomisinin basit kullanım-ürünü olarak yetiştirilmektedir. Bu ürün derhal devlet vergisi olarak mültezimin eline geçmektedir. Ürün, ancak mültezimin eline geçtiğinde meta olmakta yani para olarak devlete gitmektedir. Para, köylünün tahılının sadece dönüşüme uğramasından başka birşey değildir; meta olarak bile üretilmemiştir. Oysa şimdi demiryolları yapımı ve işletilmesi karşılığında sağlanan devlet garantisi olarak işlem görmektedir. Bir başka deyişle; Asya köylüsü ve proletaryasından sağlanan üretim araçlarının değeri ve artı-değer, demiryollarının yapım ve işletilmesi süreci içinde realize edilmektedir. Bu süreç içinde Almanya'da üretilmiş olan üretim araçları da kullanılmakta, dolayısıyle Asya köylüsünün tahılı, Alman işçilerinden çekilen artı-değerin nakit paraya dönüştürülmesine de hizmet etmektedir. Bu işlevler yerine getirilirken, para Türk hükümetinin elinden çıkarak, — Deutsche Bank — Almanya Merkez Bankası'nın kasalarına yuvarlanmakta ve burada Gwinner, Siemens, Stinnes beylerle onların müdürlerinin, **Deutsche Bank**'ın hissedar ve müşterilerinin ve bir dizi yan şube ağının hesaplarında, girişimci payı, imtiyaz hakları, temettüler ve faiz biçimine girmekte, kapitalist artı-değer olarak birikmektedir. Mültezim'in olmadığı durumlarda

---

1 Charles Moravitz, **Die Turkei im Spiegel ihrer Finanzen** (1903), s. 84.

bu dönüşüm on basit ve açık hale indirgenmektedir: Köylünün tahılı doğrudan doğruya **Düyun-u Umumiye İdarosi**'nin, yani Avrupa sermayesinin temsilcilerinin eline geçmekte ve doğal biçimini terketmeden gerek Alman, gerek diğer yabancı sermayenin geliri olmakta; tahıl, Asya köylüsü açısından geçerli olan kullanım-biçimini bile değiştirmeden, daha meta haline gelip kendi değerini realize etmeden, kapitalist artı-değeri realize etmektedir. Bu işlem, Avrupa sermayesi ile Asyaya özgü köylü ekonomisi arasındaki kaba ve doğrudan mekanizmayı yansıtmakta, Türk devletinin rolü, devletin gerçek rolüne indirgenmekte, yani köylü ekonomisinin kapitalizmin amaçları için kullanılmasının siyasal mekanizması olmaktadır — kapitalist emperyalizm döneminde, tüm Doğu devletlerinin oynadığı gerçek rol budur. İlk bakışta iyiliksever Almanların, kurnaz Türklere uygarlığın büyük eserlerini 'kullanılmaları' için izin vermesi ve bu amaçla Alman mallarının, Asya'daki Alman sermayesi tarafından satın alınması şeklinde görülebilecek olan bu garip döngünün dibinde aslında Alman sermayesiyle, Asya köylü ekonomisi arasında, devlet zoruyla gerçekleştirilen değişim yatmaktadır. Bu değişim, Türkiye'deki Alman sermayesi açısından, bir yandan siyasal ve ekonomik genişlemeye fırsat vermekte sürekli birikim artışı ve 'çıkar alanlarının' genişlemesine yol açmakta, bir yandan da demiryollarının yapımı ve meta değişimi devlet tarafından teşvik edilmekte ve bu teşvik Asya köy ekonomisinin hızla parçalanması, yıkılması ve sömürülmesi esası üzerine oturmaktadır. Bu süreç içinde Türk devleti Avrupa sermayesine mali yönden olduğu kadar siyasal yönden de giderek daha bağımlı hale gelir.[1]

Bölüm 31
Himayeci Gümrük Vergileri ve Birikim

Emperyalizm, sermaye birikiminin kendisine açık duran kapitalist-olmayan çevre için verdiği rekabetçi mücadelenin siyasal ifadesidir. Coğrafi anlamda dünyanın hâlâ en büyük bölümünü oluşturan ancak sermayenin üretken güçlerinin ulaşmış olduğu gelişmişlik düzeyi açısından baktığımızda, sermayenin genişlemesi için

---

1 'Bu arada, bu ülkede herşey çok zor ve karmaşıktır. Eğer hükümet sigara kağıdı ya da oyun kağıdında tekel oluşturmak isterse, Fransa ve Avusturya-Macaristan bu girişimi kendi ticari çıkarları açısından hemen veto ederler. Eğer petrol konu edilirse Rusya itiraz getirecektir. Bunlarla hiçbir ilgisi olmayan güçler bile anlaşmalarını başka bir anlaşmaya bağımlı kılacaklardır. Türkiye'nin yazgısı Sanço Panza'nın yemeğinin yazgısı gibidir; maliye bakanı birşey yapmak isterse, bir diplomat ayağa kalkar, bakanın sözünü keser ve suratına bir veto fırlatır' (Moravitz, op. sit., s. 70).

yetersiz kalan bu çevre; eski ülkelerde birikmiş olan dev sermayenin artık-ürotim için bir çıkış yolu arayışına, artı-değerini sermayeye dönüştürmek için nasıl çaba gösterdiğine ve kapitalizm öncesi uygarlıkların hızla kapitalizme dönüşmesine tanık olmaktadır. Sermaye, genişleme olanaklarının yetersizliği karşısında uluslararası düzeyde önlemler almalıdır. Kapitalist ülkelerdeki ileri gelişmişlik düzeyi ve bu ülkelerin kapitalist-olmayan bölgeleri ele geçirmek için giriştiği giderek sertleşen mücadeleyle birlikte; emperyalizmin, hem kapitalist-olmayan dünyayla, hem de rekabet içindeki ülkelerin giderek daha ciddi anlaşmazlıklar içine düşmesi karşısında yasa tanımaz saldırganlığı ve şiddete başvurması artmaktadır. Ancak emperyalizm, kapitalist-olmayan uygarlıklarının çöküşünü ne kadar şiddetli, acımasız ve mükemmel bir şekilde gerçekleştirirse, kapitalist birikimin bindiği dalı da o kadar hızlı bir şekilde kesmektedir. Emperyalizm, kapitalizmin ömrünü uzatmanın tarihsel yöntemi olmakla birlikte, kapitalizmin çabuk bir şekilde sona erdirilmesinin de en emin yoludur. Bu söylediğimiz, kapitalist gelişmenin fiilen bu uç noktaya gideceği anlamına gelmemektedir. Aslında emperyalizm doğrultusundaki genel eğilim bile, kendi başına, kapitalizmin son aşamasını felaket dönemi haline getiren biçimler almaktadır. Klasik iktisat, sermaye birikiminin fırtınalı ve gergin dönemlerde bile barışçı bir şekilde gelişeceğinin, ticaret ve sanayiin sadece barış döneminde başarılı olacağı umutlarını taşımaktadır. Klasik İktisat, Manchester'in ortodoks uyum ideolojisini bir yandan ticari ülkeler arasındaki, bir karşılıklı çıkar ilişkilerine kadar uzatmaktadır. Altmışlı ve yetmişli yıllarda Avrupa'da tanık olunan ve İngiliz Serbest Ticaret yanlılarının yanlış doktrinini esas alan kısa Serbest Ticaret dönemi, bu umutları görünürde haklı çıkarmaktaydı. Bu doktrine göre, kuramsal ve pratik açıdan, sermaye birikiminin tek koşulu meta değişimiydi ve bu kuramsal ve pratik yönler özdeş sayılıyordu. Ricardo okulu, birikim ve yeniden üretim koşullarını basit meta üretimi ve basit meta dolaşımı koşullarıyla özdeşleştirdiler. Bu görüş, sıradan Serbest Ticaretçinin uygulamalarında daha da açık hale gelecekti. Cobden Birliğinin tüm görüşlerini, Manchester'deki ihracatçı Lancashire pamuklu imalatçılarının özel çıkarları belirliyordu. Pazar sağlamak bunların temel amacını oluşturuyordu ve bir inanç haline gelmişti: 'Yabancı ülkelerden satın alın ki, bunun karşılığında bu yeni pazara kendi sınai ürünlerimizi, kendi pamuklu ürünlerimizi satalım.' Cobden ve Bright, Serbest Ticareti ve öncelikle gıda mallarının ucuza sağlanmasını tüketim adına istiyorlardı; ama bunların tüketicisi ekmek yiyen işçi değil, işgücü tüketen kapitalistti.

Klâsik öğreti sermaye birikiminin çıkarlarını, hiçbir zaman sermaye birikimine bir bütün olarak bakarak ifade etmedi. Ticaret

yapan ulusların çıkarlarının uyum içinde olduğu görüşü, kırklı yıllarda Doğu'da Afyon Savaşlarındaki top sesleriyle ilan ediliyor, İngiltere'deki öğretinin yanlışlığı daha o zaman ortaya çıkıyordu; bu savaşlar sonunda Hongkong'un İngiltere'ye katılması, aslında böylesi bir uyumun tam tersini getiriyor, 'çıkar alanları' sistemine yol açıyordu.[1] Avrupa Kıtasında altmışlı yılların Serbest Ticaretini sınai sermayenin çıkarları temsil etmiyordu, Serbest Ticaretin öncülüğünü yapan ülkelerde hâlâ tarım egemendi, sanayideki gelişme göreli olarak çelimsizdi. O sırada Avrupa'da Serbest Ticaret siyaseti Orta Avrupa ülkelerinin siyasal anlamda yeniden yapımında bir araç olarak uygulanmaktaydı. Almanya'da Bismarck ve Manteuffel dönemlerinde örneğin Avusturya'yı **Bund** ve **Zollverein**'den atmak ve Prusya'nın liderliğinde yeni bir Alman İmparatorluğu kurmak için Prusya tarafından bir araç olarak kullanılmaktaydı. Konuya, ekonomik açıdan baktığımızda, Serbest Ticaretin dayanak noktasını, uluslararası ticaretin kendileri için can alıcı önem taşıdığı Hansa kentleri en başta gelmek üzere, ticari sermaye ve tarımsal tüketicilerin çıkarları oluşturuyordu; sanayi açısından tam tersi söz konusuydu. Örneğin demir sanayini serbest ticarete sokabilmek son derece zor olmuş, bu Ren vergilerinin kaldırılmasının karşılığında sağlanabilmişti. Oysa Almanya'nın Güneyindeki pamuklu dokuma sanayii uzlaşmaz tutumunu sürdürerek himayeci gümrük vergilerine sıkı sıkı sarılmıştı. Tüm Avrupa'da, Serbest Ticaret sisteminin temelini oluşturan 'en ayrıcalıklı ülke' anlaşmaları imzalanmaktaydı. Örneğin Fransa'da Üçüncü Napolyon ülkede mutlak çoğunluğu oluşturan ve himayeci gümrük vergilerinden yana olan parlamentonun, sanayicilerin ve çiftçilerin oluru olmadan,

---

1 Ve sadece İngiltere'de değil, 'Daha 1859 yılında Viersen'li Diergardt adlı bir fabrika sahibine atfedilen ve tüm Almanya'ya yayılan bir bildiride ülkenin Doğu-Asya pazarlarını zaman geçirmeden güvence altına alması isteniyordu. Bildiride, Japonya ve genel olarak Doğu-Asya ülkeleri karşısında ticari üstünlük elde etmenin tek yolunun askeri güç gösterisinde bulunmak olduğu savunuluyordu. Halkın küçük tasarruflarıyla bir Alman donanması kurma şeklindeki gençlik rüyası Hannibal Fischer tarafından çoktan gerçekleştirilmişti. Prusya'nın birkaç gemisi olmasına rağmen, deniz gücü o kadar etkileyici değildi. Ancak Doğu Asya ile ticari görüşmelere girmek için bir geminin donatılmasına karar verildi. Aynı zamanda bilimsel amaçlar taşıyan bu görevin başına Prusyalı devlet adamlarının en yetenekli ve en ihtiyatlılarından Graf zu Eulenburg atandı. Eulenburg görevini en zor koşullar altında üstün yeteneklerle yerine getirdi. Aynı sırada Hawai adalarıyla da görüşme yapılması planından vazgeçilmek zorunda kalınması dışında görev başarılmıştı. Gerçi Berlin basını gayet bilgiç bir havayla karşılaşılan her yeni güçlük karşısında, bunun zaten beklendiğini yazıyor, denizlerde boy göstermeye giden her harcamayı halkın parasının israfı olarak kınıyordu ama dönemin bakanlığı kararından vazgeçmedi ve girişimin ürününü bir sonraki bakanlık topladı' (W. Lotz, **Die Ideen der deutschen Handelspolitik**, s. 80).

hatta onların itirazlarına rağmen böylesi anlaşmalar yapmaktaydı. İkinci İmparatorluk hükümeti, ticaret anlaşmalarını — İngiltere'de de olduğu gibi — Fransa'daki siyasal muhalefeti atlatabilmek ve Serbest Ticareti yasama organına gitmeden uluslararası eylemle kurabilmek için olağanüstü bir önlem olarak görmekteydi. İngiltere ile Fransa arasındaki ilk önemli anlaşma, Fransa'daki kamuoyunun görüşlerini çiğneyip geçmekten başka birşey değildi.[1] 1853'den 1861'e kadar uygulanmış olan Fransız gümrük vergileri sistemi iki imparatorluk kararnamesiyle bildirilivermişti. Bu kararnameler formalitelere pek fazla uymadan 1863 yılında 'onaylanmıştı'. İtalya'da Serbest Ticaret Fransızların desteğine dayanıyordu ve Cavour'un siyasetinin baş dayanağıydı. 1870 yılında kamuoyunun baskısıyla açılan soruşturma, Serbest Ticaretle en yakından ilgili olan kişilerin bu siyasete karşı olduğunu ortaya koyuyordu. Son olarak Rusya'da altmışlarda Serbest Ticaret doğrultusundaki eğilim, meta ekonomisi ve geniş çaplı sanayi için taban oluşturmak için atılmış bir ilk adımdı; köleliğin kaldırılmasına ve demiryolu ağının kurulmasına denk geliyordu.[1]

O halde serbest ticarete geçilmesi, aslında kapitalist birikim tarihinde gelip geçici bir aşamadır ve yetmişlerden sonra himayeci

---

1 Rusya'daki gümrük vergilerinin 1857 ve 1868 yılları arasında liberal doğrultuda gözden geçirilmesi ve himayeci gümrük vergileriyle ilgili akıl dışı **kantrin** sisteminin kaldırılması, felaketle sonuçlanan Kırım savaşlarının kaçınılmaz hale getirdiği ilerici reformların sonucuydu. Ancak gümrük vergilerinin azaltılması, hem yabancı malların müşterisi olan hem de ihracat için tahıl üreten Rusya ile Batı Avrupa arasındaki ticarete hiçbir sınırlama getirilmesini istemeyen toprak sahibi burjuvazinin çıkarlarını yansıtıyordu. Tarım kesiminin çıkarlarını koruyan 'Özgür Ekonomik Birlik' şöyle belirtiyordu: '1822 ve 1882 arasındaki altmış yıl içinde, Rusya'nın en büyük üreticisi olan tarım, dört büyük gerileme nedeniyle tehlikeli bir duruma sokulmuştu. Bu gerilemelerin herbiri gümrük vergilerinin aşırı yüksek olmasına atfedilebilir. Oysa 1845 ve 1877 yılları arasındaki 32 yıl içinde, her biri devletin mali kaynakları üzerinde az ya da çok baskı yaratan üç savaşa ve bir de iç savaşa [1863 yılında Polonyalıların ayaklanması kastediliyor — R. L.] karşın, gümrük vergileri o kadar yüksek olmadığından o kadar acil durumlarla karşılaşılmamıştı' (**Memorandum of the Imperial Free Economic Association on Revising Russian Tariffs** (St. Petersburg, 1890), s. 148). 'Özgür Ekonomik Birlik' in ya da Serbest Ticaret Hareketinin bilimsel sözcüsü doksanlı yıllarda bile gümrük vergilerini, Rusya'ya kapitalist sanayii 'aşılamanın aracı' olarak görerek reddediyordu. Kapitalizmi, reaksiyoner popülist bir havada evsiz kitlelerinin yetişme sahası olarak reddetmektedir (s. 191). Bu ifadeler, Rusya'da Serbest Ticaret ya da hiç değilse gümrük vergilerinin düşük tutulmasını savunan Rusların, en yakın zamanlara kadar sınai sermayenin çıkarlarını temsil etmediğinin yeterli kanıtıdır. Bakınız K. Lodyshenski: **The History of the Russian Tariffs** (St. Petersburg, 1886). s. 239 - 58.

gümrük vergilerine dönülmesi, yalnızca İngiliz Serbest Ticareti karşısında alınan nitelikli bir tavır değildir.[1]

Almanya ve Fransa'da himayeci gümrük vergilerine dönülmesinin öncülüğünü tarım kesimindeki çıkar çevrelerinin yapması, önlemlerin İngiltere'ye karşı değil, Amerikan rekabetine karşı alınmış olması; ayrıca Rusya'da gelişen iç sanayie baş tehlikenin İngiltere'den değil, Almanya'dan gelmesi; İtalya açısından da baş tehlikeyi Fransa'nın oluşturduğu gerçekleri, yukardaki görüşü geçersiz kılar. Yetmişlerden beri hüküm süren ve himayeci gümrük vergileri uygulamasına yol açan dünya boyutundaki durgunluğun nedeni de, İngiltere'nin tekel durumunda olması değildir. Himayeci gümrük vergilerine dönülmesine yol açan nedenleri bulmak için daha derine inmeliyiz. Serbest Ticaret doktrini ve onunla birlikte giden dünya pazarlarında çıkar uyumu olduğu yanılgısı, her şeyi meta değişimi açısından gören sınai bir anlayışın uzantısıydı. Avrupa Kıtasındaki önde gelen ülkelerin koşullarını aramaya başlar başlamaz Serbest Ticaretten vazgeçildi. Bu koşullar, kapitalist ülkelerin karşılıklı çıkarlarının uyum içinde olduğunu değil, kapitalist-olmayan çevre için verilen rekabetçi mücadelenin yol açtığı uzlaşmazlıkları ön plana çıkartmaktadır.

Serbest Ticaret dönemi başladığında, Doğu Asya Çin savaşlarıyla daha yeni yeni dünyaya açılmakta, Avrupa sermayesi Mısır'da daha yeni yeni yer tutmaktaydı. Genişleme siyaseti seksenlerde himayeci gümrük vergileri siyasetiyle birlikte daha da güçlendi. Seksenlerde; Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi, Almanya'nın Afrika'daki sömürgeci işgalleri, Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi ve Tonkin seferi, İtalya'nın Assab ve Massawa'da kaydettiği ilerlemeler, Habeşistan savaşı ve ayrı bir Eritre'nin ortaya çıkışı ve İngiltere'nin Güney Afrika'daki fetihleri gibi bir dizi kesintisiz olay-

---

1 F. Engels de bu görüştedir. Nikolayon'a gönderdiği 18 Haziran 1892 tarihli bir mektupta şöyle yazmaktadır: 'Vatansever çıkarlarla gözleri görmez hale gelen İngiliz yazarlar, tüm dünyanın neden İngiltere'nin serbest ticaret örneğini inatla reddettiğini ve onun yerine himayeci gümrük vergileri benimsediğini kavrayamamaktalar. Artık hemen hemen evrensel bir nitelik kazanmış olan himayeci gümrük vergileri sisteminin, İngiltere'nin sinai tekelini mükemmele ulaştırmada bir araç olan İngiliz Serbest Ticaretine karşı, savunma nitelikli bir önlem olduğunu kabul edemiyorlar. Böyle bir savunma siyaseti akılcı olabilir — ama bazı durumlarda tamamen aptallıktır. Örneğin serbest ticaret sistemi altında büyük bir sinai güç haline gelen Almanya; şimdi tarım ürünleri ve hammaddelere himayeci gümrük vergileri koymakta, böylece kendi sınai üretim maliyetini yükseltmektedir. Kanımca, evrensel düzeyde himayeci gümrük vergilerine dönülmesi sadece bir tesadüf değildir. İngiltere'nin katlanamayacak sınai tekeline karşı bir tepkidir. Bu tepkinin aldığı biçim daha önce de söylediğim gibi, yanlış, yetersiz hatta daha da kötüsü olabilir ancak tarihsel gerekliliği bana gayet açık ve ortada görünüyor' (**Letters of Karl Marx and Friedrich Engels to Nikolayon** (St. Petersburg, 1908), s. 71).

lar zinciri görülmektedir. İtalya ve Fransa arasında Tunusla ilgili çıkar çatışması, yedi yıl sonra başlayacak olan Fransa-İtalya gümrük vergileri savaşının tipik bir başlangıcıydı. Böylece Acrupa kıtasında Serbest Ticaretin çıkar uyumu kötü bir sonsözle sona eriyordu. Gerek ülke içindeki gerekse dışardaki kapitalist-olmayan bölgeleri tekel altına almak sermayenin savaş narası oluyor, 'açık kapı' serbest ticaret siyaseti, kapitalist-olmayan ülkelerin uluslararası sermaye karşısındaki çaresizliğini gösteriyor sermaye ve uluslararası sermayenin rekabetçi ilk aşamasında hedef olarak aldığı doğal uyum, kapitalist-olmayan bölgelerin ya sömürge ya da çıkar alanları olarak kısmen ya da toptan işgal edilmesi haline dönüşüyordu. Serbest Ticarete sadece en eski kapitalist İmparatorluk olarak İngiltere bağlı kalabiliyordu. Bunun nedeni, sermaye birikimi için kendisine sınırsız fırsatlar tanıyan dev büyüklükte kapitalist-olmayan bölgelere sahip olmasıdır. Son zamanlara kadar diğer kapitalist ülkelerin İngiltereyle rekabet edebilmeleri mümkün değildi. Bu kapitalist ülkeler, himayeci gümrük vergilerinin arkasına sığınarak kendi kendilerine yeterli olmaya çalışıyorlardı ama birbirlerinin metalarını satın alıyorlar ve yeniden üretimin maddi koşullarını yenileyebilmek için birbirlerine her zamankinden daha bağımlı hale geliyorlardı. Himayeci gümrük vergileri artık üretken güçlerin teknik gelişimi açısından yararlılığını tamamen yitirmiş ve modası geçmiş üretim yöntemlerinin yapay olarak korunması aracı haline gelmişti. Uluslararası himayeci gümrük vergileri siyasetinin içsel çelişkileri, aynı uluslararası ödünç sisteminin ikili niteliği gibi, birikimin ikili çıkarları arasında gelişen tarihsel uzlaşmazlığın yansıması olmuştu: Bir yanda genişleme, artı-değerin realizasyonu ve sermayeye dönüştürülmesi, diğer yanda herşeyi meta değişimi olarak gören bakış açısı.

Sömürgeci genişlemeciliğin ve kapitalist ortamın içsel gerginliğinin gerekli kıldığı modern yüksek himayeci gümrük vergileri sistemi aynı zamanda silahlanmayı da göz önünde bulundurarak kurulmuştur. Almanya, Fransa, İtalya ve Rusya'da himayeci gümrük vergilerine, silahlı kuvvetlerin genişlemesiyle birlikte ve onun yararına geri dönülmüştü. Bu vergiler Avrupa'da önce kara, daha sonra da deniz gücü açısından gelişen silahlanma rekabetine taban oluşturuyordu. Avrupa Serbest Ticaretini ve ona eşlik eden Avrupa piyade sisteminin yerini, deniz gücüne ağırlık veren emperyalist sistemi destekleyen ve ona temel oluşturan himayeci gümrük vergileri almıştı.

O halde sermaye birikiminin bir bütün olarak, gerçek tarihsel bir süreç olarak iki farklı yönü vardır. Birincisi, meta piyasası ve artı-değerin üretildiği yer — fabrika, maden, tarım çiftlikleri — ile ilgilidir. Birikim bu açıdan bakıldığında, en önemli aşamasını kapitalist ve ücretli işçi arasındaki işlemlerin oluşturduğu salt eko-

nomik bir süreçtir. Ancak bu aşama eşdoğerlerin değişimi ile sınırlıdır ve meta değişiminin sınırları içinde kalır. Değişimde hiç değilse biçim açısından barış, mülkiyet ve eşitlik hüküm sürer; mülkiyet hakkının, birikimin izlediği yol boyunca nasıl başkalarının mülküne sahip çıkma haline geldiğini, meta değişiminin nasıl sömürüye dönüştüğünü ve eşitliğin nasıl sınıf egemenliği haline geldiğini ortaya koyabilmek için bilimsel çözümlemenin keskin diyalektiği gerekliydi.

Sermaye birikiminin diğer yönü kendisini uluslararası sahnede göstermeye başlayan, kapitalizm ile kapitalist-olmayan üretim biçimleri arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Buradaki başat yöntemler, sömürgeci siyaset, uluslararası ödünç sistemi — çıkar çevreleri siyaseti — ve savaştır. Kuvvet, dolandırıcılık ve yağmalama, gizlemek için hiçbir çaba olmaksızın sergilenmektedir. Bu siyasal şiddet ve güç mücadeleleri içinden ekonomik sürecin kesin yasalarını ortaya çıkarmak kolay değildir. Liberal burjuva kuramı sadece birinci yönü — barışçı rekabeti, teknolojinin harikaların ve basit meta değişimini — ele alır ve bunu birikimin diğer yönünden kesin olarak ayırır: Sermayenin kabadayılığını, ekonomik nedenlerden tamamen bağımsız, daha çok dış siyasete ilişkin bir rastlantı şeklinde değerlendirilir.

Gerçekte, siyasal güç ekonomik sürecin aracı olmaktan başka birşey değildir. Sermayenin yeniden üretiminin koşulları, sermaye birikiminin bu iki yönü arasında organik bir bağ sağlar. Kapitalizmin tarihsel yaşamı bu ikisi birlikte ele alınırsa anlaşılabilir. 'Tepeden tırnağa her gözeneğinden kan ve pislik akışı', sermayenin sadece doğuşunu değil aynı zamanda dünyada adım adım ilerleyişini temsil etmekte, kapitalizm giderek daha da şiddetlenen kıvranmalar ve sarsıntılarla kendi çöküşünü hazırlamaktadır.

Bölüm 32
Bir Birikim Alanı Olarak Militarizm

Militarizm, sermayenin tarihinde, birikime her tarihsel aşamasında eşlik eden çok kesin bir işlev yürütür. Avrupa kapitalizminin ilk aşamalarında 'ilkel birikim' denen dönemde, Yeni Dünya ve Hindistan'ın baharat üreten ülkelerinin fethedilmesinin aracı olarak, tayin edici bir rol oynamıştır. Daha sonra modern sömürgeleri boyunduruk altına almak, üretim araçlarına el konabilmesi için ilkel toplumların sosyal örgütlenmelerini yoketmek, sosyal yapının sermayeye uygun olmadığı ülkelere zorla meta ticaretini sokmak ve yerli halkı proletarya haline getirip sömürgelerde ücret karşılığında çalışma zorunda bırakmak için kullanılmıştır. Avrupa sermayesi için Avrupa dışındaki bölgelerde çıkar alanları yaratılarak

bunların genişletilmosinde, geri ülkelerden demiryolları ayrıcalıkları kopartılmasında ve uluslararası ödünçler veren Avrupa sermayesinin taleplerinin yerine getirilmesinde de militarizmi görmekteyiz. Militarizm son olarak, kapitalist ülkelerin kapitalist-olmayan uygarlık bölgeleri ele geçirmek için giriştiği rekabetçi mücadelede bir silahtır.

Militarizmin bunlara ek olarak bir başka önemli işlevi vardır. Salt ekonomik açıdan, artı-değerin realize edilmesinde önde gelen bir araçtır; kendi başına bir birikim alanıdır. Devlet ve onun organlarının, sermayeye dönüştürülmüş olan artı-değeri içeren mal yığınının müşterileri arasında sayılamayacağını defalarca belirttik. Devlet ve organları ile serbest meslekler ve günümüz toplumunun çeşitli asalakları ('kral, profesör, fahişe, paralı asker') gelirlerini dolaylı bir şekilde sağladıklarından, artı-değerin (ve kısmen ücretlerden) geçinenler olarak özel bir kategoriye sokuluyordu. Ancak bu görüş sadece iki varsayım altında geçerlidir: İlk olarak Marx'ın şemasındaki gibi, devletin kapitalist artı-değer ve ücretlerden başka bir vergi kaynağı yoksa[1] ve ikinci olarak devlet ve organlarını sadece basit müşteriler olarak görürsek, eğer devlet organlarının (ve de 'paralı askerin') yaptıklarını tüketim olarak düşünürsek, o zaman tüketimin bir kısmı — faturayı işçilerin karşılaması durumunda — işçi sınıfından, kapitalist sınıfın asalaklarına aktarılmaktadır.

Bir an için işçilerden kopartılan ve onların tüketiminin sınırlanması anlamına gelen dolaylı vergilerin tamamen devlet yetkililerinin maaşlarını ödemek ve düzenli bir orduya bakmak için kullanıldığını düşünelim. O zaman bir bütün olarak baktığımızda sosyal sermayenin yeniden üretiminde bir değişiklik olmayacaktır. Toplum aynı tür ürünleri aynı miktarda talep edeceğinden, I ve II numaralı kesimlerdeki durum değişmeyecektir. Yalnızca, 'işgücü'nün metası olarak v, Kesim II'nin ürünleri (yani tüketim malları) açısından değer olarak değişmektedir. Bu v, yani işgücüne karşılık gelen miktardaki para, artık daha az tüketim malı ile değiştirilebilecektir. Bu durumda Kesim II'nin arta kalan ürünlerine ne

---

1 Dr. Renner, bu varsayımı, vergilendirme konusundaki araştırmasına temel oluşturmaktadır. 'Bir yıl boyunca üretilen her değer parçası dört bölümden oluşur: Kâr, faiz, rant ve ücret. Yıllık vergi sadece bunlardan alınabilir' (**Das arbeitende Volk und die Steuern**, Vienna, 1909). Renner köylülerden bahsetmeye başlar başlamaz bunları tek bir cümleyle bir yana itivermektedir: 'Köylü aynı zamanda girişimci, işçi ve toprak sahibi olduğundan, tarımsal geliri kendisine, **hepsi bir arada**, ücret, kâr ve rant getirmektedir.' Tabii ki kapitalist üretimin tüm kategorilerini hep birden köylüye uygulamak ve köylüyü, girişimci, ücretli emekçi ve toprak sahibi olan tek bir kişi olarak görmek, anlamsız bir soyutlamadır. Köylüyü, Renner gibi tek bir kategoriye sokmak istersek, o ne kapitalist girişimci sınıfına ne de ücretli proletaryaya girecektir. Ekonomik açıdan kapitalizmin değil, küçük meta üretiminin temsilcisidir.

olacaktır? Bu ürünleri şimdi işçiler yerine devlet yetkilileri ve düzenli ordu alacaktır. Kapitalist devletin organları, işçilerin tüketimini aynı oranda üstlenmektedir. Yeniden üretimin koşulları sabit kalırken, toplam üretim yeniden dağıtılmış olmaktadır. Kesim II'nin başta, v'ye eşdeğer miktarda, tamamen işçilerin tüketimini amaçlayarak üretilmiş olan ürünleri, şimdi kapitalist sınıfın asalaklarının tüketimine ayrılmaktadır. Sosyal yeniden üretim açısından baktığımızda, göreli artı-değer sanki başlangıçta olduğundan belli bir miktar fazlaymışta, şimdi kapitalist sınıf ve onun asalaklarının tüketimine ekleniyormuş gibi bir senaryo oluşmaktadır.

İşçi sınıfının kapitalist devletin yetkililerine bakmak için dolaylı vergilendirme yoluyla kaba bir şekilde sömürülmesi, şu ana kadar, artı-değerin tüketilen kısmının artmasından başka bir anlama gelmemektedir. Şu farklaki, artı-değerdeki bu yeni bölünme, sermaye ile emek arasındaki değişim tamamlandıktan sonra meydana gelmektedir. Kapitalist devletin organlarının tüketiminin, **sermayeye dönüştürülmüş** artı-değerin realize edilmesiyle hiçbir ilgisi yoktur, çünkü bu tüketime giden ek artı-değer — işçilerin pahasına da olsa — daha sonra yaratılmaktadır. Öte yandan eğer devlet yetkililerine bakılmasının maliyetinin büyük bir kısmını işçiler karşılamıyorlarsa, maliyetin tamamını kapitalistlerin karşılaması gerekecektir. Böyle bir durumda, kendi sınıf egemenliklerini devam ettiren organlara bakılabilmesi için aynı miktarda artı-değer ya doğrudan doğruya ve pek muhtemelen üretim sürecinden ya da artı-değerin kapitalistlerin tüketimini karşılamaya giden parçasından çekilecektir. Böylece kapitalistler kendi sınıflarını korumak için daha fazla katkıda bulunmak zorunda kaldıklarından, daha küçük ölçekte sermaye oluşturabileceklerdir. Kapitalistler, asalaklarının yükünü büyük ölçüde işçi sınıfına (ve de köylüler ve zanaatkarlar gibi basit meta üretimi temsilcilerine) kaydırabilecekleri sürece ellerindeki artı-değerden sermayeye dönüştürülmek üzere daha büyücek bir parça kalacaktır. Ancak **henüz böyle bir sermaye oluşturma fırsatı doğmamış**, yani artı-değerin yeni meta üretip realize edebileceği yeni bir pazar yaratılmamıştır. Ancak, maliye bakanının elinde toplanan para silah üretimi için kullanıldığında, görünüm değişmektedir.

Militarizmin faturası, dolaylı vergilendirme ve yüksek himayeci vergiler yoluyla büyük ölçüde işçi sınıfı ve köylüler tarafından karşılanmaktadır. Bu iki tip vergilendirmeyi birbirinden ayrı olarak değerlendirmeliyiz. Ekonomik açıdan baktığımızda işçiler açısından şöyle bir durum ortaya çıkmakta: Ücretler, yükselen gıda malları fiyatlarını karşılamak üzere artırılmadığı takdirde — kartteller ve işveren kuruluşlarının baskısı nedeniyle, sendikalı azınlık da dahil olmak üzere işçilerin büyük bir kısmı için böyle bir artış

söz konusu değildir[1] — Dolaylı vergiler, işçi sınıfının satın alma gücünün bir kısmının devlete aktarılması anlamına gelmektedir. Değişken sermaye şimdi eskiden olduğu gibi, belli bir miktarda para olarak belli miktarda canlı emeği harekete geçirecek, bir başka ifadeyle üretimde belli miktarda değişmeyen sermaye kullanılabilecek, ancak buna karşılık gelecek miktarda artı-değer üretilecektir. Sermaye dönüşünü tamamlar tamamlamaz artı-değer işçi sınıfı ile devlet arasında bölüşülmektedir: İşçiler devlete ücret olarak aldıkları paranın bir kısmını teslim etmektedirler. Sermaye, değişken sermayenin tamamına maddi biçimini oluşturan işgücü şeklinde el koymakta, işçi sınıfı ise değişken sermayenin sadece bir bölümünü para biçiminde tutabilmekte, gerisini devlet almaktadır. Sermaye, kapitalist ile işçi arasındaki döngüsünü tamamlar tamamlamaz, hep bu süreç gerçekleşmektedir. Ancak bu süreç hiçbir zaman sermaye dolaşımı ve artı-değer üretiminin can alıcı aşamalarına karışmamakta, dolayısıyle sermaye açısından hiçbir endişe yaratmamaktadır. Ancak, tabii ki bir bütün olarak sermayenin yeniden üretimi koşullarını etkilemektedir. İşçi sınıfının satın alma gücünün belli bir miktarının devlete aktarılması, işçi sınıfının geçimlik mal tüketiminde oransal bir azalmaya neden olur. İşçiler toplam üretimden daha küçük bir pay aldıklarına göre; değişken, sermaye (hem para hem de işgücü olarak) ve el konulan artı-değer yığını sabit kaldığı sürece, bir bütün olarak sermaye açısından, işçi sınıfı için daha az tüketim malları üretilecek demektir. O halde değişken sermayenin değeri ile realize edildiği geçimlik mal miktarı arasındaki oranda meydana gelen kayma nedeniyle; toplam sermayenin yeniden üretilmesi süreci içinde üretilecek olan geçimlik malların değeri, değişken sermayenin değerinden küçük olacaktır (burada nominal ücretin sabit kaldığını ya da gıda mallarının fiyatındaki artışı karşılamaya yetecek düzeyde artmadığını varsayıyoruz. Bu fiyat artışı dolaylı vergiye karşılık gelmektedir.

Acaba yeniden üretimin maddi ilişkileri bu duruma nasıl uyarlanacaktır? İşgücünün yenilenmesi için daha az geçimlik mal gerekeceğinden, ortada bu azalmaya karşılık gelecek miktarda değişmeyen sermaye ve canlı emek kalacaktır. Bu fazlalık, toplumun yeni bir biçim alacak olan efektif talebini karşılayacak diğer metaların üretimi için kullanılabilir. Bu talep, vergi yasası yoluyla işçilerin satın alma gücünün bir kısmına el koymuş olan devletten kaynaklanmaktadır. Ancak bu kez devlet geçimlik mal telebinde bulunmamaktadır (bu zaten 'üçüncü kişiler' başlığı altında söylenmişti; burada, devlet yetkililerinin vergilerden karşılanan ge-

---

1 Emperyalist aşamanın özgül olguları olarak karteller ve tröstlere değinmek bu çalışmanın çerçevesini aşmakta. Bunlar, bireysel kapitalist grupların varolan birikim alanları ve kârların paylaşımında tekel kurmak için verdikleri rekabetçi mücadeleden doğar.

çimlik mal talebini dikkate almıyoruz). Devlet özel bir ürüne gereksinme duymakta, karada ve denizde kullanılabileceği savaş silahlarını talep etmektedir.

Sosyal üretimde bunları izleyen değişiklikleri incelemek için bir kez daha Marx'ın ikinci yeniden üretim şemasını temel alıyoruz.

I. 5,000c+1,000v+1,000s= 7,000 üretim aracı,
II. 1,430c+ 285v+ 285s= 2,000 tüketim malı.

Dolaylı verginin geçimlik malların fiyatında yarattığı artış nedeniyle, işçi sınıfının tüketiminin, reel ücretlerin 100 değer birimi miktarında azaldığında varsayalım. İşçiler eskiden olduğu gibi yine para olarak 1,000v+285v=1,285v alacaklardır. Ancak bu para karşılığında sadece 1185 değer geçimlik mal elde edebileceklerdir. Gıda mallarının fiyatındaki vergi artışına karşılık gelen 100 birim, devlete gidecektir. Devlet köylülerden vs., askeri amaçla 150 birim daha vergi alacak; toplam, 250'ye yükselecektir. Bu toplam yeni bir talep oluşturmaktadır — silah talebi. Ancak bu aşamada biz sadece işçilerin ücretlerinden alınan 100 birimle ilgilenmekteyiz. Silaha yönelik 100 değer talep, bu amaca uygun bir üretim dalı yaratılarak karşılanmalıdır. Marx'ın şemasındaki sermayenin organik bileşimine göre bu üretim dalı 71,5 değişmeyen sermaye ve 14,25 değişken sermayeye gereksinme duyar.

71,5c+14,25v+14,25s=100 silah.

Bu yeni üretim dalı ayrıca 71,5 üretim aracı ve yaklaşık 13 geçimlik mal (işçilerin reel ücreti de 1/13 oranında azaldığından) üretilmesini gerekli kılmaktadır. Buna, işçi sınıfının fiili tüketimindeki azalmanın, kaçınılmaz olarak üretilen geçimlik mallarda da oransal bir azalmaya yol açacağını söyleyerek, talepteki bu genişlemenin sermaye getireceği kârın sadece kağıt üzerinde kalacağı itirazını getirebilirsiniz. Kesim II'deki üretim daralması şu biçimi alacaktır:

71,5c+14,25v+14,25s=100.

İşçi sınıfının tüketimindeki azalma nedeniyle birinci kesimde de yeni duruma uyan oranda daralma olacağından, eşitliklerimiz şu hale girmektedir:

I. 4,949c+989,75v+989,75s=6,928,5,
II. 1,358,5c+270,75v+270,75s=1,900.

Eğer bu 100 birim, devletin devreye girmesiyle, aynı miktarda silah üretilmesini gerekli kılıyorsa ve üretim araçlarında da buna karşılık gelecek şekilde bir artış oluyorsa; sosyal üretimin maddi biçimi açısından ilk bakışta sadece dışsal bir değişiklik meydana gelmiştir: Belli miktarda geçimlik mal yerine şimdi belli miktar-

da silah üretilmektedir. Sermaye sağ eliyle kaybettiğini sol eliyle kazanmaktadır. Ya da geçimlik mal üreten çok sayıda kapitalist, kendi mallarına yönelik efektif talebi küçük bir grup oluşturan büyük silah imalatçılarına kaybetmişlerdir.

Ancak bu görüntü sadece bireysel sermayeler açısından geçerlidir. Gerçekten de, üretimin şu ya da bu faaliyet alanı içinde yapılması hiçbir şey değiştirmez. Bireysel kapitalist için, toplam üretimde şemanın ayırdığı gibi farklı üretim kesimleri söz konusu değildir. Bireysel kapitalist için, ortada sadece meta ve müşteri vardır, yaşama araçları ya da ölüm araçları, konserve et ya da zırh üretmesi hiç farketmez.

Militarizme karşı çıkanlar, askeri donanımın, sermaye için ekonomik bir yatırım olarak karları bir kapitalistin cebinden alıp bir başka kapitalistin cebine koymak anlamına geldiğini göstermek için sık sık bu noktayı kullanırlar.[1] Öte yandan, sermaye ve yandaşları, dolaylı vergilerle devletten kaynaklanan talebin, yeniden üretimin sadece maddi biçiminde bir değişiklik yaratacağım kruvazör ve silah gibi metaların üretileceğini, bunun da işçilere en az eskisi gibi hatta daha iyi bir yaşam sağlayacağına inandırmaya çalışırlar.

Şemaya şöyle bir göz attığımızda bu görüşün işçi sınıfı açısından ne kadar yanlış olduğunu görmekteyiz. Kıyaslamayı kolaylaştırabilmek için, silah sanayiinin, eskiden geçimlik mal üretiminde kullanıldığı kadar işçi istihdam edeceğini varsayacağız. Yani ücret olarak 1,285 birim ödenecek ancak işçiler bununla şimdi sadece 1,185 birim geçimlik mal alabileceklerdir.

Bütün bunlar, sermayenin bütünü açısından daha farklı bir durum yaratırlar. Sermaye açısından devletin silah talebini oluşturan 100 birim yeni bir pazar yaratmaktadır. Başlangıçta değişken sermaye olarak hizmet gören bu para işlevini yerine getirmiş, artı-değer üretmiş olan canlı emekle değiştirilmiştir. Ancak o anda değişik sermayenin dolaşımı tamamlanmadan durmuş, para bölün-

---

1 Örneğin Profesör Manuilov'un Vorontsov'a gönderdiği şu yanıt o zamanlar Rus Marxistleri tarafından çok övülmüştü: 'Burada savaş silahları üreten bir grup girişimciyi, kapitalist sınıf bütününden kesin olarak ayırmalıyız. Top, tüfek ve diğer savaş malzemesini üreten imalatçılar için militarizmin varlığı hiç kuşkusuz hem kârlı hem de kaçınılmazdır. Silahlı barış sisteminin kaldırılmasının Krupp'un yıkımına yol açması mümkündür. Ancak ele alınan sorun, bir grup özel girişimci değil, sınıf olarak kapitalistler ve üretimin bütünüdür'. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, 'eğer vergi yükü büyük ölçüde çalışan sınıfın üstüne binerse, bu yükün her artırılışında nüfusun satın alma gücü azalacak, metalara olan talep de düşecektir'. Bu gerçek, silah üretimini hesaba kattığımızda, miiitarizmin gerçekten de 'bir grup kapitalisti zenginleştirirken aynı zamanda diğer tüm kapitalistlere zararı dokunduğunu, bir yandan kazanç, bir yandan da zarar getirdiğini kanıtlamaktadır' (**Vesnik Prava, Journal of the** Law Society (St. Petersburg, 1890), no. 1, 'Militarism and Capitalism'.

müş ve devletin elinde yeni bir satın alma gücü haline gelmiştir. Bu para sanki el çabukluğuyla yaratılmıştır ama yeni açılmış bir pazar etkisi yaratmıştır. Tabii, sermayenin hiç değilse şimdilik işçi sınıfına 100 birim tüketim malı satabilmesi engellenmiştir. Bireysel kapitalist için metaların müşterisi olarak, işçinin diğer bir kapitalistden, devlet, köylü ya da yabancı bir ülkeden farkı yoktur. Sermayenin bütünü açısından, işçi sınıfına bakılmasının sadece zorunlu bir kötülük olduğunu, bunun, üretimin gerçek amacına ulaşmasında (artı-değer yaratılması ve realize edilmesi) bir araç olduğunu unutmamalıyız. Eğer artı-değer işçilere gerekli geçimlik araçlar vermeden yaratılabilecek olsaydı, bu tabii ki girişimci için çok daha iyi olurdu. Daha az tüketim malı üretmek, ücretlerin sürekli olarak azaltılmasının kaçınılmaz sonucu olduğuna göre, dolaylı vergiler, — gıda mallarının fiyatı sabit kaldığı sürece — kapitalistlerin işlerini hiç aksatmadan ücretleri yüz birim azaltabilmeleriyle aynı etkiyi yaratmaktadır. Eğer ücretler büyük ölçüde azaltılırsa, bunun sonucu olarak işçiler için daha az geçimlik mal üretilecek olması sermayeyi endişelendirmeyeceği gibi, sermaye zaten her fırsatta bu uygulamaya girişmektedir. Aynı şekilde, eğer işçilerin geçimlik mallara olan efektif talebi ücret artışı ile telafi edilmeden dolaylı vergiler yoluyla azalırsa, buna toplam sermayenin de itirazı olmaz. Aslında bu durum görünürde garip durabilir; çünkü dolaylı vergi uygulaması durumunda değişken sermayenin bir kısmı doğrudan doğruya maliye bakanına gitmektedir, oysa ücretler doğrudan doğruya indirilmiş olsaydı, bu sadece kapitalistlerin cebine girerdi — meta fiyatları sabit kaldığı sürece — ve göreli artı-değer artardı. Ancak, özellikle sendikal örgütlenme ileri düzeydeyse, nominal ücretlerde genel ve sürekli bir indirim sağlanması sadece ender rastlanan durumlarda geçerlidir. Sermayenin bu çok düşkün olduğu özlemini gerçekleştirebilmesinin karşısında güçlü siyasal ve toplumsal engeller vardır. Oysa reel ücretlerin dolaylı vergiler yoluyla azaltılması çabuk, sürtüşmesiz ve genel düzeyde gerçekleştirilebilir. Kaldı ki, doğacak protestoların dinlenmesi zaman alacak ve muhalefet siyasal alana sıkıştırılacağından, itirazlar hemen ekonomik sonuçlar yaratmayacaktır. Dolaylı vergilerle birlikte geçimlik mal üretiminin sınırlandırılması sermayenin bütünü açısından pazar kaybı anlamına gelmez, tersine artı-değer üretme maliyetinde bir tasarruftur. Canlı emeğin yeniden üretilmesi, artı-değer üretimi için ne kadar gerekliyse de, artı-değer hiçbir zaman işçiler için geçimlik mal üreterek realize edilemez.

Yine örneğimize dönersek:

I. 5,000c + 1,000v + 1,000s = 7,000 üretim aracı,
II. 1.430c + 289v + 285s = 2,000 tüketim malı.

İlk bakışta, Kesim II'nin işçilere geçimlik mal üreterek Kesim

i'in de bu süreco gerekli üretim aracı sağlayarak, artı-değer yaratıp realize ettikleri gibi görüntü çıkmaktadır. Oysa sosyal üretime bir bütün olarak baktığımızda, bu yanılgı kaybolmaktadır. Bu durumda eşitlik şu hali almakta:

6,430c+1,285v+1,285s=9,000

Şimdi, eğer işçilerin geçimlik malları 100 birim azaltılırsa, her iki kesimde de buna karşılık gelecek daralma nedeniyle eşitlikler şu hale gelecektir:

I. 4,949c +989,75v+989,75s=6,928,5,
II. 1,358,5c+270,75v+270,75s=1,900.

Bir bütün olarak sosyal üretim açısından da:

6,307,5c+1,260,5v+1,260,5s=8,828,5.

Bu durum, hem toplam üretim hacminde hem de artı-değer üretiminde genel bir azalma gibi görünmektedir, — Bu durum toplam üretim hacmini sadece soyut değer miktarları olarak düşündüğümüz zaman geçerlidir, yoksa sermayenin maddi bileşimi açısından böyle birşey söz konusu değildir. Daha yakından baktığımızda aslında işgücünün bakımı için gereken harcamalardaki azalmadan başka birşey olmadığını görürüz. Hiç kuşkusuz daha az geçimlik mal ve bu malların üretilebilmesi için de daha az üretim araçları üretilmektedir ama, bunların işlevi işçilere bakılmasını sağlamaktan başka birşey değildir. Sosyal üretim azalmıştır ve daha az sermaye kullanılmaktadır — ama kapitalist üretimin amacı zaten mümkün olduğu kadar fazla sermaye istihdam etmek değildir ki; temel amaç mümkün olduğu kadar çok artı-değer üretmektir. Sermaye kuşku yok azalmıştır ama daha az sermaye işçilerin bakımı için yeterli olmaktadır. Eğer başta istihdam edilen işçilerin bakımının toplam maliyeti 1,285 birimdiyse, şimdi bu maliyet 171,5 — (9,000-8,828,5) birim azalmış ve toplumsal üretimin bileşiminde de değişiklik meydana gelmiştir:

6,430c+1,113,5v+1,285s=8,828,5.

Değişmeyen sermaye ve artı-değerde bir değişiklik olmamış, sadece değişken sermaye yani emeğe yapılan ödeme azalmıştır. Eğer, değişmeyen sermaye açısından değişiklik olmayacağı konusunda kuşku duyuluyorsa, fiili uygulamada geçerli olan bir durumu dikkate alarak, işçiler için üretilen geçimlik mallarda bir azalma olursa, değişken sermayede de buna karşılık gelen bir azalma olduğunu varsayabiliriz. Bu durumda sosyal üretimin bütünü açısından şu eşitlik geçerli olacaktır:

6,307,5c+1,236v+1,285s=8,828,5.

Sosyal üretimdeki azalmaya karşın, artı-değerde hiçbir değişiklik olmamış, sadece işçilere bakmanın maliyeti düşmüştür.

Sorunu şöyle koyalım: Toplam sosyal üretimin değeri, üç parçadan meydana geldiği şeklinde tanımlanabilir; toplumun toplam değişmeyen sermayesi, toplam değişken sermayesi ve toplam artı-değeri. Birinci gruba giren mallar hiçbir ek emek içermez, ikinci ve üçüncü gruplar ise hiçbir üretim aracı kapsamayacaktır. Bu ürünler, maddi biçimleri açısından düşündüğümüzde, belli bir veri üretim zamanı içinde yaratılmışlardır — değişmeyen sermaye, değer açısından baktığımızda bir önceki dönemde üretilmiştir ve bu dönem içinde sadece yeni ürünlere aktarılmaktadır. Bu temel üzerinden işçileri de, birbirlerini dışlayan üç özgün kategoride istihdam edildikleri şeklinde ayırabiliriz: Toplumun toplam değişmeyen sermayesini üretenler, işçilerin bakımı için gerekli olan ürünleri sağlayanlar ve son olarak kapitalist sınıf için tüm artı-değeri yaratanlar.

O halde, işçilerin tüketimi kısıldığında, sadece ikinci kategorideki işçiler işsiz kalacaktır. **Ex hypothesi**, bu işçiler sermaye için hiçbir zaman artı-değer yaratmadıklarından, işlerinden kovulmaları kapitalist açısından bir kayıp değil, artı-değerin üretilmesi maliyetinin azalması açısından bir kazançtır.

Oysa aynı sırada devletin meta talebiyle ortaya çıkması, artı-değerin realize edilebilmesi için yeni ve çekici bir alan yaratmıştır. Değişken sermaye olarak dolaşan paranın bir kısmı döngüden koparak, devlet hazinesinde yeni talebi temsil eder olmuştur. Tabii vergilendirme tekniği açısından olayların sırası çok farklıdır: Aslında dolaylı vergi tutarı devlete sermaye tarafından önceden ödenmiştir ve kapitalistlerin metalarını satmasıyla birlikte, metaların fiyatının bir parçası olarak geri alınmaktadır. Ancak bu uygulama ekonomik yönden hiçbir değişiklik yaratmaz. Önemli olan, değişken sermaye olarak işlev gören para miktarının önce sermaye ile işgücü arasındaki değişimin aracılığını yapmasıdır. Bu para, işçilerle kapitalistler arasında, metaların müşterileri ve satıcıları olarak değişiklik gerçekleştikten sonra, el değiştirerek vergi olarak devlete gidecektir. Sermayenin dolaşıma soktuğu bu para, önce işgücüyle değişim işlevini yerine getirir, daha sonra devletin aracılığıyla yepyeni bir yaşama başlar. İşgücüne ya da sermayeye bağlı yeni bir satın alma gücü olmadığı gibi, ne kapitaliste ne de işçi sınıfına hizmet eden özel üretim dallarına gitmeyecek, sadece sermayeye artı-değer yaratma ve realize etme açısından yeni fırsatlar sağlayacaktır. Daha önce, işçilerden alınan dolaylı vergilerin devlet görevlilerinin maaşlarının karşılanması ve ordunun bakımı için kullanılmasını konu dışı tutup, işçi sınıfının tüketimindeki 'tasarruf'dan söz ederken, bu tasarrufun, kapitalist sınıfın asalakları ile onların sınıf egemenliğinin aracılarının tüketimlerinin işçiler tarafından karşılanması anlamına geldiğini görmüştük. Asalaklara ya-

pılan ödeme, artı-değer yerine değişken sermaye tarafından karşılanmakta ve buna karşılık gelen miktarda artı-değer sermaye yaratma amacına hizmet edebilmektedir. Böylece, işçilerden alınan vergilerin, silah imalatı için kullanılması durumunda, sermayeye birikim için nasıl yeni bir fırsat yarattığını görüyoruz.

Dolaylı vergi esası üzerinden baktığımızda, militarizm, uygulamada iki yönlü sonuç yaratır. Bir yandan işçi sınıfının normal yaşam düzeyini azaltarak, sermayenin, kapitalist yönetimin organı olan düzenli orduya bakabilmesini güvence altına almakta, diğer yandan da sermaye daha fazla birikim olanağı sağlayan büyük bir alandan yararlanabilmektedir.[1]

Devletin, silah üretimine yatırılan toplam 250 birimlik satın alma gücünün, verdiğimiz örnekte değindiğimiz 150 birimlik ikinci kaynağını da incelememiz gerekir. Bu yüzelli birim, onu sağlayanların işçiler değil de, küçük burjuvalar yani zanaatkar ve köylüler olması açısından çok temel bir farklılık göstermektedir. (Bu bağlamda kapitalist sınıfın göreli olarak küçük vergi katkısını ihmal edebiliriz).

Köylü kitlelerinden (proletarya olmayan tüm tüketiciler için kullandığımız genel ifade) vergi olarak devlete giden para başlangıçta ortaya sermaye tarafından sürülmediğinden, dolaşım sürecinde de sermayeden kopmamıştır. Bu para köylülerin elinde realize edilmiş olan malların eşdeğeri olan, basit meta üretiminin değişim değeridir. Şimdi devlet kapitalist-olmayan tüketicilerin satın alma gücünün bir bölümünü almaktadır. Bir başka ifadeyle, bu satın alma gücü, artı-değerin sermaye birikimi için realize edilebilmesi için zaten kullanılmaya serbesttir. Şimdi ortaya çıkan soru, bu tabakanın satın alma gücünün askeri amaçlarla kullanılmak üzere devlete yönlendirilmesinin sermaye açısından ekonomik değişiklikler yaratıp yaratmayacağı, yaratacaksa bunun ne nitelikte bir değişiklik olacağıdır. Sanki yeniden üretimin maddi biçiminde bir başka değişikliğe rastlamaktayız. Sermaye şimdi köylü tüketiciler için büyük miktarda üretim aracı ve geçimlik mal üreteceği yerde, devlet için buna eşdeğerde savaş malzemesi ürecektir. Aslında değişiklik bundan da derine gitmektedir. Herşeyden önce ve en önemlisi, devlet, vergilendirme mekanizmasını, kapitalist olmayan tüketicilerin normal olarak kendilerinin tüketimleri için harcayacakları miktarın çok daha ötesinde satın alma gücü seferber ederek kullanabilmektedir.

---

1 İşgücünün yenilenmesindeki normal koşulların kötüleşmesi, sonunda tabii ki emeğin üretkenliğini ve ortalama verimliliğini azaltacak, dolayısiyle artı-değer üretme koşullarını tehlikeye sokacaktır. Ancak sermaye bu sonuçları uzun zaman hissetmeyecek, ücretli işçiler genel olarak daha sert savunma önlemleri alana kadar sermaye bu durumu ekonomik hesaplamaları içine sokmayacaktır.

Gerçekten de, köylülerin meta ekonomisine sokulmasından büyük ölçüde modern vergi sistemi sorumludur. Köylü, vergilerin baskısı altında giderek daha fazla ürünü meta haline sokmak, aynı zamanda giderek daha fazla satın almak zorundadır. Vergilendirme, bir yandan köylü ekonomisinin ürününü dolaşıma girmeye, diğer yandan da köylüleri kapitalist ürünleri satın almaya zorlar. Vergilendirme sistemi son olarak köylü ekonomisinden, köylü tipi meta üretimi altında mümkün olandan daha fazla satın alma gücü çekmektedir.

Normal koşullar altında köylüler ya da alt orta sınıfın bankalara yatırılacak kadar büyüyene kadar iddihar ettiği para, efektif talep oluşturmak ve yatırım olanakları sağlamak üzere serbest bırakılmaktadır. Dahası, türlü çeşitli meta için zaman zaman efektif hale gelen; ve çoğu zaman zaten basit meta üretimi tarafından karşılanabilecek olan bireysel ve önemsiz düzeydeki talebin yerini, devletin geniş kapsamlı ve homojen nitelikli talebi almaktadır. Ve bu talebin karşılanması en gelişkin büyük sanayii gerektirmektedir. Bu talebin karşılanabilmesi artı-değer üretimi ve birikimi için en uygun koşulları gerektirmektedir. Orduya malzeme sağlayan üreticiler için hükümet siparişleri biçimini alan bu satın alma gücü, kişisel tüketimdeki öznel dalgalanmalar ve kaprislerden bağımsız, büyük miktarlar halinde yoğunlaşmış bir satın alma gücü olarak neredeyse otomatik bir düzenlilik ve ritmik bir büyüme sağlamaktadır. Askeri üretimin bu otomatik ve ritmik devinimini, nihai olarak, yasama organı ve işlevi 'kamuoyu' denen şeyi şekillendirmek olan basın yoluyla sermaye kontrol eder. İşte bu nedenle kapitalist birikimin militarizm alanı, ilk bakışta sonsuza dek genişleyebilir gibi görünmektedir. Sermaye için pazar genişletmek ve işlev göreceği tabanı kurma doğrultusundaki diğer tüm çabalar büyük ölçüde sermayenin kontrolü dışındaki tarihsel, toplumsal ve siyasal etkenlere bağlıdır. Oysa düzenli ve sürekli bir şekilde genişleyen bir alanı temsil eden askeri üretim, en başta sermaye tarafından şekillendirilir gibi durmaktadır.

Sermaye bu şekilde tarihsel bir zorunluluğu kendi yararına çevirmektedir: Kapitalist dünya içinde, sürekli olarak şiddetlenen rekabetin kendisi, birikim açısından birinci öneme sahip bir alan yaratır. Sermaye, kapitalist-olmayan ülke ve toplumların üretim araçları ve işgücünü ele geçirmeye yönelik dış siyaset ve sömürgeci siyaseti uygularken giderek daha fazla miktarda askeri müdahaleye başvurmaktadır. Aynı militarizm, kapitalist ülkelerde de, kapitalist olmayan tabakaların satın alma gücünü yönlendirmede yukarıdakine benzer şekilde işler. Bundan basit meta üretiminin temsilcileri ve işçi sınıfı aynı şekilde etkilenmektedir. Sermaye birikimi, bu iki grubun pahasına, ilk grubu üretken güçlerden yoksun kılarak, ikinci grubun da yaşam düzeyini düşürerek, en üst gücüne ulaşır. Söylemeye gerek yok, sermaye birikiminin koşulları bir aşama-

dan sonra, hem o ülke içinde hem de dışarda tam karşıtına dönüsür — koşullar, kapitalizmin çöküşü koşulları olur.

Sermaye o ülke içinde ve dış dünyada kapitalist-olmayan tabakanın yıkımına ne kadar acımasızca girişirse ve bir bütün olarak işçilerin yaşam düzeyini ne kadar daha fazla azaltırsa, sermayenin günlük tarihindeki değişme de o kadar büyük olur. Bu tarih siyasal ve toplumsal felaket ve darbeler dizisi haline gelir, dönemsel ekonomik felaketler ya da bunalımlarla noktalanan koşullar altında birikim artık devam edemez olur.

Ancak sermayenin kendisinin yarattığı bu doğal ekonomik çıkmaza daha tam ulaşılmadan, uluslararası işçi sınıfının sermayenin egemenliğine karşı başkaldırması gereklilik halini alır.

Yeryüzünü yutma ve diğer tüm ekonomileri silme eğiliminde olan ve yanıbaşında hiçbir rakibi hoşgörmeyen kapitalizm, propaganda silahına sahip ilk ekonomi biçimidir. Ancak aynı zamanda kendi başına varolamayan, ortam ve toprak olarak diğer ekonomik sistemlere gereksinme duyan iki ekonomi biçimi de kapitalizmdir. Evrensel olmaya gayret göstermesine karşın ve aslında bu eğilim nedeniyle çökmek durumundadır — çünkü içsel olarak evrensel bir üretim biçimi haline gelmeye muktedir değildir. Kapitalizm, yaşayan tarihi içinde kendi içinde çelişkidir; birikimin devinimi, çatışmaya çözüm getirirken aynı zamanda çatışmayı şiddetlendirir. Gelişmenin belli bir aşamasında, sosyalist ilkelerin uygulanmasından başka bir çıkış yolu kalmayacaktır. Sosyalizmin amacı birikim değil, tüm dünya üzerindeki üretken güçleri geliştirerek çalışan insanlığın gereksinmelerini karşılamalıdır. Bu nedenle sosyalizmin, doğası gereği uyumlu ve evrensel bir ekonomi sistemi olduğunu görüyoruz.